

36 ZBIRKA
RAZPOZNAVANJA
RECOGNITIONES

Marta Rendla

»KAM PLOVEŠ STANDARD?«

Življenjska raven
in socializem

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO
Ljubljana 2018

Inštitut za novejšo zgodovino

36 ZBIRKA
RAZPOZNAVANJA
RECOGNITIONES

Marta Rendla

**»KAM PLOVEŠ
STANDARD?«**

**Življenjska raven
in socializem**

ZALOŽBA INZ

Odgovorni urednik dr. Aleš Gabrič
Založnik Inštitut za novejšo zgodovino
ZBIRKA RAZPOZNAVANJA / RECOGNITIONES 36
ISSN 2350-5664

Marta Rendla
»KAM PLOVEŠ STANDARD?«
ŽIVLJENJSKA RAVEN IN SOCIALIZEM

Recenzenta dr. Peter Vodopivec
dr. Božo Repe

Jezikovni pregled Ajda Gabrič
Prevod povzetka Studio S.U.R. in Borut Praper
Oblikovanje Barbara Bogataj Kokalj

Tisk Medium d.o.o.

Naklada 300 izvodov

Izid knjige je Javna agencija za raziskovalno dejavnost
podprla Republike Slovenije

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.4)"1960/1990"

330.59(497.4)"1960/1990"

RENDLA, Marta

"Kam ploveš standard?" : življenjska raven in socializem / Marta Rendla ; [prevod povzetka Studio S.U.R in Borut Praper]. - Ljubljana : Inštitut za novejšo zgodovino, 2018. - (Zbirka Razpoznavanja = Recognitiones, ISSN 2350-5664 ; 36)

ISBN 978-961-6386-93-7

298413824

VSEBINA

- 7 PREDGOVOR
- 15 MED KONCEPTOM IN STVARNOSTJO**
- 41 GOSPODINJSTVA IN POTROŠNJA**
 - 42 Dohodki
 - 61 Potrošnja
 - 86 Potrošeni dohodek slovenskih gospodinjstev v primerjavi z jugoslovanskimi
- 93 PREHRANA PREBIVALSTVA KOT KAZALNIK ŽIVLJENJSKE RAVNI**
 - 96 Izdatki slovenskih gospodinjstev za hrano od 1963 do 1988
 - 100 Potrošnja kmetijskih in prehranskih proizvodov
 - 114 Boljši, slabši, enaki 1978–1983
 - 123 Trg kmetijskih proizvodov
 - 130 Politika cen kmetijskih proizvodov
 - 136 Trg in cene kmetijskih proizvodov 1981–1985 v Jugoslaviji in Sloveniji
- 139 MEDNARODNE PRIMERJAVE**
 - 141 Slovenija in sosednje države
 - 147 Kazalniki razvoja – Slovenija, Jugoslavija, svet
- 153 VIDIKI DRUŽBENE BLAGINJE IN KAKOVOSTI ŽIVLJENJA SLOVENSKEGA PREBIVALSTVA**
 - 154 Stanovanja in stanovanjske razmere v Sloveniji

189	Vidiki stanovanjske problematike v Jugoslaviji med letoma 1973 in 1988
193	Zdravstveno zavarovanje in razvoj zdravstvene dejavnosti
207	Zdravstvena zaščita v Jugoslaviji
208	Pokojninsko in invalidsko zavarovanje
211	Življenjska doba
213	Kaj smo si lahko privoščili?
261	PREDMETI VSAKDANA
268	Notranja oprema
276	Gospodinjski aparati
282	Prometna sredstva
291	Oblačila in obutev
306	Hrana in pijača
311	TRGOVINA
321	ŽIVLJENJSKA RAVEN V DINAMIKI ČASA
322	Petdeseta leta
330	Šestdeseta leta
340	Sedemdeseta leta
358	Jugoslavija na začetku osemdesetih let
365	Osemdeseta leta
376	Siva ekonomija
382	Odzivi na ekonomsko in družbeno krizo v vsakdanjem življenju
387	Zategovanje pasu v vsakdanjem življenju
391	PREMOŽENJE PREBIVALSTVA V SOCIALIZMU
397	POVZETEK
413	SUMMARY
425	SEZNAM KRATIC IN OKRAJŠAV
428	VIRI IN LITERATURA
447	IMENSKO KAZALO

PREDGOVOR

Pričujoče delo, katerega prvi del naslova je prevzet od Darke Zvonar, avtorice prispevka »Kam ploveš standard? Je na pasovih še kaj lukenj?«, objavljenem v dnevniku *7D* decembra 1985, večplastno in kompleksno na interdisciplinaren način obravnava ekonomske in socialne manifestacije življenjske ravni Slovencev v času socialistične družbeno-ekonomske ureditve. Gre za historično analitično podobo življenjske ravni, s pojmom katere se v vsakdanjem življenju pogosto srečujemo, saj je predmet raziskav sociologov, demografov, ekonomistov in politikov. Kot sinonimi za življenjsko raven se v vsakodnevnikih poimenovanjih pojavljajo tudi življenjski standard, življenjska norma, življenjska skala. Raziskovalno vprašanje po življenjski ravni definiram kot načine zadovoljevanja življenjskih potreb z materialnimi in nematerialnimi dobrinami ter storitvami družbenih služb v času komunistične družbene in gospodarske ureditve. Z opisovanjem različnih prvin življenjske ravni v knjigi, katere osnova je doktorska disertacija, predstavljam socialno-zgodovinsko temo, ki v slovenskem zgodovinopisju še ni bila obravnavana s potrebno raziskovalno pozornostjo in vsebinsko širino, kljub dejstvu, da je bila prav življenjska raven ena od konstitutivnih točk legitimnosti komunističnih oblasti.

Z raziskovanjem življenjske ravni so se v Sloveniji metodološko, empirično in teoretično glede na podobne koncepte pojmovanja življenjske ravni, kot ga uporabljam sama, sicer od šestdesetih let naprej ukvarjali strokovnjaki z Inštituta za ekonomska raziskovanja (IER), sodelavci predhodnika današnjega Statističnega urada Republike Slovenije (SURS), sodelavci predhodnika današnjega Urada Republike Slovenije za makroekonomske analize in razvoj (UMAR); na zvezni ravni pa je pomembno delo na tem področju opravil dr. Berislav Šefer. A tako poglobljena in celovita obravnava življenjske ravni kot kazalnika ekonomske in socialne modernizacije še ni bila opravljena. V osemdesetih letih preteklega stoletja so se začeli sociologi s Fakultete za družbene vede ukvarjati s preučevanjem kakovosti življenja oziroma z analizo različnih življenjskih potekov. Njihov metodološki pristop je poleg izmerljivih kazalnikov vključeval še zlasti osebno zaznavanje zadovoljenosti potreb. Raziskave življenjske ravni so se do sedaj osredotočale na posamezne prvine le-te in le na posamezno obdobje in so potekale ob robu drugih tematizacij. Niso je obravnavale v kontekstu konjunkturnih gospodarskih ciklov in tudi ne v kontekstu ideološko-političnih restrikcij komunistične ureditve.

V metodoloških in konceptualnih opredelitvah, pri oblikovanju kazalnikov življenjske ravni oziroma osebne in družbene blaginje izhajam iz koncepta jugoslovanskih strokovnjakov, ki se naslanjajo na mednarodno terminologijo in koncepte življenjske ravni na podlagi značilnosti jugoslovanskega družbeno-ekonomskega sistema – socializma. Skladno z opredelitvijo, da življenjski standard obsega življenjske in delovne pogoje ter družbeni položaj človeka, so v šestdesetih letih 20. stoletja oblikovali 12 elementov oziroma kazalnikov življenjskega standarda. V koncept življenjske ravni prebivalstva sem se tako odločila vključiti življenjske pogoje, merjene z materialno blaginjo, in nekatere družbene pogoje, merjene z družbeno blaginjo. Za doseg tega cilja sem se v opredelitvah naslonila na kategorizacijo pojmov sociološke in ekonomske stroke, na

statistična metodološka orodja in upravno-politične koncepcije slovenskega in jugoslovanskega prostora ter z njihovo pomočjo oblikovala kazalnike življenjske ravni. Pri tem pa sem kritičnemu premisleku izpostavila naravo virov, saj so se metodologija, klasifikacija in zajemanje kategorij v statistiki (statistično gradivo je bilo namreč podlaga temeljne raziskave) skozi čas spreminjali. Nabor kazalnikov sem oblikovala na osnovi sočasnih uradnih statističnih podatkov, in sicer na osnovi povednosti posameznega kazalnika, uveljavljenosti v praksi, nespornosti metodološke zgradbe kazalnika ter podatkovne dostopnosti oziroma statističnih možnosti. Kot najustreznejšo osnovo za spremljanje, merjenje, opredeljevanje življenjske ravni slovenskega prebivalstva v jugoslovanski državi sem uporabila velike centralno vodene standardizirane podatkovne zbirke: petletne in redne ankete o porabi gospodinjestev z obsežnim naborom statističnih kazalnikov, ki popisujejo takratne življenjske razmere prebivalstva predvsem z vidika materialnih življenjskih pogojev. Materialno blaginjo prebivalcev Slovenije sem merila na osnovi vodilnih kazalnikov blaginje. Uporabila sem osnovne statistične mikropodatke o anketiranih gospodinjestvih, in sicer podatke o razpoložljivem dohodku gospodinjestev, podatke o strukturi porabljenega dohodka gospodinjestev, ki zajemajo podatke o izdatkih glede na namen porabe (hrana, pijača, obleka, obutev, stanarina itd.), podatke o opremljenosti gospodinjestev s trajnimi potrošnimi dobrinami ter podatke o količinah porabljenih živil in pijač na člana gospodinjstva. Enote, na katerih so bili preučevani našteti objektivni kazalniki življenjske ravni, so bile 4-članske delavske družine in vsi socialno-ekonomski tipi gospodinjestev: nekmečka, mešana in kmečka gospodinjstva. Podatki so bili zbrani na osnovi statističnih podatkov iz rednih in petletnih anket o porabi gospodinjestev. Ankete o porabi gospodinjestev v vseh socialno-ekonomskih kategorijah so se na območju vse države SFRJ začele izvajati v letu 1963. Periodične petletne ankete so bile izvedene še za leta 1968, 1973, 1978, 1983 in 1988. Ankete o porabi v gospodinjestvih, ki predstavljajo široko

podatkovno osnovo za preučevanje glavnih prvin življenjske ravni, je za republiko Slovenijo od leta 1952 do osamosvojitve izvajal predhodnik današnjega SURS-a Zavod SR Slovenije za statistiko. Od leta 1952 je ta vsake tri mesece izvajal Anketo o kmečkih gospodinjstvih (ASD), ki je zajemala gospodinjstva z zasebnim kmečkim gospodarstvom. Od leta 1972 se je imenovala Anketa o kmečkih gospodinjstvih. Periodično raziskovanje vsakih pet let, začeniši z letom 1963, torej za obdobje 1963–1983, je bilo v letih 1963 in 1968 izvedeno pod imenom Anketa o osebni porabi prebivalstva, v letih 1973 in 1978 pa pod imenom Anketa o prihodkih, odhodkih in porabi gospodinjstev (APP). V anketo so bila zajeta vsa gospodinjstva, ne glede na njihovo socioekonomsko pripadnost in število članov. Ker ankete APB, ASD, in APP med seboj niso bile usklajene glede vzorca, vsebine ter uporabljenih klasifikacij in nomenklatur, sta bila leta 1983 izpeljana teoretično poenotenje vzorca in metodološka uskladitev dotedanjih anket v eno anketo – Anketo o porabi gospodinjstev (APD). Ta se je v obravnavanem obdobju na večjem vzorcu izvajala 1983 in 1988; v letnem intervalu pa je potekala na manjšem vzorcu s trimesečnim zbiranjem podatkov. Po osamosvojitvi, leta 1993, je Zavod Republike Slovenije za statistiko pripravil metodološke in organizacijske osnove za oblikovanje nove ankete, mednarodno primerljive in hkrati primerljive s prejšnjimi. Klasifikacijo potrošnih dobrin je prilagodil klasifikaciji, ki se uporablja pri mednarodni primerjavi bruto domačega proizvoda po kupni moči (ICP); anketa je bila tudi vsebinsko prilagojena spremenjenim zakonom in tržnim razmeram v tem času.

Ker med elemente, ki sodoločajo oziroma omejujejo zadovoljevanje človekovih potreb in posledično življenjsko raven, poleg premoženja prebivalstva in ekonomske varnosti sodijo tudi relativne cene dobrin, dostopnost in razvoj za blaginjo pomembnih dobrin in storitev, sem v raziskavi uporabila tudi statistične podatke o cenah dobrin, fizičnem obsegu industrijske proizvodnje in trgovine na drobno s predmeti za široko

porabo ter posamezne kazalnike infrastrukturnih dejavnosti, kot so kazalniki za prikazovanje stanovanjskih in zdravstvenih pogojev. V koncept raziskave sem vgradila načelo dinamike, to je spremenljivosti kategorij v času in prostoru, ter slojno delitev družbe po različnih kriterijih, ki raziskovalno vprašanje o življenjski ravni skupaj prikazujejo kot proces. Z razločevanjem trendnih značilnosti/gibanj pokažem tudi spreminjanje življenjske ravni skozi čas, ki je sinhrono s konjunkturnimi ekonomskimi cikli. Za izhodiščno leto v časovni vrsti spremljanih kazalnikov življenjske ravni sem določila leto 1955, in sicer zaradi tega, ker je bila leta 1954 dosežena povprečna predvojna raven porabe na prebivalca. Pred tem ni moč govoriti o vprašanju življenjske ravni, saj je bila ta v Jugoslaviji v letih 1950–1953, torej še v pogojih sistema zagotovljene preskrbe z živili in glavnimi potrošniškimi industrijskimi izdelki, nižja kot v katerikoli drugi vzhodnoevropski državi; podatki za leto 1955 v nekaterih primerih podatkovnih osnov predstavljajo prvo možnost spremljanja statističnih podatkov v petletnih intervalih.

Življenjske pogoje slovenskega prebivalstva skušam prikazati z vidika materialne eksistenčne osnove posameznika in gospodinjstva na osnovi kombinacije več kazalnikov; z nekaterimi kazalniki družbene blaginje, kot so kazalniki višje življenjske ravni, torej tisti, povezani s kulturnimi dobrinami in preživljanjem prostega časa, pa posegam na kakovost življenja. Življenjske pogoje slovenskega prebivalstva in njihove spremembe prikazujem od prvega desetletja po drugi svetovni vojni do razpada skupne jugoslovanske države. Z vzpostavitvijo osnovnih ekonomskih in socialnih parametrov prikazujem ekonomski in socialni položaj posameznika v dinamiki časa, nacionalnega in mednarodnega prostora.

Knjiga je vsebinsko razdeljena na dva dela: empirično-analitičnega in sintetičnega z umestitvijo razvoja in značilnosti življenjske ravni slovenskega prebivalstva v družbeno-ekonomski okvir jugoslovanske države. Kot temeljno gradivo sem pri raziskavi uporabila: tiskane vire SURS-a: statistične letopise

(1953–1991) in specialne ankete o gospodinjstvih Zveznega zavoda za statistiko SFRJ (1963–1988) iz Beograda ter zdravstveno statistiko Inštituta za varovanje zdravja v Ljubljani (letniki 1971, 1989, 1991); gradivo IER iz Ljubljane, in sicer razna raziskovalna poročila, povezana s tematiko življenjske ravni; gradivo UMAR-ja oziroma njegovega predhodnika Zavoda socialistične republike Slovenije za družbeno planiranje o stanju in razvoju gospodarske in družbene dejavnosti, in sicer revijo *Informativni bilten* (IB) z gospodarskimi in socialnimi vsebinami; glasilo *Poročevalec* Državnega zbora Republike Slovenije, in sicer *Poročevalec Skupščine SRS in Skupščine SFRJ za delegacije in delegate* za obdobje 1975–1991; interdisciplinarno družboslovno revijo *Teorija in praksa* s poudarkom na ekonomskih in socialnih vsebinah za obdobje 1980–1991; revijalni tisk, in sicer revijo *Prikazi in študije* Zavoda socialistične republike Slovenije za statistiko za obdobje 1956–1991 ter *Jugoslovenski pregled* – informativni dokumentarni priročnik o Jugoslaviji; *Sejne zapiske izvršnih in zakonodajnih teles Skupščine Socialistične republike Slovenije* (1963–1990); gradivo Arhiva Republike Slovenije, in sicer letna poročila o delu Republiškega sekretariata za notranje zadeve (RSNZ), fonda SI AS 1931, arhivsko gradivo Državnega sekretariata za notranje zadeve Ljudske republike Slovenije (1953–1963) in Republiškega sekretariata za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije (1963–1991). Uporabila sem tudi relevantno literaturo ter dela raziskovalcev ekonomske zgodovine Slovenije v času po drugi svetovni vojni.

V empirično-analitičnem delu predstavljam življenjsko raven slovenskega prebivalstva z vidika materialne in družbene blaginje. Pri obravnavi življenjske ravni glede na materialno blaginjo se najprej ukvarjam s premoženjem in ekonomsko varnostjo gospodinjstev z vidika denarnih kazalnikov. Materialno blaginjo v nadaljevanju opisujem kot strukturo potrošnje razpoložljivega dohodka slovenskih gospodinjstev, s strukturo in značilnostmi prehrane, kupno močjo, s stopnjo opremljenosti slovenskih gospodinjstev s trajnimi potrošnimi dobrinami in

problemom zaposlovanja. V okviru opisa življenjske ravni z vidika prehrane predstavim tudi politiko cen kmetijskih proizvodov ter trg in cene kmetijskih proizvodov v Jugoslaviji in Sloveniji. Prikaz življenjske ravni z vidika materialne eksistenčne osnove posameznika in družine sklenem z mednarodnimi primerjavami osebne potrošnje v Sloveniji v primerjavi z jugoslovanskim prostorom in sosednjima državama Italijo in Avstrijo. Predstavim tudi primerjalno analizo kazalnikov razvoja Slovenije, Jugoslavije in sveta.

Drugi del empirično-analitičnega dela sestavlja prikaz nekaterih vidikov družbene blaginje in deloma kakovosti življenja slovenskega prebivalstva. Posebno pozornost najprej namenim trajni ekonomski in socialni dobrini ter osnovnemu elementu družbenega standarda in življenjske ravni – stanovanju in stanovanjskim razmeram. Analiziram strukturo stanovanjskega fonda in razmerja med javno in zasebno gradnjo. Opisujem načela arhitekturne estetike pri gradnji novih stanovanj in dvig kulture bivanja. Nadaljujem z orisom razvoja zdravstvenih dejavnosti in zdravstvenega varstva ter zdravstvene oskrbe kot pomembnimi področji socialnih storitev in s predstavitvijo vključevanja prebivalstva v pokojninske sheme. Z opisom kontinuiranega podaljševanja življenja kot posledice izboljševanja življenjske ravni pa tudi opozorim na vprašanja dolgožive družbe. S predstavitvijo dobrin in storitev s področja razvedrila, preživljanja prostega časa ter trajnih potrošnih dobrin višjega standarda posežem na področje kakovosti življenja. Izpostavim fenomen turizma kot simbol dviga življenjske ravni in kulturno produkcijo, ki so jo ponujali muzeji, gledališča in založniške hiše z rastjo knjižne in časopisno-revijalne produkcije.

V drugem delu knjige sintetično povzamem značilnosti življenjske ravni v razmerah socialističnega samoupravnega gospodarstva po posameznih desetletjih v skladu s konjunkturnimi gospodarskimi cikli, vključno z analizo dinamike proizvodnje posameznih vej industrije široke potrošnje, kot so proizvodnja izdelkov pohištvene industrije, gospodinjskih aparatov,

prometnih sredstev, proizvodnja oblačil in obutve in proizvodov živilskopredelovalne industrije. Na kratko predstavim tudi razvoj, strukturo in vlogo trgovine. Precej se pomudim ob ekonomskem nazadovanju in splošnem upadanju življenjske ravni v kriznih osemdesetih letih in spremembah v strategijah preživetja in načinu zadovoljevanja življenjskih potreb prebivalstva. Pojav sive ekonomije predstavim kot element ohranjanja ravni realne porabe. V okviru vprašanja o premoženju prebivalstva v času socialistične družbeno-ekonomske ureditve v sklepnem delu ugotavljam, da je bilo oblikovanje premoženja v delavskih gospodinjstvih sorazmerno skromno, prav tako pa tudi njihov potencial za dodatno varčevanje in proizvodne naložbe. Po drugi strani so imele določene skupine prebivalstva, kot so obrtniki in kmetje, akumulirano precejšnje premoženje, predvsem v produktivni obliki oziroma za zasebno gospodarsko dejavnost.

Pričujoče delo je nastalo ob podpori rednega prof. dr. Boža Repeta, ki je bil mentor pri doktorski disertaciji in je obenem recenzent knjige, in kolega znanstvenega svetnika dr. Žarka Lazarevića. Za vse nasvete se jima iskreno zahvaljujem. Zahvala gre tudi odgovornemu uredniku znanstvenemu svetniku dr. Alešu Gabriču, ki je delo uvrstil v knjižno zbirko Inštituta za novejšo zgodovino Razpoznavanja/Recognitiones, recenzentu znanstvenemu svetniku v pokoju dr. Petru Vodopivcu in Javni agenciji za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije za dodeljeno subvencijo.

Marta Rendla

**MED KONCEPTOM
IN STVARNOSTJO**

Raven in dinamika gospodarske aktivnosti pomembno vplivata na zadovoljevanje življenjskih potreb prebivalstva in materialnega sveta ljudi, zato v uvodnem poglavju za lažje razumevanje gibanja življenjske ravni in njenih značilnosti na kratko podajam značilnosti gospodarskega sistema in gospodarskega razvoja obravnavanega obdobja.

Po izstopu oziroma izključitvi iz socialističnega tabora leta 1948 je Jugoslavija poskušala zgraditi nekakšen tretji model družbenega razvoja, ki ne bi bil ne kapitalističen in ne državno-socialističen. Leta 1948 je centralnoplanski (direktivni) koncept, ki so ga uvedli le leto prej, doživel zlom z nastankom t. i. plana II, to je s prepuščanjem dela produkcije prostim cenam. Z uvedbo samoupravljanja in s postopno decentralizacijo gospodarstva od leta 1951 dalje pa se je v jugoslovansko gospodarstvo začel vračati trg. Trg kot kapitalistična institucija, po svoji naravi nasprotna socialističnemu gospodarstvu, je bil za samoupravljanje sprejemljiv le kot nujno zlo in le začasno. V ekonomsko-političnih razpravah oziroma v socialističnem gospodarstvu je vloga in položaj trga nadomeščal plan, plan je obvladoval trg oziroma je trg deloval v okviru plana, in sicer v takšni meri, kot mu je plan dovoljeval kot pomoč pri realizaciji planskih nalog. Z razvojem samoupravljanja in z decentralizacijo gospodarstva, posebno v reformnih letih 1958–1962, ko se je ustvarjal nov ekonomski sistem, ki ga je kodificirala ustava iz leta 1963, je plan vse bolj izgubljal vpliv na gospodarske tokove. Jugoslovanska inačica socializma je sredi šestdesetih let postala znana kot tržni socializem.

Nenadzorovano bogatenje in razslojevanje prebivalstva v poznih šestdesetih letih ter pojav tehnomenedžerstva in liberalizma v gospodarstvu z nacionalističnimi ekscesi v zgodnjih sedemdesetih letih sta pripeljala do ponovnega preverjanja vloge trga.¹ Jugoslavija je po dveh desetletjih delavskega samoupravljanja, potem ko je poskusila rekonstruirati podedovani državno-socialistični model in je vanj vnašala nekatere elemente tržnega gospodarstva, v času velike gospodarske reforme v letih

1 Bajt, Trg kot podlaga gospodarskega sistema, str. 1487.

1965–1971 pa poskušala resneje uveljaviti tržno gospodarstvo, začela vročično izgrajevati samoupravni socializem kot tretji model.² Izdelan in zapisan je bil v ustavi iz leta 1974 in v Zakonu o združenem delu – ideološko-institucionalnem projektu dogovorne ekonomije, združenega dela, sisov in delegatskega sistema. Z njima je razvijanje načel decentralizacije in samoupravljanja doseglo vrhunec. Samoupravljanje kot ekonomski sistem oziroma temeljni način koordinacije ekonomskih odločitev³ je bilo po definiciji kompatibilno s tržnim modelom, ki predpostavlja in zagotavlja ekonomsko samostojnost gospodarskih subjektov, kar je temeljni pogoj samoupravljanja; samo tržno gospodarstvo pa zagotavlja ekonomsko učinkovitost. V ustavi je bilo zapisano tudi, da spoštovanje tržnih zakonov pomeni spoštovanje blagovnih oz. tržnih kategorij – institucij, kot so tržno obnašanje, konkurenca, podjetništvo, podjetniški dobiček, kupoprodajne pogodbe itd.; da spoštovanje zakonov pomeni spoštovanje nagiba posameznikov in kolektivov k maksimiziranju lastnega dobička v prid produkciji, porabi, varčevanju, investiranju, izvozu in uvozu itd., kar pomeni svobodo posameznika in posameznih skupin pri proizvajanju in pridobivanju dohodka, pri prelivanju sredstev, migraciji dela itd. kamorkoli in v kakršnikoli obliki, po kriteriju oportunitetnih stroškov.⁴ Na zmotno splošno prepričanje, da naj bi bilo po Marxu gospodarstvo zrelega socializma oz. komunizma neblagovno, plan pa naj bi bil sredstvo, s katerim bi »združeni producenti obvladovali tokove družbene reprodukcije in svoja razmerja v njej«, je sredi osemdesetih let opozoril ekonomist dr. Aleksander Bajt. Bajt je namreč dokazoval, da si Marx »prihodnje družbe« ni zamišljal kot neblagovne, naturalne, odrejene s planom kot koordinacijskim mehanizmom,

2 Županov, Samoupravni socializem, str. 1387.

3 Nekatere ekonomske odločitve lahko koordinira tradicija (tradicionalni model) ali pa trg (tržni model); kadar ga koordinira država s svojim planom, gre za centralnoplanski model. V praksi ni čistih modelov, temveč so konkretni ekonomski sistemi mešani sistemi, ker vsebujejo tako elemente plana kot tudi trga, pri čemer prevladuje eden od obeh elementov, ali planski ali tržni. Povzeto po: Županov, Samoupravni socializem, str. 1395.

4 Černe, O nekaterih primerjalno teoretičnih-sistemskih vprašanjih, str. 660.

temveč naj bi bilo po njem gospodarstvo prihodnje družbe, ne glede na to, ali bi šlo za njeno kapitalistično ali komunistično fazo, »tipično tržne narave.«⁵ Na osnovi tega je Bajt postavil zahtevo, da se v jugoslovanskem gospodarstvu omogoči trgu in ekonomskim silam nemoteno delovanje.

V Jugoslaviji je bila leta 1970 ideja samoupravnega tržnega gospodarstva⁶ opuščena. Na centralnoplanski sistem se država ni želela vrniti, zato je prešla na netržni model, t. i. dogovorno ekonomijo. Z njo so nekatere najbistvenejše predpostavke tržnega gospodarstva, kot so realna obrestna mera, realni devizni tečaj, ukinitvev subvencij, odprtost gospodarstva proti svetovnemu trgu, pravna zaščita lastnine – ne le zasebne, temveč tudi družbene –, ostale nerešene, nedorečene.⁷ Mehanizem dogovorne ekonomije v praksi ni deloval, zato se je ta model zatekal k državni regulativi, kar ni bilo več plansko reguliranje, temveč refleksi intervencionizem države z izdajanjem začasnih gospodarskih ukrepov. To je pomenilo, da se je gospodarstvo po poti dogovorne ekonomije vrnilo k državnoplanskemu sistemu.⁸

Ekonomska stroka je za učinkovito gospodarjenje področja narodnega gospodarstva razmejevala na tista, kjer naj prevladuje družbeno planiranje, in tista, kjer naj prevladuje trg. Dogovorna ekonomija ni rešila vprašanja razmerja med trgom in planom. Je pa zato dala priložnost za administrativno vpletanje državnih organov v gospodarstvo. To je vodilo v prevlado politike in državne uprave nad ekonomijo. Podlaga za prevlado politike nad ekonomijo je bilo nerešeno vprašanje razmerja med planom in trgom. Gospodarstvo v takih pogojih ni moglo učinkovito uresničevati svojih pglavitnih funkcij in ciljev. Predvsem se ni zmoglo sproti in tekoče prilagajati spremenjenim razmeram na domačem in svetovnem trgu. Administrativno poseganje v

5 Prinčič, Socialistično gospodarstvo, str. 71, 72.

6 Tržno gospodarstvo predpostavlja konkurenco in dobiček, diferenciacijo in selekcijo na podlagi trga, delitev po tržnih cenah in ne po delu, ne po vzajemnosti, socialnosti, solidarnosti itd. (vsaj ne v smislu prevladujočih odnosov). Povzeto po: Černe, O nekaterih primerjalno teoretičnih-sistemskih vprašanjih, str. 660.

7 Stanovnik, Antiinflacijska strategija, str. 1495.

8 Županov, Samoupravni socializem, str. 1395.

gospodarjenje je vodilo k manjšemu družbenemu proizvodu in manjšemu dohodku. Ekonomska praksa svobodnega združenega dela je bila v resnici poligon preizkušanja vedno novih rešitev, ki so nastale zunaj gospodarstva, velikokrat v glavah ljudi, ki bodisi strokovno niso obvladali problemov, bodisi so izgubili zveze z ekonomsko stvarnostjo.⁹

Namesto tržnega gospodarstva so tako uvedli neučinkovit sistem družbenega dogovarjanja in samoupravnega sporazumevanja, po katerem naj bi se podjetja, razdeljena na t. i. temeljne organizacije združenega dela (TOZD-e) in sestavljene organizacije (SOZD-e), med sabo dogovarjala, ne pa tekmovala. Z opustitvijo gospodarske reforme je bil sprejet koncept združenega dela; opuščena je bila ekonomska in sprejeta socialna definicija. Pojavilo se je podjetje, ki ni imelo lastnega obratnega kapitala in je živelo na račun posojil. Namesto profesionalnega je bil uveden politični menedžment. Odločilno vlogo pri imenovanju direktorjev so imeli politični organi v podjetju ali zunaj njega. V procesu upravljanja so imele odločilno vlogo družbenopolitične organizacije v podjetju in zunaj njega, predvsem partija. Posledica političnega menedžmenta je bila neučinkovitost podjetja, saj ta ni bil usmerjen k dobičku in razvoju, temveč k ohranjanju socialnega miru in preživetju za vsako ceno; najpomembnejše je bilo zagotoviti izplačilo mesečnih plač. V zunanjetrgovinskem poslovanju se jugoslovansko upravljanje ni moglo kosati z visoko profesionalnim menedžmentom, zato so se sklepali škodljivi dogovori. Zaradi političnega menedžmenta je bil proces sprejemanja odločitev skrajno zapleten in dolgotrajen; podjetje ni moglo hitro odreagirati na spremembe v zunanjem okolju.¹⁰

Sedemdeseta leta 20. stoletja so bila zlata doba samoupravnega socializma. Ta pa se je v začetku osemdesetih let, ko je ekonomska kriza močneje potrkala na vrata, znašel v krizi, proti izteku desetletja pa je doživel bankrot. Globoka kriza je pokazala, da Jugoslavija ni nikoli prenehala biti del socialističnega sveta

9 Norčič, *Administriranje namesto trga*, str. 823.

10 Županov, *Samoupravni socializem*, str. 1391, 1392.

in da je imel njen ekonomski, družbeni in politični sistem vse pglavitne značilnosti realnega socializma.¹¹ Z nadaljevanjem ekstenzivnega tipa proizvodnje in razvoja, z vse večjim zadolževanjem v tujini, z vse večjim uvozom tuje tehnologije itd. se je Jugoslavija v sedemdesetih letih namreč naslanjala na zunanje in ne na lastne domače vire. To je krepilo protislovja v sistemu. Svetovni in domači šoki (nenadni skok cene nafte, podražitev dolarja, drastično povečanje obrestne mere, podražitev tuje tehnologije) so privedli Jugoslavijo pred dilemo, ali naj nadaljuje tak razvoj ali pa naj sprejeme težke pogoje odplačevanja dolga in ostre razmere notranje stabilizacije ter s tem tudi opusti nekatere zamisli razvoja jugoslovanske družbe.¹²

Jugoslavija je leta 1982 sprejela Protiinflacijski program, leta 1983 pa še vseobsežni program ekonomske stabilizacije. V jugoslovanskih razmerah sta bila protiinflacijski program in program za stabilizacijo gospodarstva v osnovi programa gospodarske reforme. Šlo je za program prehoda z enega tipa gospodarstva v drugega, ta prehod pa je povzročal težave pri rasti proizvodnje in cen.¹³ Sprejeti program je poskušal premagovati probleme galopirajoče¹⁴ inflacije in gospodarske krize z ukrepi prerazdeljevanja dohodka, in sicer z dviganjem cen energetike, bazične proizvodnje in kmetijstva ter s preprečevanjem masovnih stečajev zgubarskih podjetij. Cilje je skušal doseči z zamrzovanjem ne le cen po izvedenem prilagajanju osnovnih nesorazmerij, temveč tudi dohodkov.¹⁵

Program dolgoročne ekonomske stabilizacije je predpostavljal večje spoštovanje tržnih zakonitosti, obenem pa vztrajal, da družbeno-ekonomskega ter političnega sistema ni treba v ničemer spreminjati. Pomanjkljivost tega programa je bila po mnenju slovenskega ekonomista Franceta Černeta v nepopolni

11 Prav tam, str. 1387.

12 Černe, O nekaterih primerjalno teoretičnih-sistemskih vprašanjih, str. 667.

13 Senjur, Inflacija ni iluzija, str. 603.

14 Pri galopirajoči ali pospešeni inflaciji se cene povečajo med 10% in 200% na leto. V: Spačal, *Značilnosti inflacije*, str. 4.

15 Stanovnik, Antiinflacijska strategija, str. 1495.

analizi dotedanjega razvoja in njegovih protislovij. Menil je, da Jugoslavija ves povojni čas ni imela zgrajenega stabilnega gospodarskega sistema, takega z dolgoročnojšo stabilnostjo institucij in parametrov za odločanje, po katerem bi gospodarstvo delovalo relativno avtonomno. Gospodarska gibanja je usmerjala in preusmerjala gospodarska politika, in sicer planska, resolucijska ali ad hoc. Ukrepi so bili večinoma kratkoročne narave, tako da gospodarskopolično ukrepanje nikoli ni bilo v skladu z ustavno deklariranim gospodarskim sistemom oziroma z njegovimi družbenoekonomskimi temelji.¹⁶

Dolgoročni program ekonomske stabilizacije je želel vprašanje cen usmeriti na svetovne cene. Priporočal je tudi proti svetu odprto in neavtarkično ekonomijo. V zvezi s tem vprašanjem je Janez Stanovnik, politik, pravnik in ekonomist, v letih 1984–1988 član Predsedstva SRS, od 1988 do 1990 predsednik Predsedstva SRS, menil, da je treba vedeti, od kod izvirajo nesorazmerja cen v jugoslovanskem gospodarstvu. Ta nesorazmerja so bila v resnici posledica etatističnih intervencij. Razliko med stroškom proizvodnje določenega blaga in njegovo tržno ceno je morala pokriti državna subvencija, pri čemer ta ni bila nič drugega kot prelivanje dohodka. Cene nekaterih proizvodov (električne energije, premoga, jekla, kruha, mleka, stanovanja itd.) so načrtno vzdrževali pod ravniyo njihovih proizvodjalnih stroškov, bodisi zato, ker se je s cenejšo energijo, cenejšim jeklom in cenejšim kapitalom želelo pospeševati proces industrializacije, bodisi zato, ker se je z nizkimi stanarinami, nerazumno nizkimi stanovanjskimi posojili, nižjimi cenami osnovne hrane itd. želelo izboljševati življenjski standard. Janez Stanovnik je v subvencijah različnih oblik videl administrativno vpletanje državnih organov v gospodarstvo. Tako je imel precenjen devizni tečaj, ki je z redkimi in kratkotrajnimi izjemami v jugoslovanskem gospodarstvu vztrajal skozi vse povojno razdobje, cilj umetno poceniti uvoz v dinarjih, izvoz pa podražiti (precenjen tečaj je pomenil izvozno takso in uvozno subvencijo). Nerealna

16 Černe, O nekaterih primerjalno teoretičnih-sistemskih vprašanjih, str. 664.

obrestna mera, ki se je uporabljala pri t. i. »selektivnih kreditih«, je pomenila subvencioniranje posojilojemalcev, hkrati pa tudi razvrednotenje finančnega varčevanja zaradi inflacije. To državno vplivanje na uporabo virov je bilo v nasprotju s tržnimi načeli. Začetni namen je bil sicer pomagati mladi industriji, a se je sistem hitro ukoreninil in postal stalen pojav jugoslovanskega gospodarstva. Vanj so se ujele bazične veje gospodarstva, od katerih je bilo odvisno delovanje celotnega gospodarstva. Povrhu vsega so bile te veje gospodarsko neučinkovite; njihove cene so najbolj odstopale od svetovnih; na domačem trgu so imele monopol in so zato preprečevale konkurenco, ki bi lahko prišla iz uvoza. Visoke cene bazičnih gospodarskih vej, kot so cene energije, metalurgije, prevoza, ladjedelništva itd., so povečevale stroške preostalih predelovalnih vej gospodarstva. Zaradi tega je postajal cenovno nekonkurenčen izvoz sicer uspešnih predelovalnih gospodarskih vej, ki so zato primanjkljaj v izvozu nadomeščale s povečevanjem cen na domačem trgu.¹⁷

Družbenolastninsko zasnovani sistem dolgo ni dopuščal razvoja objektivnih blagovnih kategorij (npr. ekonomskih cen) kot kriterijev za učinkovito gospodarsko odločanje. Preobrazba družbene lastnine je utrjevala birokratizacijo upravljanja gospodarstva, hkrati pa jugoslovanski prostor in trg segmentirala v razne regionalne trge, ki so se obnašali vse bolj avtarkično. Družbena lastnina je postala dezintegracijska sila, ki je cepila celotno gospodarstvo na vedno manjše gospodarske prostore oziroma organizacije. To je ustrezalo interesom birokracije različnih ravni, ki je skušala obdržati združeno delo v območju svoje oblasti. Takšna struktura gospodarstva ni bila niti notranje niti zunanje skladna s svetovnim trgov, saj je bilo jugoslovansko gospodarstvo na začetku osemdesetih let brez enotnega, objektivnega vrednostnega sistema (ne tržnega in ne planskega), torej brez potrebnih racionalnih ekonomskih kategorij. V takšnih razmerah so vsi družbeni segmenti kot nosilci gospodarske ali splošne funkcije živeli od anticipirane porabe – od anticipirajočega,

17 Stanovnik, Antiinflacijska strategija, str. 1497, 1498.

praviloma inflacijskega dohodka, kar je rojevalo nov tip inflacije, t. i. »tekmovalno inflacijo.«¹⁸

Gospodarski razvoj Slovenije je bil pod prevladujočim vplivom industrializacije. V Slovenijo je ta prodrla prej kot v druge jugoslovanske pokrajine, a še zmeraj z velikim zaostankom v primerjavi z zahodno in severno Evropo. V prvih povojnih letih je bila Slovenija srednje industrializirana, v naslednjih štirih desetletjih pa je postala industrijsko razvita republika. Usmeritev gospodarstva v industrializacijo po drugi svetovni vojni je velike potrebe po delavcih krila iz delovnih rezerv v kmetijstvu in s tem sprožila proces deagrarizacije in posledično urbanizacije ter vplivala na socialno preobrazbo slovenskega prebivalstva iz ruralne v industrijsko družbo oziroma povzročila nastanek nove socialne stratifikacije slovenskega prebivalstva in gospodinjstev. Če je bilo ob popisu leta 1948 še 49 % prebivalstva kmetijskega, je delež le-tega ob popisu 1981 znašal le še 9,2 %. V osemdesetih letih 20. stoletja je proces industrializacije prešel v zadnjo fazo. Vzporedno s strukturo slovenskega gospodarstva se je, kot že omenjeno, spreminjala tudi družbenoekonomska struktura prebivalstva in gospodinjstev.¹⁹

Na družbenoekonomsko spreminjanje strukture prebivalstva je vplival občuten dvig življenjske ravni prebivalstva, ki je imel podlago v naraščajoči industrializaciji, urbanizaciji in deagrarizaciji. Za ponazoritev podajam nekaj kazalnikov, povezanih z občutnim dvigom življenjske ravni prebivalstva. Družbeni proizvod²⁰ kot najpogosteje uporabljeni kazalnik gospodarske

18 Černe, O nekaterih primerjalno teoretičnih-sistemskih vprašanjih, str. 669.

19 Malačič, Razvoj prebivalstva Slovenije, str. 402.

20 Družbeni proizvod, ki je najpogosteje uporabljen indikator za analizo gospodarske rasti in dosežene stopnje gospodarske razvitosti, je bil v opazovanem obdobju 1955–1990 vrednost končnih rezultatov dela proizvodnih dejavnosti v enem letu in je predstavljal sredstva, ki so bila na razpolago za investicijsko, osebno, skupno in splošno porabo. V pogojih visoke inflacije v osemdesetih letih je izračun družbenega proizvoda postal zaradi neustrezne metodologije precenjen in zaradi ožjega zajetja in drugače opredeljenih kategorij tudi mednarodno neprimerljiv. Slovenski Zavod za statistiko in druge podobne institucije so kar nekaj časa opozarjali na neustreznost obračuna po zvezni metodologiji. Bruto domači proizvod (BDP) se je kot najbolj poznano merilo ekonomske aktivnosti (dohodkov in izdatkov) posameznega gospodarstva in osnova za merjenje in razumevanje ekonomskega in družbenega napredka v Sloveniji uveljavil leta 1991.

rasti in dosežene stopnje gospodarske razvitosti se je v obdobju od leta 1952 do 1983 povečal za sedemkrat. Z 9.141 milijonov je narastel na 64.482 milijonov dinarjev (v cenah, ki so veljale leta 1972). V obdobju med letoma 1955 in 1974, ko je družbeni proizvod letno povprečno naraščal s 7,5-odstotno rastjo, se je najhitreje, za 8,9% letno, dvigal v obdobju med 1958 in 1962; v sedemdesetih letih je do prelomnega leta 1979, ko je njegova rast začela padati, povprečno naraščal po 7-odstotni letni stopnji. Med letoma 1979 in 1983 je povprečna stopnja rasti družbenega proizvoda znašala le še 1,9%, z letom 1988 pa je njegova rast postala negativna (-2,9%).²¹ Leta 1990, ko je družbeni proizvod znašal 60.201 milijonov dinarjev, je bil ta glede na leto 1985 nižji za dobre 4 milijone dinarjev; glede na leto 1952 pa je bil 6,6-krat večji. V letih največje rasti družbenega proizvoda sta Slovenija in Jugoslavija prešli skozi svoj gospodarski čudež, ki je temeljil na večjih vlaganjih v lahko industrijo in na zahodni finančni in tehnološki pomoči; s prehodom na tržni socializem v šestdesetih letih pa je ta čudež zastal; velike investicije in zunanje zadolževanje ter druga naftna kriza ob izteku sedemdesetih let pa so slabo stanje v Jugoslaviji samo še poglobili.

Tabela 1: Družbeni proizvod (po cenah iz leta 1972, načelo čistih dejavnosti) 1952–1990²²

	1952	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1983	1985	1990
Družbeni proizvod po cenah leta 1972 (načelo čistih dejavnosti) v milijon din	9.141	12.392	18.321	25.636	35.598	49.422	64.524	64.482	66.565	60.201

21 *Statistični letopis RS 1991*, str. 176, tab. 7-3., *Statistični letopis SRS 1976*, str. 145, tab. 6-6., *Statistični letopis SRS 1979*, str. 147, tab. 6-3.

22 *Statistični letopis RS 1991*, str. 176, tab. 7-3., *Statistični letopis SRS 1979*, str. 147, tab. 6-3.

Tabela 2: Povprečne letne stopnje rasti družbenega proizvoda po cenah iz leta 1972 v Sloveniji²³

Obdobje	1955– 1964	1965– 1969	1969– 1973	1974– 1978	1979– 1983	1984– 1988	1989	1980– 1989
Povprečne letne stopnje rasti družbenega proizvoda	8,7	5,1	7,6	6,5	1,9	0,4	-0,5	0,4

Poleg družbenega proizvoda, ki naj bi predstavljal najvišje merilo celotnega razvoja, je za družbene strukture pomembna tudi pismenost prebivalstva. Na ravni celotne države se je v obravnavanem obdobju med prvim popisom prebivalstva 1948 in zadnjim 1981 število nepismenih prebivalcev skoraj prepolovilo: s 3,2 milijona nepismenih v letu 1948 je število nepismenih upadlo na 1,8 milijona nepismenih leta 1981. Delež nepismenih v skupnem številu prebivalcev, starih 10 let in več, pa je upadel s 25,4% na 9,5%. Ta skoraj desetodstotni delež predstavlja povprečje, ki je skrivalo precejšnje razpone. Delež nepismenih, starih 10 let in več, je bil v Sloveniji leta 1981 0,8%; v Bosni in Hercegovini 14,5%, na Kosovem pa 17,6%.²⁴ Tudi izobrazbena struktura 10 let in več starega prebivalstva Slovenije se je v povojnem obdobju postopoma izboljševala, pri čemer so imeli moški ugodnejšo izobrazbeno strukturo kot ženske. Zaskrbljujoč pa je bil odstotek moških in žensk, ki so imeli leta 1981 dokončano le osnovno šolo. Moških z osnovnošolsko izobrazbo je bilo več kot 50%, žensk pa blizu 70%.²⁵

V Sloveniji je bilo leta 1983 414 zaposlenih na 1000 prebivalcev. Indeks kmetijske proizvodnje glede na leto 1955 je takrat znašal 205, indeks industrijske proizvodnje 754, indeks povečanja proizvodnje električne energije 799.²⁶ Po letu 1979 je v življenjski ravni prebivalstva pri nekaterih elementih, povezanih z realnimi osebnimi dohodki, prišlo do občutnejšega nazadovanja.

23 *Statistični letopis RS 1991*, str. 176, tab. 7-4., *Statistični letopis SRS 1976*, str. 145, tab. 6-6., *Statistični letopis SRS 1979*, str. 147, tab. 6-4.

24 *Jugoslovenski pregled*, 1987, zv. 9, str. 412, Osnovni pokazatelji uslova.

25 Malačič, Razvoj prebivalstva Slovenije, str. 412.

26 Prav tam, str. 402.

Dokončni demografski prehod iz agrarne v industrijsko družbo v drugi polovici petdesetih let je bil tisti dejavnik, ki je v Sloveniji povzročil prevlado sodobnega tipa reprodukcije prebivalstva. Z bolj racionalnim reproduciranjem se je v demografskem razvoju prebivalstva začelo novo obdobje, ki sta ga označevali nizki ravni rodnosti in smrtnosti. Za manj otrok so se ljudje odločali iz želje, da bi jim omogočili kar najboljše možnosti za vzgojo, izobraževanje in vključitev v družbeno življenje.

Na ekonomsko in socialno strukturo družine in gospodinjstva pomembno vplivajo demografska gibanja. V prvem povojnem obdobju je proces industrializacije z oblikovanjem industrijskih središč in postavljanjem novih industrijskih obratov v obstoječih urbanih in polurbanih naseljih, pozneje tudi v nekaterih do tedaj pretežno agrarnih območjih, sprožil na eni strani preobrazbo in razvoj urbanega omrežja ter preseljevanje iz vasi v mesta – deagrarizacijo – in na drugi strani širjenje gravitacijskih območij dnevne delovne migracije. Leta 1951 je na delo v industrijska središča vsakodnevno odhajalo prebivalstvo iz 2700 slovenskih naselij, leta 1971 pa že iz nad 5000 od skupno 6000 naselij.²⁷

Razpršena poselitev Slovenije je pripomogla tudi k razvoju manjših urbanih središč ter omogočila postavitev industrijskih obratov tudi na podeželju. Gradil se je pomemben soodvisen odnos med regionalnimi središči in podeželjem kot njihovim zaledjem. Zaledje je bilo pomembno kot vir delovne migracije, pa tudi kot razvojni vir, saj je produktivnost primarnega sektorja predstavljala osnovno predpostavko razvoja regionalnega središča.²⁸ Številne strukturne spremembe, povezane z industrializacijo, urbanizacijo in splošno modernizacijo so na eni strani vplivale na upad deleža kmečkih gospodinjstev in na drugi strani na porast deleža nekmečkih gospodinjstev. Za naraščajoče nekmečko prebivalstvo je bilo značilno, da ga je velik del živelo na podeželju, v ožjih in širših urbaniziranih območjih, delalo pa v mestih ali bližnjih industrijskih obratih. Večji del prebivalcev je

27 Brglez (ur.), *Družbeni razvoj SR Slovenije 1947–1972*, str. 182, 183.

28 Verlič-Dekleva, *Odnos med urbanih središči*, str. 1591.

tako ostal vezan, če že ne na vas, pa vsaj na manjša mesta. Nekmečko prebivalstvo, živeče na podeželju in posebej v območjih bližje mest in ob ugodnih prometnih poteh, je socialno stratifikacijo podeželja samo še okrepilo in povečalo njegov multifunkcionalni pomen. Mestni način življenja se je širil in utrjeval tudi na podeželju.

Kot že omenjeno, je bilo po drugi svetovni vojni več kot 50 % slovenske aktivne populacije še kmečke. Do prvega prehoda kmečkega prebivalstva v nekmetijske dejavnosti je prišlo v obdobju 1948–1953. Delež prebivalstva v kmetijstvu je do leta 1953 namreč upadel na 41 %. Zmanjšanje deleža kmečkega prebivalstva pa je bilo z zaposlovanjem v nekmetijske dejavnosti najintenzivnejše v petdesetih in šestdesetih letih, ko so se velike potrebe po delavcih pokrivalo iz delovnih rezerv v kmetijstvu in s sezonskimi delavci iz drugih republik. S prehodom kmečkega prebivalstva v mesta je do začetka sedemdesetih let njegov delež upadel na 20 %. Delež mestnega prebivalstva pa se je s 27 % v letu 1948 dvignil na 38 % leta 1971 ter do leta 1981 narasel na skoraj 49 %.²⁹

Tabela 3: Število in delež prebivalcev v kmetijstvu glede na skupno število prebivalcev³⁰

Leto	1931	1948	1953	1961	1971	1981	1991
Število prebivalcev	1 397 650	1 439 800	1 504 427	1 591 523	1 727 137	1 891 864	1 965 986
Delež prebivalstva v kmetijstvu %	58,8	48,9	41,1	31,6	20,4	9,2	7,6
Število prebivalstva v kmetijstvu (absolutno število)	821 818	704 062	618 319	502 921	352 336	174 051	149 415

Ker v doktrini socialističnega družbenogospodarskega razvoja kmetijska dejavnost ni imela prioritete, je z razlaščenjem večjih posestnikov in določenim desethektarskim

²⁹ Malačič, Razvoj prebivalstva Slovenije, str. 412.

³⁰ Statistični letopis RS 1992, str. 57, tab. 4-2.

maksimumom prišlo do drobitve posestne strukture, manjšanja kmetijskih obratov, povečevanja števila parcel in zmanjševanja njihove površine. Vzpodbujali in razglašali kot pomembno so namreč industrijo oziroma sekundarni sektor razvoja. Razlika med Slovenijo in večino drugih socialističnih držav pa je bila v tem, da so kmetije ostale v zasebni lasti. Kmečki delovni sili, ki se je začela hkrati zaposlovati v industriji in drugih neagrarnih dejavnostih, je prav delo v tovarni dalo priložnost, da je lahko modernizira svoje kmetije. Kmetijstvo je tako potrebovalo čedalje manj delovne sile in na podeželju je že v sedemdesetih letih prevladujoča postala delavsko-kmečka struktura. Ta je bila posebej stabilna v predelih, kjer so za potrebe zaposlitve manj kvalificirane delovne sile v bližini postavili male industrijske obrate. Mešana delavsko-kmečka struktura je zagotavljala poselitev tudi bolj odmaknjenih podeželskih predelov. S tem procesom je tudi čedalje več kmečke zemlje prehajalo v nekmečke roke, zemljo pa se je pričelo tudi opuščati. Čeprav je socialistična družba težila k socialni izenačenosti, se te težnje niso uresničile. Prihajalo je do opaznih razlik tako znotraj uradno enotnega delavskega razreda, še bolj opazna pa je bila regionalna socialna diferenciacija. Socialne razlike med kmeti in polkmeti so se ves čas povečevale.³¹

Industrializacija je tako vplivala na povečanje mest in nastajanje novih mestnih naselij; spodbudila pa je tudi deagrarizacijo in postopno urbanizacijo podeželskega okolja. Povojna deagrarizacija je občutno preseгла urbanizacijo, predvsem zaradi obsežne industrializacije, ki je poleg mest zajela tudi podeželje. Mesta so prevzela relativno velik delež naravne rasti kmečkega prebivalstva (deagrarizacija je v Sloveniji za 2,9-krat preseгла naravno rast).³² V procesu urbanizacije, ki je bil v znamenju ruralno-urbane migracije, so se večala urbana in polurbana naselja vseh velikostnih kategorij, rastle so tudi večja slovenska mesta.

31 Klemenčič, *Prostorska diferenciacija Slovenije po selitveni mobilnosti prebivalstva*, str. 135–211.

32 Povzeto po: Princič, Borak, *Iz reforme v reformo*, str. 53.

Kljub depopulaciji vasi glede na aktivni delež prebivalcev se je rast večjih mest v Sloveniji ustavila okoli leta 1975. Od sredine sedemdesetih let so se bolj začela razvijati regionalna in občinska središča, saj je v migracijskih tokovih takrat, še bolj pa v osemdesetih letih, začela kot obratni proces prevladovati suburbanizacija – priseljevanje meščanov na obrobje mest. Zgodil se je selektivni urbani eksodus srednjega in višjega socialnega sloja v manjša naselja blizu mest.³³ Suburbanizacija je omogočala kombinacijo uživanja ekonomskih prednosti, ki jih nudi bližina večjega centra, in bivanjskih prednosti, ki jih nudi bivanje v relativno mirnem podeželskem okolju.

Za obdobje do leta 1970 je bilo torej značilno nastajanje novih gospodarskih centrov in njihovih gravitacijskih območij na eni strani in stagniranje starih industrijskih centrov ali nekaterih njihovih delov ter počasen razvoj območij v obrobnih delih Slovenije na drugi. V ospredju je bilo zlasti vlaganje v tako imenovani slovenski koridor, ki so ga tvorila večja in bolj razvita mesta ter industrijski centri. V industrijsko os, na kateri so bili bolj ali manj enakomerno oddaljeni industrijski centri, so se do leta 1961 povezala industrijska območja med Kamnikom in Ljubljano, v Savinjski dolini, v okolici Maribora in v Mežiški dolini. Industrijska os je segala od Jesenic prek Ljubljane ob Savi in Savinji do Celja in naprej do Maribora, od tam pa po Dravski dolini v Mežiško, Mislinjsko in Šaleško dolino. Industrijski bazeni so tako nastali na območju Ljubljanske in Celjske kotline, v okolici Maribora ter v Mislinjski in Mežiški dolini. Zunaj te osi se je industrijski bazen izoblikoval še na Koprskem, zmeraj močnejše industrijsko središče je postajalo tudi Novo mesto.³⁴ Za ta območja so bile značilne visoka stopnja industrializacije, dobro razvita infrastruktura in razmeroma visoka stopnja gospodarske razvitosti. Po mnenju več jugoslovanskih ekonomistov je med industrializacijo, urbanizacijo in koncentracijo prebivalstva obstajala močna povezanost, saj so v medsebojni

33 Verlič-Dekleva, Odnos med urbanimi središči, str. 1593.

34 Sedlaček, Razvitost in razvoj občine Maribor in Podravske regije, str. 577, 578.

interakciji oblikovale gospodarsko strukturo. Srbski ekonomist Boris Begovič je na primer prišel do ugotovitve, da z naraščanjem mest, torej z aglomeracijo, prihaja do razpršenosti gospodarstva. Z rastjo mest se je delež gradbeništva, trgovine, obrti in drugih terciarnih dejavnosti povečeval, delež industrije pa zmanjševal.³⁵

Druga območja v Sloveniji, zlasti v obrobni delih (pomursko območje, vzhodni del mariborske regije, kozjansko, belokranjsko in zahodnodolenjsko območje), so se razvijala počasnije, njihova poglavitna panoga pa je bilo kmetijstvo. Imela so slabo razvito cestno in železniško, poštno in telefonsko ter električno omrežje, nizek delež gospodinjstev je imel vodovod in kanalizacijo, pa tudi prometno so bila slabo povezana z bližnjimi razvojnimi centri. Razlike v stopnji gospodarske razvitosti so začeli odpravljati v prvi polovici sedemdesetih let s spodbujanjem gospodarskih vlaganj v manj razvita območja z beneficiranjem obrestne mere, pozneje z davčnimi olajšavami in zmanjšanjem osnove za izračunavanje republiških prispevkov. S temi ukrepi se je ustavilo desetletja trajajoče zaostajanje manj razvitih območij za razvitejšimi, čeprav zastavljenih ciljev, začrtanih v planih, niso uspeli povsem uresničiti: skladno s programom je tekla posodobitev cestnih povezav, medtem ko je graditev vodnogospodarskih objektov zaostajala; izboljšanje oskrbe manj razvitih območij z električno energijo in PTT-omrežjem pa ni doseglo niti polovične realizacije.³⁶ Zaradi izgube nekaterih ugodnosti manj razvitih območij in vse večje gospodarske krize v začetku osemdesetih let gospodarski razvoj na teh območjih ni bil več tako intenziven, kot bi bilo potrebno za pospešeno odpravljanje gospodarske nerazvitosti.

Nagla industrializacija je sprva močno okrepila delavske sloje, s specializacijo in višanjem zahtevnosti pa privedla do čedalje večje socialne stratifikacije znotraj sloja. Tehnološke inovacije in avtomatizacija proizvodnje so zmanjševale potrebe po

35 Prinčič, Borak, *Iz reforme v reformo*, str. 92, 93.

36 Prinčič, *Pospeševanje gospodarskega razvoja*, str. 1115–1117.

delovni sili, obenem pa večale potrebe po specializaciji zaposlenih. Oblikoval se je sloj višjega uradništva in izobraženstva v terciarnem in posebej v kvartarnem sektorju ter tehnične inteligence in menedžementa v sekundarnem sektorju. Tudi del obrtnikov in zasebnih podjetnikov je bil po načinu življenja podoben nižjemu srednjemu sloju v kapitalističnih državah.³⁷ Terciarizacija (razmah storitvenih dejavnosti) je povečala socialne razlike in okrepila zametek srednjega sloja ter ga postopoma spremenila v številčen, dobro zastopan sloj. Višjega sloja je bilo malo, sestavljali so ga menedžerji in politična elita.

Močna industrializacija je spremenila socioekonomsko strukturo gospodinjstev. Ob popisu prebivalstva leta 1953, ko je statistika med 398 379 gospodinjstvi ločila kmečka in nekmečka gospodinjstva, je znašal delež kmečkih gospodinjstev 37 %, nekmečkih pa 63 %.³⁸ Do leta 1968, ko so se kot nova kategorija evidentirala tudi mešana gospodinjstva, je delež kmečkih gospodinjstev močno upadel. Leta 1968 jih je bilo še 11,4 %, leta 1988 le še 1,7 %; delež nekmečkih gospodinjstev pa je z 69,4 % v letu 1968 poskočil na 74 % konec osemdesetih let. Delež mešanih gospodinjstev pa je z 19 %, kolikor je znašal leta 1968, do leta 1988 narasel na 24 %. Osnovni značilnosti strukture gospodinjstev sta bili zmanjševanje deleža in števila gospodinjstev z velikim številom članov ter zniževanje števila gospodinjstev, ki so črpala dohodke izključno od kmetijstva. Število gospodinjstev se je v primerjavi s številom prebivalcev tudi hitreje povečevalo. Zmanjševanje števila članov gospodinjstva je bilo deloma posledica želje po višjem življenjskem standardu; deloma pa je na to ob visoki stopnji zaposlenosti žensk vplival prepočasen razvoj organiziranega otroškega varstva. Kljub intenzivnemu razvoju vzgojnovarstvene dejavnosti, še zlasti v obdobju 1971–1975, zmogljivosti vzgojnovarstvenih zavodov tudi še leta 1977, ko je bilo v vrtce vključenih 23,3 % predšolskih otrok, niso zadoščale realnim potrebam.

37 Zupančič, *Družba in prostorski razvoj*, str. 35.

38 *Statistični letopis RS 1991*, str. 71, tab. 3-2., in Hrastelj, *Električni aparati*, str. 21.

Vključevanje otrok v predšolsko vzgojo in izobraževanje je sicer v povojnem obdobju doživelo velik razmah. Leta 1967 je bilo v dnevno varstvo vzgojnovarstvenih organizacij zajetih 7,4%, leta 1972 13,9%, leta 1973 15,5%, leta 1977 pa 23,3% predšolskih otrok.³⁹

Tabela 4: Število gospodinjstev 1951–1991⁴⁰

Leto	Število gospodinjstev
1951	403 000
1953	410 976
1961	458 853
1971	515 531
1981	594 571
1991	641 865

Tabela 5: Ocene socialno-ekonomske strukture gospodinjstev 1968, 1973, 1978, 1983, 1988 (v absolutnih številih in v %)⁴¹

Leto	Število gospodinjstev	Kmečka gospodinjstva		Mešana gospodinjstva		Nekmečka gospodinjstva	
		absolutno število	odstotek	absolutno število	odstotek	absolutno število	odstotek
1968	583 979	66 744	11,43	111 886	19,16	405 349	69,41
1973	529 748	55 455	10,47	136 581	25,78	337 712	63,75
1978	538 013	36 167	6,72	135 342	25,16	366 503	68,12
1983	583 311	14 544	2,49	104 488	17,91	464 279	79,59
1988	650 780	11 102	1,71	157 333	24,18	482 345	74,12

39 Potočan, Vzgojnovarstvena dejavnost, str. 111 in ista, Vzgojnovarstveni zavodi, str. 26.; Brglez (ur.), *Družbeni razvoj SR Slovenije*, str. 151.

39 Klemenčič, *Prostorska diferenciacija Slovenije*, str. 135–211.

40 *Statistični letopis RS 1991*, str. 71, tab. 3-2.

41 *Anketa o ličnoj potrošnji stanovništva u 1968*. Statistički bilten SFRJ 660, str. 12, 22, 32, 42, 52; *Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domaćinstva 1973*. Statistički bilten 878, str. 12, 22, 32, 42; *Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domaćinstva 1978*. Statistički bilten, 1303, str. 14, 24, 34, 44. *Anketa o potrošnji domaćinstva u 1883*. Statistički bilten broj 1549, str. 50, 52, 54, 56; *Anketa o potrošnji domaćinstva 1988*. Statistički bilten, 1787, str. 30–33.

Na materialno blaginjo prebivalstva kot sestavni del življenjske ravni vpliva tudi zaposlenost kot osnovni vir materialne blaginje in ključni dejavnik socialne varnosti. Socialna varnost, ki je bila del sistema socialne politike, se je v Jugoslaviji uresničevala skozi status zaposlitve. Definicija socialne politike v širšem pomenu, kot jo je leta 1973 opredelil Richard Morris Titmuss, obsega vse akcije vlade ali socialne skupnosti, ki prispevajo k boljšemu družbenemu standardu prebivalcev, vključujoč zdravstveno oskrbo, pokojninsko pravico, dostop do stanovanja, možnosti izobraževanja, kulturno življenje, pridobitev osnovnega infrastrukturnega standarda. V Jugoslaviji so bile te dejavnosti ustavno definirane kot dejavnosti posebnega družbenega pomena za zadovoljevanje osebnih in skupnih družbenih potreb. Socialna politika obsega tudi tiste akcije ali organizacije, ki se ukvarjajo s socialnimi problemi: nezaposlenimi delavci, invalidi, prizadetimi otroki, ostarelimi občani itd.⁴² Večji del socialnih pravic je imel, kot rečeno, legalno osnovo v zaposlitvenem statusu, medtem ko so države blaginje socialno varnost zagotavljale na podlagi državljanskega statusa in iz njega izhajajočih pravic ter na podlagi ugotovljenih potreb. Socialna varnost je bila temeljna postavka socialne politike socializma, ki se je uresničevala s polno zaposlitvijo in stalnostjo dela. Bistvena za vzdrževanje sistema (navidezne) polne zaposlenosti, kjer so ljudje zaposleni in prejemajo dohodek ne glede na to, ali imajo realno delo oziroma kako ga opravijo, sta bila planiranje in redistribucija dela dohodka za delovanje družbeno potrebnih služb. Sistem socialne varnosti je bil torej vgrajen v delo, vključen v delovanje ekonomskega sistema. Socialni cilji so bili temeljni koncept ekonomije jugoslovanskega tipa socializma, produktivnost je stala na drugem mestu. Zaposlovanje je bilo bolj socialna kot ekonomska kategorija. Mnoge proizvodne enote so bile na neki lokaciji namreč zgrajene zato, ker so ljudje tam potrebovali zaposlitev. Niso bile postavljene na osnovi predhodnih tržnih raziskav, ki bi potrdile upravičenost njihove vzpostavitve.

42 Povzeto po: Verlič-Dekleva, Učinki socialne politike, str. 1110.

Koncept tako zasnovane socialne politike je vseboval pragmatično zahtevo po polni zaposlenosti prebivalstva na eni strani in po drugi strani zahtevo, da vsi zaposleni obvezno in nepovratno prispevajo znaten del dohodka v skupne sklade za delovanje družbeno potrebnih dejavnosti, ki jih je država preko upravnih organov vsebinsko usmerjala, z zakoni pa predpisovala njihovo organiziranost. Bistveno za tak koncept socialne varnosti je bilo vprašanje vzdrževanja polne zaposlenosti, s katerim se je Jugoslavija soočila že v zgodnjih šestdesetih letih.⁴³

Postopna preusmeritev od ekstenzivnega k intenzivnemu zaposlovanju v okviru reformnih gospodarskih ukrepov je v šestdesetih letih privedla do močnega upadanja zaposlovanja oziroma do naraščanja brezposelnosti. Slovenska družba v času socializma, ki je težil k socialni izenačenosti, k brezrazredni družbi (čeprav se ta težnja ni uresničila in je prihajalo do opaznih razlik znotraj uradno enotnega delavskega razreda in med posameznimi predeli), sicer ni imela brezposelnih. Industrija je namreč skupaj z ostalimi dejavnostmi pritegnila v svoje vrste večino delovne sile. V povojnem obdobju do začetka šestdesetih let ne Slovenija ne Jugoslavija nista poznali premikov prebivalstva zaradi dela, kot so emigracije, priseljevanje iz tujine, emigracije in imigracije iz drugih republik, saj je bilo to obdobje čas ustalitve migracij iz vasi v mesta.

Stopnja brezposelnosti, ki je leta 1955 znašala dobra 2%, je do leta 1965 upadla na 1,8%. Okoli leta 1962 so se migracijska gibanja v Sloveniji začela naglo spreminjati. Postopno uvajanje koncepta odprte družbe ter učinki gospodarske reforme so se na eni strani izrazili v naraščanju deleža brezposelnih in na drugi strani v pospešeni emigraciji. Iz vseh republik in pokrajin takratne Jugoslavije so delavci začeli odhajati na začasno delo v tujino. Kasneje so jim pogosto sledili tudi drugi družinski člani. Gospodarska reforma leta 1965 je postala dejavnik, ki je spodbudil emigracijo iz Slovenije in ni pritegnil imigracije iz drugih republik. Odhajanje delavcev na začasno delo v tujino so po

43 Verlič-Dekleva, Učinki socialne politike, str. 1111–1114.

gospodarski reformi pospešili stagnacija v gospodarstvu, težave v zaposlovanju in relativno nizki osebni dohodki. Ker jugoslovansko gospodarstvo v zgodnjih šestdesetih letih ni več moglo absorbirati pritiska nekvalificiranih delavcev iz vasi, na drugi strani pa so se razvite države borile s pomanjkanjem delovne sile, in zaradi splošne tendence migracij iz nerazvitih držav v razvite države, je Jugoslavija in z njo Slovenija odprla meje in dopustila delovno emigracijo.

Ne Jugoslavija ne Slovenija v drugi polovici 20. stoletja nista imeli konsistentne migracijske politike, temveč so se stališča do izseljevanja spreminjala: »od začetnega zavračanja migracij, saj odhajanje ljudi na delo v tujino ni bilo skladno z idejnimi postavkami sistema in takratnim razumevanjem patriotizma, nato do tihega sprejemanja migracij kot izhoda v zaposlitveni krizi in končno do sistemske podpore emigracijskemu toku.⁴⁴ Med razlogi za dopustitev delovne emigracije so bili tudi pomanjkanje kapitala, odsotnost primerne tehnologije za industrijski razvoj, majhna potrošna sposobnost trga za planirano proizvodnjo ter želja po demokratizaciji in odprtosti.⁴⁵

Na prelomu šestdesetih v sedemdeseta leta se je z zmanjševanjem ekstenzivnega zaposlovanja v industriji po gospodarski reformi število zaposlenih v Sloveniji zmanjševalo. V letu 1970 se je brezposelnost dvignila na 2,9%. Začasne migracije, ki so zaradi tega naraščale od šestdesetih do sredine sedemdesetih let, so se leta 1970 tako ustalile pri številki 12 000 do 13 000 odhodov letno.⁴⁶ Po letu 1960 se je namreč v evropsko selitveno ekspanzijo vključila tudi Jugoslavija, Slovenija pa se je v teh gibanjih pojavila že leta 1952. Emigracije so imele do leta 1956 pretežno politični značaj, po tem letu pa so postale pretežno ekonomske.

Zaradi vse intenzivnejšega odhajanja prebivalstva iz Slovenije na začasno delo v industrijsko razvite države zahodne in severne Evrope je Jugoslavija leta 1963 s sklenitvijo prvega

44 Toš (ur.), *Vrednote v prehodu IX*, str. 12.

45 Verlič-Dekleva, *Učinki socialne politike*, str. 1111–1114.

46 Prinčič, Borak, *Iz reforme v reformo*, str. 106.

meddržavnega sporazuma o zaposlovanju v tujini, in sicer med SFRJ in Avstrijo, začela usmerjati in nadzirati migracijske procese, skladnejše z gospodarskimi potrebami. Z reguliranim zaposlovanjem v tujino je Jugoslavija želela ohranjati polno zaposlenost kot temeljno postavko jugoslovanske socialistične družbenoekonomske ureditve. V tujino naj bi se zaposlovali le začasno brezposelni delavci. Do takrat in tudi še pozneje pa je bilo običajno, da se ponudba in povpraševanje po delavcih nista usklajevali s potrebami domačega gospodarstva, saj so na delo v tujino odhajali delavci neposredno iz delovnega razmerja (77 %) in v manjši meri brezposelni. Delavci so iskali zaposlitev na svojo roko, le redki s pomočjo zavodov za zaposlovanje. V približno organizirane okvire je službi za zaposlovanje to neuskklajenost uspelo spraviti po letu 1969, potem ko je Jugoslavija z ZRN, kamor so ljudje najpogosteje odhajali na začasno delo, sklenila Sporazum o reguliranju zaposlovanja jugoslovanskih delavcev v ZRN in Sporazum o zavarovanju za primer brezposelnosti.⁴⁷

Zahteva po polni zaposlenosti je v ekonomiji sprožala tudi večjo strpnost do slabega dela. Zaščiteno pravico do dela in minimalnega dohodka se je občasno vzdrževalo tudi z omejevanjem ponudbe potrošnih dobrin oziroma nižjim standardom prebivalstva.⁴⁸

Migracijske procese je Jugoslavija, kot rečeno, na začetku leta 1963 začela zaradi vse večjega števila tistih, ki so se odločili poiskati bodisi začasno bodisi stalno delo v tujini, nadzirati in usmerjati. Do takrat, pa tudi še pozneje, so bili odhodi na delo v države zahodne Evrope, katerih podjetja so v Jugoslaviji iskala poceni delovno silo preko oglasov za zaposlitev, objavljenih v domačih časopisih in na oglasnih deskah posameznih ambasad, pogosto stihijski; zanje so se odločali tudi na osnovi priporočil sorodnikov in prijateljev. Od zdomcev, za katere so oblasti predpostavljale, da si bodo pridobili znanja in veščine, ki bi jim ob morebitnem povratku v domovino pomagala pri vključitvi v gospodarstvo, je

47 Stare, Organizirane zunanje migracije, str. 33–35, 47, 49.

48 Verlič-Dekleva, Učinki socialne politike, str. 1111–1114.

država imela tudi koristi. Zdomci so tretjino neto zaslужka oziroma 2/3 prihrankov imeli navado poslati v Jugoslavijo. Poleg deviznih nakazil so v času dopustovanja v domovini za nakup različnega blaga menjavali devize, vlagali pa so tudi v izgradnjo komunalnih in infrastrukturnih objektov v domačem kraju.⁴⁹

Povečano število emigracij potrjujejo tudi ocene takratnega Zavoda SRS za planiranje o številu delavcev na začasnem delu v tujini konec leta 1972, ko naj bi bilo na začasnem delu v tujini preko 70000 slovenskih prebivalcev (upoštevani so vsi slovenski delavci, začasno ali stalno zaposleni v tujini) oziroma nekaj nad 11 % vseh zaposlenih.⁵⁰ Migracija je zajela vse poklicne in izobrazbene skupine prebivalstva. Močan odliv je bil predvsem med strokovnimi in poklicno usposobljenimi delavci, vendar se je le-ta v letih 1971 in 1972 začel zmanjševati. V začetku sedemdesetih let je namreč zaposlitveni krč v Sloveniji delno popustil.

Zdomci na ljubljanski železniški postaji avgusta 1973
(MNZS, foto: Svetozar Busić)

49 Duda, Gastarbajteri, str. 42.

50 Brglez (ur.), *Družbeni razvoj*, str. 47.

Popis prebivalstva iz leta 1971 je pokazal, da je med delavci, ki so odšli na delo v tujino, skoraj 70 % takih, ki so pred odhodom opravljali poklice industrijskih in podobnih delavcev ali pa so bili kmetovalci. Struktura začasno zaposlenih v tujini se je po strokovni izobrazbi razlikovala od strukture zaposlenih v Sloveniji. Med začasno zaposlenimi v tujini je bil visok delež kvalificiranih (42,9 %), nekvalificiranih (29,3 %) in polkvalificiranih delavcev (11,1 %), medtem ko je bil delež zaposlenih z visoko, višjo, srednjo, nižjo izobrazbo in visokokvalificiranih delavcev nižji.⁵¹

Z zapiranjem zunanjih trgov delovne sile sredi sedemdesetih let (Nemčija je denimo v okoliščinah naftne krize 30. novembra 1973 z odlokom prepovedala zaposlovanje tujih delavcev),⁵² predvsem v državah takratne Evropske gospodarske skupnosti, se je potencialna jugoslovanska migrantska populacija obrnila proti Sloveniji. Slovenija se je iz izselitvene prvič spremenila v vselitveno družbo. K temu dejstvu so prispevale predvsem priselitve iz drugih federalnih enot Jugoslavije.

S ponovnim intenziviranjem ekstenzivnega razvoja v sedemdesetih letih je delovne sile v Sloveniji primanjkovalo, zato so nekatere tovarne hodile novačit delavce v druge jugoslovanske republike kar z avtobusi. Najmočnejši val priselitev v Slovenijo se začel leta 1975 in je trajal do leta 1982, nato je nekoliko upadal do leta 1989, ko je dosegel raven iz sredine petdesetih let. V obdobju 1971–1981 je povprečni letni selitveni prirast znašal 4445 oseb ali 4,2 % naravnega prirasta, v obdobju 1981–1991 pa 3700 oseb ali 2,8 % naravnega prirasta. Takšna selitvena gibanja so bila posledica višje gospodarske razvitosti Slovenije, ki je pritegovala selitve iz jugovzhodnega dela države, pa tudi tamkajšnje nezaposlenosti. Zaposlitvene možnosti so bile v Sloveniji visoke, saj je bila zaposlenost v obravnavanem obdobju pretežno polna.⁵³ Brezposelnost je v sedemdesetih letih

51 Prav tam, str. 48.

52 Slavec, *Slovenci v Mannheimu*, str. 59.

53 Prinčič, Borak, *Iz reforme v reformo*, str. 106, 107.

upadala in je leta 1980 z 1,3 % dosegla najnižjo raven v socialističnem obdobju.

Neomejen prihod priseljencev v Slovenijo je dodatno oviral hitrejšo strukturno preobrazbo gospodarstva, saj je bil priseljenec iz drugih jugoslovanskih republik najpogosteje delavec ozkega profila, neusposobljen in nevajen dela v industrijskem okolju. Hkrati so priseljenci vplivali tudi na narodnostno sestavo Slovenije, sestavo prebivalstva pa so tudi pomlajevali. Največ priseljencev je prišlo z območja ob slovensko-hrvaški meji, iz Slavonije in Like, z bihaško-cazinskega, banjaluškega in tuzlansko-zeniškega območja v Bosni, s Kosova, iz Negotinske krajine v Srbiji in Podrimja v Makedoniji. Točke priselitve pa so bila industrijska središča (Ljubljana, Maribor, Celje, Kranj, Novo mesto, Koper), mesta s poudarjeno enostransko proizvodnjo (Jesenice, Tržič, Velenje) in nekateri turistični kraji (Portorož, Rogaška Slatina, Kranjska Gora).⁵⁴

Tabela 6: Stopnja brezposelnosti v letih 1955–1990⁵⁵

Delavno aktivno prebivalstvo (delavci, samostojno osebno delo); absolutne vrednosti delavcev v skupnem številu prebivalstva	331 396	427 214	520 080	546 742	677 224	794 829	840 836	851 273	817 792
% delavcev v skupnem številu prebivalstva	22 %	27 %	31,5 %	31,7 %	37,6 %	41,8 %	42,6 %	42,6 %	40,7 %
Brezposelni; absolutne vrednosti	6943	7725	9274	16 725	9944	10 771	14 657	28 218	44 227
Stopnja brezposelnosti	2,09 %	1,8 %	1,8 %	2,9 %	1,5 %	1,3 %	1,7 %	3,2 %	5,1 %

⁵⁴ Prav tam, str. 106, 107.

⁵⁵ Stopnja brezposelnosti je odstotni delež brezposelnih oseb v aktivnem prebivalstvu. V: *Socialni razgledi 2006*, str. 60. Preračune stopnje brezposelnosti sem naredila na osnovi statističnih podatkov o delavcih v podjetjih in drugih organizacijah z zajetjem vseh podjetij in organizacij, razen zasebnih, za obdobje 1955–1990. Podatke o delovno aktivnem prebivalstvu oziroma o številu delavcev sem vzela iz: *Statistični letopis SRS 1987*, str. 187, tab. 8-1., *Statistični letopis SRS 1976*, str. 155, tab. 7-1., *Statistični letopis SRS 1986*, str. 167, tab. 8-1.; *Statistični letopis RS 1991*, str. 187, tab. 8-1., *Statistični letopis RS 1991*, str. 101, 103, tab. 4-1.

Socialistično obdobje uradno ni poznalo revnih, čeprav so ostajali sloji in skupine družbeno izključenih: ostareli in osamljeni v odmaknjenih podeželskih območjih, skupine romskega prebivalstva itd.⁵⁶ Brezposelnost se je začela pojavljati v osemdesetih letih in z izbruhom krize naraščala: sredi osemdesetih let je bila 1,7-odstotna, leta 1989 že 3,2-odstotna, leta 1990 pa že več kot 5-odstotna. Obstajala je tudi prikrita brezposelnost, ki so jo pokrivali dohodki od dela v tujini, bodisi sezonskega, začasnega ali v obmejnih območjih celo dnevnega.

Tabela 7: Delež aktivnega prebivalstva med delovno sposobnim prebivalstvom (15–64 let), Slovenija, 1961–1991⁵⁷ v odstotkih

Leto	Vsi	Moški	Ženske
1961	70,7	88,1	54,9
1971	69,8	81,1	59
1981	73,7	81,1	66,6
1991	71	74,2	63,4

⁵⁶ Zupančič, *Družba in prostorski razvoj Slovenije*, str. 35.

⁵⁷ Aktivno prebivalstvo sestavljajo delovno aktivni in brezposelni skupaj. V: *Socialni razgledi 2006*, str. 62. Po podatkih iz popisov prebivalstva so delovno aktivni vsi, ki so bili ob popisu zaposleni, samozaposleni, ali pomagajoči družinski člani.

**GOSPODINJSTVA
IN POTROŠNJA**

DOHODKI

Dohodki gospodinjstev

Potrošnja je v moderni družbi povezna z dohodkom. Dohodek, ki je pomembna determinanta preživetja oz. kakovosti življenja, je ena od spremenljivk, ki vplivajo na naše možnosti uživanja življenja. Razpoložljiv dohodek gospodinjstev je pomemben, saj določa možni obseg trošenja dobrin in javnih storitev; poleg tega omogoča tudi varčevanje. Je tudi eden od pomembnih dejavnikov zdravja. Tako dohodek kot potrošnja pa ne služita le zadovoljevanju osnovnih življenjskih potreb, ampak zagotavljata tudi identiteto, saj je dohodkovno stanje povezano z občutki zadovoljstva z življenjem.

S podatki o dohodkih, potrošnji in stanovanjskih razmerah ter zaposlenosti kot glavnimi objektivnimi in izmerljivimi dejavniki socialne varnosti in materialne blaginje ljudi ponazarjamo materialni položaj ljudi. Finančne zmožnosti gospodinjstva ponazarjajo tudi podatki o tem, ali razpoložljivi dohodek gospodinjstvom zadošča za pokritje življenjskih stroškov.

Tabela 8: Letni razpoložljivi dohodek gospodinjestv 1963–1988 (v din) v absolutnih številkah in raven/indeks razpoložljivega dohodka na gospodinjestvo

Leto	Število anketiranih gospodinjestv	Povprečni dohodek na gospodinjestvo			Mešana gospodinjestva		Kmečka gospodinjestva	
		absolutna vrednost	absolutna vrednost	indeks	absolutna vrednost	indeks	absolutna vrednost	indeks
1963	2554	754 000	788 000	104,51	793 000	105,17	578 000	76,66
1968	1182	21 292	22 473	105,55	21 594	101,42	13 580	63,78
1973	3256	51 350	52 805	102,83	55 234	107,56	32 922	64,11
1978	3992	138 964	140 895	101,39	149 006	107,23	86 962	62,58
1983	3995	499 805	467 344	93,51	647 783	129,61	472 928	94,62
1988	3250	19 509 000	18 182 000	93,20	23 996 000	123,00	14 312 000	73,36

Za socialno-ekonomski položaj slovenskih gospodinjestv v obdobju 1955–1991, spremljan na osnovi analize periodičnih petletnih anket o razpoložljivem in potrošenem dohodku gospodinjestv, je značilno, da sta se pri vseh kategorijah gospodinjestv (kmečkih, mešanih, nekmečkih) spreminjala obseg in struktura tako razpoložljivega kot tudi potrošenega dohodka.

Do bistvenih sprememb v obsegu in strukturi razpoložljivega dohodka gospodinjestv je prišlo v obdobju od gospodarske reforme do uvedbe dogovorne ekonomije.⁵⁸ Razpoložljivi dohodek je zajemal denarna sredstva, torej dohodek iz delovnega razmerja in izven njega (slednji je obsegal prejemke iz občasnega dela na osnovi avtorskih pogodb in podobno), dohodek iz pokojnine (starostne, invalidske in družinske pokojnine ter dodatke iz pokojnine), prejemke od socialnega zavarovanja in iz tujine, dohodek iz lastnine, prejemke od najemnin in prodaje premoženja, denarne pomoči in darila, zmanjšanje prihrankov; k njemu prištevamo tudi vrednost neformalne ekonomije (naturalne potrošnje), potrošniška in investicijska posojila gospodinjestv. V enakem obdobju se je spremenila tudi struktura

⁵⁸ Mlinar (ur.), *Slovenija 1945–1975*, str. 167.

življenjskih stroškov posameznih socialno-ekonomskih kategorij gospodinjestev.

Razpoložljiv dohodek gospodinjestev se je pri vseh tipih gospodinjestev povečeval. Pri nekmečkih in mešanih gospodinjestvih se je razpoložljivi dohodek v letu 1968 povzpел na približno trikratnik razpoložljivega dohodka iz leta 1963. To je pomenilo, da je razpoložljivi dohodek nekmečkih in mešanih gospodinjestev v letu 1968 za 1,4–5,5 % presegal dohodek povprečnega slovenskega gospodinjestva. Medtem pa je bil razpoložljivi dohodek kmečkih gospodinjestev, ki je bil v letu 1968 glede na leto 1963 sicer 2,3-krat višji, v obeh primerjanih letih za 24 % oziroma za 36,2 % nižji od povprečja slovenskega gospodinjestva. Največ razpoložljivega dohodka in tudi denarnih sredstev je na člana slovenskega gospodinjestva odpadlo pri nekmečkih, najmanj pa pri kmečkih gospodinjestvih.

V naslednjem petletnem obdobju se je rast razpoložljivega dohodka nekoliko upočasnila. Razpoložljivi dohodek se je pri vseh tipih gospodinjestev glede na leto 1968 do leta 1973 povečal za približno 2,4-krat. Glede na povprečno slovensko gospodinjestvo so z nadpovprečno visokim dohodkom še vedno razpolagala nekmečka in mešana gospodinjestva (slednja s skoraj 8 % nad povprečjem); dohodek kmečkih gospodinjestev pa je bil za 36 % pod povprečjem slovenskega gospodinjestva. Pri nekmečkih gospodinjestvih leta 1973 so bili tako razpoložljivi dohodek kot tudi sestavna denarna sredstva v njem⁵⁹ na člana gospodinjestva 1,7-krat večji kot pri kmečkih in 1,3-krat večji kot pri mešanih gospodinjestvih. V strukturi razpoložljivega dohodka je bilo pri vseh tipih gospodinjestev opazno zviševanje denarnih sredstev in zmanjševanje vrednosti neformalne ekonomije. Pri kmečkih gospodinjestvih so leta 1968 slabo polovico razpoložljivega dohodka predstavljala denarna sredstva, pet let pozneje pa dobro polovico; pri mešanih gospodinjestvih so denarna sredstva glede na leto 1968 do leta 1973 porastla za en odstotek in so znašala tri četrtine razpoložljivega dohodka, pri nekmečkih gospodinjestvih

⁵⁹ Razpoložljiva sredstva so sestavljali denarna sredstva, vrednost lastne proizvodnje, porabljene v gospodinjestvu (naturalna poraba), in neto potrošniška posojila.

pa so denarna sredstva porastla za dobra dva odstotka in so predstavljala 95,5 % razpoložljivega dohodka.⁶⁰ Trend povečevanja deleža denarnih sredstev v razpoložljivem dohodku se je pri vseh socialno-ekonomskih kategorijah gospodinjestev nadaljeval v drugo polovico sedemdesetih let in tudi še kasneje.

Najpomembnejšo postavko razpoložljivih denarnih sredstev so v letih 1978, 1983 in 1988 z okoli dvotretjinskim deležem predstavljali prejemki iz delovnega razmerja. Delež prejemkov iz rednega delovnega razmerja v razpoložljivih denarnih virih (RDV) pa je z rastočim dohodkom rasel. Drugi najpomembnejši denarni vir so bile pokojnine, ki so leta 1978 predstavljale 13,7 %, leta 1983 14 % in leta 1988 12,6 % vseh RDV.⁶¹ Tretji najpomembnejši denarni vir gospodinjestev so predstavljali neto prejemki od posestva ali delavnice, še zlasti pri gospodinjestvih z nižjimi dohodki. Pri kmečkih gospodinjestvih je bila ta postavka razpoložljivih denarnih virov najpomembnejša (leta 1978 so prejemki od posestva in delavnice predstavljali 57 %, leta 1983 73 % razpoložljivih denarnih virov). Delež tega denarnega vira se je zniževal z naraščajočim dohodkom. Drugi denarni prejemki od socialnega zavarovanja, ki so vključevali otroške dodatke, nadomestila za bolniški dopust, invalidske dodatke, štipendije in socialne pomoči, so bili pomemben denarni vir predvsem pri gospodinjestvih z nizkimi dohodki. Med razpoložljivimi denarnimi viri so bili sicer srednje pomembni. Leta 1978 so najvišji delež tovrstnih prejemkov beležila mešana gospodinjestva. S 5 % v strukturi razpoložljivih denarnih virov so bili tovrstni denarni viri po pomembnosti četrty po vrsti. Delež teh prejemkov pa je bil s 3,3 % leta 1983 najvišji pri kmečkih gospodinjestvih. Postavka zmanjšanje prihrankov, ki predstavlja dvig prihrankov z bank, je postala pomembnejša v letih krize; leta 1983 je postala četrty najpomembnejši vir razpoložljivih denarnih virov.⁶²

60 Mlinar (ur.), *Slovenija 1945–1975*, str. 168, *Statistični letopis SR Slovenije 1975*, str. 489–492, tab. 24-7., *Statistični letopis SR Slovenije 1979*, str. 489–492, tab. 26-7–26-10.

61 Stanovnik, *Analiza socialnoekonomskega položaja*, str. 5–9.

62 *Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domačinstva 1978*. Statistički bilten 1301, str. 25, 34, 43, 52; *Anketa o potrošnji domačinstva 1983*. Statistički bilten 1549, str. 51, 53, 55, 57.

Anketa o porabi gospodinjstev leta 1978 je glede posameznih primerjanih spremenljivk dala podobne rezultate kot leta 1973. Razpoložljivi dohodek gospodinjstev se je na letni ravni skoraj potrojil; z nadpovprečno visokim dohodkom so še vedno razpolagala nekmečka in mešana gospodinjstva. Če primerjamo gospodinjstva po razpoložljivem dohodku, ugotovimo, da je najbolje kazalo mešanim gospodinjstvom, če pa primerjamo gospodinjstva po strukturi razpoložljivega dohodka oziroma po višini denarnih sredstev, pa ugotovimo, da je najbolje kazalo nekmečkim gospodinjstvom. Delež denarnih sredstev v strukturi razpoložljivega dohodka se je pri slednjih po letu 1973 zniževal. Ta trend se je nadaljeval v osemdeseta leta in je nakazal spremembe v dotedanji življenjski ravni posameznih socioekonomskih tipov gospodinjstev. Tako z vidika razpoložljivega dohodka kot tudi po višini denarnih sredstev je do leta 1978 najbolje kazalo nekmečkim gospodinjstvom. Anketa o porabi gospodinjstev iz leta 1983 pa je opozorila na preobrat, saj so vse spremenljivke dokazovale, da z najvišjimi skupnimi razpoložljivimi in denarnimi viri razpolagajo mešana gospodinjstva; nekmečka gospodinjstva so se po razpoložljivem dohodku skoraj izenačila s kmečkimi gospodinjstvi. Razpoložljivi dohodek mešanih gospodinjstev, ki jih je bilo leta 1983 21 %, je presegal dohodek povprečnega slovenskega gospodinjstva, in sicer tako po skupnem razpoložljivem dohodku kot tudi po višini denarnih sredstev. Nekmečka gospodinjstva, ki so leta 1983 prevladovala (79,6 % gospodinjstev), pa so tako po razpoložljivem dohodku kot tudi po višini denarnih sredstev padla pod slovensko povprečje (po razpoložljivem dohodku so se od slovenskega povprečja oddaljila za 6,5 %, po višini denarnih sredstev pa za 1 %). Glede na razpoložljivi dohodek so se približala kmečkim gospodinjstvom, po višini denarnih sredstev pa so bila v precej boljšem položaju kot kmečka gospodinjstva, saj so bila bližje mešanim gospodinjstvom.

V takšnih okoliščinah je v osemdesetih letih začel vladati občutek, da življenjski standard nazaduje. V prevladujočih

negativnih ocenah se je govorilo o padanju življenjskega standarda; dr. Rastko Močnik, prorektor Univerze v Ljubljani, pa je govoril celo o »v bedo tonečih ljudskih množicah«. Leta 1988 je dr. Tine Stanovnik z Inštituta za ekonomska raziskovanja (IER) v Ljubljani želel ta občutja z raziskavo o pojmovanju oziroma meji revščine v Sloveniji potrditi oziroma ovreči. Na osnovi statistične analize ankete o porabi gospodinjstev za leto 1983 je ugotovil, da je povprečna meja revščine v delavskih gospodinjstvih znašala 62 % povprečnega dohodka te skupine, v upokojenskih nekmečkih gospodinjstvih 69 % povprečnega dohodka te skupine, v kmečkih gospodinjstvih pa 62 % povprečnega dohodka te skupine. Ugotovil je, da je bilo število gospodinjstev, katerih dohodek je bil nižji od tako postavljenih mej revščine, zelo majhno (le 6,7 % gospodinjstev). To je pomenilo, da je bil dohodek večine gospodinjstev osredotočen okrog povprečnega dohodka. Revščina v Sloveniji je bila po njegovih ugotovitvah marginalen pojav.⁶³ Medtem pa je Branko Milanović s SURS-a v okviru raziskave Življenjski pogoji (SILC) ugotovil, da je pod pragom revščine v Jugoslaviji leta 1978 živelo 17,5 % ljudi, leta 1983 12,8 %, leta 1984 21,5 %, leta 1985 pa že skoraj 26 % ljudi. Za Jugoslavijo je bil značilen trend, da se je revščina širila v urbanih okoljih in med urbanim prebivalstvom. Delež urbanih revnih med revnimi je bil leta 1978 v Jugoslaviji 24 %, leta 1987 pa že 47 %. Ljudje so s prostovoljno odločitvijo, da se preselijo iz vasi v mesto, prevzeli tudi tveganje, da se jim bo standard kratkoročno poslabšal, dolgoročno pa so pričakovali, da se jim bo ta s selitvijo v mesto, ki ponuja več priložnosti, več služb, izboljšal. Ko jim je standard upadal, jim je upanje začelo usihati.⁶⁴

Anketa iz leta 1988 je pokazala podobne odnose med posameznimi primerjanimi spremenljivkami; v vseh ozirih je najbolje kazalo mešanim gospodinjstvom, nekmečka so zadržala raven izpred petih let, medtem ko so se kmečka ponovno

63 Stanovnik, *Pojmovanje revščine v SR Sloveniji*, str. 11.

64 Toplak, *Socialne pravice nekoč in danes*, str. 18.

nekoliko bolj oddaljila od slovenskega povprečja (glede na razpoložljivi dohodek za 26,6%, glede na denarna sredstva v njem pa za 50,5%).

Struktura razpoložljivega dohodka se je v opazovanem obdobju najbolj spremenila pri kmečkih gospodinjstvih, saj se je pri njih na račun upadanja neformalne ekonomije (naturalne potrošnje) v strukturi razpoložljivega dohodka najbolj opazno povečeval delež denarnih sredstev; leta 1968 je delež neformalne ekonomije v strukturi razpoložljivega dohodka zavzemal 51%, do leta 1978 pa je upadel na 38,5%. Tolikšen delež neformalne ekonomije v strukturi razpoložljivega dohodka se je pri kmečkih gospodinjstvih ohranil tudi še v osemdesetih letih. V primerjavi z letom 1978 so se denarna sredstva pri njih do leta 1983 povečala za 6-krat, pri mešanih gospodinjstvih za skoraj 4-krat, pri nekmečkih gospodinjstvih pa za 3,1-krat. Pri nekmečkih in mešanih gospodinjstvih je bilo gibanje strukturnih deležev denarnih sredstev in neformalne ekonomije bolj enakomerno: pri nekmečkih gospodinjstvih je bil delež neformalne ekonomije v celotnem opazovanem obdobju skoraj zanemarljiv, pri mešanih gospodinjstvih pa je v sedemdesetih in osemdesetih letih neformalna ekonomija predstavljala slabo četrtno do dobro petino razpoložljivega dohodka. V opazovanem razdobju je glede na socialno-ekonomski tip gospodinjstva največ razpoložljivega dohodka na člana gospodinjstva prišlo pri nekmečkih gospodinjstvih. Izjemo v opazovanem obdobju predstavlja leto 1983, ko je na osnovi ankete o porabi gospodinjstev največ razpoložljivega dohodka na člana gospodinjstva prišlo pri kmečkih gospodinjstvih. Pri iz ankete izpeljanem precej presenetljivem rezultatu je treba opozoriti na dejstvo, da gre pri njem za v anketo zajeta kmečka gospodinjstva, katerih število je bilo v vseh petletnih anketah premajhno, še zlasti pa to velja za leti 1983 in 1988, ko je bilo v anketo zajetih le 99 oziroma 55 gospodinjstev. Zato dobljenih rezultatov ne smemo posplošiti na vsa tovrstna gospodinjstva. Rezultati imajo zgolj orientacijsko vrednost in dajejo osnovo za grobo oceno odnosov in razvojnih tendenc. Višina/obseg dohodka, ki je v opazovanem

obdobju prišla na člana nekmečkega gospodinjstva, se je gibala z izjemo leta 1983 nad slovenskim povprečjem. Na člana kmečkega gospodinjstva pa je z izjemo leta 1983 prišla najnižja vrednost, in sicer pod ravnijo slovenskega povprečja.⁶⁵ Najvišja in hkrati nadpovprečno visoka denarna sredstva so v opazovanem obdobju prišla na člana nekmečkega gospodinjstva.

Glede realnih razpoložljivih denarnih sredstev slovenskih gospodinjstev so raziskave za obdobje 1973–1988 ugotovile, da so le-ta na račun stalne rasti povprečnega števila zaposlenih v družini v primerjavi z osebni dohodki izkazovala večji porast in manjše padce od osebnih dohodkov. Povprečno število redno zaposlenih na gospodinjstvo je bilo sledeče: 1,1 (1973), 1,27 (1978), 1,32 (1983) in 1,44 (1988). V obdobju rastočega osebnega dohodka (1973–1978) je porast povprečnega števila zaposlenih na gospodinjstvo vplival na to, da je razpoložljivi dohodek gospodinjstev naraščal hitreje, kot so naraščali osebni dohodki. Tudi v kasnejšem obdobju nazadovanja in stagnacije osebnih dohodkov dohodek gospodinjstev zaradi večanja drugih denarnih prejemkov (npr. pokojnin, socialnih transferjev) ni izkazoval tako velikega zmanjšanja.⁶⁶

Spremembe in razmerja

Življenjska raven posameznih vrst potrošnikov se oblikuje skozi potrošnjo, zato kot izhodišče za ugotavljanje in primerjave predstavljam indikatorje razmerij med dejavniki življenjske

65 Ker gre za analizo podatkov v anketi zajetih gospodinjstev in ne za analizo podatkov celotne populacije, so vsa števila dejansko ocene. Ankete o porabi nekmečkih gospodinjstev so bile izvedene na večjem, torej reprezentativnem vzorcu, ankete o porabi mešanih gospodinjstev na manjšem oz. srednje velikem vzorcu, ankete o porabi kmečkih gospodinjstev pa na najmanjšem vzorcu. Tudi ob upoštevanju strukturnih deležev posameznih socialno-ekonomskih kategorij gospodinjstev in sorazmerno temu velikem vzorcu, bi dobljene številke iz anket mešanih in kmečkih gospodinjstev težko posplošili na vse istovrstne tipe gospodinjstev. Zbrani podatki za mešana in kmečka gospodinjstva imajo samo orientacijsko vrednost ter dajo osnovo za grobo oceno odnosov in razvojnih tendenc.

66 Stanovnik, Energija in življenjski standard, str. 47.

ravni: življenjske stroške, realni osebni dohodek in kupno moč. Razmerje med življenjskimi stroški, ki so izraz rasti cen, in osebnimi dohodki predstavlja merilo realne trdnosti osebnih dohodkov oziroma je vrednostni indikator kupne moči potrošnikov; ta pa je neposredni dejavnik povpraševanja po življenjskih dobrinah.

Glavni vir (osebne) potrošnje so bili v obravnavanem obdobju čisti osebni dohodki v družbenem sektorju gospodarstva. Poleg rednega dohodka iz delovnega odnosa je prebivalstvo financiralo potrošne izdatke tudi iz pokojnin in drugih socialnih prejemkov, iz transernih dohodkov iz tujine in iz dohodkov od privatne gospodarske aktivnosti, pa tudi iz sive ekonomije. Čisti osebni dohodki iz delovnega razmerja so pomenili vsaj 75 % celotne denarno sposobne osebne potrošnje.⁶⁷

Vrednostni indikator kupne moči – razmerje med življenjskimi stroški in osebnimi dohodki – na osnovi zbranih podatkov izkazuje, da je povprečna letna stopnja rasti realnih osebnih dohodkov oz. kupna moč nihala. Z nihanjem je naraščala do izteka sedemdesetih let; v osemdesetih letih se je realna vrednost osebnih dohodkov z izjemo let 1985, 1986 in 1989 zniževala, saj so imeli realni osebni dohodki negativno rast oziroma padec. Prvih dvajset let opazovanega obdobja so realni osebni dohodki rastle povprečno za 5 % na leto, kupna moč potrošnikov pa se je povečala skoraj trikrat. V obdobju 1970–1989 so realni osebni dohodki povprečno rastle le še za 0,5 % na leto; leta 1989 je bila realna vrednost osebnih dohodkov v primerjavi z letom 1970 večja le za okrog 5 %.⁶⁸ Do padanja oziroma do zadrževanja rasti realne vrednosti osebnih dohodkov je prišlo že v letih 1972 in 1973. Potem je do leta 1979 znova sledil trend naraščanja realne vrednosti osebnih dohodkov: kot pokaže vpogled v indeks realnih osebnih dohodkov, vezan na leto 1989, je bila vrednost realnega osebnega dohodka leta 1979 za 10,5 % višja kot leta 1989, v letu 1980, ko se je trend obrnil navzdol, pa je bila ta v primerjavi

67 Stanovnik, *Antiinflacijska strategija*, str. 1498.

68 *Statistični letopis RS 1975*, str. 331, *Statistični letopis RS 1990*, str. 449.

z letom 1989 večja le za 0,1 %. V osemdesetih letih je bila realna vrednost osebnih dohodkov v povprečju za 13,6 % pod ravnijo iz sedemdesetih in v povprečju za 10,4 % nad ravnijo iz šestdesetih let.⁶⁹

Tabele 9–11: Primerjava povprečnih letnih stopenj rasti povprečnih nominalnih osebnih dohodkov in povprečnih letnih stopenj rasti cen življenjskih potrebščin; stopnje rasti realnih osebnih dohodkov kot razmerje med njimi 1955–1990⁷⁰

Tabela 9 (%)

Povprečne letne stopnje rasti	1955–1959	1960–1964	1965–1969	1970–1974	1975–1979	1981–1990
Nominalni osebni dohodki	12,1	19,6	19,4	19,6	21,3	140,4
Cene življenjskih potrebščin	5,1	10,7	15,3	17,5	18,4	151,2
Realni osebni dohodki	6,7	8	3,6	1,9	2,3	-4,3

Tabela 10 (%)

Povprečne letne stopnje rasti	1955–1974	1971–1980	1970–1989	1980–1984	1985–1989	1990
Nominalni osebni dohodki	17,6	20,3	58,7	30,3	235,5	379,4
Cene življenjskih potrebščin	12	19,9	57,9	39	220,6	551,6
Realni osebni dohodki	5	0,4	0,5	-6,3	4,6	-8,3

Tabela 11 (%)

Povprečne stopnje rasti	1985	1986	1987	1988	1989	1990
Nominalni osebni dohodki	98	122,8	121,3	165,5	1540,6	379,4
Cene življenjskih potrebščin	79,4	95,9	131,9	199,6	1285,3	551,6
Realni osebni dohodki	10,4	13,7	-4,6	-11,4	18,4	-8,3

69 *Statistični letopis RS 1991*, str. 445.

70 *Statistični letopis SR Slovenije 1986*, str. 425, tab. 25-2., *Statistični letopis SR Slovenije 1987*, tab. 25-2., *Statistični letopis SR Slovenije 1988*, str. 436, tab. 25-2., *Statistični letopis SR Slovenije 1989*, str. 435, tab. 25-2., *Statistični letopis SR Slovenije 1990*, str. 452, tab. 26-4., str. 454, tab. 26-5.; *Statistični letopis RS 1990*, str. 438, tab. 25-2.

Tabela 12: Indeks realnih osebnih dohodkov⁷¹ v podjetjih in drugih organizacijah (razen zasebnih) 1956–1990 indeksi (1989 = 100)⁷²

Leto	Indeks realnih osebnih dohodkov gospodarstvo in negospodarstvo skupaj	Leto	Indeks realnih osebnih dohodkov gospodarstvo in negospodarstvo skupaj
1956	33,5	1980	100,1
1960	51,3	1981	91
1961	62,6	1982	88,3
1962	53,5	1983	80,1
1963	63,2	1984	79,4
1964	75,3	1985	87,5
1965	76,8	1986	99,5
1966	82,1	1987	94,9
1967	85,4	1988	84,5
1968	88,5	1989	100
1969	91,5	1990	73,6
1970	95,5		
1971	100,7		
1972	99,3		
1973	96,5		
1974	97,6		
1975	98,3		
1976	99,7		
1977	102,7		
1978	108,9		
1979	110,5		

71 Indeks realnih osebnih dohodkov predstavlja razmerje med indeksom nominalnih osebnih dohodkov in indeksom življenjskih stroškov. Indeks življenjskih stroškov se izračunava mesečno na podlagi cen predmetov in storitev osebne potrošnje v trgovini na drobno in ponderacijskih faktorjev, ki predstavljajo strukturne vrednosti potrošnje. Indeks življenjskih stroškov se je do leta 1987 izračunaval na osnovi strukturne vrednosti potrošnje 4-članskih delavskih gospodinjstev, od leta 1988 pa se kot ponder za izračunavanje indeksa življenjskih stroškov vzame strukturo vrednosti potrošnje izdelkov in storitev iz redne ankete o potrošnji vseh nekmečkih gospodinjstev na osnovi letne ankete o porabi gospodinjstev. Ker je anketa o potrošnji gospodinjstev iz leta 1983 pokazala, da 4-članska delavska gospodinjstva predstavljajo le 25% vseh nekmečkih gospodinjstev, je bil izveden prehod k oblikovanju novega ponderja na osnovi strukture vrednosti potrošnje izdelkov in storitev iz redne ankete o potrošnji vseh nekmečkih gospodinjstev. V: *Jugoslavija 1918–1988*, str. 165.

72 *Statistični letopis RS 1991*, str. 445, tab. 26-2.

Indeks realnih osebnih dohodkov za opazovano obdobje kaže, da je kupna moč prebivalstva Slovenije sicer z nihanji naraščala do izteka sedemdesetih let, ko so nominalna gibanja osebnih dohodkov zaposlenih presegala statistično evidentirano rast cen življenjskih potrebščin. Kupna moč je v posameznih obdobjih tega razdobja tudi padala. V letih 1960–1962, ko se je poskušalo preurediti gospodarski sistem in je prišlo do gospodarskega zastoja, se je rast industrijske proizvodnje, kmetijske pridelave in prireje ter izvoza zniževala; nasprotno pa so vse oblike porabe presegle načrtane meje. Pojavila se je inflacija, saj so cene naraščale, rastla sta zunanji primanjkljaj in zadolževanje podjetij.⁷³ Kupna moč prebivalstva je bila zaradi nižjih realnih osebnih dohodkov glede na preteklo leto nižja tudi v letu 1965. To se je odrazilo v prometu v trgovini, ki je bil v avgustu 1965 glede na preteklo leto po vrednosti nižji za 8 %, po količini pa za 25 %. To zmanjšanje se je pri posameznih proizvodih različno odrazilo, promet je količinsko upadel najbolj v skupini živil na splošno (za 27 %), mesnih izdelkih (za 22 %), kurivu (za 18 %), tekstilu (za 14 %). Do padca prometa neposredno po uveljavitvi gospodarske reforme je prišlo zaradi predhodnih velikih nakupov potrošnikov, manj pa zaradi slabše založenosti in zadrževanja blaga v skladiščih. Do zastoja je prišlo tudi v prodaji investicijske opreme, kamionov, pohištva, radijskih in televizijskih sprejemnikov.⁷⁴ Vse do leta 1971 je sledilo postopno naraščanje kupne moči, v letih 1972 in 1973, ko se je svetovno gospodarstvo soočalo z monetarno, surovinsko in energetske krizo, pa je ob visoki rasti življenjskih stroškov in ob padanju realne vrednosti osebnih dohodkov znova prišlo do padanja kupne moči. V letih 1971–1974 je povprečna stopnja rasti realnih osebnih dohodkov znašala komaj okoli 0,7 %, kar je bilo precej pod rastjo storilnosti dela (v industriji je ta v enakem obdobju znašala 3,8 %).⁷⁵ Raven realnih osebnih dohodkov je leta 1979 z indeksom 110,5 dosegla

73 Prinčič, Borak, *Iz reforme v reformo*, str. 122.

74 *Sejni zapiski SSRS*, 1. IX. 1965–15. XI. 1965, str. 460.

75 Prinčič, Borak, *Iz reforme v reformo*, str. 325.

najvišjo stopnjo v opazovanem obdobju, a te rasti ni podpirala ustreznost dela (v letih 1976–1979 je ta znašala 1,7%, povprečna letna rast realnih osebnih dohodkov v letih 1975–1979 pa je bila 2,3%).⁷⁶ Z letom 1979 je nastopilo novo obdobje, v katerem so se rezultati gospodarjenja hitro slabšali. Povečala se je tudi zadolženost Slovenije do tujine. Trgovinske police so se začele prazniti, motnje v preskrbi z živili in gorivom so postale vsakdanjost.⁷⁷ Do leta 1984 je realna vrednost osebnega dohodka glede na leto 1979 padla skoraj za tretjino. Zaradi občutnega padca realne vrednosti osebnih dohodkov ob vse večjih življenjskih stroških so se leta 1985 pri dnevniku *7 D* spraševali, »katerega srečnega leta bodo plače spet na ravni, na kakršni so bile 'zlatega leta 1979'«. ⁷⁸ Na ravni Jugoslavije so plače leta 1987 realno dosegale le 72% tistih izpred devetih let. To je pomenilo, da je njihova vrednost upadla skoraj za 30 odstotkov. Najbolj so vrednosti plač upadle delavcem v proizvodnji, saj so dosegale le še 63% tistih iz leta 1978. Prihodki kmetov pa so ostali na enaki ravni.⁷⁹

V primerjavi z življenjskimi stroški so osebni dohodki hitreje naraščali zlasti prvih petnajst let (1955–1970) opazovanega obdobja. Osebni dohodki so se povečali trinajstkrat, življenjski stroški pa 4,4-krat. Povečanje osebnih dohodkov je bilo tako trikrat večje od povečanja življenjskih stroškov.⁸⁰ V obdobju 1955–1974 je višina plač ob 12-odstotni povprečni letni stopnji rasti življenjskih stroškov porastla v povprečju za 17,6% na leto. V sedemdesetih letih pa je bila rast osebnih dohodkov v primerjavi s cenami življenjskih potrebščin enakomernejša. Medtem ko so se življenjski stroški povečali za 6,2-krat, so se osebni dohodki povečali za 6,4-krat. Cene življenjskih potrebščin so v povprečju letno porastle za 19,9%, nominalni osebni dohodki pa za 20,3%,

76 *Statistični letopis SRS 1980*, str. 457, tab. 24-2. Storilnost je bila po takratni jugoslovanski metodologiji izražena z razmerjem med številom zaposlene delovne sile in fizičnim obsegom proizvodnje.

77 Prinčič, Borak, *Iz reforme v reformo*, str. 352.

78 Zvonar, *Kam ploveš standard?*, str. 10.

79 Toplak, *Socialne pravice nekoč in danes*, str. 18.

80 *Statistični letopis SRS 1989*, str. 446, tab. 26-1.

torej so se na leto povprečno povečevali za 0,4% bolj kot cene življenjskih potrebščin, oziroma to pomeni, da so realni osebni dohodki na leto povprečno porasli za 0,4%.⁸¹

Tabela 13: Osebni dohodki ter indeksi gibanja dejavnikov kupne moči v Sloveniji 1955–1990⁸²

Leto	Povprečni mesečni čisti osebni dohodki (v din)	Povprečni mesečni čisti osebni dohodki gospodarstvo (v din)	Povprečni mesečni čisti osebni dohodki negospodarstvo (v din)	Indeks cen življenjskih potrebščin (l. 1975=100)	Indeks cen na drobno (l. 1975=100)
1955	118	110	153	9	11
1960	211	211	276	12	16
1965	623	599	751	23	24
1970	1376	1341	1609	40	40
1975	3521	3409	4202	100	100
1980	8767	8516	10159	243	231
1984	27762	27222	30648	974	938
1985	54967	53711	61692	1743	1679
1989	11804563	11247622	14599090	2146709	2064642

Dohodki prebivalstva govorijo o finančnih zmožnostih gospodinjstva: kako ta s svojimi dohodki preživijo, katere dobrine si lahko privoščijo, ali lahko s svojimi dohodki poravnajo nepričakovane izdatke.

Do leta 1952 je višino osebnih dohodkov/plač določala država. Po prevedbi delavcev na podlagi uredbe o strokovnem usposabljanju in nazivih delavca v nove nazive novembra 1950 pa se je povprečna plača začela povečevati. Od leta 1952 so se osebni dohodki začeli obračunavati po tarifnih pravilnikih in udeležbi delavcev pri dobičku. V obdobju 1956–1975 je višina plač/povprečnih mesečnih osebnih dohodkov ob 12,8-odstotni povprečni letni stopnji rasti življenjskih stroškov rastla po

81 *Statistični letopis RS 1991*, str. 436, tab. 25-3., str. 445, tab. 26-3.

82 *Statistični letopis SR Slovenije 1975*, str. 331; *Statistični letopis SRS 1977*, str. 406; *Statistični letopis SRS 1985*, str. 454, *Statistični letopis RS 1990*, str. 449, *Statistični letopis RS 1991*, str. 434, 435.

18,5-odstotni povprečni letni stopnji.⁸³ Kar pomeni, da so osebni dohodki naraščali 1,4 krat hitreje kot življenjski stroški in da so ljudje kljub vsakoletnim podražitvam v povprečju nabavljali več ali boljše dobrine. V obdobju 1971–1990 so osebni dohodki povprečno rastle za 70,1 % na leto; njihova rast je bila visoka zlasti v obdobju 1981–1990 (dosegla je 140,4-odstotno povprečno letno stopnjo rasti), in sicer na račun obdobja 1986–1990, ko so osebni dohodki povprečno zrasli za 300,4 % na leto.⁸⁴ Tolikšen porast osebnih dohodkov pa seveda ni pomenil enakega porasta kupne moči zaposlenih, saj so cene življenjskih potrebščin v obdobju 1971–1990 naraščale hitreje od osebnih dohodkov (naraščale so povprečno za 74 % na leto, osebni dohodki pa za 70,1 %). Realni osebni dohodki so zato imeli negativno rast (povprečno –2,2 % na leto).⁸⁵ Življenjski stroški so v primerjavi z osebnimi dohodki rastle hitreje zlasti v osemdesetih letih (razmerje v rasti povprečne letne stopnje je bilo 151,2 % : 140,4 %), še posebej pa v njihovi drugi polovici (razmerje je bilo 316,3 % : 300,4 %), posebno leta 1990, ko je bilo razmerje 551,6 % : 379,4 %).⁸⁶

Višina osebnih dohodkov se je razlikovala glede na dejavnost delavca. Pogojena je bila s pomembnostjo posamezne dejavnosti. Ker je bila v prvem povojnem obdobju v ospredju industrializacija, so bile plače takrat najvišje v industriji, prometu, posamezna leta tudi v gradbeništvu, še zlasti pri gradbeni montaži. Iz enakih razlogov so bile plače visoke tudi v rudnikih, v črni in barvni metalurgiji in težki kovinski industriji. Med tiste z najvišjimi osebnimi dohodki so takrat sodili tudi grafični in filmski delavci.⁸⁷ Kasneje se je raven osebnih dohodkov po različnih dejavnostih spreminjala. Značilno je bilo, da so imeli v vsem obdobju zaradi višje kvalifikacijske strukture največje osebne dohodke zaposleni v negospodarskih dejavnostih.⁸⁸

83 *Statistični letopis SRS 1976*, str. 414, tab. 23-2, 402, tab. 22-2.

84 *Statistični letopis RS 1991*, str. 445.

85 *Statistični letopis RS 1991*, str. 436, 445.

86 *Statistični letopis RS 1991*, str. 439, 445.

87 Mlinar (ur.), *Slovenija 1945–1975*, str. 161.

88 Prav tam, str. 161.

Sredi sedemdesetih let so bili osebni dohodki visoki v panogah z visokim kadrovskim sestavom, npr. v projektiranju, znanosti, šolstvu itd., ali v panogah, pri katerih je bilo več nadurnega dela, npr. v rudarstvu, gradbeništvu, prometu itd. Najmanjše osebne dohodke pa so imeli zaposleni v tekstilni industriji.

Povsem drugačna je bila slika pri nekvalificiranih delavcih. V primerjavi s tistimi v gospodarstvu so bili osebni dohodki nekvalificiranih delavcev v negospodarskih dejavnostih vsa ta leta 5 do 7 % manjši in poleg dohodkov v kmetijstvu in obrti med najnižjimi; sredi sedemdesetih pa je enako veljalo za trgovino in gostinstvo.⁸⁹ V prvi polovici sedemdesetih let je bilo najugodnejše razmerje med osebnimi dohodki nekvalificiranih delavcev in delavcev z visoko izobrazbo v gozdarstvu, gradbeništvu in prometu. Razmerje je bilo v letu 1963 1 : 2,76, zatem pa je nihalo pod to mejo; najbolj se je zmanjšalo v letu 1973. V primerjavi z letom 1963 so se v letu 1973 najbolj povečali osebni dohodki priučenih, nekvalificiranih in kvalificiranih delavcev, najmanj pa delavcev z visoko strokovno izobrazbo.⁹⁰ Razpon med osebnimi dohodki delavcev z visoko izobrazbo in nekvalificiranimi delavci je bil 1973 v gospodarstvu večji kakor v negospodarskih dejavnostih. Zaposleni z visoko strokovno izobrazbo so imeli največje dohodke v obrti, komunali, gozdarstvu in gradbeništvu, najnižje pa v negospodarskih dejavnostih, trgovini in gostinstvu ter industriji. Nekvalificirani delavci so imeli največje dohodke v gozdarstvu in kmetijstvu, najmanjše pa prav tako v negospodarskih dejavnostih.⁹¹

Realni osebni dohodki so v obdobju 1955–1975 rastle za povprečno 5 % na leto. Od 1952 do 1975 so se povečali za nekaj več kot trikrat. Njihova rast je bila visoka v letih 1957, 1961, 1964, 1966 in 1970;⁹² nižja realna vrednost dohodkov glede na preteklo leto je bila v šestdesetih letih zabeležena leta 1960 in 1962. Znatnemu povečanju realnih osebnih dohodkov v letu 1966 je do leta 1970 sledilo obdobje počasnejšega naraščanja.

89 Prav tam, str. 164.

90 Prav tam, str. 166.

91 Prav tam, str. 166.

92 Prav tam, str. 167.

Realna vrednost osebnih dohodkov se je leta 1970 zaradi nespremenjenih življenjskih stroškov povečala še za 8 %, potem pa je začela upadati. Do občutnega padanja realne vrednosti osebnih dohodkov oziroma do zadrževanja njihove rasti je prišlo leta 1972, še bolj pa v letu 1973 zaradi vse večjih razlik med dohodki v posameznih dejavnostih in med kategorijami zaposlenih in ob visoki rasti življenjskih stroškov.⁹³ Najbolj so zrasle cene industrijskih izdelkov in življenjskih potrebščin. V letih 1971–1975 so cene industrijskih izdelkov naraščale po 18,9-odstotni, cene na drobno po 20-odstotni, življenjskih potrebščin pa po 20,5-odstotni stopnji.⁹⁴

V obdobju 1955–1989 so povprečni mesečni osebni dohodki prebivalstva Slovenije tako kot cene življenjskih potrebščin stalno naraščali. Osebni dohodki so se res povečevali, a je del te rasti izničevala inflacija. Jugoslavija se je z inflacijo začela soočati že v zgodnjih šestdesetih letih, pereča pa je postala v sedemdesetih in osemdesetih letih. Inflacija je v drugi polovici osemdesetih let tudi prerasla v hiperinflacijo.⁹⁵ Na različne načine je bila vgrajena v jugoslovanski gospodarski in politični sistem. Od konca petdesetih do začetka sedemdesetih let je bila zmerna in nenadzorovana. Povzročala ni padca niti proizvodnje niti življenjske ravni. Ob vstopu v družbenoekonomsko reformo leta 1965 je bila okoli 25-odstotna.⁹⁶ Nato ji je sledila galopirajoča inflacija, ki je šla do razpada druge jugoslovanske države skozi tri daljša obdobja.⁹⁷ Za prvo obdobje dolgotrajnejše inflacije v sedemdesetih letih so bili značilni veliko zadolževanje v tujini, veliki investicijski projekti, izbruh t. i. naftnih šokov, ki so bili posledica izraelsko-egiptovske vojne jeseni 1973, ki je povzročila skokovito zvišanje cen surove nafte na svetovnih borzah, in čisti pritok tujega denarja. Raziskave so pokazale, da so bili ključni dejavniki

93 Prav tam, str. 167.

94 *Statistični letopis RS 1991*, str. 436, tab. 25-3.

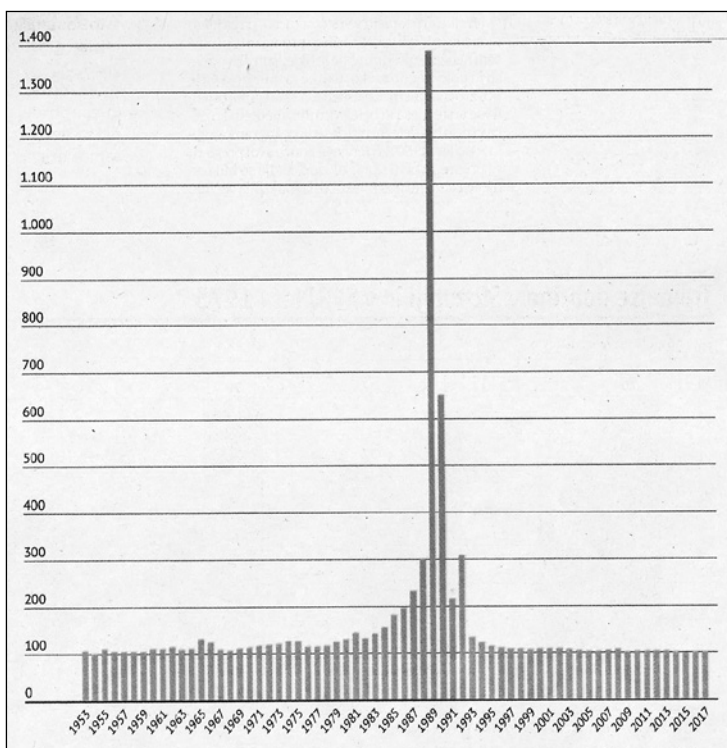
95 Merilo inflacije do 1998 so bile cene na drobno, torej odstotna sprememba rasti cen na drobno.

96 Merhar, *Inflacija kot razredno vprašanje*, str. 827.

97 Prinčič, Borak, *Iz reforme v reformo*, str. 316.

te inflacije stroški dela oziroma gibanje plač. V primeru, da je bila rast mase čistih osebnih dohodkov hitrejša od stopnje rasti celotne proizvodnje, še zlasti pa hitrejša od rasti produktivnosti, je bil učinek inflatoren in je izzival potrošniško inflacijo.

Drugo obdobje inflacije z več podobdobji je nastopilo na prelomu desetletja zaradi prehoda v dolžniško in plačilnobilančno krizo. Zaznamovali so ga omejevanje porabe, investicij in odtoka denarja v tujino oziroma uvoza, reprogramiranje dolgov v tujini, krčenje vseh oblik porabe in prehod v gospodarstvo,

Inflacija – indeksi cen življenjskih potrebščin 1953–2017 v Sloveniji⁹⁸

98 Toplak, Socialne pravice nekoč in danes, str. 19; grafikon izdelal SURS. Do leta 1998 se je kot merilo inflacije uporabljal indeks cen na drobno, od leta 1998 pa ima to funkcijo indeks cen življenjskih potrebščin.

ki se je navajalo na življenje z inflacijo z uvajanjem indeksacijskih mehanizmov, ki so odločilno prispevali k razmahu hiperinflacije konec osemdesetih let.⁹⁹ Glede na leto 1965 se je inflacija do sredine osemdesetih let početverila in se čedalje bolj spreminjala v stagflacijo (ob stagnaciji gospodarske rasti in razvoja se je ohranjala čedalje višja inflacija);¹⁰⁰ ob izteku desetletja pa prešla v hiperinflacijo.

99 Povzeto po Borak, *Gospodarska struktura Slovenije*, str. 1212, 1213.

100 Merhar, *Inflacija kot razredno vprašanje*, str. 827.

POTROŠNJA

V potrošnji oziroma v strukturi porabe dohodka se odraža materialni položaj prebivalstva. Dejanska individualna potrošnja odraža materialno blaginjo prebivalstva. Tako kot danes so tudi v obravnavanem času gospodinjstva del svojega razpoložljivega dohodka porabila za različne izdatke, del pa so ga skušala privarčevati. Gospodinjstva so trošila v skladu s svojim razpoložljivim dohodkom in potrošniškimi preferencami. Na potrošnjo dobrin in storitev so odvisno od kupne moči posameznega gospodinjstva na eni in od blaginje na drugi strani v obravnavanem obdobju vplivale in jo tudi oblikovale razvojne gospodarske politike oziroma razmere. Enakomerno izboljševanje življenjske ravni je pogojeno s harmoničnim razvojem proizvodnje, uvoza in izvoza, oziroma s skladnostjo med povpraševanjem in ponudbo. V nasprotnem primeru prihaja do nestabilnosti cen in do njihovih medsebojnih disparitet.

Za Slovenijo in Jugoslavijo je bil v obdobju 1950–1973, v času, ko so zahodnoevropske kapitalistične države doživljale prosperiteto oziroma zlato dobo, nekatere značilnosti le-te pa so bile opazne tudi v vzhodnoevropskih socialističnih državah in širše po svetu, značilen hiter gospodarski razvoj. Pot razvoja je bila na idejni in teoretični ravni načrtovana sredi 20. stoletja. Socialistični modernizacijski koncept je predvideval industrijsko

in urbano, tudi subindustrijsko družbo, pri čemer naj bi industrializacija uničila in industrializirala vas oziroma bi kmetijsko proizvodnjo obnovila na industrijski način; industrializacija in urbanizacija sodobne vrste naj bi ustvarili pogoje za izginjanje vasi s patriarhalnimi in polfevdalnimi razmerami. Neomejeno vero v izgradnjo novega in boljšega sveta je vseboval leta 1958 na VII. kongresu v Ljubljani sprejeti Program Zveze komunistov Jugoslavije, v katerem so poudarili, da je najvišji cilj socializma osebna sreča človeka. Zato so si za glavni cilj postavili »stalno izboljševanje materialnih in kulturnih pogojev življenja in dela delovnih ljudi« oziroma »maksimalno zadovoljevanje osebnih in družbenih potreb«. ¹⁰¹ V okviru tako zastavljenih ciljev je bilo treba poskrbeti za rast proizvodnje in potrošnje, omogočiti boljšo materialno opremljenost prebivalstva in poskrbeti za boljši splošni, tehnični in kulturni standard. Za dvig splošne kulturne in izobrazbene ravni prebivalstva je bilo treba razvijati vzgojno-izobraževalno mrežo in dejavnosti, kot so tisk, založništvo, radio in televizija, film, gledališče, javne knjižnice, kinematografi, kulturni domovi, delavske in kulturnoprosvetne ter druge organizacije, razviti športne vsebine in pogoje za razvedrilo ter kvaliteten dnevni, tedenski in letni počitek. Sprejeti program Zveze komunistov Jugoslavije se je zavzel za pospešen gospodarski razvoj, skladno z njim naj bi se povečala tudi potrošnja prebivalstva. Potrošniška kultura je postala pomemben del programa ZKJ. Zato je bilo treba vzpostaviti močnejšo trgovsko mrežo in poskrbeti za založenost trgovin z blagom široke potrošnje. Na teh gospodarskih izhodiščih so sloneli vsakokratni plani. V njih sta se poudarjala rast produktivnosti ter dejstvo, da se morajo dohodki in življenjski standard usklajevati s porastom delovne storilnosti.

Skladno s tako zastavljenimi smernicami se je Slovenija preobrazila v pretežno industrijsko državo in njena gospodarska rast je temeljila na naraščanju proizvodnje, storilnosti dela, večanju zunanje trgovine, polni zaposlenosti, rasti plač in povečanju porabe. Leta 1971 je bila industrija glavna gospodarska

101 Duda, Jugoslavija u europskom društveno-gospodarskem kontekstu, str. 15.

panoga v Sloveniji in je predstavljala petino jugoslovanske industrije. Zaposlovala je 47 % vseh zaposlenih in ustvarila skoraj 43 % družbenega proizvoda Slovenije. Produktivnost, merjena z družbenim proizvodom družbenega sektorja na zaposlenega, je bila v Sloveniji v jugoslovanskem okviru najvišja (povprečno jugoslovansko produktivnost je presejala za 20 %). Hiter gospodarski razvoj je povzročil številne neskladnosti v gospodarstvu in tudi na drugih področjih. Največje težave so se kazale pri razvoju prometnega omrežja, v tehniki in tehnologiji, organizaciji dela in izobrazbeni strukturi zaposlenih.¹⁰²

V sedemdesetih letih so osrednja značilnost jugoslovanskega razvoja postale težave s plačilno bilanco in močno zadolževanje v tujini. Meja zadolženosti je na začetku sedemdesetih let znašala okoli 25 % celotnega deviznega priliva, v začetku osemdesetih let pa že več kot 40 %. Jugoslavija je do sedemdesetih let presežek uvoza blaga nad izvozom pokrivala z nakazili zdomcev, dohodki od turizma, transporta in drugih storitev. V prvi polovici sedemdesetih let so bile plačilnobilančne težave povezane z naraščanjem uvozne odvisnosti, po letu 1974 pa so se težave razkrile tudi na strani izvoza in storitev. Notranja gospodarska politika je vplivala na sestavo cen tako, da so izvozne cene nekaterih primarnih proizvodov bistveno zaostajale za domačimi cenami; pri industrijskem izvozu je Jugoslavija sicer dosegala boljše rezultate, a so ti bistveno zaostajali za dosežki tekmic iz skupine t. i. novih industrializiranih držav. Učinek sistema spodbud je deloval v korist prodaje na domačem trgu in ne izvoza, zato se je ohranjala visoka raven povpraševanja. Zaščiteni domači trg za mnoge proizvode in zaprtost povezav med podjetji namreč nista spodbujala izvoza.¹⁰³

Do izteka osemdesetih let je Slovenija postala industrijska dežela, v kateri sta industrija in rudarstvo prispevala 48 % vsega družbenega proizvoda. Povečali so se tudi deleži storitvenih dejavnosti: trgovine, gradbeništva in prometa. Kmetijstvo

102 Prinčič, Borak, *Iz reforme v reformo*, str. 34–36.

103 Prav tam, str. 444.

pa je bilo v družbenem proizvodnem udeleženo z le 8%. Slovensko gospodarstvo je konec osemdesetih let zaradi neuresničenih načrtov modernizacije v letih 1960–1970 in zapostavljanja posodabljanja gospodarstva po letu 1970 po tehnološki plati zaostajalo za sodobnimi trendi, saj je imelo velik delež zastarelih osnovnih sredstev in iztrošene opreme in slabo razvito gospodarsko infrastrukturo. Največji proizvodni sistemi so se razvijali v zavetrju carinske in drugih zaščit, zato so imeli majhne možnosti preživetja v svetovni konkurenci.¹⁰⁴

Razmere v Jugoslaviji so se do sedemdesetih let izboljševale predvsem zaradi posojil iz tujine in ne zaradi pametne industrijske politike, ustvarjanja visoke dodane vrednosti ali konkurenčnosti gospodarstva. S posojili iz tujine je Jugoslavija namreč maskirala svojo ekonomsko neučinkovitost in dobrobiti socializma. Jugoslovanski gospodarski čudež je bil čudežen predvsem zaradi tega, ker so bile začetne ravni nizke in so bile stopnje rasti zato velike.¹⁰⁵

Struktura potrošnje glede na socialno-ekonomske kategorije gospodinjstev

Življenjska raven prebivalstva Slovenije, oblikovana skozi potrošnjo dobrin in storitev in pogojena z ekonomskimi možnostmi, predvsem s kupno močjo prebivalstva in z doseženo družbenoekonomsko stopnjo razvitosti slovenske/jugoslovanske družbe, se je do preloma iz sedemdesetih v osemdeseta leta postopno dvigovala. Struktura potrošenega dohodka gospodinjstev, ki obsega izdatke za osnovne življenjske potrebščine, izdatke za odplačila posojil, izdatke za stanovanje in imetje ter prihranke, za opazovano obdobje kaže, da je do takrat v strukturi vseh izdatkov upadal, čeprav je ostajal najpomembnejši, delež izdatkov za življenjske potrebščine; znotraj njega pa so kot

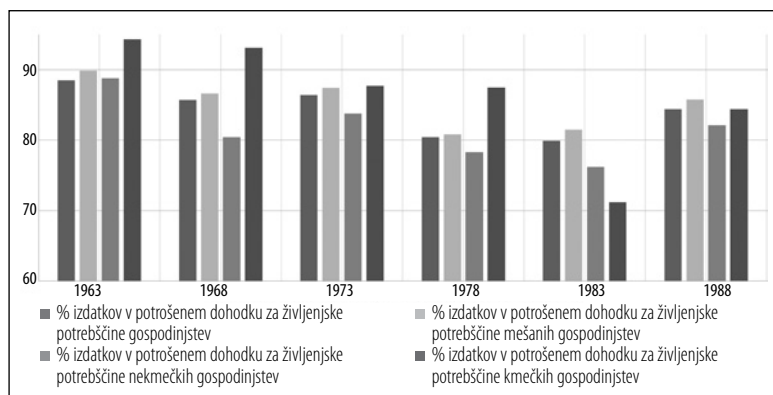
104 Prinčič, *Modernizacija in gospodarski razvoj*, str. 190, 191.

105 Toplak, *Socialne pravice nekoč in danes*, str. 18.

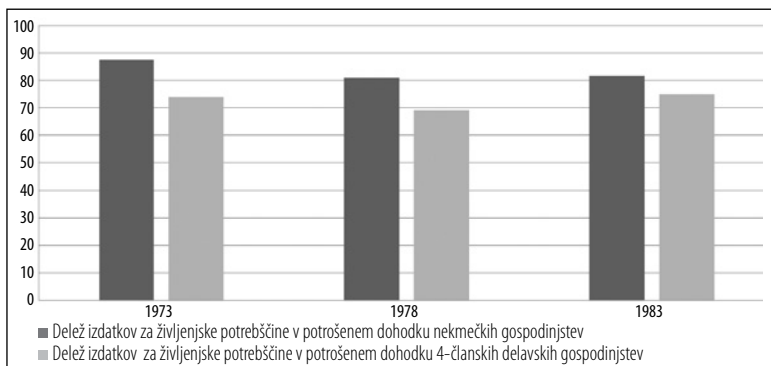
izraz izboljšanja življenjske ravni upadali, a vendar zavzemali še vedno največji delež, izdatki za osnovne dobrine in storitve: hrano, obleko in obutev.

Predvsem ob upoštevanju deleža posameznega socialno-ekonomskega tipa gospodinjstva v skupnem številu gospodinjstev in ob reprezentativnem številu gospodinjstev, zajetih v anketi o porabi, lahko na osnovi dinamične kvantitativne analize statističnih podatkov o strukturi porabe gospodinjstev ugotovimo, da je bil delež izdatkov za življenjske potrebščine v strukturi vseh izdatkov najnižji v sedemdesetih letih. To je veljalo predvsem za nekmečke, v okviru teh predvsem za 4-članske delavske družine. Večina prebivalstva je za minimalne življenjske potrebščine tako v šestdesetih kot tudi v osemdesetih porabila večji delež razpoložljivega dohodka kot v sedemdesetih letih. Zato v nadaljevanju podajam strukturo analizo potrošenega dohodka različnih socialno-ekonomskih tipov gospodinjstev v obdobju 1963–1988.

Grafikon 1: Delež izdatkov za življenjske potrebščine v potrošenem dohodku glede na socialno-ekonomske kategorije slovenskih gospodinjstev 1963–1988

Grafikon 2: Delež izdatkov za življenjske potrebščine v potrošenem dohodku nekmečkih in 4-članskih delavskih gospodinjstev 1973–1983

Strukturna analiza potrošenega dohodka kaže, da so gospodinjstva delež izdatkov za življenjske potrebščine glede na leto 1978 v povprečju rahlo zmanjšala še leta 1983 (za 0,5%), a so po drugi strani večinska nekmečka gospodinjstva delež izdatkov za košarico življenjskih potrebščin v strukturi vseh izdatkov takrat glede na preteklo obdobje oziroma vsaj po dvajsetletnem upadanju povečala, in sicer za 0,7%. Zato lahko sklenemo, da se je življenjska raven večine prebivalstva ob vstopu v osemdeseta leta začela slabšati. Delež izdatkov za življenjske potrebščine, ki je bil v strukturi potrošenega dohodka glede na obseg sicer najpomembnejši tudi v obdobju zniževanja, je v osemdesetih letih znova začel naraščati. V obdobju zniževanja deleža izdatkov za košarico življenjskih potrebščin so znotraj nje upadali, a vendar zavzemali še vedno največji delež, izdatki za osnovne dobrine in storitve: hrano, obleko in obutev. Leta 1973 so gospodinjstva za osnovne življenjske potrebščine v strukturi potrošenega dohodka v povprečju porabila za 4,3% manj denarja kot leta 1963; nekmečka za 2,5%, mešana nad 6%, kmečka pa za skoraj 8%. Posledično so gospodinjstva lahko večji delež dohodka usmerila v varčevanje in v stroške, povezane s stanovanjem in imetjem, torej v izdatke, ki so kazali na izboljšanje življenjske ravni. Preusmeritev dela dohodka na tovrstne izdatke je bila v tem razdobju

opazna predvsem pri mešanih in kmečkih gospodinjstvih. Pri mešanih gospodinjstvih je bil leta 1973 v primerjavi z desetletjem poprej delež izdatkov za stanovanje višji za skoraj 4%, pri kmečkih pa za 3,3%. Delež privarčevanih sredstev v strukturi potrošenega dohodka pa je bil leta 1973 pri kmečkih gospodinjstvih glede na leto 1963 višji za 4,6%, pri mešanih gospodinjstvih pa za 2,3%. Struktura potrošenega dohodka nekmečkih gospodinjstev v enakem obdobju ni doživela tako velikih premikov. Najbolje je glede na kazalnike strukture potrošenega dohodka v tem času šlo mešanim gospodinjstvom, saj je delež izdatkov za minimalne življenjske potrebščine v strukturi potrošenega dohodka z manj kot 84% leta 1973 zavzemal za 3,6% nižji delež kot pri nekmečkih in za 3,9% nižji delež kot pri kmečkih gospodinjstvih.¹⁰⁶

V letih 1973–1978 se je glede na strukturo potrošenega dohodka precej izboljšala življenjska raven nekmečkih in mešanih gospodinjstev. Izdatki za minimalne življenjske potrebščine nekmečkih gospodinjstev so leta 1978 v primerjavi z letom 1973 obsegali za 6,6% manjši delež vseh izdatkov, pri mešanih gospodinjstvih pa za 5,5%. Delež tovrstnih izdatkov v kmečkih gospodinjstvih pa je bil v enakem obdobju manjši za 0,2%. Najnižji delež izdatkov za minimalne življenjske potrebščine so leta 1978 z 78,3% v strukturi potrošenega dohodka imela mešana gospodinjstva. Delež izdatkov za košarico življenjskih potrebščin je bil pri njih glede na izdatke nekmečkih gospodinjstev nižji za 2,5%, od kmečkih gospodinjstev pa kar za 9,2%. Mešana gospodinjstva so tako v primerjavi z nekmečkimi in kmečkimi gospodinjstvi več dohodka usmerila v varčevanje oziroma so ga potrošila za stanovanje. Delež izdatkov za stanovanje je bil leta 1978 pri mešanih gospodinjstvih za 3% višji od tovrstnih izdatkov pri nekmečkih in za 5% višji kot pri kmečkih gospodinjstvih. V strukturi potrošenega dohodka so mešana gospodinjstva z 11,9-odstotnim deležem imela v primerjavi s kmečkimi gospodinjstvi tudi za 3,5% višji delež za prihranke. Ta delež je

106 *Anketa o ličnoj potrošnji stanovništva 1963*, Statistički bilten, 349, str. 107–110; *Statistični letopis SR Slovenije 1975*, str. 352–359, tab. 24-7.

bil primerljiv oziroma skoraj enak deležu izdatkov za prihranke nekmečkih gospodinjstev (11,6%). Mešana gospodinjstva so imela v primerjavi z nekmečkimi gospodinjstvi takrat za 1% nižji delež izdatkov za odplačevanje posojil.

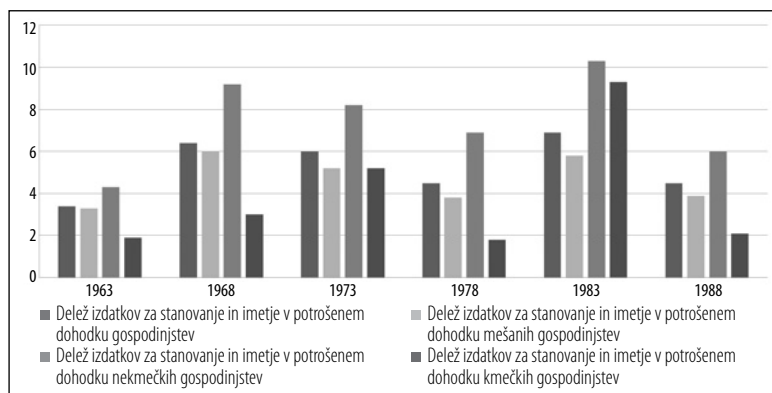
V letih 1978–1983 je v strukturi potrošenega dohodka gospodinjstev prišlo do bistvenih sprememb. Po skoraj dvajsetletnem upadanju je leta 1983 pri nekmečkih gospodinjstvih, ki jih je bilo takrat 79,6%, delež izdatkov za minimalne življenjske potrebščine z za 0,7% višjim deležem spet začel naraščati. Delež izdatkov za košarico življenjskih potrebščin pri mešanih in kmečkih gospodinjstvih pa se je naprej zniževal, vendar je treba opozoriti na to, da je bilo število takih gospodinjstev, zajetih v anketi, takrat nereprezentativno, zato rezultatov ni mogoče splošiti na vsa gospodinjstva enakega tipa. V strukturi potrošenega dohodka se je delež izdatkov za življenjske potrebščine pri mešanih gospodinjstvih glede na leto 1978 znižal za dobra 2%, pri kmečkih pa za več kot 16%. Z 71,2% je v strukturi potrošenega dohodka delež izdatkov za košarico življenjskih potrebščin kmečkih gospodinjstev leta 1983 zavzemal najnižjo vrednost v opazovanem obdobju; ta je bila najnižja od vseh treh tipov gospodinjstev. Leta 1983 je struktura potrošenega dohodka različnih tipov gospodinjstev pokazala, da se je življenjska raven kmečkih gospodinjstev z za skoraj 10% nižjim deležem izdatkov za košarico življenjskih potrebščin od nekmečkih gospodinjstev in z za 5% nižjim deležem tovrstnih izdatkov od mešanih gospodinjstev izboljšala. Kmečka gospodinjstva so sorazmerno z zmanjšanjem deleža izdatkov za življenjske potrebščine povečala delež potrošnje, ki so ga usmerila v varčevanje (skoraj 17%). Po deležu izdatkov, namenjenih za stanovanje, so kmečka gospodinjstva le za 1% zaostajala za mešanimi gospodinjstvi.

Po obsegu potrošenega dohodka so kmečka gospodinjstva malenkostno presegla obseg potrošenega dohodka nekmečkih gospodinjstev. Po tem kriteriju so se uvrstila med mešana in nekmečka gospodinjstva. Nad povprečjem so se po obsegu potrošenega dohodka gibala mešana gospodinjstva; nekmečka

in kmečka gospodinjstva pa so bila po tem kazalniku pod povprečjem. Z najvišjim razpoložljivim dohodkom so tako leta 1983 razpolagala mešana gospodinjstva. Najnižji delež izdatkov za hrano v strukturi potrošenega dohodka pa so z 29,9 % imela nekmečka gospodinjstva.

V osemdesetih letih, ko je v strukturi potrošenega dohodka glede na leto 1983 do leta 1988 pri vseh tipih gospodinjstev delež izdatkov za osnovne življenjske potrebščine porasel v povprečju za 4,5 %, se je življenjska raven slovenskih gospodinjstev poslabševala. Delež izdatkov, ki kažejo na višjo življenjsko raven, v strukturi vseh izdatkov se je namreč krčil. Gospodinjstva so za 2,4 % manj vlagala v stanovanje in za slab odstotek (0,9 %) manj so se zadolževala, pri čemer ne gre zanemariti vpliva visoke inflacije, ki je zmanjševala dolgove. Delež dohodka, ki so ga leta 1988 usmerila v varčevanje, pa se je znižal za 0,8 %.

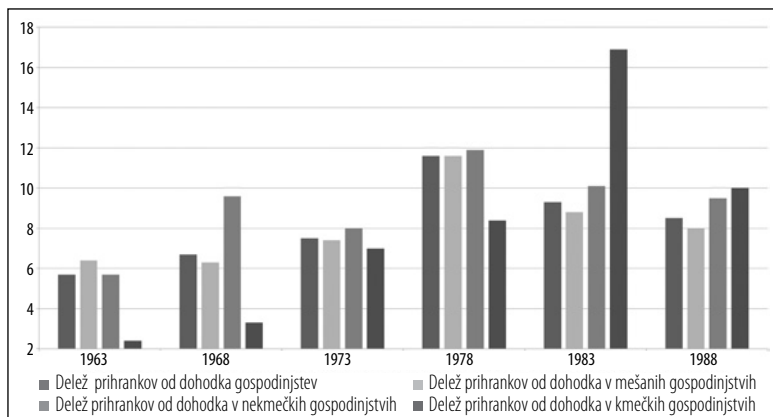
Grafikon 3: Delež izdatkov za stanovanje in imetje v potrošenem dohodku glede na socialno-ekonomske kategorije slovenskih gospodinjstev 1963–1988

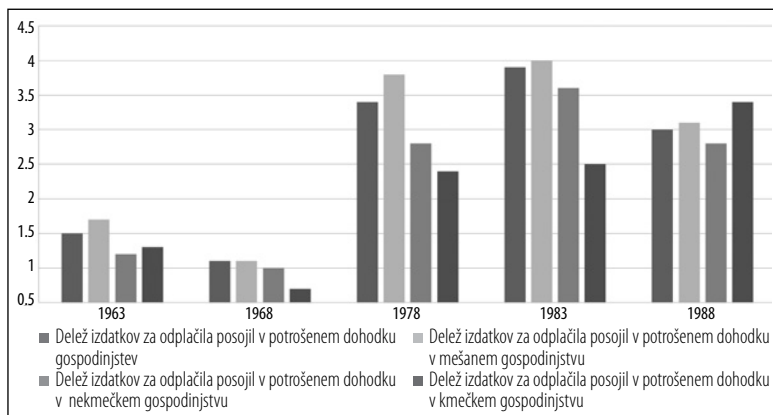
Kot že rečeno, je v strukturi potrošenega dohodka med letoma 1963 in 1983 delež izdatkov za košarico življenjskih potrebščin nekmečkih in med njimi delavskih gospodinjstev do leta 1978 upadal. Leta 1978 so izdatki za življenjske potrebščine

nekmečkih gospodinjstev znašali 80,8% potrošenega dohodka, kar je bilo v primerjavi z letom 1963 za 7,9% manj; pri delavskih gospodinjstvih pa so ti izdatki v povprečju znašali 83%, tako da so bili za 6,2% nižji.

Grafikon 4: Delež prihrankov v potrošenem dohodku glede na socialno-ekonomske kategorije slovenskih gospodinjstev 1963–1988

Grafikon 5: Delež izdatkov za odplačila posojil v potrošenem dohodku glede na socialno-ekonomske kategorije slovenskih gospodinjstev 1963–1988

Delež izdatkov za košarico življenjskih potrebščin, ki je med nekmečkimi gospodinjstvi leta 1978 z blizu 69-odstotnim deležem v strukturi potrošenega dohodka zavzel najnižjo vrednost, se je pri 4-članskih delavskih gospodinjstvih začel opazno zniževati po letu 1960. Leta 1970 je bil delež tovrstnih izdatkov s 74 % v primerjavi z letom 1960, ko je predstavljal 82,2 % potrošenega dohodka, nižji za več kot 8 %; do leta 1978 pa je delež izdatkov za košarico življenjskih potrebščin pri njih upadel še za 5 %. Pri nekmečkih gospodinjstvih pa je delež izdatkov za košarico življenjskih potrebščin glede na preteklo obdobje najbolj, za 6,6 %, upadel v sedemdesetih letih.

Delež izdatkov za košarico življenjskih potrebščin je bil pri nekmečkih gospodinjstvih in 4-članskih delavskih gospodinjstvih najnižji leta 1978. Delež izdatkov za življenjske potrebščine 4-članskih delavskih gospodinjstev je bil takrat z manj kot 69 % nižji od tovrstnih izdatkov nekmečkih gospodinjstev za skoraj 12 %, od tovrstnih izdatkov delavskih gospodinjstev pa za dobrih 14 %. Z upadanjem deleža izdatkov za košarico življenjskih potrebščin je pri vseh omenjenih tipih nekmečkih gospodinjstev v enakem obdobju upadal delež izdatkov za hrano; pri nekmečkih in znotraj njih pri delavskih gospodinjstvih je upadel za 8,7 %. Na prehodu iz sedemdesetih v osemdeseta leta, ko so realni osebni dohodki padali in so cene naraščale, v preskrbi z nekaterimi osnovnimi življenjskimi potrebščinami pa so se pojavljale motnje, pa je delež izdatkov za hrano v nasprotju s preteklim obdobjem pri vseh omenjenih gospodinjstvih narastel.

Kot že rečeno, se je leta 1983 v primerjavi z letom 1978 v strukturi vseh izdatkov z 81,5 % povečal tudi delež izdatkov za življenjske potrebščine nekmečkih gospodinjstev, in sicer za 0,7 %, delež tovrstnih izdatkov 4-članskega delavskega gospodinjstva pa je bil v enakem obdobju s 75 % višji za 6 %. Razlika v deležu izdatkov za življenjske potrebščine med nekmečkimi in 4-članskimi delavskimi gospodinjstvi je leta 1983 znašala 6,5 %, kar je glede na leto 1973 pomenilo, da se je razlika med njimi zmanjšala skoraj za polovico. V letih 1978 in 1983 so 4-članska delavska

gospodinjstva še vedno večji delež dohodka usmerjala v odplačilo posojil in varčevanje kot nekmečka gospodinjstva. Delež izdatkov za odplačilo posojil pri 4-članskih delavskih gospodinjstvih je leta 1978 znašal 11,5%; delež tovrstnih izdatkov je bil tako za 7,7% višji od deleža enakih izdatkov nekmečkih gospodinjstev; leta 1983 pa so odplačila posojil pri delavcih znašala 6% in zavzela tako za 2% višji delež kot pri nekmečkih gospodinjstvih. Delež privarčevanih sredstev 4-članskih delavskih gospodinjstev je leta 1978 v strukturi potrošenega dohodka zavzemal 16,8% in je v primerjavi s privarčevanimi sredstvi nekmečkih gospodinjstev zavzemal za 5,2% višji delež, leta 1983 pa je pri 4-članskih delavskih gospodinjstvih znašal 14,4% in bil od tovrstnega deleža nekmečkih gospodinjstev višji za 5,6%. Leta 1978 so imela 4-članska delavska gospodinjstva v primerjavi z nekmečkimi gospodinjstvi za 1% nižji delež izdatkov za stanovanje oziroma imetje, leta 1983 pa je bil delež tovrstnih izdatkov pri 4-članskih delavskih gospodinjstvih v strukturi potrošenega dohodka za 0,7% večji od deleža tovrstnih izdatkov nekmečkih gospodinjstev.

Struktura življenjskih stroškov nekmečkih gospodinjstev, ki so predstavljala večino, se je vse do leta 1978 razvijala v smeri postopnega dvigovanja življenjske ravni. Nekmečka gospodinjstva so med letoma 1963 in 1978 delež izdatkov za hrano zmanjšala za 8,7%, 4-članska delavska gospodinjstva, podskupina nekmečkih gospodinjstev, katerih delež izdatkov za košarico življenjskih potrebščin v celoti je bil med vsemi tipi gospodinjstev z 69% leta 1978 najnižji, pa so delež izdatkov za hrano v strukturi izdatkov za življenjske potrebščine med letoma 1960 in 1978 zmanjšala za 10,8%. Vrednosti teh kazalnikov kažejo, da se je po letu 1978 življenjska raven večine gospodinjstev slabšala. Hitreje pa se je z vidika deleža izdatkov za življenjske stroške poslabševala pri 4-članskih delavskih gospodinjstvih, ki so sicer po vseh kazalnikih, tako po deležu življenjskih stroškov kot tudi deležu izdatkov za hrano in deležu zadolževanja ter prihrankov v strukturi potrošenega dohodka imela tudi še leta 1983 najboljši položaj.

Delež izdatkov za življenjske potrebščine pri 4-članskih delavskih gospodinjstvih je bil v šestdesetih letih v primerjavi s sedemdesetimi leti za 6 % višji, v prvih treh letih osemdesetih pa za 1,7 % višji. Delež izdatkov za življenjske stroške 4-članskih delavskih družin v strukturi potrošenega dohodka je v sedemdesetih letih v povprečju znašal 72,7%; delež izdatkov za življenjske potrebščine vseh nekmečkih gospodinjstev¹⁰⁷ pa je bil med letoma 1984 in – 1990 v strukturi potrošenega dohodka glede na sedemdeseta leta višji za 8%. Če pa ocenjujemo delež teh izdatkov na osnovi različnih socialno-ekonomskih kategorij gospodinjstev ter gospodinjstev v povprečju, ugotovimo, da je bil delež izdatkov za življenjske potrebščine v šestdesetih letih v primerjavi s sedemdesetimi leti v povprečju za dobrih 5 % višji; v osemdesetih letih pa se je delež izdatkov gospodinjstev za življenjske potrebščine skoraj izenačil z deležem tovrstnih izdatkov (83 % potrošenega dohodka) iz sedemdesetih let.

Glede na posamezne socialno-ekonomske kategorije gospodinjstev (nekmečka, mešana, kmečka) so najnižji delež izdatkov za življenjske potrebščine tako v sedemdesetih kot v osemdesetih letih imela mešana gospodinjstva, katerih izdatki za minimalne življenjske potrebščine pa so med letoma 1970 in 1983 v strukturi potrošenega dohodka še vedno predstavljali za 7 do 8 % večji delež kot enaki izdatki nekmečkih 4-članskih delavskih gospodinjstev. Nekmečka 4-članska delavska gospodinjstva so imela z vidika deleža izdatkov za minimalne življenjske potrebščine najvišjo življenjsko raven, in to vsaj od leta 1963, ko so začeli poleg podatkov za 4-članske delavske družine spremljati tudi podatke za vse tri prevladujoče tipe gospodinjstev, do leta 1983, ko je bilo zbiranje podatkov o porabi 4-članskih delavskih družin opuščeno. Življenjska raven kmečkih gospodinjstev, ki so v strukturi potrošenega dohodka imela v sedemdesetih letih med različnimi tipi gospodinjstev najvišji delež izdatkov

107 Statistika je z letom 1984 z opustitvijo izvajanja ankete o porabi gospodinjstev na vzorcu tri- in štiričlanskih delavskih ter kmečkih družin prešla na izvajanje mesečne ankete o porabi gospodinjstev na vzorcu kmečkih, mešanih in nekmečkih gospodinjstev.

za osnovne življenjske potrebščine, pa je bila še na precej nizki ravni. Se je pa položaj kmečkih gospodinjstev v osemdesetih letih glede na delež izdatkov za osnovne življenjske potrebščine, ki se je približal deležu tovrstnih izdatkov mešanih gospodinjstev, izboljšal. Primerjalna statična analiza za 4-članska delavska gospodinjstva tudi pokaže, da je bil v sedemdesetih letih delež izdatkov teh gospodinjstev za osnovne življenjske potrebščine v povprečju za okoli 10 % nižji kot leta 1960; približno za toliko višji delež enakih izdatkov pa so tudi ob koncu osemdesetih let beležila nekmečka gospodinjstva.¹⁰⁸

V sedemdesetih letih, ko sta se obseg in struktura razpoložljivega in potrošenega dohodka za osebno porabo bistveno spremenila, se je v strukturi življenjskih stroškov na račun zmanjšanja izdatkov za osnovne dobrine, kot so izdatki za hrano, oblačila in obutev ter storitve, povečal delež izdatkov za trajne potrošniške dobrine, gradnjo ter vzdrževanje stanovanj. Naraščal je tudi delež izdatkov za kulturo, izobrazbo, razvedrilo. V ilustracijo podajam podatke za 4-članske delavske družine. Če je še leta 1970 delež izdatkov za stanovanje in imetje tovrstnih gospodinjstev v strukturi potrošenega dohodka znašal 1,5 %, pa je le-ta leta 1980 poskočil na 4,5 %. Na račun zniževanja izdatkov za življenjske potrebščine so v strukturi vseh izdatkov do leta 1980 kot izraz izboljševanja življenjske ravni večinoma naraščali izdatki za odplačilo posojil in delež prihrankov. V strukturi vseh izdatkov 4-članskega delavskega gospodinjstva so izdatki za odplačilo posojil v sedemdesetih letih znašali 9,9 % potrošenega dohodka, 14,9 % dohodka pa so tovrstna gospodinjstva privarčevala. Zadolževanje je v nekem oziru privilegij delovno aktivnega prebivalstva oz. socialno in ekonomsko močnejših slojev; po drugi strani pa je dolg lahko kazalnik materialnih težav gospodinjstva, racionalne ekonomizacije gospodinjstva z dohodki, po tretji strani pa je sam v funkciji dohodkov.¹⁰⁹

108 *Statistični letopisi SRS in RS* različnih letnikov.

109 *Socialni razgledi 2006*, str. 23–25.

Izboljšali sta se tudi kvaliteta in struktura porabljenih živil. Zmanjšala se je poraba žit (moke, kruha, testenin) in maščob, povečala pa se je poraba mesa in mesnih izdelkov ter rib, olja, mleka, sira, jajc, sadja in vrtnin. Vse več zanimanja so potrošniki kazali za industrijske izdelke višjega standarda, kot so televizorji in osebni avtomobili, od gospodinjskih aparatov pa pralni stroji, hladilniki, električni štedilniki. T. i. dobrine višjega standarda so bili ne le indikatorji potrošnje v ožjem smislu, temveč tudi pomembni kazalniki komunikacij in mobilnosti ter vključenosti v družbo. Na teh področjih je bil v opazovanem obdobju dosežen velik tehnični napredek. Delež gospodinjstev, opremljenih s tovrstnimi dobrinami, je v času njihovega uveljavljanja hitro rasel, kasneje oziroma z vse boljšo opremljenostjo pa se je ta rast upočasnila.

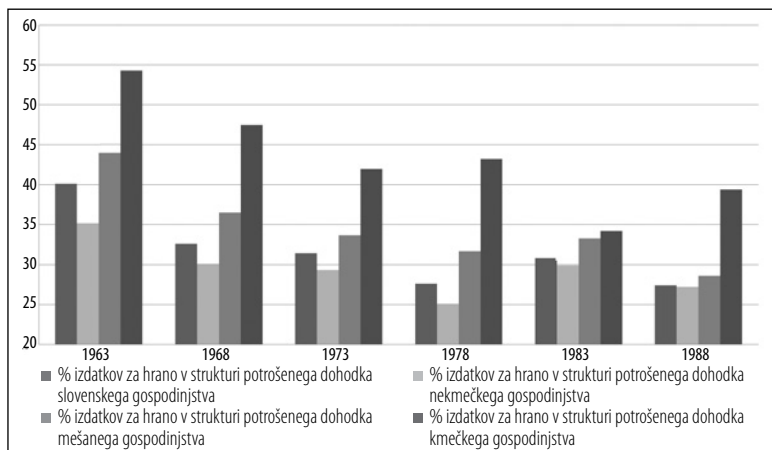
Košarica življenjskih potrebščin

Ker izdatki za življenjske potrebščine v strukturi potrošenega dohodka zavzemajo največji delež, si v nadaljevanju pogledimo deleže izdatkov za posamezne skupine blaga in storitev iz košarice življenjskih potrebščin v posameznih razdobjih. Razmerje med deležem izdatkov za minimalne življenjske potrebščine in deležem izdatkov, ki so ga gospodinjstva izdala za hrano kot najosnovnejšo dobrino, v obravnavanem obdobju pokaže močno negativno povezanost glede na strukturo vseh izdatkov gospodinjstev. Višji kot sta namreč raven dohodka in posledično potrošnja, nižji je delež izdatkov za hrano v strukturi izdatkov za življenjsko košarico – osnovne potrebe gospodinjstev so prej in bolje zadovoljene in zato si gospodinjstva lahko privoščijo več in tudi prestižnejše dobrine. Višji ko je v strukturi izdatkov za življenjske potrebščine delež izdatkov za hrano, manjša je materialna zmožnost gospodinjstva.

Izdatke za hrano so slovenska gospodinjstva v opazovanem obdobju zmanjševala vse do izteka sedemdesetih let. S 40,1 %, kolikor je v strukturi vseh izdatkov znašal delež za prehrano slovenskih gospodinjstev v letu 1963, so slovenska gospodinjstva ta

delež do leta 1978 zmanjšala na 27,6 % oziroma za 12,5 %. Delež izdatkov za nakup hrane pa je v letu 1983 s 30,8 % glede na leto 1978 porasel za 3,2 %. V strukturi izdatkov za košarico življenjskih potrebščin so najnižji delež izdatkov za hrano v opazovanem obdobju (1963–1988) beležila nekmečka gospodinjstva, čeprav se je v letu 1983 delež izdatkov za hrano pri njih med različnimi tipi gospodinjstev glede na leto 1978 povečal za največ, skoraj 5 %. Delež izdatkov za hrano pri nekmečkih gospodinjstvih je bil leta 1963 v primerjavi s tovrstnimi izdatki kmečkih gospodinjstev nižji za 17 %; leta 1973 se je razlika med tovrstnimi izdatki pri omenjenih kategorijah gospodinjstev znižala na 14,4 %. To pomeni, da so bila kmečka gospodinjstva takrat še vedno precej revna, saj je delež izdatkov za hrano v košarici življenjskih potrebščin zavzemal skoraj polovico.¹¹⁰

Grafikon 6: Delež izdatkov za hrano v strukturi potrošenega dohodka glede na socialno-ekonomske kategorije slovenskih gospodinjstev 1963–1988¹¹¹

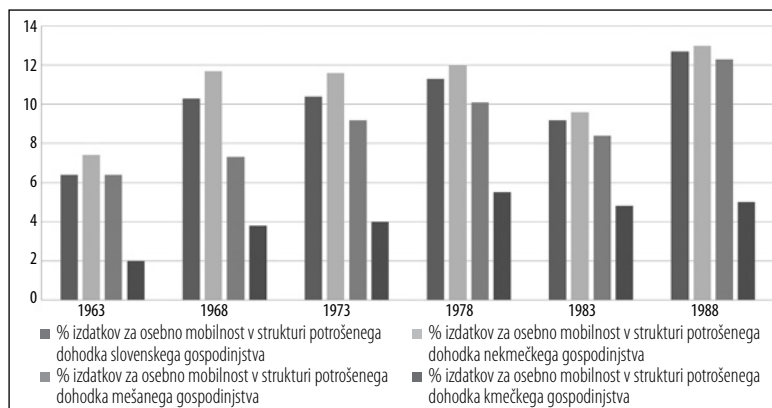

110 *Anketa o ličnoj potrošnji stanovništva 1963*, Statistički bilten 349, str. 7–10, 107–110; *Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domačinstva 1978*, Statistički bilten 1301, str. 25, 34, 43, 52; *Anketa o potrošnji domačinstva 1983*, Statistički bilten 1549, str. 43, 45, 47; 51, 53, 55, 57; *Statistični letopis SR Slovenije 1975*, str. 352–359.

111 *Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domačinstva 1978*, Statistički bilten 1301, str. 25, 34, 43, 52; *Anketa o potrošnji domačinstva 1983*, Statistički bilten 1549, str. 43, 45, 47; 51, 53, 55, 57.

Delež izdatkov za hrano se je pri mešanih in kmečkih gospodinjstvih najbolj zniževal v prvih desetih letih opazovanega obdobja (1963–1973); mešana gospodinjstva so tovrstne izdatke znižala za skoraj 10 %, kmečka pa za 9 %. V sedemdesetih letih pa je tako pri mešanih kot pri kmečkih gospodinjstvih delež izdatkov za hrano ostal približno na enaki ravni; medtem ko so delež tovrstnih izdatkov še bolj, za več kot 12 %, znižala nekmečka gospodinjstva. Na prelomu iz sedemdesetih v osemdeseta leta so glede na delež izdatkov za hrano v strukturi izdatkov za življenjske potreščine bistveno izboljšala svoj položaj kmečka gospodinjstva, ki so za hrano porabila za 14 % manj kot leta 1978. Po deležu izdatkov za hrano so se zelo približala mešanim gospodinjstvom, katerih izdatki so v primerjavi z letom 1978 leta 1983 upadli za 6,4 %; kmečka gospodinjstva so zmanjšala tudi razliko do tovrstnih izdatkov nekmečkih gospodinjstev, katerih izdatki za hrano so v primerjavi z letom 1978 leta 1983 porasli za skoraj 5 %.

Grafikon 7: Delež izdatkov za osebno mobilnost v strukturi potrošenega dohodka glede na socialno-ekonomske kategorije slovenskih gospodinjstev 1963–1988

Ker so nekmečka gospodinjstva leta 1983 predstavljala 79,6 % vseh slovenskih gospodinjstev, torej večino, to pomeni, da so se življenjski pogoji večine prebivalstva na začetku

osemdesetih let z vidika potrošenih izdatkov za hrano začeli poslabševati. Leta 1988, ko se je delež izdatkov za košarico življenjskih potrebščin v strukturi potrošenega dohodka glede na leto 1983 sicer povečal za 4,5 %, pa so gospodinjstva delež izdatkov za hrano v enakem obdobju zmanjšala za 3,4 %.

Slovenska gospodinjstva so v šestdesetih in sedemdesetih letih, v obdobju pospešene motorizacije, delež izdatkov za osebno mobilnost v strukturi potrošenega dohodka povečevala. V šestdesetih letih bolj skokovito, v sedemdesetih pa je bila rast deleža izdatkov za osebno mobilnost bolj postopna in umirjena. Delež izdatkov za osebno mobilnost, ki ga sestavljajo tri vrste stroškov (sredstva, potrebna za nakup vozila; sredstva, potrebna za delovanje osebnega prevoznega sredstva; sredstva, potrebna za nakup vozovnic za javni prevoz), se je v letu 1978 v primerjavi z letom 1963 skoraj podvojil. Leta 1963 je v strukturi potrošenega dohodka slovenskega gospodinjstva zavzemal 6,4-odstotni delež, 1978 pa se je ta povečal na 11,3 %. Dinamika izdatkov za osebno mobilnost gospodinjstev v obdobju 1963–1988 izkazuje, da so najvišji delež tovrstnih izdatkov v vsem obdobju imela nekmečka gospodinjstva, najnižjega pa kmečka gospodinjstva, medtem ko se je višina deleža izdatkov za osebno mobilnost pri mešanih gospodinjstvih nahajala med obema prejšnjima. Delež tovrstnih izdatkov se je tako v letu 1978 z 12 % v strukturi potrošenega dohodka glede na leto 1963 za največ, 4,6 %, povečal pri nekmečkih gospodinjstvih; pri mešanih gospodinjstvih se je z 10 % v enakem obdobju povečal za 3,6 %; pri kmečkih gospodinjstvih pa s 5,5 % za 3,5 %. Delež izdatkov za osebno mobilnost gospodinjstev posredno odraža tudi stopnjo motorizacije prebivalstva (število registriranih avtomobilov na 1000 prebivalcev) in stopnjo opremljenosti posameznih socialno-ekonomskih kategorij gospodinjstev z avtomobili ter tudi njihovo kupno moč. Deleži izdatkov za osebno mobilnost posameznih socialno-ekonomskih kategorij gospodinjstev za leto 1978 posredno razkrijejo, da so bila takrat z osebnimi avtomobili najbolj opremljena nekmečka gospodinjstva. Na osnovi anket o

porabi gospodinjstev je takrat imelo osebni avto 54 % nekmečkih gospodinjstev, 47 % mešanih gospodinjstev in 18 % kmečkih gospodinjstev; v povprečju 50 % gospodinjstev. V primerjavi z letom 1973, ko je osebni avto imelo 39 % nekmečkih, 13 % mešanih in 3,5 % kmečkih gospodinjstev (v povprečju 33,4 %), se je opremljenost s to dobrino proti koncu sedemdesetih let precej izboljšala. Hitro naraščajoča motorizacija slovenskega prebivalstva, ki se odraža tudi v skoku deleža izdatkov za osebno mobilnost s 6,4 % leta 1963 na 10,3 % leta 1968 v strukturi izdatkov za košarico življenjskih potrebščin, se je zgodila v šestdesetih letih. Če je bilo leta 1961 na 1000 prebivalcev registriranih 15 osebnih avtomobilov, so bili leta 1971 na 1000 prebivalcev registrirani že 103 avtomobili. Stopnja motorizacije se je zviševala tudi v sedemdesetih in osemdesetih letih, a ne več tako skokovito. Leta 1981 je bilo registriranih na 1000 prebivalcev 227 avtomobilov, leta 1991 pa 301 osebni avtomobil.¹¹²

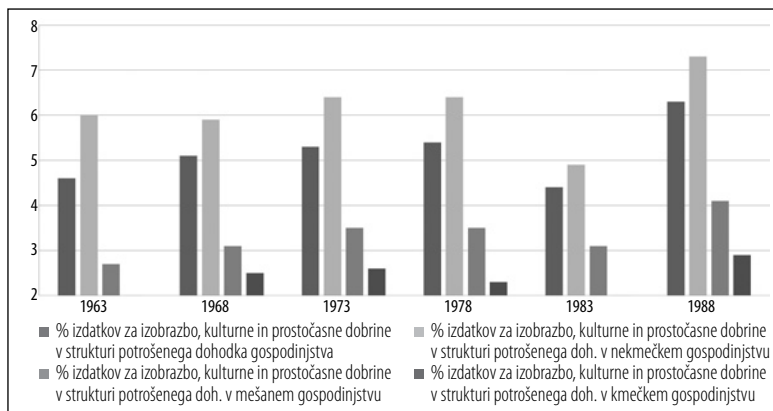
V pogojih vsesplošne krize na prelomu sedemdesetih v osemdeseta leta se je delež izdatkov za osebno mobilnost pri slovenskih gospodinjstvih leta 1983 glede na leto 1978 znižal za 2,1 %. Znižanje deleža izdatkov za osebno mobilnost gospodinjstev lahko v tem obdobju pripišemo tudi administrativnemu ukrepu o omejevanju vožnje z avtomobili po sistemu par-nepar maja 1979 in uvedbi bonov za nakup goriva za zasebno uporabo oktobra 1982. Potrošnik je mesečno prejel bone za 40 litrov goriva. Bon je dovoljeval in omejeval le količino. Z njim se bencina ni dalo plačati. Kljub temu se je opremljenost gospodinjstev z avtomobili do leta 1983, ko je osebni avto imelo 61 % mešanih, 56 % nekmečkih (katerih delež je bil največji, skoraj 80 %) in 27 % kmečkih gospodinjstev, v primerjavi z letom 1978 še izboljšala. Tudi razloge za to lahko deloma pripišemo ukrepu o omejevanju vožnje z avtomobili po sistemu par-nepar. Ukrepu, ki je ob torkih dovoljeval vožnjo tistih avtomobilov, ki so imeli na koncu registrske tablice sodo številko, ob četrtrkih pa tistih z

112 *Statistični letopis SR Slovenije 1975*, str. 209, tab. 12-26.; *Statistični letopis RS 1991*, str. 71, tab. 3-1.

liho, enako je veljalo tudi za dva vikenda v mesecu, so se državljani skušali izogniti tako, da so imeli hkrati avto s sodo in liho številko na koncu registrske tablice. Tako so se z avtom lahko vozili vsak dan.

Podatki o deležu izdatkov za osebno mobilnost v opazovanem obdobju izkazujejo precejšnje premike. Če sklepamo po strukturnih deležih izdatkov za košarico življenjskih potrebščin 4-članskih delavskih družin, je delež izdatkov za osebno mobilnost kot posledica najbolj pospešene motorizacije v šestdesetih letih ekspanzivno naraščal do leta 1970. V naslednjih letih se je njihov delež znižal za okoli 3% in to raven približno zadržal do leta 1982. Ob izteku osemdesetih let se je delež izdatkov za osebno mobilnost znova dvignil nad raven iz leta 1980.

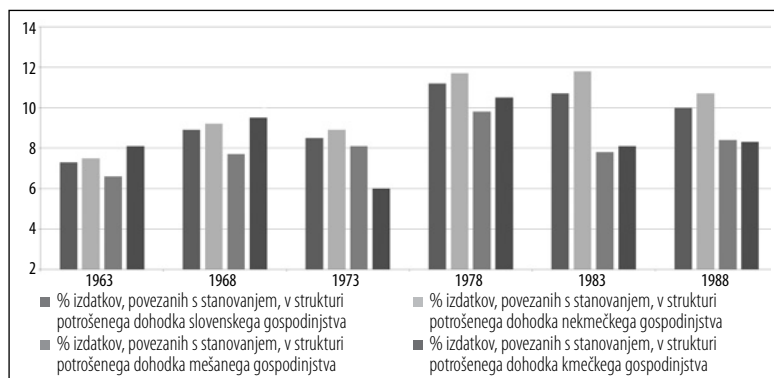
Grafikon 8: Delež izdatkov za izobrazbo, kulturne in prostočasne dobrine v strukturi potrošenega dohodka glede na socialno-ekonomske kategorije slovenskih gospodinjstev 1963–1988

Omejevanje vseh vrst porabe na prelomu iz sedemdesetih let v osemdeseta je vplivalo tudi na krčenje deleža izdatkov za izobrazbo in kulturne dobrine ter storitve, povezane s preživljanjem prostega časa. Delež izdatkov za tovrstne dobrine in storitve je rahlo naraščal med 1963 in 1978, in sicer s 4,6% na 5,4%, nato pa se je do leta 1983 zmanjšal za odstotek v primerjavi z letom 1978.

Delež izdatkov za osebno mobilnost ter delež izdatkov za kulturne dobrine in storitve so slovenska gospodinjstva do leta 1988 v primerjavi z letom 1983 povečala; in sicer se je delež izdatkov za osebno mobilnost gospodinjstev povečal za 3,5%, delež izdatkov za kulturne dobrine pa za skoraj 2%. Delež izdatkov za osebno mobilnost in za kulturne dobrine v strukturi potrošenega dohodka je leta 1988 celo presegel delež tovrstnih izdatkov iz leta 1978: delež izdatkov za osebno mobilnost za 1,4%, delež izdatkov za kulturne dobrine pa blizu enega odstotka. Zaradi energetske krize je bilo gorivo v Sloveniji v osemdesetih letih med dražjimi dobrinami; dražje je bilo tudi v primerjavi s sosednjimi državami. V okoliščinah energetskih šokov se je kupna moč za nakup litra bencina (npr. super 98) z nihanji zmanjševala že od sedemdesetih let. Če je bilo za povprečni urni osebni dohodek leta 1970 moč kupiti 4,2 litra bencina, ga je bilo leta 1979 moč kupiti le še 3,5 litra.¹¹³ Sicer se je hkrati povečala stopnja motoriziranosti prebivalstva.

Grafikon 9: Delež izdatkov, povezanih s stanovanjem v strukturi potrošenega dohodka glede na socialno-ekonomske kategorije slovenskih gospodinjstev 1963–1988

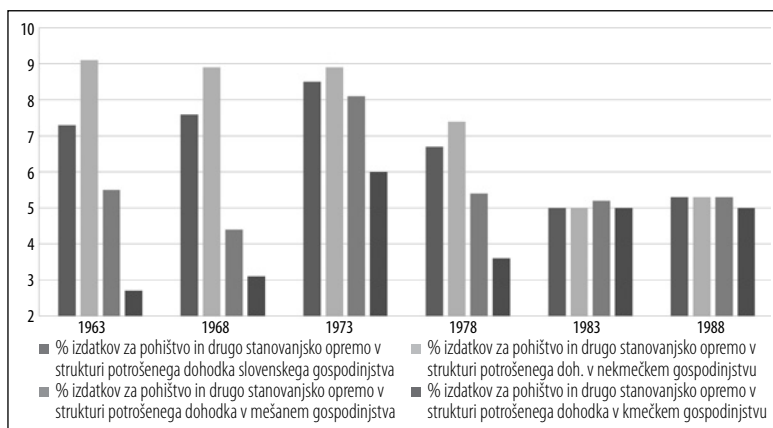

Delež izdatkov, povezanih s stanovanjem, kot so stroški za najemnino, ogrevanje in elektriko, vodo in komunalne storitve,

¹¹³ Bertok, Kupna moč v SR Sloveniji, str. 43.

plin, popravila in vzdrževanje ter podobno, je z 11,2% v strukturi potrošenega dohodka zavzemal največji delež proti koncu sedemdesetih let. Najpomembnejši razlog za tako visoke izdatke v tem obdobju bi bile lahko težnje po postopni uvedbi ekonomskih najemnin. Na prelomu iz sedemdesetih v osemdeseta leta se je delež tovrstnih izdatkov v okoliščinah poglobljanja vsesplošne krize v strukturi vseh izdatkov za življenjske potrebščine začel krčiti, saj se je z nizkimi stroški najemnin in energije za gospodinjstva skušalo zaščititi življenjski standard državljanov. Na upadanje tovrstnih stroškov so najverjetneje vplivale tudi redukcije porabe električne energije v osemdesetih letih. V primerjavi z letom 1978 se je delež tovrstnih izdatkov gospodinjstev do leta 1988 skrčil za 1,2%.

Grafikon 10: Delež izdatkov za pohištvo in drugo stanovanjsko opremo v strukturi potrošenega dohodka glede na socialno-ekonomske kategorije slovenskih gospodinjstev 1963–1988

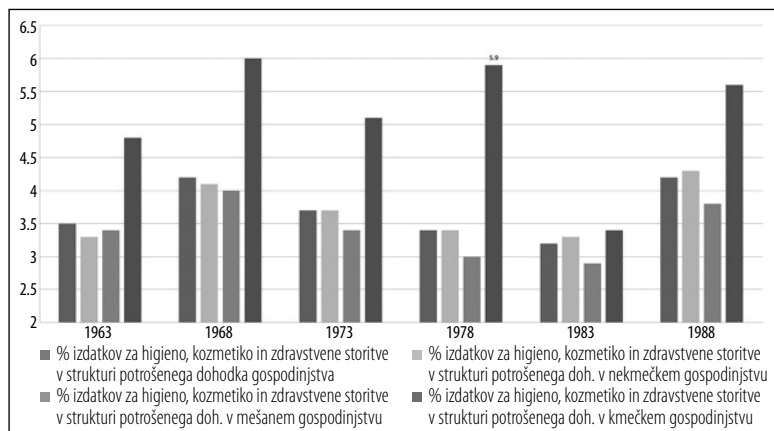

V letih 1963–1973 so slovenska gospodinjstva delež izdatkov za pohištvo in drugo stanovanjsko opremo povečevala. To je bil čas, ko so se gospodinjstva začela razen z najnujnejšimi predmeti za osebno uporabo množično opremljati s pohištvom in drugo stanovanjsko opremo. Množično opremljanje domov

so po letu 1968 omogočali tudi ugodni potrošniški krediti. Delež izdatkov za stanovanjsko opremo gospodinjstev je leta 1973 v strukturi potrošenega dohodka znašal 8,5%. V primerjavi z letom 1963, ko je znašal 7,3%, se je tako povečal za 1,2%. Med socialno-ekonomskimi kategorijami gospodinjstev so največji delež tovrstnih izdatkov z okoli 9% v tem obdobju imela nekmečka gospodinjstva, ki so bila takrat že prevladujoča. Velik skok v opremljanju stanovanj so leta 1973 sicer glede na delež izdatkov za stanovanjsko opremo v primerjavi z letom 1963 naredila mešana in kmečka gospodinjstva. Mešana gospodinjstva so delež tovrstnih izdatkov v strukturi potrošenega dohodka povečala s 5,5% na 8,1%; kmečka pa z 2,7% na 6%.

V drugi polovici sedemdesetih let so delež tovrstnih izdatkov v strukturi potrošenega dohodka gospodinjstva začela zmanjševati tako zaradi že precej dobre opremljenosti gospodinjstev s tovrstnimi dobrinami kot tudi zaradi usihanja potrošniških kreditov, ki so večali kupno moč prebivalstva.

Grafikon 11: Delež izdatkov za higieno, kozmetiko in zdravstvene storitve v strukturi potrošenega dohodka glede na socialno-ekonomske kategorije slovenskih gospodinjstev 1963–1988

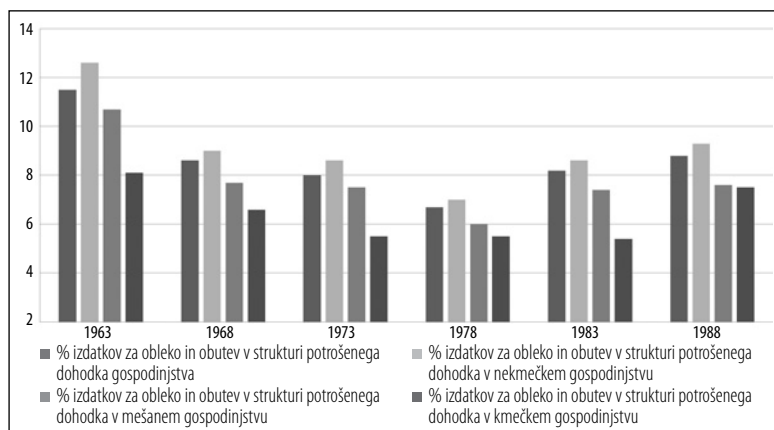
Leta 1988 so slovenska gospodinjstva delež izdatkov za stanovanjsko opremo glede na leto 1978 še naprej zniževala, in sicer v povprečju za 1,4%. Za toliko so delež tovrstnih izdatkov znižala kmečka in mešana gospodinjstva, medtem ko so ga kmečka gospodinjstva prav za toliko povečala. Delež tovrstnih izdatkov so gospodinjstva v osemdesetih letih zvečine zniževala zaradi padanja realnih vrednosti osebnih dohodkov.

Delež izdatkov slovenskih gospodinjstev za higieno, kozmetiko in zdravje je bil v strukturi potrošenega dohodka v obravnavanem obdobju razmeroma nizek. Na začetku opazovanega obdobja, leta 1963, je znašal 3,5% porabljenega denarja; ob njegovem koncu, leta 1988, pa 4,2%, kar je bilo glede na opazovano obdobje tudi največ. Najnižji delež tovrstnih izdatkov so gospodinjstva s 3,2% imela v okoliščinah omejevanja porabe in kategorovanja pasu leta 1983.

Delež tovrstnih izdatkov različnih socialno-ekonomskih kategorij gospodinjstev se je z izjemo kmečkih gospodinjstev gibal okoli povprečja. Kmečka gospodinjstva pa so imela med različnimi kategorijami gospodinjstev vse obdobje najvišji delež izdatkov za higieno, kozmetiko in z zdravjem povezanih stroškov. Ta se je pri njih gibal od 4,8% v letu 1963 do več kot 6% v letu 1968, ko je tako pri kmečkih gospodinjstvih kot tudi v primerjavi z ostalima kategorijama dosegel najvišji delež. Leta 1973 je delež izdatkov za higieno, kozmetiko in zdravje upadel na 5,1% in v letu 1978 znova poskočil na 5,9%. Leta 1983 se je njihov delež s 3,4% potrošenega dohodka približal povprečju, leta 1988 pa se je s 5,6% znova bolj oddaljil od povprečja. Dinamika deleža izdatkov, povezanih z zdravjem, je bila pogojena z zakonskimi podlagami o zdravstvenem zavarovanju in zdravstvenem varstvu. Zakon o zdravstvenem zavarovanju in o obveznih oblikah zdravstvenega varstva iz leta 1970 je v obvezne oblike zdravstvenega varstva vključil tudi kmete. Skladno z njim so skupnosti kmetijskih zavarovancev kmečkim zavarovancem morale zagotavljati obvezne oblike zdravstvenega varstva, medtem ko so si druge oblike in pravice lahko razširili glede na svoje finančne zmožnosti.

Delež izdatkov za osnovne dobrine in storitve, kamor poleg izdatkov za hrano prištevamo tudi izdatke za obleko in obutev, so slovenska gospodinjstva v strukturi potrošenega dohodka zniževala v obdobju med 1963 in 1978. Delež izdatkov za obleko in obutev so slovenska gospodinjstva z 11,5 % leta 1963 znižala na 6,7 % leta 1978. Ta delež je za največ (5,6 %) upadel pri nekmečkih gospodinjstvih; pri mešanih gospodinjstvih se je znižal za 4,7 %, pri kmečkih gospodinjstvih pa za 2,6 %.

Grafikon 12: Delež izdatkov za obleko in obutev v strukturi potrošenega dohodka glede na socialno-ekonomske kategorije slovenskih gospodinjstev 1963–1988

V osemdesetih letih je delež izdatkov za obleko in obutev glede na preteklo obdobje porastel. Ankete o porabi gospodinjstev kažejo, da je v letih 1983 in 1988 zavzemal v povprečju približno tolikšen delež (okoli 8 %) kot leta 1968, lahko pa je bil tudi višji ali nižji, odvisno od socioekonomske kategorije gospodinjstva.

POTROŠENI DOHODEK SLOVENSКИH GOSPODINJSTEV V PRIMERJAVI Z JUGOSLOVANSKIMI

Za razpoložljivi in potrošeni dohodek slovenskih gospodinjstev v primerjavi z jugoslovanskimi je na osnovi anket o porabi gospodinjstev značilno, da so imela slovenska za individualno potrošnjo na razpolago skozi vse obdobje 1963–1988 več denarja; spreminjala se je le višina te razlike. Leta 1963, ko je povprečno jugoslovansko gospodinjstvo za osebno potrošnjo porabilo 587 400 dinarjev in slovensko 754 000 dinarjev, je razlika v dohodku znašala 166 600 dinarjev v korist slovenskega gospodinjstva. Razlika v višini razpoložljivega dohodka med slovenskimi in jugoslovanskimi gospodinjstvi je bila največja leta 1968, ko so imela slovenska gospodinjstva za 38,7 % višji razpoložljivi dohodek in je ta razlika glede na leto 1963 porastla za dobrih 10 %, ter leta 1988 ko je razlika v višini razpoložljivega dohodka narastla na 39 %. Jugoslovanska gospodinjstva so se slovenskim najbolj približala leta 1983, ko je njihov dohodek za slovenskim zaostajal le za 23 %. Tako za slovenska kot tudi za jugoslovanska gospodinjstva je bilo značilno, da je v strukturi razpoložljivega dohodka naraščal delež denarnih virov in upadal, z izjemo leta 1983, delež neformalne ekonomije. Le-ta je v strukturi razpoložljivega dohodka leta 1983 glede na leto 1978 porastel na jugoslovanski ravni za 1,6 %, na slovenski pa za 2,6 %. Delež denarnih virov se je v strukturi razpoložljivega dohodka

na slovenski ravni z 79,5% leta 1963 povečal na 90,5% v letu 1978, v letu 1983 je upadel na 87,9% in v letu 1988 znova narastel na 89,5%. Trend upadanja neformalne ekonomije v strukturi razpoložljivega dohodka se je v sedemdesetih letih razširil na vse tipe gospodinjstev. Delež denarnih virov za individualno porabo je prevladal tudi pri kmečkih gospodinjstvih tako na republiški kot na državni ravni. Delež neformalne ekonomije je v šestdesetih letih pri kmečkih gospodinjstvih z nad 50% še prevladoval.¹¹⁴

Za strukturo potrošenega dohodka slovenskih in jugoslovanskih gospodinjstev vse do leta 1983 je bilo kot odraz zviševanja življenjske ravni značilno postopno zniževanje deleža izdatkov za košarico življenjskih potrebščin. Z naraščanjem cen osnovnih življenjskih dobrin in motnjami pri preskrbi z blagom v osemdesetih letih pa se je delež izdatkov za osnovne življenjske potrebščine na obeh ravneh povečal.

Delež izdatkov za osnovne življenjske dobrine v strukturi potrošenega dohodka je bil leta 1963 visok tako pri slovenskih (90,7%) kot pri jugoslovanskih gospodinjstvih (91,6%). Do leta 1973 je padel na 84,2% pri jugoslovanskih oziroma 86,4% pri slovenskih gospodinjstvih. Medtem ko so jugoslovanska gospodinjstva delež izdatkov za košarico življenjskih potrebščin do leta 1978 s 84,4% ohranila približno na enaki ravni, pa so ga slovenska gospodinjstva znižala za 6%, in sicer na 80,4%. Upadanje deleža izdatkov za košarico življenjskih potrebščin se je nadaljevalo tudi še v letu 1983. Glede na stanje pred petimi leti je ta delež pri slovenskih gospodinjstvih padel le za pol odstotka, pri jugoslovanskih pa za 4,5%, tako da je tako pri slovenskih kot tudi pri jugoslovanskih gospodinjstvih znašal 79,9%. Delež izdatkov za osnovne življenjske potrebščine je do leta 1988 glede na leto 1983 na slovenski ravni zrastel za okrog 4%, in sicer na 84%; na jugoslovanski ravni pa je ta delež znašal 85% potrošenega dohodka oziroma je zrastel za 5%.

114 *Anketa o ličnoj potrošnji stanovništva 1963*. Statistički bilten 349, str. 7–10.

Struktura izdatkov slovenskih gospodinjstev za življenjske potrebščine je bila v primerjavi s strukturo izdatkov jugoslovanskih gospodinjstev v enakem obdobju precej boljša. Delež izdatkov za hrano med vsemi izdatki za življenjske potrebščine je kot izraz višanja življenjske ravni upadal tako na ravni slovenskega kot tudi jugoslovanskega gospodinjstva. Razlika v deležu izdatkov za hrano v korist slovenskih gospodinjstev je bila s 5,6 % razlike najnižja v letu 1963; z 8,5 % razlike v letu 1988 pa je bila največja. Med letoma 1968 in 1983 pa so slovenska gospodinjstva glede na jugoslovanska imela med 7 % in 7,8 % nižji delež izdatkov za hrano. S 40,1 %, kolikor je v strukturi vseh izdatkov znašal delež za prehrano v letu 1963, so slovenska gospodinjstva ta delež do leta 1978 zmanjšala na 27,6 % oziroma za 12,5 %; jugoslovanska gospodinjstva pa so v enakem razdobju zmanjšala tovrstne izdatke za 10,5 %, in sicer s 45,7 % v letu 1963 na 35,2 % leta 1978.¹¹⁵ Delež izdatkov za hrano glede na vse življenjske potrebščine se je do leta 1983 zaradi strukturnih premikov v cenah glede na leto 1978 povečal za več kot 3 % tako na slovenski kot jugoslovanski ravni. Ne glede na porast deleža izdatkov za življenjske potrebščine v letu 1988 glede na leto 1983 pa se je delež izdatkov za hrano pri slovenskih gospodinjstvih v letu 1988 z deležem 27,4 % glede na stanje pred petimi leti znižal za 3,4 %; delež izdatkov jugoslovanskih gospodinjstev za hrano pa se je s 35,9 % znižal za 2,5 %. Z vidika teh izdatkov se je življenjska raven jugoslovanskih gospodinjstev v primerjavi s slovenskimi glede na preteklo obdobje še nekoliko poslabšala.

Delež izdatkov za hrano v strukturi vseh izdatkov za košarico življenjskih potrebščin so tako slovenska kot jugoslovanska gospodinjstva leta 1983 ohranila skoraj na enaki ravni kot pred desetletjem. Tako leta 1973 kot leta 1983 je delež izdatkov za hrano pri slovenskih gospodinjstvih znašal okrog 31 %, pri jugoslovanskih pa okrog 38 % vseh izdatkov za življenjske potrebščine.

115 *Anketa o ličnoj potrošnji stanovništva 1963*, Statistički bilten 349, str. 7–10; 107–110; *Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domaćinstva 1978*, Statistički bilten 1301, str. 25, 34, 43, 52.

Od izdatkov za dobrine višjega standarda je bila najbolj opazna razlika pri izdatkih za osebno mobilnost v korist slovenskih gospodinjstev. Čeprav se je delež teh izdatkov do izteka sedemdesetih let povečeval tako pri slovenskih kot pri jugoslovanskih gospodinjstvih, pa so pri slovenskih izdatki za osebno mobilnost v strukturi izdatkov za košarico življenjskih potrebščin zavzemali v obdobju 1963–1978 za od 2,8% do 3,6% večji delež. Kot rezultat množične motorizacije so delež izdatkov za osebno mobilnost tako slovenska kot jugoslovanska gospodinjstva najbolj povečala v šestdesetih letih. Z 10,3% v letu 1968 so delež tovrstnih izdatkov slovenska gospodinjstva glede na leto 1963 povečala za skoraj 4%, jugoslovanska pa s 6,7% za 3,3%. Slovenska gospodinjstva so v enakem obdobju nekoliko večji delež dohodka kot jugoslovanska usmerjala tudi v varčevanje.

Še v drugi polovici sedemdesetih let so slovenska in jugoslovanska gospodinjstva povečevala tudi delež izdatkov za stanovanjsko opremo. Leta 1978 je bil v strukturi potrošenega dohodka tudi delež sredstev, usmerjen v varčevanje, tako na republiški kot državni ravni pri gospodinjstvih največji. Delež izdatkov za varčevanje pri slovenskih gospodinjstvih je znašal 11,6%, pri jugoslovanskih pa 8,6%. Za obdobje 1963–1988 je značilno, da so imela slovenska gospodinjstva v primerjavi z jugoslovanskimi višji delež izdatkov za dobrine višjega standarda, kot so izdatki za osebno mobilnost, razvedrilo, kulturo, zabavo, higieno in kozmetiko, delež katerih so do leta 1978 povečevala tako slovenska kot jugoslovanska gospodinjstva. Slovenska gospodinjstva so večji del porabljenih sredstev od jugoslovanskih namenjala tudi za stanovanje in imetje.

Zaradi povečanja deleža izdatkov za osnovne življenjske dobrine (hrano, obleko in obutev), pa tudi zaradi protikriznih ukrepov, ki so omejevali uvoz blaga za široko potrošnjo, kot so alkoholne pijače, kozmetika, tuje revije in časopisi, so gospodinjstva v letu 1983 glede na leto 1978 zniževala izdatke za manj nujne dobrine. V košarici življenjskih potrebščin so se krčili deleži izdatkov za najrazličnejše razvade, razvedrilo, zabavo,

izobrazbo, stanovanjsko opremo, osebno mobilnost. Zaradi energetske krize v začetku osemdesetih let, ko je uvoz nafte zadostoval le za 290 dni v letu, in posledičnih restrikcij, sprva z omejitvami vožnje z avtomobili po sistemu par-nepar, od konca oktobra 1982 pa z uvedbo bonov za mesečno določeno količino goriva (40 litrov) za osebna vozila, se je delež izdatkov slovenskih gospodinjstev za osebno mobilnost v letu 1983 znižal za 2,1 % v primerjavi z letom 1978. Za 2,5 % se je v enakem obdobju skrčil tudi obseg varčevanja.

Leta 1988 se je povečal delež tistih izdatkov, na katere gospodinjstva nimajo vpliva. Slovenska in jugoslovanska gospodinjstva so povečala delež izdatkov za osebno mobilnost in tistih, povezanih z zdravjem, kulturo, razvedrilom, oddihom.

Pokritje osnovnih proizvodov in storitev leta 1987

Sredi leta 1987 je povprečni mesečni dohodek jugoslovanskih gospodinjstev znašal okoli 200 000 dinarjev. Okoli povprečnega mesečnega družinskega dohodka se jih je uvrščalo okoli 50 %; nad in pod povprečje pa 20–25 %. Povprečni mesečni dohodek se je takrat pri 33 % slovenskih gospodinjstev gibal med 100 000 in 200 000 dinarji; 24 % slovenskih gospodinjstev pa je mesečno razpolagalo z od 200 000 do 300 000 dinarji, 27 % pa z več kot 300 000 dinarji. Na ravni države je to pomenilo, da je imela dobra polovica (51 %) slovenskih gospodinjstev dohodek, višji od jugoslovanskega povprečja. Svojo finančno situacijo so v tem obdobju jugoslovanska gospodinjstva ocenila, kot sledi: aprila 1986 je 11 % jugoslovanskih gospodinjstev ocenjevalo, da jim razpoložljivi dohodek zadošča za pokritje življenjskih stroškov; prav tako je 32 % gospodinjstev dohodek zvečine še zadoščal; medtem ko je 40 % gospodinjstev ocenjevalo, da jim dohodek zvečine ne zadošča, 17 % gospodinjstev pa je imelo za pokritje življenjskih stroškov na splošno prenizek dohodek.

Februarja 1987 je zmožnost pokrivanja tekočih življenjskih stroškov glede na april 1986 upadla. Le še 8 % jugoslovanskih gospodinjstev je bilo sposobnih pokriti tekoče življenjske stroške; medtem ko je bilo gospodinjstev, ki jim dohodek ni zadoščal za pokritje življenjskih stroškov, vse več (22 %). Delež gospodinjstev, ki jim je povprečni mesečni dohodek zadoščal za pokritje življenjskih stroškov, se je tako znižal za 3 %; delež takih, ki jim dohodek ni zadoščal za pokritje življenjskih stroškov, pa se je povečal za 5 %.¹¹⁶

V primerjavi z jugoslovanskimi gospodinjstvi so bila slovenska v enakem obdobju v nekoliko boljšem položaju. Na začetku leta 1987 je 11 % slovenskih gospodinjstev povprečni mesečni družinski dohodek zadoščal za pokritje življenjskih stroškov. V urbanih središčih je bilo takih gospodinjstev 13%. 22 % gospodinjstev z zadostnim dohodkom pa je bilo iz skupine gospodinjstev z najvišjimi dohodki.¹¹⁷

V letih 1984–1987 je med jugoslovanskimi gospodinjstvi porastel delež takih, ki jim mesečni družinski dohodek ni zadoščal za pokritje življenjskih stroškov. Potrebe njihovih članov so bile slabše zadovoljene. Leta 1984 je 60 % jugoslovanskih gospodinjstev ocenjevalo, da jim povprečni mesečni dohodek ne zadostuje za pokritje življenjskih stroškov. Leta 1987 pa je bilo takih gospodinjstev že 70 %.¹¹⁸

Izdatki jugoslovanskih gospodinjstev za hrano so leta 1987 predstavljali 32–54 % razpoložljivega mesečnega dohodka. Stroški, povezani s stanovanjem, kot so izdatki za stanarino, elektriko, plin, ogrevanje, vodo in komunalne storitve, so istega leta v povprečju znašali 16 % razpoložljivega dohodka. Delež izdatkov za nakup oblačil in obutve je takrat znašal okoli 10%. Preskrbljenost prebivalstva Jugoslavije npr. s čevlji leta 1987, ko je 23 % prebivalcev imelo le po en par čevljev, nadaljnjih 38 % pa dva para čevljev, je pokazala na krčenje tovrstne potrošnje

116 *Jugoslovanski pregled*, XXXI, 1987, sv. 9, str. 411–418. Osnovni pokazatelj uslova.

117 Prav tam, str. 412.

118 Prav tam, str. 413.

po letu 1980. To potrjujejo tudi statistični podatki. Če je še leta 1980 prebivalec Jugoslavije v povprečju kupil 2,32 para čevljev, je leta 1985 kupil le še 1,99 para čevljev. Izdatki za osebno mobilnost so predstavljali 8% razpoložljivega mesečnega dohodka, izdatki za izobraževanje pa 2%. To je pomenilo, da je za ostalo potrošnjo ostalo zelo malo razpoložljivega dohodka.¹¹⁹

119 Prav tam, str. 413.

**PREHRANA
PREBIVALSTVA
KOT KAZALNIK
ŽIVLJENJSKE RAVNI**

Na prehranske navade vplivajo socialne, ekonomske, etnične in kulturne danosti okolja, pa tudi izobraženost ljudi, dostopnost in cena hrane. Posamezne kategorije prebivalstva oziroma gospodinjstev oblikujejo svoje prehranske navade v odvisnosti od teh dejavnikov. Prehrana kmečkega prebivalstva se tako razlikuje od prehrane mestnega prebivalstva. V času socialističnega samoupravnega gospodarstva so kmečka gospodinjstva, ki so bila odvisna zgolj od dela na lastnem gospodarstvu, za prehrano še vedno pretežno uporabljala lastne pridelke, kupovala pa so le tisto, kar jim je manjkalo; mešana gospodinjstva so hrano v večji meri kupovala, bodisi pri sosedih bodisi preko trgovske mreže; nekmečka gospodinjstva pa so bila po večini odvisna od razmer na trgu. Velik vpliv na način prehrane imajo tako različni viri dohodkov kot tudi njihova struktura ter prav tako ponudba na trgu oziroma njegova preskrbljenost.

Prehrana prebivalstva, odvisna tako od količin in kakovosti živil, ki so na voljo potrošnikom, kot od ekonomskih možnosti, predvsem od kupne moči prebivalstva, je eden od kazalnikov življenjske ravni.

Pomemben kazalnik življenjske ravni in posredno tudi revščine je tako delež izdatkov, ki ga gospodinjstva namenjajo za hrano. Zaradi različnih ekonomskih zmožnosti gospodinjstev hrana ni bila dostopna vsem v enaki meri. Revna gospodinjstva so namreč večji del svojih dohodkov porabila samo za nakup hrane. Prav tako so fiziološke potrebe človeškega organizma po energijski vrednosti hrane pogojene z zgradbo telesa, starostjo, spolom, telesno višino, težo, vrsto dela, fizično in telesno aktivnostjo posameznika. Ustrezne institucije so v obravnavanem obdobju na osnovi vsakokratnih mednarodnih smernic oziroma smernic Organizacije združenih narodov za prehrano in kmetijstvo (FAO) oblikovale priporočila o zdravi in uravnoteženi prehrani na osnovi fizioloških potreb organizma po energiji in posameznih hranilih glede na starost, spol in delo, ki ga človek opravlja, o živilih, ki vsebujejo hranila, in o priporočenem ritmu prehranjevanja z namenom preprečevanja obolenj in stanj, ki

jih lahko povzroči nezdravo prehranjevanje. Leta 1954 je Zvezni zavod za statistiko na osnovi teh priporočil izdelal normative vrednosti energijsko in hranilno uravnotežene prehrane. Zaželeno je bilo, da od 50 % do 60 % skupnih potreb po energiji pokrijejo ogljikovi hidrati in da tretjino beljakovin prispevajo živila z beljakovinami živalskega izvora.¹²⁰

Standarde in normative za vzgojno-izobraževalne ustanove je v sedemdesetih in osemdesetih letih v Sloveniji pripravljala Centralni zavod za napredek gospodinjstva v Ljubljani kot referenčna strokovna ustanova za družbeno prehrano. Oblikovanje normativov za obroke v vzgojno-izobraževalnih ustanovah je na osnovi jugoslovanskih standardov z letom 1982 na predlog samoupravnih interesnih skupnosti za vzgojo in izobraževanje prevzel Univerzitetni zavod za zdravstveno in socialno varstvo.¹²¹

120 Vadnal, Prehranitvena bilanca v l. 1950–1957, str. 36, 37; in isti: Prehranitvena bilanca SR Slovenije v letih 1958–1969, str. 18, 22. Sodobne smernice za zdravo, uravnoteženo prehrano priporočajo naslednje energijske in hranilne deleže makrohranil: priporočen skupni vnos maščob za zdrave odrasle osebe je do 30 %, vnos beljakovin, ki jih zaužijemo iz mleka in mlečnih izdelkov, mesa, rib ter žit, krompirja in stročnic, naj bi predstavljal od 10 do 15 % dnevnega energijskega vnosa glede na starostno skupino, toda ne več kot 20 % dnevnega energijskega vnosa; priporočen vnos glavne hranilne snovi, ogljikovih hidratov, ki organizmu zagotavljajo energijo in jih zaužijemo predvsem z žiti, zelenjavo, krompirjem in sadjem, v dnevni prehrani pa je vsaj 50 % dnevnega energijskega vnosa. Več na: OPKP – *Odprta platforma za klinično prehrano*. Dostopno na http://www.opkp.si/sl_SI/cms/pomoc/pomoc-pri-delu-z-opkp/makrohranila, 14. 4. 2017.

121 Gabrijelčič Blenkuš ...[et al.], *Standardi zdravega prehranjevanja*, str. 10.

IZDATKI SLOVENSКИH GOSPODINJSTEV ZA HRANO OD 1963 DO 1988

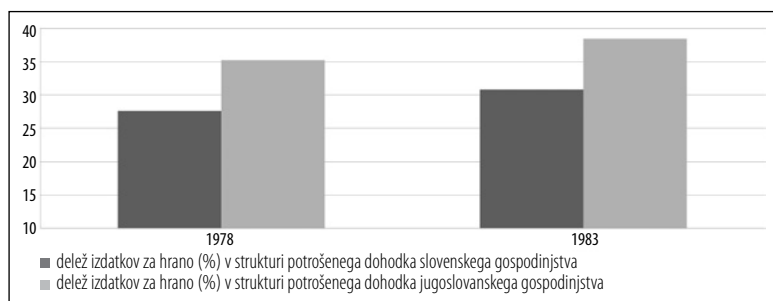
Struktura potrošenega dohodka gospodinjstev, ki obsega izdatke za osnovne življenjske potrebščine, izdatke za odplačila posojil, izdatke za stanovanje in imetje ter prihranke, za omejeno razdobje kaže, da je do leta 1980 v strukturi vseh izdatkov upadal, čeprav ostajal najpomembnejši, delež za življenjske potrebščine; znotraj njega pa so kot izraz izboljševanja življenjske ravni upadali, a vendar zavzemali še vedno največji delež izdatki za osnovne dobrine in storitve: hrano, obleko in obutev.

Delež izdatkov za hrano, odvisen od višine osebnega dohodka in gibanja cen prehranskih izdelkov, za opazovano obdobje izkazuje, da je bil najpomembnejša postavka življenjskih stroškov in hkrati, kako pomemben kazalnik sprememb na področju življenjske ravni je. Z zmanjševanjem deleža izdatkov za hrano namreč približno v isti meri narašča delež, ki ostane za druge dobrine. Spremembe lahko povzročijo tudi spremenjene navade v načinu prehrane, npr. da gospodinjstva zaradi podražitev ali zmanjšane ponudbe potrošnjo deloma preusmerijo.

Izdatke za hrano so tako slovenska kot jugoslovanska gospodinjstva zmanjševala vse do izteka sedemdesetih let. S 40,1 %, kolikor je znašal delež izdatkov za prehrano slovenskih gospodinjstev v letu 1963, se je leta do leta 1978 zmanjšal na

27,6% oziroma za 12,5%; jugoslovanska gospodinjstva pa so v enakem razdobju zmanjšala tovrstne izdatke za 10,5%, in sicer s 45,7% (1963) na 35,2% (1978).¹²² V osemdesetih letih, ko se je zaradi padca produkcije nekaterih kmetijskih proizvodov na domačem trgu zmanjšala ponudba in so zato narastle njihove cene, so gospodinjstva ob hkratnem zmanjšanju realne vrednosti osebnega dohodka zmanjševala potrošnjo kmetijskih in prehranskih proizvodov.¹²³

Grafikon 13: Delež izdatkov za hrano v strukturi potrošenega dohodka povprečnega slovenskega gospodinjstva v primerjavi z jugoslovanskim gospodinjstvom 1978–1983

Ta preobrat je razviden tudi iz anket o porabi gospodinjstev iz izteka sedemdesetih in začetka osemdesetih let, za leti 1978 in 1983. Ankete izkazujejo, da se je do leta 1983 delež izdatkov za hrano tako slovenskih kot tudi jugoslovanskih gospodinjstev povečal za 3,2%; z deležem 30,8% pri slovenskih in z deležem 38,4% pri jugoslovanskih gospodinjstvih se je delež teh izdatkov gibal na ravni izpred desetletja.¹²⁴ Delež izdatkov za nakup hrane je bil tako leta 1983 za 3,2% večji kot leta 1978. To je

¹²² *Anketa o ličnoj potrošnji stanovništva 1963*, Statistički bilten 349, str. 7–10; 107–110; *Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domačinstva 1978*, Statistički bilten 1301, str. 25, 34, 43, 52.

¹²³ *Jugoslovanski pregled*, l. XXXI, 1987, sv. 9, str. 404, Sistem i politika cena.

¹²⁴ *Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domačinstva 1978*, Statistički bilten 1301, str. 25, 34, 43, 52; *Anketa o potrošnji domačinstva 1983*, Statistički bilten 1549, str. 43, 45, 47; 51, 53, 55, 57; *Statistični letopis SR Slovenije 1975*, str. 352–359; *Jugoslovanski pregled*, l. XXXI, 1987, sv. 9, str. 404, Sistem i politika cena.

pomenilo, da je življenjska raven z vidika preskrbe s prehrano oziroma življenjskih stroškov za hrano leta 1983 padla na raven iz leta 1973.

V obdobju zmanjševanja življenjskih stroškov za hrano, 1963–1978, se je delež izdatkov za hrano od leta 1963 do leta 1973 za največ, dobrih 12%, zmanjšal pri kmečkih gospodinjstvih (delež izdatkov za hrano je pri njih s 54,3% upadel na 42%), pri mešanih gospodinjstvih pa za dobrih 10% (s 44% je padel na 33,7%); nekmečka gospodinjstva, katerih izdatki za hrano so predstavljali najmanjši delež, pa so v enakem obdobju ta delež znižala za slabih 6% (s 35,2% na 29,3%). V primerjavi s kmečkimi gospodinjstvi je bil delež izdatkov za hrano pri nekmečkih gospodinjstvih leta 1963 za okoli 19% nižji; leta 1973 se je ta razlika za nekoliko zmanjšala, a je bila še zmeraj velika: delež izdatkov za hrano pri kmečkih gospodinjstvih je bil leta 1973 za 12,7% večji kot pri nekmečkih gospodinjstvih.¹²⁵ To pomeni, da so bila kmečka gospodinjstva takrat še vedno precej revna, saj so za hrano porabila skoraj polovico vseh porabljenih sredstev.

V letih 1973–1978 so delež izdatkov za hrano še bolj, za več kot 4%, znižala nekmečka gospodinjstva, in sicer z 29,3% na 25,1%. Mešana gospodinjstva so ga zmanjšala za 2%, in sicer s 33,7% na 31,7%, medtem ko je bil delež tovrstnih izdatkov pri kmečkih gospodinjstvih s 43,2% leta 1978 za 1,2% večji kot pred petimi leti.¹²⁶ Nekmečka gospodinjstva so tako v tem razdobju v primerjavi z mešanimi in kmečkimi gospodinjstvi še izboljšala svoj položaj.

Na prelomu iz sedemdesetih v osemdeseta leta pa so glede na delež življenjskih stroškov za hrano svoj položaj bistveno izboljšala kmečka gospodinjstva. Njihovi izdatki za hrano so s 34,2% v letu 1983 izkazovali, da so delež izdatkov za hrano od 1978 znižala za 9%. Po deležu teh izdatkov so se zelo približala mešanim gospodinjstvom (ti stroški so pri njih leta 1983 znašali

125 *Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domačinstva 1978*, Statistički bilten 1301, str. 25, 34, 43, 52; *Statistični letopis SR Slovenije 1975*, str. 352–359.

126 Prav tam.

33,3%), kar je pomenilo, da so v primerjavi z letom 1978 tovrstni izdatki pri mešanih gospodinjstvih v letu 1983 zrastle za 1,6%. Kmečka gospodinjstva so zmanjšala tudi razliko do tovrstnih izdatkov nekmečkih gospodinjstev. Nasprotno pa se je delež izdatkov za hrano pri nekmečkih gospodinjstvih z 29,9% v letu 1983 po dvajsetletnem upadanju od 1978 povzpел za skoraj 5%. Tolikšen delež izdatkov za hrano pa je bil pri njih še vedno najnižji med različnimi tipi gospodinjstev.¹²⁷

Od 1978 do 1983 so gospodinjstva v povprečju povečala delež izdatkov za hrano za 3,2%. Kar pomeni, da so se življenjski pogoji v prvi polovici osemdesetih letih z vidika življenjskih stroškov za hrano slabšali, saj so mešana in nekmečka gospodinjstva, ki so bila prevladujoča, povečala delež izdatkov za hrano. V letu 1988, ko se je delež za življenjske stroške gospodinjstev glede na leto 1983 sicer povečal za 4%, pa so gospodinjstva v povprečju znižala izdatke za hrano za 3,4%.

127 *Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domačinstva 1978*, Statistički bilten 1301, str. 25, 34, 43, 52, *Anketa o potrošnji domačinstva 1983*, Statistički bilten 1549, str. 43, 45, 47; 51, 53, 55, 57.

POTROŠNJA KMETIJSKIH IN PREHRANSKIH PROIZVODOV

Med letoma 1963 in 1978, ko je delež izdatkov za hrano med življenjskimi stroški pri slovenskih gospodinjstvih večinoma upadal, se je potrošnja večine kmetijskih in prehranskih proizvodov po količinah povečevala; z upadanjem porabe manj zdravih prehranskih proizvodov se je izboljševala tudi kakovost prehrane.

O načelih sodobne prehrane so v obravnavanjem obdobju prebivalstvo izobraževali strokovnjaki preko strokovnih institucij, publikacij, časopisja, pa tudi sodobnejših medijev. Za reševanje vprašanj organiziranja celotnega gospodinjstva od prehrane, oblačil in obutve, urejanja gospodinjstva in stanovanja do varstva, vzgoje in prehrane otrok, ki v okviru nove družbene ureditve naj ne bi bili več le domena žensk, temveč celotne družbe, je bil v Ljubljani leta 1954 ustanovljen Centralni zavod za napredek gospodinjstva.¹²⁸ Splošna množična društva, zavodi in občinski centri za napredek oziroma pospeševanje gospodinjstva,

128 CZNG je do osemdesetih let prerasel v enovito podjetje s sledečimi enotami: Oddelek za prehrano in živila, Biro za programiranje, Potrošniško-informativni center, Založba CZNG in Studio za otroško varstvo. Z raziskovalnim, svetovalnim in drugim strokovnim delom ter z založniško dejavnostjo oz. prodajo knjig je bil usmerjen na gospodinjstvo, zdravo življenje, zdravo in dietno prehrano, vzgojo in nego otrok, ročna dela itn. Z založniško dejavnostjo je CZNG želel osveščati predvsem bralce z nizkimi in povprečnimi prejemki. Najširšim množicam je bil v prostorih Gradišča namenjen Potrošniško-informativni center, čigar osnovna dejavnost sta bila vzgoja in informiranje potrošnikov s prirejanjem stalnih in občasnih razstav gospodinjske opreme, razstav pohištva, živil in drugih izdelkov. V: Petek, Pomoč družini, str. 5.

vsi z namenom ozaveščanja in izgradnje sodobnega gospodinjstva, ki so sledili ljubljanskemu zavodu, so bili ustanovljeni pod okriljem Zveze ženskih društev in strokovnih društev za gospodinjsko izobraževanje tako v mestih in industrijskih središčih kot tudi v podeželskih občinah (v Mariboru, Murski Soboti, Celju, Kočevju itd.). Ker so ženske na trg delovne sile vstopale enakovredno z moškimi, so se zavodi in centri za napredek gospodinjstva trudili razvijati programe, s katerimi bi gospodinje iz vseh okolij poučili o modernem načinu dela v gospodinjstvu in jih razbremenili zamudnih gospodinjskih opravil. V ta namen so v sodelovanju z raziskovalnimi ustanovami (inštituti) in podjetji, ki so reševala vprašanja, povezana z gospodinjskim področjem, prirejali kmetijsko-gospodinjske šole in tečaje, seminarje, poučne izlete, šole za šivanje in ročna dela; pomembno vlogo so imele tudi osnovne in kmetijsko-gospodarske šole. S predvidenim razvojem različnih servisnih služb za pomoč gospodinjstvom, kot so bili obrati za peko in dostavo kruha na dom, pranje perila, likanje in krpanje, šivanje ter vzdrževanje hiš, naj bi reševali vprašanja organiziranja prehrane in celotnega gospodinjskega področja; opozarjali so tudi na nujnost organiziranja varstvenih in vzgojnih ustanov ter prehrane šolskih in predšolskih otrok.¹²⁹ Posamezna gospodinjska področja so osvetljevali tudi z izdajanjem poljudnoznanstvenih knjig in strokovnega časopisja (mesečnik *Sodobno gospodinjstvo*, specialne brošure *Mala potrošnikova knjižica*, *ABC pletenja*, *ABC šivanja*). Strokovni krogi so si prizadevali ljudi izobraziti o tem, kako žensko v moderni družbi z uporabo tehnoloških pridobitev sodobnega časa razbremeniti domačega gospodinjskega dela. Hkrati so pisci *Sodobnega gospodinjstva*, ki so se opirali na znanstvene izsledke, od samega začetka izdajanja le-tega tudi opozarjali na pomen sodobne prehrane. Takratne sodobne smernice so narekovalle količine hranilnih snovi v dnevni obroki hrane, ki so

129 Boštjančič, *Modernizacija kmečkih gospodinjstev*, str. 2, 3; Tomičević, *Uspehi mariborskega društva*, str. 113; Grum, *Ustanavljajo se strokovna društva*, str. 6; Tomšič, *Kako gledamo socialisti na gospodinjstvo*, str. 2, 3; Korže, *Naloge društev za napredek gospodinjstva*, str. 66.

odgovarjale fiziološkim potrebam organizma. Poudarjalo se je, da je naloga gospodinj in tistih, ki pripravljajo hrano, torej šolskih kuhinj in obratov družbene prehrane, da z razpoložljivimi sredstvi, torej v danih pogojih, sestavijo poceni, a okusno in pravilno prehrano – tako, ki bo zajamčila najboljše zdravje – ter da se morajo tako zaposleni boriti proti slabim navadam v prehrani in z živili ravnati tako, da hrana ne bo oporečna.¹³⁰ V strokovnih priporočilih je za zdravo prehrano veljala tista, ki je vsebovala pravilno, uravnoteženo razmerje živil.

Kuharski tečaj, 5. 3. 1960
(MNZS, foto: Marjan Ciglič)

Zdravo življenje, zdrava in dietna prehrana so bili tudi glavni poudarki izobraževanja in osveščanja ljudi. Centralni zavod za napredek gospodinjstva je tem načelom sledil v svojem raziskovalnem, svetovalnem in strokovnem delovanju vse do izteka osemdesetih let.

Na pomanjkljivosti prehrane prebivalstva Slovenije, ki so vztrajale tudi v obdobjih izboljšav skozi vse obravnavano obdobje, so strokovnjaki opozarjali vse od petdesetih let. Sodobno

¹³⁰ Bebler, O pomenu prehrane, str. 16.

prehrano prebivalstva Slovenije je dr. Damjana Bebler sredi petdesetih let ocenila:

»V dnevnih obrokih potrošimo namreč povprečno preveč kruha, testenin, močnatih jedi (cmokov, rezancev itd.) in preveč masti. Na drugi strani pa popijemo mnogo premalo mleka, tudi kadar ga je dovolj, in pojemo premalo sadja in zelenjave, predvsem surove. [...] Če bomo torej v naših obrokih nekoliko zmanjšali količine onih jedi, ki nam jih dajejo mlevski izdelki, uporabljali manj maščob, namesto tega pa povečali obroke mleka, sadja in zelenjave, se bomo že mnogo bolj približali načelom sodobne prehrane. Poleg tega bi morali povečati nekoliko tudi količine mesa.«¹³¹

Tako se je vse od takrat skladno z dognanji znanosti podarjalo potrebno količino hranilnih snovi za organizem, torej beljakovin, maščob, ogljikovih hidratov, vitaminov, mineralov in rudninskih snovi. Za beljakovine je veljalo, da so za človeško telo več vredne živalske kot rastlinske. Visoko na lestvici pomembnosti so bili jajca, mleko, skuta in sir, ki so že sami po sebi visoko vredni nosilci beljakovin, in živila, zelo pripravna za dopolnitev rastlinskih beljakovin, in sicer kruh, krompir, stročnice itd. Priporočalo se je, da naj bo tretjina beljakovin živalskega izvora.

Do konca sedemdesetih let se je z vidika biokemične sestave hrane z zmanjševanjem porabe žit, moke in pekovskih izdelkov na člana slovenskega gospodinjstva zmanjševal delež ogljikovih hidratov. Čeprav so velik delež potrebnih kalorij glede na hranilno vrednost sestave hrane še vedno predstavljali ogljikovi hidrati (ti naj bi po takratnih standardih pokrili od 50% do 60% potreb po kalorijah), je do leta 1978 poraba žit, moke in pekovskih izdelkov glede na leto 1963 upadla za 14,4%. S tem se je izboljšala kakovost prehrane, saj podatek o visokem deležu žit, škrobnih gomoljev in sladkorja v prehrani govori o neustreznosti prehrane.

O priporočilih za zdravo prehrano, ki je uravnotežen sistem kemičnih sestavin, in o tem, kako ta močno vpliva na zdravje,

131 Bebler, O sodobni prehrani, str. 63.

je v obravnavanem obdobju v kuharskih receptih in prehranskih nasvetih pisala tudi revija *Naša žena*. Ta revija, ki je imela o sebi, kot meni dr. Blanka Tivadar, mesijansko predstavo, je izhajala iz tedanjih spoznanj o prehrani. Vodila jo je tudi velika ideja o tem, kako usposobiti žensko za pravilno kuhanje, ki bo vodilo v zdravje naroda in izgraditev novega političnega sistema. Imaginarij prehrane se je spreminjal od raznovrstne in količinsko zadostne prehrane preko velikega poudarka na beljakovinah in vitaminih do škodljivosti sladkorja in maščob, glorificiranja sadja in zelenjave ter enačenja ekološko pridelane in zdrave prehrane.¹³²

V osemdesetih letih, v okoliščinah poglobljajoče se vseplošne krize, se je začel povečevati delež izdatkov gospodinjstev za hrano, medtem ko se je kakovost hrane postopoma poslabševala. V pogojih vse težjega preživetja, ko je gospodinjstvom zmanjkovalo finančnih sredstev za hrano in osnovne življenjske potrebščine, se je *Naša žena* v kuharskih in prehranskih nasvetih usmerjala v ekološko pridelano hrano. Omenjala je »naravno, slovensko, domačo, kmečko in tradicionalno« hrano. Recepte so spremljale podobe ostarelih kmečkih gospodinj v predpasnikih, ki so razkrivale recepte za peko domačega kruha in tradicionalnih poročnih pogač, pečenih v krušni peči. *Naša žena* se je zavzemala za biodinamično kmetijstvo in tudi prikrito tržila izdelke tovrstne pridelave. Predstavljala je filozofske ideje makrobiotike in njena pravila prehranjevanja. Ponujala je informacije o gojenju rastlin v prepletu s pozivi k samouresničevanju in osebni rasti. Lasten biovrt naj bi omogočal sprostitvev po napornem dnevu in človeku omogočal učenje od narave. V povezavi z dognanji uradne medicine o »civilizacijskih boleznih« je poudarjala tudi koristnost uživanja svežega sadja in zelenjave.¹³³

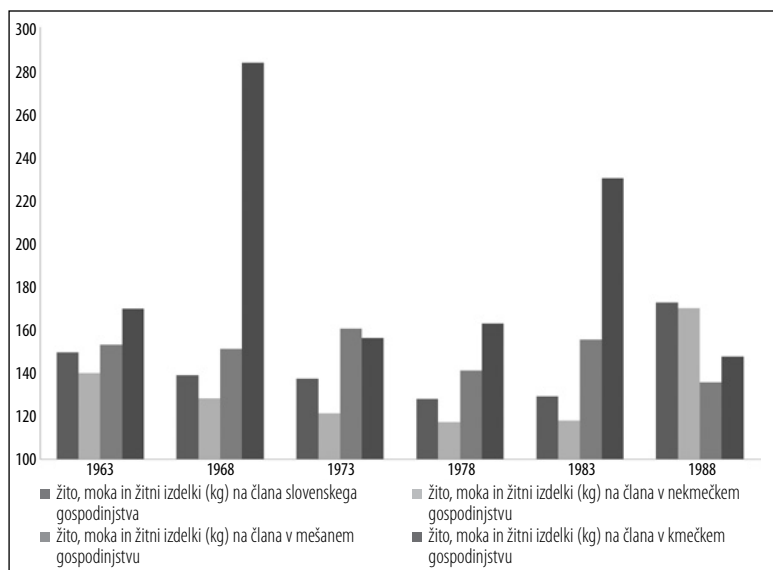
Da je v osemdesetih letih na jedilnike prihajalo vse več tradicionalne, kmečke, domače hrane, potrjujejo tudi ankete o količinski porabi hrane. Znova je namreč začela naraščati poraba prehranskih proizvodov, bogatih z ogljikovimi hidrati. Od

132 Povzeto po: Tivadar, *Naša žena*, str. 7–23.

133 Prav tam, str. 7–23.

malenkostnega porasta v letu 1983 v povprečju, ko so nadpovprečno porabo proizvodov iz moke z 230 kg na člana gospodinjstva na leto beležila kmečka gospodinjstva (od povprečja je bila večja za 78 %), je poraba tovrstnih proizvodov od leta 1978 do 1988 porastla za skoraj 45 %, tudi v povprečju. Največjo porabo teh proizvodov, ki je bila s 170 kg na leto blizu slovenskega povprečja (172,7 kg), so leta 1988 beležila prevladujoča nekmečka gospodinjstva.¹³⁴ Tako velik porast porabe izdelkov iz žit, moke oziroma pekovskih izdelkov je odražal zniževanje življenjske ravni z vidika prehrane kot najosnovnejšega elementa preživetja.

Grafikon 14: Poraba žit, moke in žitnih izdelkov na člana slovenskega gospodinjstva glede na socialno-ekonomske kategorije gospodinjstev 1963–1988 v kg

¹³⁴ *Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domačinstva 1978*, Statistički bilten 1303, str. 14, 24, 34, 44; *Anketa o potrošnji domačinstva u 1983*, Statistički bilten 1550, str. 74, 75, 89, 90, 104, 105; *Anketa o potrošnji domačinstva u 1988*, Statistički bilten 1853, str. 38–43.

Izboljševanje življenjske ravni se je na osnovi anket o količini porabljene hrane do leta 1978 odražalo v povečani porabi svežega in predelanega mesa, rib, svežega in predelanega sadja. Letna poraba svežega in predelanega mesa na člana slovenskega gospodinjstva se je do leta 1978 s 67,6 kg na leto v primerjavi z letom 1963 povečala za 121 %; poraba rib, ki je bila sicer z 2,8 kg letne porabe na osebo leta 1978 še vedno majhna, se je glede na leto 1963 povečala za 211 %; poraba svežega in predelanega sadja pa se je v enakem razdobju s 70,2 kg letne porabe na prebivalca Slovenije povečala za 57 %.¹³⁵

Izboljševanje življenjske ravni se je vse od konca petdesetih let odražalo tudi v kuharskih nasvetih in receptih *Naše žene*. Ti so opisovali več jedi iz mesa, tudi iz boljših kosov, kot so zrezki, zarebrnice, pečenka. V receptih so bili pogosteje zastopani jajca, maslo, mleko in smetana. Jedilniki so z vključitvijo riža in južnega sadja – navajajo se banane, limone, pomaranče – postajali pestrejši. Kot novost so bile v jedilnike uvrščene ribe, kuhinjske dišavnice (majaron, rožmarin, timijan, lovor) pa so postajale nekaj vsakdanjega in so izgubljale pomen sestavin za praznične jedi, kot je to veljalo za čas kmalu po vojni. Recepti in nasveti so priporočali pripravo jedi na olju in manj pripravo jedi na svinjski masti. Za glavne jedi je revija tudi že priporočala razne sestavljene solate; za njihovo začinjanje pa uporabo solatnega preliva iz jogurta, majoneze, limoninega soka, hrena. Predvsem zaradi domnevnih koristi za zdravje, pa tudi praktičnosti, so bili pogosto zastopani recepti za razne slane jedi z jajci. Zaradi enostavne in poceni priprave ter visoke hranilne vrednosti so bili pogosti tudi recepti za enolončnice.¹³⁶

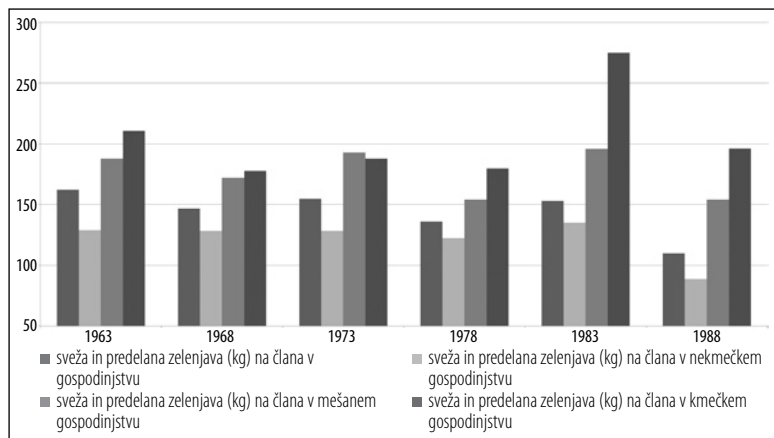
Uravnoteženost beljakovin, vitaminov in mineralov se je v prehranskih smernicah in zdravi prehrani začelo poudarjati ob koncu petdesetih let. Zato je revija *Naša žena* spodbujala tudi k uživanju jajc, mesa, sadja in zelenjave. Na preveliko energijsko

135 *Anketa o ličnoj potrošnji stanovništva 1963*, Statistički bilten 349, str. 65–68; *Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domačinstva 1978*, Statistički bilten 1303, str. 14, 24, 34, 44.

136 Povzeto po: Tivadar, *Naša žena*, str. 7–23.

vrednost hrane takrat še ni opozarjala, je pa predlagala, kako nadomestiti premajhno vitaminsko vrednost hrane iz pločevink.

Grafikon 15: Poraba sveže in predelane zelenjave na člana slovenskega gospodinjstva glede na socialno-ekonomske kategorije gospodinjstev 1963–1988 v kg

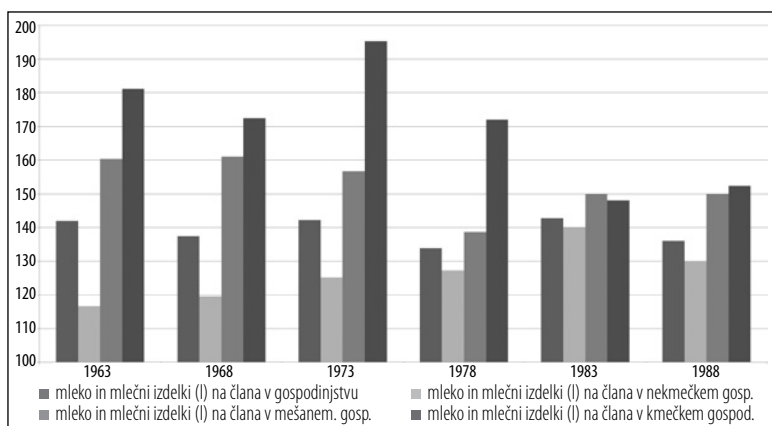

Kako je bilo s porabo sveže in predelane zelenjave, vključno s krompirjem, pa razkrivajo ankete o strukturi hrane po količinah. V obdobju 1963–1988 je poraba sveže in predelane zelenjave, vključno s krompirjem, pri slovenskih gospodinjstvih z nihanji upadala. V primerjavi z letom 1963, ko je letna poraba zelenjave na člana slovenskega gospodinjstva znašala 162,3 kg, pri čemer je 63,6 % vse zaužite zelenjave predstavljal krompir, se je ta v letu 1988 znižala na 110 kg (od tega je 54 kg ali 49 % vse zelenjave predstavljal krompir), kar pomeni, da je poraba zelenjave upadla za 52,3 kg oziroma za 32,2 %. Delež krompirja v zelenjavi pa se je od 1963 do 1988 znižal za 14,6 %, torej se poraba krompirja ni znižala za toliko, kot se je znižala poraba vse zelenjave.¹³⁷ V biokemični strukturi hrane je bil konec osemdesetih let ob porastu žitnih proizvodov in ne tako velikem upadu krompirja,

¹³⁷ Anketa o ličnoj potrošnji stanovništva 1963, Statistički bilten 349, str. 65–68; Anketa o potrošnji domačinstva u 1988, Statistički bilten 1853, str. 38–43.

v katerem prav tako prevladujejo ogljikovi hidrati, delež ogljikovih hidratov precejšen. Porast deleža ogljikovih hidratov je opozarjal na zniževanje življenjske ravni, saj je pomenil, da so se gospodinjstva preusmerjala v nakupe cenejših, manj kakovostnih živil z veliko vsebnostjo ogljikovih hidratov.

Grafikon 16: Poraba mleka in mlečnih izdelkov na člana slovenskega gospodinjstva glede na socialno-ekonomske kategorije gospodinjstev 1963–1988 v litrih

Letna poraba mlečnih izdelkov in mleka, ki mu je *Naša žena* vse od konca petdesetih let pripisovala skoraj čudežne učinke – mleko naj bi telesno in duševno izčrpanim povrnilo moč in voljo do dela, zdravilo naj bi slabokrvnost, odpravljalo motnje v delovanju jeter, ohranjalo pri zdravju kosti, zobe, nohte itd. –, je med letoma 1963 in 1988 z nihanji stagnirala. Prebivalec Slovenije je v letih 1963, 1973 in 1983 v povprečju porabil okoli 142 litrov mleka in mlečnih izdelkov; največje odstopanje od te ravni, ko je bila poraba nižja za 8,2 litra oziroma za 5,8 %, je bila zabeležena leta 1978; nekoliko nižja poraba, za okoli 4 %, je bila zabeležena tudi v letih 1968 in 1988.¹³⁸

¹³⁸ *Anketa o ličnoj potrošnji stanovništva 1963*, Statistički bilten 349, str. 65–68; *Anketa o ličnoj potrošnji stanovništva u 1968*, Statistički bilten, broj 660, str. 12, 22, 32, 42; *Anketa o*

Kam se je Slovenija s tolikšno porabo mesa in mleka uvrščala mednarodno, pa je razvidno iz podatkov, znanih za šestdeseta leta. Poraba mesa in mleka je bila v šestdesetih letih v Sloveniji med najnižjimi v Evropi. Poraba mesa v Sloveniji se je takrat gibala med 30 in 43 kg na prebivalca, poraba mleka pa med 137 in 142 litri. Količine porabljenega mesa na prebivalca v Evropi pa so medtem v povprečju znašale nad 60 kg; v Avstriji, Belgiji, Vzhodni Nemčiji, Švici, na Češkem in Danskem celo nad 70 kg, v Franciji, Zahodni Nemčiji in Angliji pa 80 kg. Največ mesa so takrat porabili prebivalci Kanade (91 kg), ZDA (109 kg), Avstralije (106 kg) in Nove Zelandije (110 kg). Največ mleka na prebivalca pa so takrat v Evropi porabile Danska (263 l), Finska (318 l) Francija (219 l), Irska (270 l), Nizozemska (245 l), Norveška (260 l), Švedska (258 l), Švica (226 l) in Anglija (233 l). Nizko porabo mleka pa so imele Avstrija (198 l), Italija (141 l), Jugoslavija (122 l); najmanj mleka so porabili na Portugalskem (41 l).¹³⁹

Z naraščajočim deležem izdatkov za hrano so gospodinjstva v osemdesetih letih začela zmanjševati porabo nekaterih prehranskih proizvodov. Zategovanje pasu, ki je bilo posledica gospodarske, politične in družbene krize in se je ob iztekanju sedemdesetih let začelo manifestirati v pomanjkanju najbolj vsakdanjih potrebščin (od živil olja, sladkorja, južnega sadja, kave itd.), se je odrazilo tudi v receptih in kuharskih nasvetih *Naše žene*. V takšnih okoliščinah je *Naša žena*, kot že omenjeno, popularizirala preprosto ljudsko prehrano in babičino kuhinjo. Njen namen je bil gospodinjam svetovati, kako v vse slabših pogojih varčevati s hrano. Priporočala je, da naj se je le toliko, kolikor je treba; kupi le toliko hrane, kot se jo zares rabi; nadalje je svetovala, kako nadomestiti draga živila in rdeče meso, ki ga je na trgu primanjkovalo. Za pripravo golaža je npr. svetovala

prihodima, rashodima i potrošnji domačinstva 1973, Statistički bilten 938, str. 12, 22, 32, 42; *Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domačinstva 1978*, Statistički bilten 1303, str. 74, 84, 94, 104; *Anketa o potrošnji domačinstva u 1983*, Statistički bilten 1550, str. 74, 75, 89, 90, 104, 105, 119, 120; *Anketa o potrošnji domačinstva 1988*, Statistički bilten 1853, str. 38–43.

139 Vadnal, Prehranitvena bilanca SR Slovenije, str. 14.

uporabo mesne konzerve; star kruh pa naj se porabi za pripravo drobtin, kruhovih cmokov in peciva. Kuharski nasveti so na eni strani odkrito odsevali druginjo in nezadostno ponudbo, po drugi strani pa popularizirali preprosto ljudsko hrano. V tem obdobju je bilo objavljenih veliko tradicionalnih receptov iz drugih jugoslovanskih kuhinj, ki so vsebovali poceni sestavine, receptov za zelenjavne enolončnice iz sezonske zelenjave ter za domače slovenske jedi iz poceni zelenjave, krompirja in malo mesa. Receptov za sladice je bilo vse manj, kar je kazalo na dejstvo, da je vsakdanje življenje vse manj sladko. Poleg zatekanja k tradicionalni hrani so kuharski nasveti in recepti vsebovali številne značilnosti, ki so bile prisotne tudi v prejšnjih obdobjih. Pogosti so bili recepti in nasveti za pripravo rib, zelenjave in belega mesa. Med recepti za sladice pa so bili pogosti recepti za sadne kupe z uporabo stepene smetane. Na novo se je v nasvetih priporočalo uporabo sadja za pripravo glavnih jedi, npr. svinjske pečenke z grozdem; sadje se je priporočalo tudi z začimbami. Za novost je še vedno veljala uporaba olivnega olja in eksotičnih začimb.¹⁴⁰

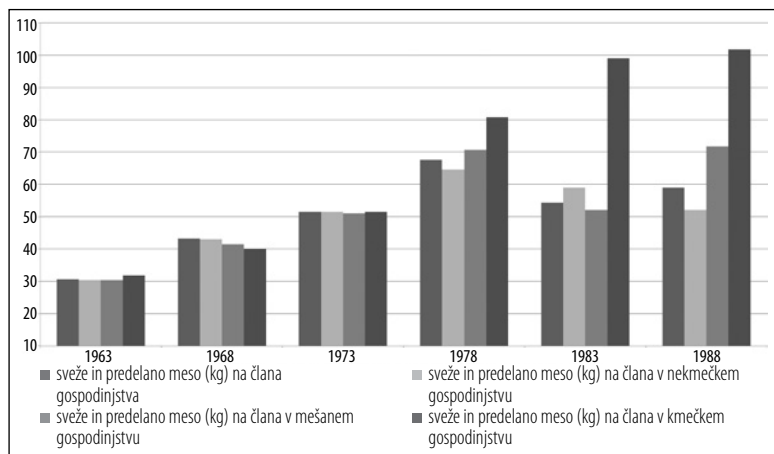
Pritisk po zmanjšanju osebne porabe se je poznal tudi na krožnikih. Povprečni stroški za hrano 4-članskih delavskih družin so leta 1982 predstavljali s 34 % največji delež v življenjskih stroških. Zato je bilo na krožnikih manj mesa, mlečnih izdelkov in sadja, več pa žitaric in krompirja.¹⁴¹ Leta 1983 je bila tako poraba svežega in predelanega mesa s 54 kg na osebo v primerjavi z letom 1978 manjša za 13,3 kg ali za skoraj 20 %; razlika v porabi le-tega pa se je v letu 1988 z 59 kg letne porabe glede na leto 1978 nekoliko zmanjšala, zaostajala je za 12,7 %. Od povprečne ravni so pri porabi mesa in mesnih izdelkov z letom 1978 začela odstopati kmečka gospodinjstva. Leta 1978 je član kmečkega gospodinjstva z dobrimi 80 kg na leto pojedel 13,2 kg ali 19,5 % več mesa in mesnih izdelkov kot povprečen Slovenec, leta 1983 z 99 kg za skoraj 45 kg ali 82 % več, leta 1988 pa je s skoraj 102 kg

140 Povzeto po: Tivadar, Naša žena, str. 7–23.

141 Klep, Strašna statistika, str. 7.

pojedel 42,8 kg ali 72,5 % več tovrstnih živil kot povprečen Slovenec.¹⁴²

Grafikon 17: Poraba svežega in predelanega mesa na člana slovenskega gospodinjstva glede na socialno-ekonomske kategorije gospodinjstev 1963–1988 v kg

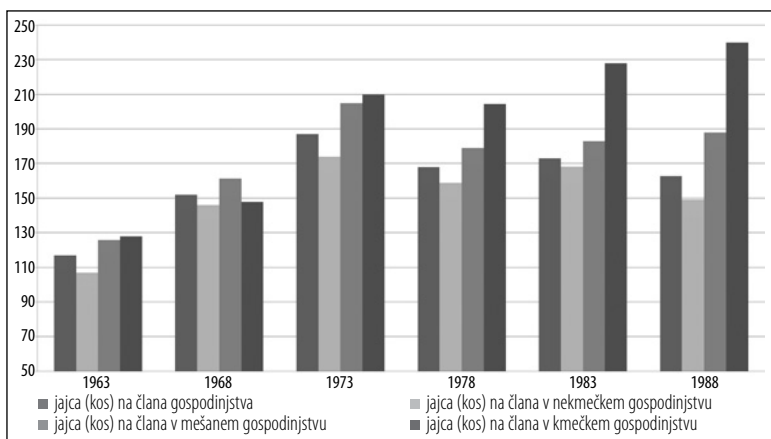

Poraba jajc na člana gospodinjstva je naraščala do leta 1973. Takrat je prebivalec Slovenije na leto pojedel 187 jajc. Glede na leto 1963 je to pomenilo 70 jajc ali slabih 60 % več. Po letu 1973 pa je poraba jajc do leta 1988 z nihanji upadala. 1988 je Slovenec pojedel 24,3 jajc ali za 13 % manj kot leta 1973. V primerjavi s 1963 pa je leta 1988 letna poraba jajc na člana slovenskega gospodinjstva (162,7 jajc) še vedno večja za 39%.¹⁴³

142 *Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domačinstva 1978*, str. 74, 84, 94, 104; *Anketa o potrošnji domačinstva u 1983*, Statistički bilten 1550, str. 74, 75, 89, 90, 104, 105, 119, 120.

143 *Anketa o ličnoj potrošnji stanovništva 1963*, Statistički bilten 349, str. 65–68; *Anketa o ličnoj potrošnji stanovništva u 1968*, Statistički bilten, 660, str. 12, 22, 32, 42; *Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domačinstva 1973*, Statistički bilten 938, str. 12, 22, 32, 42; *Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domačinstva 1978*, Statistički bilten 1303, str. 74, 84, 94, 104; *Anketa o potrošnji domačinstva u 1983*, Statistički bilten 1550, str. 74, 75, 89, 90, 104, 105, 119, 120; *Anketa o potrošnji domačinstva 1988*, Statistički bilten 1853, str. 38–43.

Grafikon 18: Poraba jajc na člana slovenskega gospodinjstva glede na socialno-ekonomske kategorije gospodinjstev 1963–1988

V osemdesetih letih sta upad kmetijske proizvodnje ter stagnacija potrošnje vplivali na vzpostavljanje globalnega ravnotežja ponudbe in povpraševanja po kmetijskih proizvodih, vendar ob manjši potrošnji prehranskih proizvodov, kot je vladala do leta 1980. Porabo posameznih skupin kmetijskih in prehranskih proizvodov so gospodinjstva tako v letu 1988 glede na leto 1983 zmanjšala: porabo sveže in predelane zelenjave, vključno s krompirjem, za 28 %, svežega in predelanega sadja za 18,7 %, mleka in mlečnih izdelkov za 4,7%.¹⁴⁴ Glede na višino izdanih sredstev za osebno potrošnjo so se življenjski pogoji v osemdesetih letih poslabševali. Ob naraščajočih izdatkih za osnovne življenjske potrebe se je potrošnja krčila, prehrana pa se je po kakovosti zniževala. Ker je hrana postajala vse dražja, so ljudje nakupe usmerjali v manj kakovostna živila. Ob koncu osemdesetih let je narastla poraba kruha in mlevskih izdelkov na prebivalca. Delež te skupine živil je povečeval že sicer velik delež ogljikovih hidratov. Živila z veliko vsebnostjo ogljikovih hidratov so bila zvečine poceni, zato je naraščajoča potrošnja

¹⁴⁴ *Anketa o potrošnji domačinstva u 1983*, Statistički bilten 1550, str. 74, 75, 89, 90, 104, 105, 119, 120; *Anketa o potrošnji domačinstva 1988*, Statistički bilten 1853, str. 38–43.

teh živil kazala na zniževanje življenjske ravni prebivalstva. Porabo tovrstnih živil so najbolj povečala nekmečka gospodinjstva, katerih delež je bil leta 1988 največji, 74%. Ob naraščajočih življenjskih stroških so imeli ljudje vse manj možnosti za varčevanje. Tudi zadolževanje in zadolženost gospodinjstev sta se zaradi inflacije in neugodnih kreditnih pogojev zmanjševala.

BOLJŠI, SLABŠI, ENAKI 1978–1983

Ker je po letu 1978 na področju življenjske ravni z vidika prehrane prišlo do sprememb – delež življenjskih stroškov gospodinjstev za hrano se je začel povečevati, kakovost hrane pa postopoma poslabševati –, podajam natančnejšo primerjalno analizo strukture prehrane slovenskih gospodinjstev v odnosu do jugoslovanskih v letih 1978–1983. Analiza strukture prehrane v letih 1978–1983 je pokazala, da je leta 1978 delež izdatkov za hrano v strukturi vseh izdatkov za življenjske potrebščine v Sloveniji povprečno znašal 27,6%, pri čemer so nekmečka gospodinjstva za prehrano namenila četrtnino, mešana dobro tretjino, kmečka gospodinjstva pa dobrih 43% vseh izdatkov. Potrošniki v Sloveniji so tega leta za prehrano porabili 6,5% več denarja kot povprečni Jugoslovani; delež izdatkov za hrano v strukturi vseh izdatkov slovenskih gospodinjstev pa je bil s 27,6% v primerjavi z jugoslovanskimi kljub temu nižji za 7,6%. Torej je bila kljub dražji hrani življenjska raven v Sloveniji boljša, saj so slovenski potrošniki sorazmerno s tem več sredstev namenjali za druge dobrine. Delež izdatkov za hrano med vsemi izdatki za življenjske potrebščine se je do leta 1983 povečal za več kot 3% tako pri gospodinjstvih na slovenski kot na jugoslovanski ravni. Vendar je delež za življenjske stroške z 79,9% v Sloveniji leta 1983 ostal na skoraj enaki ravni kot leta 1978, ko je znašal 80,4%. Na

jugoslovanski ravni je delež za življenjske stroške od 1978 do 1983 upadel za 4,5% in se tako izenačil z deležem slovenskih gospodinjstev.¹⁴⁵

Struktura prehrane oziroma kvaliteta zaužitih živil se je do leta 1978 izboljševala. Zmanjšala se je poraba žit (moke, kruha, testenin) in maščob; povečala se je poraba mesa in mesnih izdelkov ter rib, olja, mleka, sira, jajc, sadja in vrtnin. Letna poraba moke, žit in izdelkov iz žit je leta 1978 v Sloveniji na prebivalca znašala 128 kg, pri čemer je bila poraba na člana pri nekmečkih gospodinjstvih nekoliko manjša od povprečja, pri kmečkih gospodinjstvih pa je bila več kot četrtino nad povprečjem. Maščob so takrat Slovenci porabili okoli 22 kg na leto. Razlike v porabi maščob med posameznimi socialno-ekonomskimi kategorijami gospodinjstev so bile minimalne oziroma se je poraba maščob na osebo pri vseh tipih gospodinjstev gibala blizu povprečja; največja poraba maščob, od povprečja je odstopala za približno sedmino, je bila pri kmečkih gospodinjstvih. Član kmečkega gospodinjstva je takrat letno porabil tudi za okoli tretjino več zelenjave od povprečnega Slovenca. Povprečen človek je leta 1978 na leto pojedel 70,2 kg sadja. Nadpovprečno veliko mesa so takrat zaužili člani kmečkih in mešanih gospodinjstev, manj od povprečja pa člani nekmečkih gospodinjstev. Podobno je bilo pri porabi jajc. Član gospodinjstva je letno porabil 168 jajc. Nadpovprečno število so jih pojedli člani kmečkih in mešanih gospodinjstev. Tudi poraba mleka in mlečnih izdelkov se je pri kmečkih in mešanih gospodinjstvih gibala nad slovenskim povprečjem, medtem ko je bila poraba mesa, mleka in mlečnih izdelkov na člana gospodinjstva pod povprečjem pri nekmečkih gospodinjstvih.¹⁴⁶

145 *Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domačinstva 1978*, Statistički bilten 1301, str. 15–18; 25, 34, 43, 52; *Anketa o potrošnji domačinstva u 1983*, Statistički bilten, 1549, str. 11, 13, 15, 17, 51, 53, 55, 57.

146 *Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domačinstva 1978*, Statistički bilten 1303, str. 74, 84, 94, 104.

Kmečka gospodinjstva so porabila nadpovprečno veliko moke, pekovskih izdelkov, mesa, maščob, jajc, mleka in zelenjave. Krompir je na kmetih predstavljal 60 % vse porabljene zelenjave, pri nekmečkih gospodinjstvih pa 46 %.

Ugodnejšo strukturo porabe od kmečkih in mešanih gospodinjstev so imeli člani nekmečkih gospodinjstev pri porabi rib, maščob in moke ter pekovskih izdelkov. Poraba rib, ki je bila z 2,8 kg na osebo relativno majhna, je bila pri članih nekmečkih gospodinjstev za 0,5 kg nad slovenskim povprečjem. Poraba moke in pekovskih izdelkov je bila za manj kot desetino nižja od povprečja; rahlo nižja od povprečja je bila tudi poraba maščob.¹⁴⁷

V primerjavi z jugoslovanskimi gospodinjstvi je član slovenskega gospodinjstva na leto porabil za 39 kg moke in pekovskih izdelkov ali skoraj za četrtno manj od povprečnega Jugoslovana; nasprotno pa je porabil za 14 kg več mesa, 12,6 kg več sadja, za 10 litrov več mleka in mlečnih izdelkov; Slovenec je pojedel tudi 14 jajc več kot Jugoslovani. Jugoslovani pa je porabil več zelenjave in rib.¹⁴⁸

Za prehrano je bila značilna razmeroma visoka dnevna kalorična vrednost hrane. Ta je na jugoslovanski ravni leta 1970 znašala 3300, leta 1980 pa okoli 3450 kalorij.¹⁴⁹ Kalorična vrednost hrane je bila glede na starostno strukturo prebivalstva, strukturo in intenziteto dela po takratnih standardih zdrave prehrane za več kot 30 % višja od objektivne potrebe.¹⁵⁰ Glede na razmerje beljakovin živalskega in rastlinskega izvora se je struktura prehrane glede na stanje iz leta 1970 do leta 1978 z večjo porabo mesa, mleka in jajc sicer izboljšala, a poraba moke in izdelkov iz moke in krompirja je bila še vedno velika. Pestrost

147 Prav tam.

148 Prav tam, str. 14, 24, 34, 44.

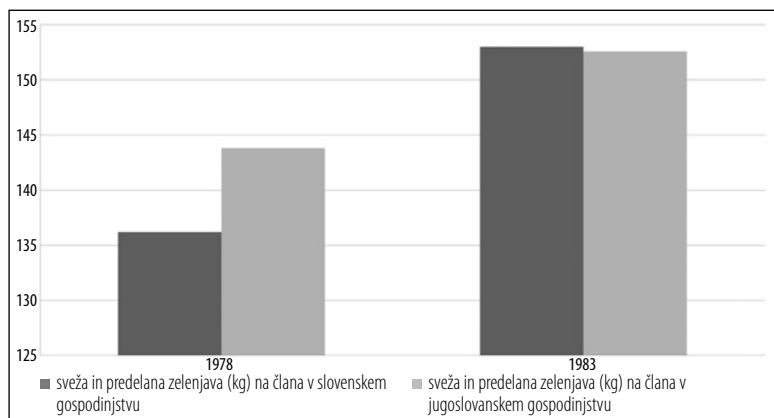
149 Šefer, *Socialna politika*, str. 64.

150 Sodobne smernice priporočajo pri odraslem človeku pri normalnem zmernem delu približno od 2300 do 2500 kalorij, pri težkih fizičnih delih pa 4000 kalorij in več. Odrasel človek potrebuje dnevno za normalno življenje in delo, ki terja zmeren do povečan napor, od 100 do 130 g beljakovin, od 60 do 100 g maščob in od 400 do 500 g ogljikovih hidratov.

prehrane, bogate predvsem z beljakovinami živalskega in manj rastlinskega izvora, z vitamini in minerali, na pomen katere je kot vir zdravja od konca šestdesetih let opozarjala tudi *Naša žena*, kljub izboljšani splošni ravni prehrane ni bila dosežena v zadostni meri. K temu so prispevale nestabilna domača proizvodnja in omejene uvozne možnosti.

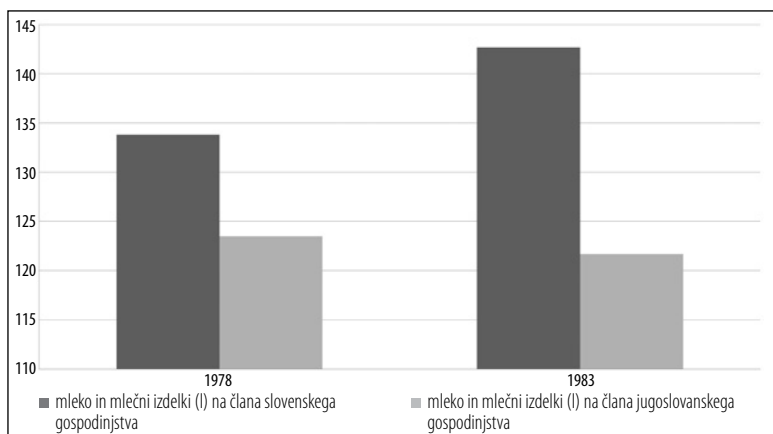
Glede na leto 1978 so slovenska gospodinjstva v letu 1983 povečala porabo zelenjave. Poraba le-te je v primerjavi z jugoslovanskim povprečjem leta 1978 zaostajala za okoli 5%, leta 1983 pa so slovenska gospodinjstva porabo zelenjave izenačila z jugoslovanskimi oziroma jo celo malenkostno presegle. Slovenska gospodinjstva so v primerjavi z jugoslovanskimi leta 1983 ohranila večjo porabo mleka in mlečnih izdelkov ter jajc, medtem ko so za njimi po porabi sadja in mesa tega leta zaostajala.¹⁵¹

Grafikon 19: Poraba sveže in predelane zelenjave na osebo v Sloveniji in Jugoslaviji 1978–1983 v kg

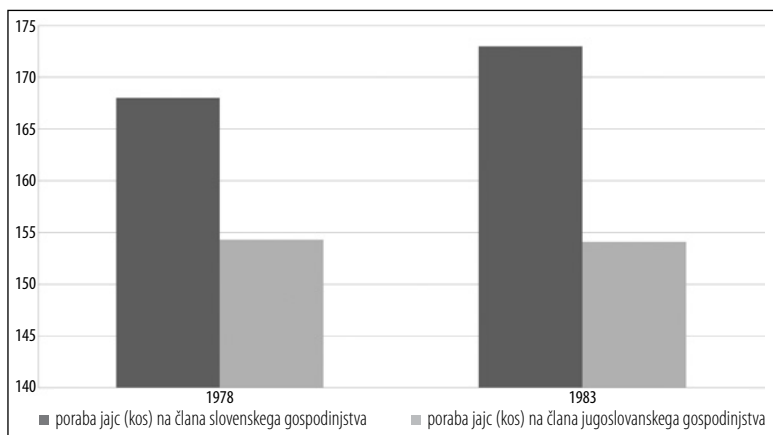

151 *Anketa o potrošnji domačinstva u 1983*, Statistički bilten 1550, str. 67, 68, 74, 75, 82, 83, 89, 90, 97, 98, 104, 105, 112, 113, 119, 120.

Grafikon 20: Poraba mleka in mlečnih izdelkov na osebo v Sloveniji in Jugoslaviji 1978–1983 v litrih

Grafikon 21: Poraba jajc na osebo v Sloveniji in Jugoslaviji 1978–1983

Potrošnja govejega mesa se je v obdobju 1975–1985 v Jugoslaviji povečala za 6%, skupna potrošnja vseh vrst mesa pa za 28,4%. Delež govejega mesa v strukturi vseh vrst mesa se je gibal med 26% in 30%; v zadnjih letih opazovanega obdobja je upadal. Poraba vseh vrst mesa se je z 48,3 kg (1974) povečala na 54,2 kg (1985) na prebivalca Jugoslavije na leto. Potrošnja

govejega mesa pa je zrastle s 14,7 kg (1975) na 15,2 kg (1982); leta 1984 se je zmanjšala na 14,5 kg, leta 1985 pa na 14,1 kg. Pri tem se je večji delež govejega mesa porabil v svežem stanju, manjši pa za proizvodnjo predelanih izdelkov: raznih salam in dimljenih suhomesnih izdelkov itd.

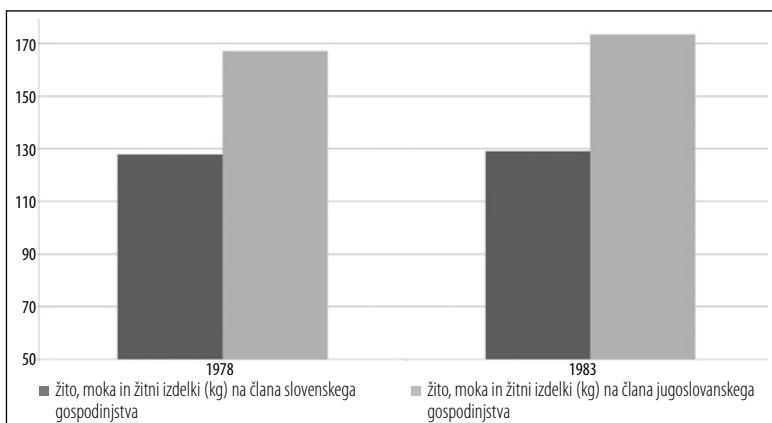
Za potrošnjo mleka je bilo v istem obdobju značilno počasno naraščanje. Povprečna poraba mleka na prebivalca Jugoslavije se je glede na leto 1975, ko je prebivalec porabil 150 litrov mleka, do leta 1980 povečala na 168 litrov na leto; potem pa je se je do leta 1984 malo zmanjšala (okoli 155 litrov), leta 1985 pa se je povečala na 212 litrov. Tak porast so povzročile cene prehranskih proizvodov. Potrošnja mleka in mlečnih izdelkov je nihala. Glede na leto 1975 se je potrošnja sira v letih 1979 in 1980 povečala za 25 %, potem pa je padala. Leta 1984 je bila tako glede na leti 1979 in 1980 manjša za 9,6 %, leta 1985 pa je spet skoraj dosegla raven iz 1979. Potrošnja svežega mleka pa je od 1975 do 1984 stalno rastle. Velike količine mleka so se v Jugoslaviji namreč porabile za prehrano telet, pa tudi za prehrano drugih vrst domačih živali. V primerjavi z razvitimi državami pa je bila poraba mleka in mlečnih izdelkov zelo nizka.¹⁵² Zmanjšanje porabe posameznih živil je bilo posledica motenj na trgu.

Leta 1983 so porabo mesa glede na leto 1978 povečala kmečka gospodinjstva. Slovenska gospodinjstva so imela v primerjavi z jugoslovanskimi leta 1983 ugodnejšo strukturo potrošnje, in sicer skoraj 34 % manjšo porabo moke in pekovskih izdelkov, 14,5 % večjo porabo mleka in mlečnih izdelkov ter 11 % večjo porabo jajc na člana gospodinjstva. Količine porabljene zelenjave so bile pri slovenskih gospodinjstvih na enaki ravni kot pri jugoslovanskih (153 kg na leto). Po porabi mesa pa so jugoslovanska gospodinjstva malenkostno prekosila slovenska. Član jugoslovanskega gospodinjstva je pojedel 0,7 kg ali 1,3 % več mesa od povprečnega prebivalca Slovenije.¹⁵³

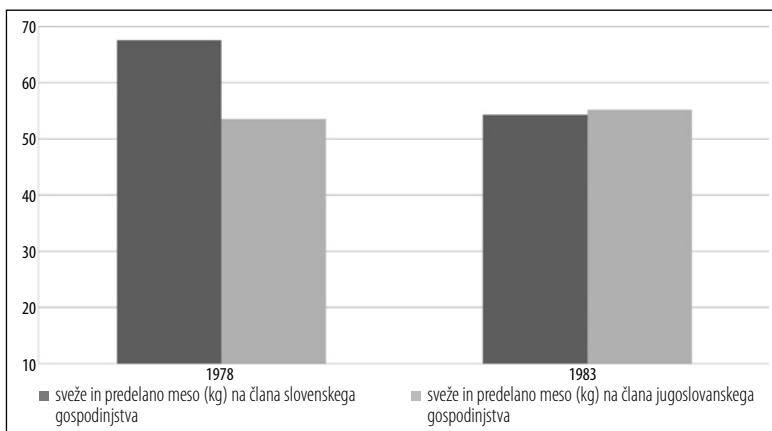
152 *Jugoslovanski pregled*, XXXI, 1987, sv. 1, str. 27, 28 Govedarstvo 1975–1985.

153 *Anketa o potrošnji domačinstva u 1983*, Statistički bilten 1550, str. 67, 68, 74, 75, 82, 83, 89, 90, 97, 98, 104, 105, 112, 113, 119, 120.

Grafikon 22: Poraba žit, moka in izdelkov iz žit na osebo v Sloveniji in Jugoslaviji 1978–1983 v kg

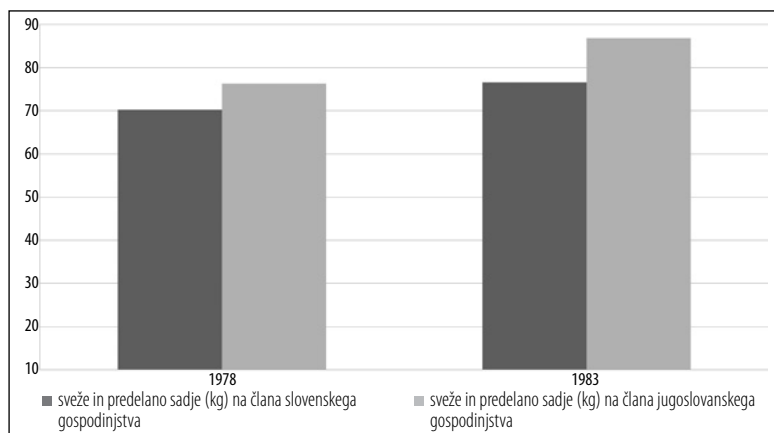
Grafikon 23: Poraba svežega in predelanega mesa na osebo v Sloveniji in Jugoslaviji 1978–1983 v kg

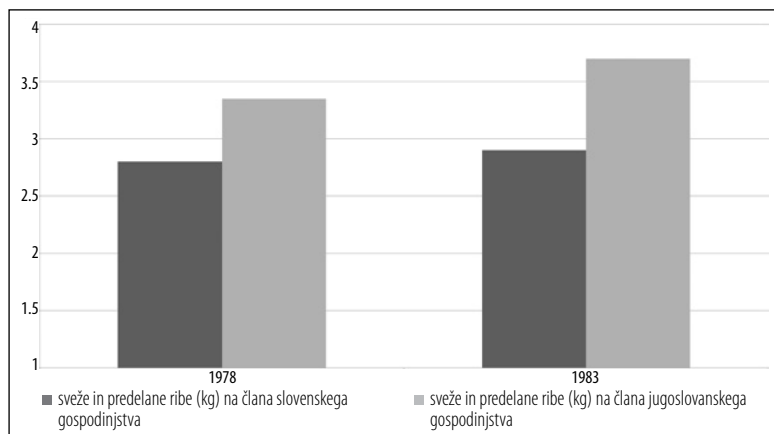
Ugodnejšo strukturo prehrane glede na slovenska gospodinjstva so imela jugoslovanska tudi v primeru porabe sadja in rib. Povprečen Jugoslovčan je letno pojedel za 13,4% več sadja in 0,8 kg ali za 27,6% več rib od člana slovenskega gospodinjstva.¹⁵⁴

¹⁵⁴ Prav tam.

Grafikon 24: Poraba svežega in predelanega sadja na osebo v Sloveniji in Jugoslaviji 1978–1983 v kg

Grafikon 25: Poraba svežih in predelanih rib na osebo v Sloveniji in Jugoslaviji 1978–1983 v kg

Problem oskrbe npr. z mesom in drugimi kmetijskimi proizvodi je bil v Sloveniji večkrat prisoten. V prvi polovici sedemdesetih let je svežega mesa v mesnicah primanjkovalo zaradi neusklajenih cen. Medtem ko so bile odkupne cene živine sproščene, so bile maloprodajne cene mesa določene in zamrznjene.

V Sloveniji je bilo meso takrat cenejše kot v drugih republikah, npr. na Hrvaškem. V obdobjih, ko je bila oskrba z mesom motena, so gospodinjstva porabo preusmerjala na kupovanje večjih količin stročnic in testenin. To izkazujejo tudi deleži posameznih skupin živil – ko je poraba mesa padla, je bila v porastu poraba zelenjave vključno s stročnicami.

TRG KMETIJSKIH PROIZVODOV

Za trg kmetijskih in prehranskih proizvodov v opazovanem obdobju v Sloveniji in Jugoslaviji je bila značilna nestabilnost, ki je vplivala na neenakomerno in dinamično rast cen kmetijskih proizvodov. Tako kot za celotno gospodarstvo so bila tudi za to področje značilna pogosta neskladja med ponudbo in povpraševanjem, prav tako pa tudi med cenami surovin in končnimi izdelki. Cene vhodnih materialov niso bile v sorazmerju s cenami končnih proizvodov. Cene kmetijskih in prehranskih proizvodov so bile strogo družbeno kontrolirane in niso motivirale kmetijskih pridelovalcev k večji proizvodnji, kar je bil eden od glavnih razlogov za neskladja med agregatno ponudbo in povpraševanjem po kmetijskih proizvodih na domačem trgu.¹⁵⁵ Še posebej je stagnirala ponudba tistih proizvodov, katerih cene so bile strožje nadzorovane: pšenice, oljaric, proteinskih hranil, občasno mesa in mleka. Težave v kmetijstvu in živilstvu so bile tako predvsem posledica dolgoletnega administrativnega poseganja v cenovna razmerja ter zadrževanja cen kmetijskih in živilskih proizvodov.¹⁵⁶ Za živinorejo so na primer bili značilni disproporciji v cenah na relaciji krmila–živinorejski proizvodi (meso, mleko). Politika cen kmetijskih pridelkov je bila

155 *Jugoslovenski pregled*, l. XXXI, 1987, sv. 9, str. 395, Sistem i politika cena.

156 Sunčič, Maček, Leskovšek, *Intenziviranje kmetijske pridelave*, str. 61.

bolj podrejena globalnim ciljem razvoja kot potrebam optimalnega razvoja kmetijstva. Z njo se je reševalo vprašanja zaščite standarda državljanov, ohranjalo doseženo raven potrošnje in reševalo druga vprašanja socialne politike. Pogoste spremembe režima nadzorovanja cen vse do začetka osemdesetih let so bile skladno s cilji družbenoekonomskega razvoja podrejene hitremu razvoju industrije in drugim nekmetijskim dejavnostim. Usmeritev na hitro industrializacijo je kmetijstvu dodelila vlogo poceni oskrbovalca nekmečkega prebivalstva.

Ker Jugoslavija in Slovenija z domačo proizvodnjo nista zadostili svojim potrebam po kmetijskih proizvodih, se je agregatno ravnotežje zagotavljalo s stalnim in velikim uvozom kmetijskih proizvodov. Jugoslavija je npr. uvažala goveje meso za industrijsko predelavo. V obdobju 1975–1985 ga je najmanj uvozila leta 1985, največ pa leta 1980. Ker se je uvažalo po večini zamrznjeno goveje meso za predelavo, so bile cene govedine iz uvoza nižje od izvoznih cen junčjega mesa.¹⁵⁷ Jugoslavija je v navedenem obdobju letno uvozila 3000 glav goveda, 30–50 000 ton surove kože, okoli 25 milijonov ton svežega mesa, 5000 ton mleka v prahu in okoli 5000 ton masla.¹⁵⁸

Za kmetijstvo v Sloveniji je bilo značilno, da se je proces organiziranja kmetijske proizvodnje prepočasi prilagajal intenzivnosti deagrarizacije. Pri precejšnjem delu osnovnih kmetijskih

157 Čeprav je bila Jugoslavija velika uvoznica govedine, pa so živi junci, govedina in izdelki iz nje predstavljali pomembne izvozne proizvode jugoslovanskega kmetijstva. Izvoz živih juncev je stalno naraščal (leta 1985 jih je bilo izvoženih nad 40000 ton); čeprav se je izvoz junčjega mesa v letih 1975–1978 povečal z okoli 37000 na okoli 62000 ton, pa je zatem začel upadati oziroma nihati – gibal se je med 21000 in 58000 tonami. V obdobju rasti izvoza govejega mesa je naraščal izvoz govejih konzerv. Največ (nad 6500 ton) jih je bilo izvoženih leta 1981. Junce so izvažali za pitanje in zakol – junčje meso je bilo izredne kvalitete; tudi cene izvoza so bile nad svetovnimi. Pogoji za izvoz junetine so se v zadnjih letih obravnavanega obdobja zaostriili, saj je bil jugoslovanski izvoz usmerjen na evropske države, ki so v tem obdobju znatno povečale proizvodnjo mesa in iz uvoznic postale izvoznice mesa. Na upadanje izvoza govedine sta vplivala tudi nezadostna elastičnost v ponudbi in nezadostno prilagajanje zahtevam tujega tržišča glede kvalitete, načina obdelave, pakiranja. Povpraševanje po visokokvalitetnem junčjem mesu je bilo v upadanju; nasprotno pa je naraščalo povpraševanje po mesu starejših kategorij govedi in novih oblik načina razrezovanja in pakiranja. V: *Jugoslovenski pregled*, XXXI, 1987, sv. 1, str. 27, 28. Govedarstvo 1975–1985.

158 *Jugoslovenski pregled*, XXXI, 1987, sv. 1, str. 27, 28. Govedarstvo 1975–1985.

Ozimnica na ljubljanski tržnici oktobra 1971
(MNZS, foto: Edi Šelhaus)

pridelkov in proizvodov je bilo deficitarno. Zato je morala Slovenija potrebe po žitu, koruzi, živini oziroma mesu, maščobah, sladkorju, olju, sadju in zelenjavi, rižu pa tudi po posameznih semenih v največji meri pokrivati z uvozom iz drugih delov države. Kritje velikega dela potreb po žitu, moki, koruzi, sladkorju, jedilnem olju, v manjši meri po sojinah tropinah, pesnih rezancih in sadju si je Slovenija prizadevala dolgoročno zagotavljati iz Vojvodine. Na Hrvaškem si je skušala zagotoviti trajno preskrbo z žitom in mesom. Največje presežke osnovnih kmetijskih pridelkov je pa slovensko kmetijstvo ustvarjalo pri krompirju. V petdesetih letih je republika Slovenija od normalne letine te poljščine (50 000 vagonov) v druge republike izvozila v povprečju letno od 1500 do 4000 vagonov, v letih 1959–1967 pa od 15 000 do 19 000 vagonov. Zanimanje trgovcev iz drugih republik za slovenski krompir se je po letu 1967 zmanjšalo. V letu 1966 so zajamčene cene krompirja ter visoke odkupne cene namreč spodbudile pridelovalce iz drugih republik, da so posadili mnogo več krompirja kot v preteklih letih, Slovenija pa

je posledično izgubila precejšen del jugoslovanskega trga. Poleg krompirja je v druge republike v omembe vrednih količinah izvažala zgodnje povrtnine, hmelj, zelišča, nekatere vrste sadja (češnjke, jabolka, maline), perutnino in del proizvodnje testenin in keksov.¹⁵⁹

V Sloveniji je bil v kmetijski proizvodnji pomembnejši napredek dosežen šele po letu 1959, ko je bila prvič po vojni presežena predvojna raven kmetijske proizvodnje. V petdesetih letih je tako Slovenija iz drugih republik še morala uvoziti 550 vagonov masti, 3200 vagonov sladkorja in 800 vagonov sadja letno. V prvi polovici petdesetih let sta v večjih količinah na slovenski trg prihajala tudi še zgodnja zelenjava in sadje, potem pa se je začel povečevati delež domače pridelave. Državno trgovsko podjetje Sadje-zelenjava, ki je imelo razvejano trgovinsko organizacijo, je zelenjavo in fižol takrat pretežno uvažalo iz Dalmacije, zgodnje zelje iz Srbije in s Hrvaške, čebulo in papriko, znatne količine grozdja, marelic in nekaj riža pa iz Makedonije. V večjih količinah so slovenska trgovska podjetja iz drugih republik uvozila tudi grah, slive, orehe in breskve, sladkor, slaščice, mast, olje, margarino, sol in vino.

Investicije v kmetijstvu so po letu 1959 naraščale hitreje in do leta 1962 se je skupna kmetijska proizvodnja glede na leto 1955 povečala za 41 % ali za 6 % letno. V letu 1963, ko je zaposlovala okoli 32 % prebivalstva, je predstavljala 15,4 % skupnega narodnega dohodka Slovenije; delež kmetijstva v izvozu je dosegel 21 %, skupaj z živilsko industrijo pa 25 %.¹⁶⁰

Na področju proizvodnje mleka in govejega mesa je bil v Jugoslaviji do osemdesetih let sicer dosežen velik napredek, a rezultati sredi osemdesetih let niso bili zadovoljivi. Med pomembne vzroke za relativno počasno rast proizvodnje v govedoreji so spadale nezadostna proizvodnja in slaba kvaliteta vlakninske živinske krme, neugodna pasemska sestava goveda in razdrobljena proizvodnja. Nestabilno rast govedorejske

159 Prinčič, Blagovna menjava, str. 157–159.

160 *Sejni zapiski SSRS*. Seje od 1. III. 1966 do 31. V. 1966, str. 309.

proizvodnje so povzročali spremenljivi, najpogosteje neugodni ekonomski pogoji, predvsem neugodne cene mleka. Zaradi tega se je zmanjševalo število krav, s tem pa tudi obseg vzreje in posledično proizvodnja mesa in mleka.¹⁶¹

Tako na državni kot na slovenski ravni se je položaj kmetijstva, še zlasti na področju proizvodnje mleka in govedine, po gospodarski reformi sredi šestdesetih let izboljšal. Povečanje števila govedi je bilo posledica tudi stimulativnih odkupnih cen mleka. Na proizvodnjo in prodajo mleka, ki sta bili v porastu zlasti pri zasebnih pridelovalcih, je vplivala julija 1965 uvedena minimalna odkupna cena mleka, ki se je glede na preteklo obdobje povečala skoraj za polovico. Proizvodnjo mleka se je po reformi stimuliralo tudi s premijami.¹⁶² Farmska prašičjereja in farmsko perutninarstvo sta takrat v Sloveniji še naprej ostajala v težavah, čeprav je slednje s precejšnjim porastom perutninskega mesa glede na preteklo leto naredilo velik korak naprej. Kljub napredku proizvodnja mesa v razmerah vse večjih potreb domačega trga ni zadostila povpraševanju. Možnost nadomestka za svinjsko in nekatere vrste govejega mesa, ki ju je primanjkovalo, se je kazala v večji proizvodnji perutnine. Do motenj v oskrbi z mesom je prihajalo tudi ob dobri proizvodnji mesa, saj so trgovci blago zaradi čakanja in pritiska na višje cene, čakanja na višje izvozne premije itd. zadrževali. Boljšo preskrbo trga z živilskimi proizvodi naj bi dosegli s sklepanjem dolgoročnega pogodbenega sodelovanja med kmetijsko proizvodnjo, živilsko predelovalno industrijo in trgovino.¹⁶³

V šestdesetih letih je Slovenija velik del pšenice in mlevskih izdelkov uvozila iz Vojvodine in Slavonije. Tudi koruzo, ki so jo v glavnem uporabljali za krmo za živino, je nabavljala v drugih republikah. Veliko povpraševanje po testeninah in keksih je slovenska trgovska podjetja spodbudilo k temu, da so jih kupovala tudi v drugih republikah. Iz Srbije, BiH in s Hrvaške so se

161 *Jugoslovenski pregled*, XXXI, 1987, sv. 1, str. 27, 28. Govedarstvo 1975–1985.

162 *Sejni zapiski SSRS*. Seje od 1. IX. 1965 do 15. XI. 1965, str. 172.

163 *Sejni zapiski SSRS*. Seje od 1. III. 1966 do 31. V. 1966, str. 174.

slovenske oljarne (Domžale, Ilirska Bistrica, Kranj) oskrbovale tudi z oljaricami; s Hrvaške je Slovenija uvažala tudi jajca. Tudi okoli 60 % vseh potrebnih vrtnin in sadja je Slovenija uvažala iz drugih republik (od decembra do aprila zelenjavo iz Dalmacije; pri paradižniku, papriki, čebuli in pri fižolu v zrnju pa je bila celo leto vezana na nabave iz Makedonije in Srbije). Vse več zelja v glavah je kljub večji domači pridelavi uvažala iz Varaždina. Od sadja je bila na uvoz iz drugih republik vezana pri grozdju, marelicah, slivah. V drugi polovici šestdesetih let je zaradi boljše kakovosti ter ugodnejših cen začel naraščati tudi uvoz jabolk iz drugih republik. Na trgih drugih republik je Slovenija morala kupovati tudi meso. Leta 1955 je v Srbiji in BiH na primer nabavila 15–20 % manjkajočega govejega in 40 % svinjskega mesa. Precejšnje količine klavne živine in prašičev so slovenska klavniška podjetja iz Srbije in s Hrvaške uvozila tudi v šestdesetih letih. Slovenija je v drugih republikah morala kupovati tudi krmo za živino in prašiče. Leta 1965 je 60 % potrebne krme za prašiče morala drago kupiti, kar je vplivalo na ceno mesa.¹⁶⁴

Položaj kmetijstva se je po gospodarski reformi izboljšal, a ob koncu osemdesetih let so nekateri razvojni problemi kmetijstva v Sloveniji ostajali odprti. Med njimi sta bili nestabilna proizvodnja in neuskladenost med poljedelsko in živinorejsko proizvodnjo. V Sloveniji je živinoreja sicer dosegala boljše rezultate kot na državni ravni in boljše kot v rastlinski proizvodnji, a je rast proizvodnje temeljila tudi na nakupljeni krmi v drugih republikah. Večji delež živinoreje (58 %) v strukturi kmetijstva je izkazoval večjo razvitost te panoge kot v Jugoslaviji, kjer je bil delež živinoreje v kmetijstvu 43-odstoten, in manjšo razvitost kot v razvitih državah, kjer se je delež živinoreje v kmetijstvu gibal med 70 in 80 %.¹⁶⁵

Po letu 1980 so neugodni agroekološki in nestabilni ekonomski pogoji povzročili, da je bila proizvodnja hrane v Sloveniji manjša od predvidene; močno je bila odvisna tudi od

164 Prinčič, Blagovna menjava, str. 160–162.

165 *Analiza razvojnih možnosti Republike Slovenije*, str. 267.

vremenskih razmer. Proizvodnja hrane, ki je med letoma 1982 in 1987 nihala od stopnje rasti 7,1 % do – 3,7 %, je kljub temu izkazovala razmeroma ugodne rezultate v proizvodnji in tržnosti kmetijskih proizvodov. Povprečna rast kmetijske proizvodnje (1,6 %) je v letih 1981–1988 presegla povprečno rast gospodarstva (rast DP je bila 0,4 %); bila je tudi večja od rasti proizvodnje v Jugoslaviji (0,2 %). Relativno ravnotežje agregatne ponudbe kmetijsko-živilskih proizvodov se je vzpostavljalo z upadajočo ravnijo domače potrošnje in izvoza.¹⁶⁶

V sedemdesetih in osemdesetih letih je bila redna in zadostna prehrana slovenskega prebivalstva še vedno precej odvisna od uvoza iz drugih republik, saj se je v Sloveniji v korist povečevanja površin s krmnimi in industrijskimi površinami nadaljevalo zmanjševanje površin s krušnimi žiti, krompirjem in drugimi poljščinami; nazadovala sta tudi živinoreja in sadjarstvo. Čeprav se je fizični obseg kmetijske priraje in pridelave povečeval, je bila v osemdesetih podobno kot v sedemdesetih letih stopnja slovenske samooskrbe s hrano nekaj nad 80 %.¹⁶⁷

166 Leonardi, Sedanje razmere v kmetijstvu, str. 24.

167 Prinčič, Blagovna menjava, str. 162.

POLITIKA CEN KMETIJSKIH PROIZVODOV

Cene kmetijskih in prehranskih proizvodov, ki so jih predpisovali državni organi, so bile pod strogo družbeno kontrolo in niso motivirale kmetijskih proizvajalcev k večji proizvodnji.¹⁶⁸ Ob hkratni nekontrolirani rasti cen vseh vhodnih materialov je to povzročalo izjemne neskladnosti v primarni delitvi, ki se jih je v posameznih obdobjih, odvisno od narave administrativnih ukrepov, ostreje občutilo.

Politika cen se je po ekonomski vsebini in mehanizmu delila v več obdobjih. Leta 1945 je bil v veljavi sistem t. i. normiranih cen. V začetku leta 1947 pa je bil uveden sistem enotnih cen za proizvode in storitve, pomembne za gospodarski razvoj in življenjsko raven prebivalstva. Razdobje 1952–1956 je bilo čas uvajanja ekonomskih kriterijev v gospodarstvo in vključevanja le-teh v sistem in politiko cen z vse večjim vplivom instrumentov ekonomske politike, kot so uvoz, kontingentiranje izvoza, zunanjetrgovinski instrumenti. V obdobju 1957–1965 je vse pogostejša postajala uporaba zajamčenih in zaščitnih cen. Pomembna novost v režimu je bila dolžnost vseh kmetijskih organizacij prodajati svoje proizvode po dogovorjenih določenih odkupnih cenah. S sporazumom določene odkupne cene so veljale

168 *Jugoslovenski pregled*, l. XXXI, 1987, sv. 9, str. 395, Sistem i politika cena.

ne le za industrijske rastline in žita, temveč tudi za živino, vino in žganje. Sistem zaščitnih cen je po letu 1958 zajemal okoli 65 % vrednosti prodanih kmetijskih proizvodov.¹⁶⁹

Od 1965 do 1970 naj bi se v okviru ukrepov gospodarske reforme sistem in politika cen kmetijskih proizvodov oblikovala na ekonomskih izhodiščih. Z uresničevanjem reformskega koncepta naj bi cene kmetijskih proizvodov rastle hitreje od splošne rasti cen. Tako bi se spodbudilo rast ponudbe kmetijskih proizvodov in dolgoročno zagotovilo tržno ravnovesje. Glede na leto 1964 so se zajamčene cene žit tako povečale za 29,7 %, minimalne cene industrijskih rastlin za 33,6 % in mleka za 66,5 %. Do predvidenega dviga cen zelenjave za 20 %, sadja za 21 %, živine za 33,6 % in alkoholnih pijač za 10 % pa ni prišlo. Ker kmetijstvo ni uspelo zagotoviti pogojev, nujnih za hiter razvoj, so se subvencije, regresi in premije ohranili. Zvezni izvršni svet (ZIS) je lahko z zakonom o družbeni kontroli cen iz leta 1967 predpisoval maksimalne cene osnovnih kmetijskih proizvodov. V obdobju 1968–1971, ko je bil položaj na domačem trgu kmetijskih proizvodov nestabilen in so cene rasle, je predpisoval najvišje cene, po katerih so se proizvodi smeli odkupovati in prodajati. Institucija zajamčenih cen se je ohranila in razširila na posamezne vrste zelenjave in sadja; od leta 1968 so bile zajamčene cene uvedene tudi za pšenico in koruzo, in sicer tudi na posestvih individualnih proizvajalcev.

Ker je bil eden od ukrepov gospodarske reforme tudi uvoz kmetijskih proizvodov brez carinske zaščite, je bila Jugoslavija od sredine leta 1965 do konca leta 1968 edina država brez sistema zaščite kmetijske proizvodnje. Ta liberalizacija uvoza je privedla do težav na domačem trgu kmetijskih in prehranskih proizvodov, saj koncept gospodarske reforme iz leta 1965 ni predvidel, da bodo države Evropske gospodarske skupnosti z letom 1967 začele uvajati ukrepe za omejevanje uvoza kmetijskih proizvodov. Z njimi so začele omejevati jugoslovanski izvoz

169 Prav tam, str. 397.

živine in živinskih proizvodov, še posebno v Italijo. Cene posameznih kmetijskih in prehranskih proizvodov iz uvoza so bile znatno nižje od cen, ki so bile uporabljene kot analitična osnova za izračun učinkov predlaganih ukrepov gospodarske reforme. Zaradi novonastalega položaja v svetovni kmetijski proizvodnji in na trgu je ZIS leta 1968 za 190 kmetijskih in prehranskih proizvodov iz uvoza po potrebi predpisal posebne dajatve v višini razlike med domačimi tržnimi cenami in najugodnejšo uvozno ceno, vključujoč carino in takso. Uvedene so bile tudi sezonske omejitve na uvoz sveže zelenjave, sadja, jajc, mleka in še nekaterih drugih proizvodov. Vsi navedeni ukrepi so vplivali tako na gibanje cen kot tudi na bilanco zunanjetrgovinske menjave teh proizvodov. V letih 1967 in 1968 se je povečala ponudba kmetijskih in prehranskih proizvodov, njihove cene pa so padle. Relativni padec cen kmetijskih proizvodov in izrazit skok cen reprodukcijskega materiala, storitev in investicijske opreme, počasna rast fizičnega obsega kmetijske proizvodnje, kriza plasmaja na tujem trgu, posebno mesa, so zelo hitro uničili pozitivne učinke gospodarske reforme.¹⁷⁰

Zato je v bil interventni agrarni politiki v obdobju 1971–1975 v uporabi nov sistem cen kmetijskih, prehranskih in tobaknih izdelkov, oblikovan na osnovi stroškovnega principa. Raven cen kmetijskih proizvodov iz režima zaščitnih, zajamčenih in minimalnih odkupnih cen¹⁷¹ je bila določena na osnovi povprečnih proizvodnih stroškov, povečanih za povprečno stopnjo akumulacije gospodarstva preteklega leta. Leta 1973 je bil s Sporazumom republik in avtonomnih pokrajin o razvoju kmetijstva ustanovljen tudi institut dogovornega oblikovanja kmetijske politike. Z njim so se republiški in pokrajinski organi obvezali, da bodo z medsebojnim sporazumom določali enotne minimalne

170 Prav tam, str. 398.

171 Na osnovi Zakona o družbeni kontroli cen iz leta 1972 so zvezni organi predpisovali zajamčene cene za 15 kmetijskih proizvodov (pšenico, koruzo, mesnate prašiče plemenite pasme, pitana teleta in vole, pitana jagnjeta in ovce, bombaž, volno, konopljo, krompir, sveže in suhe slive) in minimalne odkupne cene za sladkorno peso, sončnice, sojo in tobak. Republiški in pokrajinski organi pa so predpisovali minimalno odkupno ceno mleka.

odkupne cene mleka, enotne premije za mleko in tudi enotne proizvodne cene mlečnih izdelkov. Medtem pa so zvezni organi še naprej predpisovali zajamčene in minimalne odkupne cene naštetih kmetijskih proizvodov, pomembnih s stališča jugoslovanske potrošnje in izvoza. Razdelani so bili tudi kriteriji za določanje zaščitnih cen kmetijskih proizvodov. Ta sistem cen je predvideval, da se bodo predpisane cene kmetijskih in prehranskih proizvodov usklajevale s cenami industrijskih proizvodov in storitev, ki se jih je uporabljalo v kmetijstvu, in sicer za pšenico 15. julija, za vse druge proizvode pa do 15. novembra vsako leto; predvidena je bila tudi možnost naknadnega usklajevanja cen v primeru povečanja proizvodnih stroškov za več kot 5%, potem ko bi bile zaščitne cene že predpisane. Sistem je bil v veljavi v letih 1974–1977. S sporazumom o razvoju kmetijstva je bila v okviru stabilizacije proizvodnje in trga predvidena tudi krepitev funkcije blagovnih rezerv.¹⁷²

V letih 1976–1980 je bila z določitvijo orientacijskih cen pred začetkom ekonomskega leta z namenom vnaprejšnjega reguliranja tržnega odnosa kot novost v sistem in politiko cen kmetijskih proizvodov uvedena kategorija proizvodno-prodajnih cen. Osnove sistema in politike cen kmetijskih proizvodov je določal Sporazum o osnovah družbenega plana Jugoslavije za razvoj agroindustrijskega kompleksa iz maja 1977. Predvideval je, da bi podjetja samostojno oblikovala cene kmetijskih proizvodov na enotnem jugoslovanskem trgu na osnovi delovanja zakonitosti trga, a v skladu s samoupravnimi sporazumi, družbenimi dogovori in v pogojih pridobivanja dohodka po določenih predpisih. Pod družbeno kontrolo so bile cene kmetijskih proizvodov iz domače proizvodnje in iz uvoza. Nadzorovane cene naj bi zagotavljale stabilne pogoje kmetijske proizvodnje, zadovoljevale domačo potrošnjo, ustvarjale nujne rezerve in blažile motnje na trgu. Proizvodno-prodajne in zaščitne cene so bile tako predpisane za pšenico, koruzo, neoluščen riž, sončnice in druge oljarice, sladkorno peso, surov tobak, surov bombaž,

¹⁷² *Jugoslovenski pregled*, l. XXXI, 1987, sv. 9, str. 399, Sistem i politika cena.

volno, sveže mleko in klavno živino (govedo, ovce, prašiče in perutnino).¹⁷³ Maloprodajne cene kmetijskih proizvodov, ki so bile družbeno kontrolirane, so tudi v obdobju 1976–1980 določale republike in avtonomni pokrajini. S Sporazumom o osnovah družbenega plana o razvoju agroindustrijskega kompleksa so se obvezale, da bodo sprejemale ukrepe družbene kontrole cen in da bodo uvedle kompenzacije, če bi se pri določitvi maloprodajnih cen kmetijskih proizvodov pod družbeno kontrolo določile nižje cene od ravni proizvodno-prodajnih cen, določenih s predpisom.¹⁷⁴ V obdobju 1981–1984 je Zvezni izvršni svet za osnovne prehranske proizvode pod neposredno družbeno kontrolo (moko, sladkor, olje, meso in mleko) predpisoval najvišje ravni cen, določene na osnovi predpisanih ravni cen pšenice, sladkorne pese, živine in mleka in povprečne rasti cen industrijskih proizvodov.¹⁷⁵

Z izjemo krajših prekinitev so v vsem povojnem obdobju obstajale tudi večje ali manjše interne disparitete cen kmetijskih proizvodov in disparitete cen kmetijskih in industrijskih proizvodov. V pogojih jugoslovanske agrarne strukture je bilo posebej pomembno vzdrževanje ustreznih odnosov med ceno pšenice in ceno koruze. Pomembne so bile tudi interne paritete cen osnovnih živinorejskih proizvodov in cen koruze kot najvišje postavke v proizvodnih stroških. Ta paritetni odnos je pomembno vplival na ekonomijo in stabilnost razvoja živinorejske proizvodnje. Odnosi med cenami koruze in cenami klavne živine ter mleka so vplivali na neuskkljenost ponudbe in povpraševanja po živinski hrani in klavni živini. Ker se proizvajalci klavne živine in proizvajalci mleka niso uspeli v kratkem času prilagoditi pogojem na trgu, so poslovali z izgubo, zaradi tega pa so tudi izgubljali ekonomski interes za pitanje živine in proizvodnjo mleka. Porušenje ravnovesja med cenami koruze

173 Zaščitne cene so bile določene z zmanjševanjem ravni proizvodno-prodajnih cen največ za 15%. V: *Jugoslovanski pregled*, l. XXXI, 1987, sv. 9, str. 400, Sistem i politika cena.

174 *Jugoslovanski pregled*, l. XXXI, 1987, sv. 9, str. 400, Sistem i politika cena.

175 Prav tam, str. 401.

ter cenami klavne živine in mleka se je odražala v ekonomiji in razvojni nestabilnosti živinske proizvodnje.¹⁷⁶

V jugoslovanski agrarni politiki je bilo zaradi predpisanih in kontroliranih cen, ki so bile večino časa nizke, za ohranjanje in relativno stabilnost proizvodnje najpomembnejših kmetijskih proizvodov treba sprejemati tudi druge ukrepe. Kot interventni ukrepi agrarne politike, s katerimi se je spodbujalo obseg, kvaliteto in ekonomijo kmetijske proizvodnje, stabilnost trga in cen kmetijskih proizvodov, so bile to predvsem subvencije v obliki regresa, premij in kompenzacij. Uvajanje regresov se je začelo leta 1952, ko so se administrativni ukrepi začeli vse bolj umikati ekonomskim instrumentom. Regresi so se zvečine izplačevali za umetna gnojila, opremo, goriva in maziva, koncentrirano živinsko hrano iz uvoza, za sredstva za zaščito rastlin itd. Premije so se kot posebna oblika subvencije začele uporabljati po letu 1958. Kot ekonomski instrument so se najprej uporabljale za spodbujanje živinske proizvodnje določene kvalitete, kasneje pa tudi za spodbujanje proizvodnje pšenice, bombaža, soje, konoplje, volne, mleka in tobaka. Premije za mleko so se izplačevale po letu 1971. V obdobju 1973–1976 je bila v prizadevanjih, da bi se povečala blagovna kmetijska proizvodnja, uvedena odkupna premija za pšenico; leta 1977 pa je bila namesto nje uvedena kompenzacija za moko. Zaradi otežene prodaje živine in živinskih proizvodov na trge Evropske gospodarske skupnosti je bila leta 1974 uvedena premija za pitano teletino, jagnjetino in junčje meso; začasno je bila leta 1975 uvedena tudi za svinjerejo. V obdobju 1975–1977 so se za sveže goveje, svinjsko, ovčje in perutninsko meso izplačevale kompenzacije; v tem obdobju so republike in avtonomni pokrajini izplačevale tudi kompenzacije za porabo posameznih prehranskih proizvodov (mesa, mleka, kruha).¹⁷⁷

176 Prav tam, str. 406.

177 Prav tam, str. 408, 409.

TRG IN CENE KMETIJSKIH PROIZVODOV 1981–1985

Za trg kmetijskih in prehranskih proizvodov v letih 1981–1986 je bilo značilno vzpostavljanje ravnotežja ponudbe in povpraševanja. Fizični obseg skupne kmetijske proizvodnje je v Jugoslaviji v tem obdobju na leto zrastel za 2%. Počasna rast poljedelske proizvodnje v letih 1981–1986 glede na obdobje 1976–1980 je bila predvsem posledica zmanjšanja proizvodnje pšenice (za okoli 3%) in sončnic. Rast živinorejske proizvodnje je bila rezultat rasti vzreje perutnine in prašičev, medtem ko sta govedoreja in ovčereja nazadovali. Industrijska proizvodnja prehranskih izdelkov je v povprečju letno narastla za 2%. Prej je v letih 1976–1980 naraščala po 7,1-odstotni letni stopnji.

Upočasnitev in stagnacija produkcije nekaterih kmetijskih proizvodov sta vplivali na manjšo ponudbo in zelo dinamično rast cen le-teh na domačem trgu.¹⁷⁸ Zaradi tega in tudi zaradi zmanjševanja realnega osebnega dohodka se je po letu 1980 zmanjševala potrošnja kmetijskih in prehranskih proizvodov na domačem trgu. Dosežena rast kmetijske proizvodnje ter počasna rast in stagnacija potrošnje so vplivale na vzpostavljanje globalnega ravnotežja ponudbe in povpraševanja po kmetijskih proizvodih, vendar ob manjši potrošnji prehranskih proizvodov

178 Prav tam, str. 404.

kot do leta 1980. Nestabilnost v proizvodnji in na trgu kmetijskih proizvodov je, kot rečeno, vplivala na neenakomerno in dinamično rast njihovih cen. Cene kmetijskih in prehranskih izdelkov so v letih 1981–1984 hitro naraščale zaradi hitre rasti cen produkcijskega materiala za kmetijstvo, v letih 1984 in 1985 pa zaradi velikega povečanja obresti na kredite za obratna sredstva. Osnovni prehranski proizvodi so bili v takšnih okoliščinah pod neposredno družbeno kontrolo. ZIS je tako predpisoval najvišje ravni cen moke, sladkorja, olja, mesa in mleka. Predpisane cene so bile zlasti leta 1985 (razen za pšenico in izjemoma za druge proizvode) nižje od dejanskih odkupnih cen osnovnih kmetijskih proizvodov. Odnos med predpisanimi in odkupnimi cenami je bil tako leta 1986 precej bolj neugoden kot leta 1981. Rast predpisanih in dejanskih (doseženih) cen osnovnih kmetijskih proizvodov je bila v osemdesetih letih neenakomerna in neenotna.¹⁷⁹

V primerjavi z Jugoslavijo so cene kmetijskih proizvodov v Sloveniji v prvi polovici osemdesetih let rastle hitreje, po letu 1983 pa so rastle počasneje od industrijskih, kar je slabšalo relativni dohodkovni položaj kmetijstva.¹⁸⁰ Absolutno in relativno slabšanje ekonomskega položaja kmetijstva je povzročala dolgoročna neprilagojenost ukrepov ekonomske politike specifikam kmetijstva. Ekonomska politika v federaciji je bila naravnana v zagotavljanje preskrbe in ni stimulirala razvoja kmetijstva in živilske industrije. Zlasti po letu 1983 je bila politika primarne delitve v kmetijstvu in živilstvu restriktivnejša kot v ostalem gospodarstvu. Predvsem cenovna, pa tudi kreditna politika ni v zadostni meri upoštevala specifičnosti kmetijske proizvodnje. Takšne okoliščine so najbolj prizadele živinorejo in izvozno usmerjeno živilsko industrijo, ki sta v Sloveniji prevladovali.¹⁸¹

179 Prav tam, str. 405.

180 Štiblar, Položaj slovenskega gospodarstva, str. 543.

181 Leonardi, Sedanje razmere v kmetijstvu, str. 28.

**MEDNARODNE
PRIMERJAVE**

Primerjave med doseženimi življenjskimi ravnmi v prostoru in času so zanimive, a problematične, saj pri poskusih primerjanja glede na različne kraje nastopi problem različnih definicij posameznih narodnogospodarskih agregatov oziroma različnih metodologij obračunavanja le-teh. Na področju poenotenja metodologij in nevtralnosti statistike je največjo vlogo odigral Statistični urad Organizacije združenih narodov. Drugi problem pri mednarodnih primerjavah pa so različni valutni sistemi, saj uradni valutni tečaji kot pretvorniki med različnimi valutami ne odražajo dejanskih odnosov med kupnimi močmi teh valut. Različne študije so pokazale, da je kupna moč valut dežel z nizkim družbenim produktom na prebivalca 2-krat ali 3-krat večja, kot bi kazal uradni valutni tečaj v primerjavi s kupno močjo dežele, ki ima visok družbeni produkt na prebivalca. Čim večja je razlika v razvitosti, tem večji je razkorak med kupnimi močmi valut in uradnim valutnim tečajem. S prehodom na drseče valutne tečaje v sedemdesetih letih so postale primerjave s pomočjo valutnih tečajev še težje.¹⁸²

V mednarodni primerjavi International Comparison Project – ICP, ki se je je Statistični urad OZN v sodelovanju s Svetovno banko in Univerzo Pensilvanije (University of Pennsylvania) prvič lotil leta 1969, je Jugoslavija prvič sodelovala pri obračunu za leto 1980.

182 Uršič, Mednarodne primerjave osebne potrošnje, str. 22.

SLOVENIJA IN SOSEDNJE DRŽAVE

Primerjavo kupne moči Jugoslavije in Avstrije, ki jo je za leto 1980 po metodi ICP in v okviru te raziskave leta 1983 izvedel Zvezni zavod za statistiko, je leta 1989 nadaljevala in z vključitvijo Slovenije v primerjavo v svoji diplomski nalogi dopolnila Anica Uršič, sodelavka Zavoda SR Slovenije za statistiko. Izvedla je primerjavo osebne potrošnje in notranje kupne moči v Sloveniji, Jugoslaviji in Avstriji po skupinah blaga in storitev. S poenostavljeno metodo je za segment osebne potrošnje iz istih podatkov znova naredila vse izračune za Jugoslavijo in Avstrijo ter zaradi predpostavke, da so bile cene v Sloveniji zaradi višje razvitosti v povprečju višje kot v Jugoslaviji, dodala še Slovenijo. Sklepala je tudi, da razmerje med kupno močjo šilinga v Avstriji in kupno močjo¹⁸³ dinarja v Sloveniji ni bilo enako razmerju med kupno močjo šilinga v Avstriji in kupno močjo dinarja v ostalih jugoslovanskih republikah. Zato je posameznim cenam in storitvam, ki so se v Sloveniji razlikovale od tistih v drugih

183 Razmerje kupnih moči (Purchasing Power Parity oz. PPP) je mednarodna oznaka za razmerje kupnih moči in ima obliko količnika reciprokov cen ekvivalentnega blaga oziroma storitev, pri čemer so cene izražene v nacionalnih valutah. Denarne enote posameznih držav imajo različne kupne moči oziroma imajo države različne nivoje cen. Enako kupno moč imata različni valuti takrat, ko za isto vsoto omogočita nakup enako bogate košarice ekvivalentnega blaga in storitev. Razmerja kupnih moči se spreminjajo postopoma in počasi v skladu s spreminjanjem inflacijskih stopenj. Povzeto po: Uršič, Mednarodne primerjave osebne potrošnje, str. 23.

delih Jugoslavije, pri izračunu dala težo, ujemajočo se z deleži tega blaga in storitev v osebni potrošnji oziroma s strukturo pomembnosti blaga. Domnevala je tudi, da je razmerje kupnih moči dinarja in šilinga odstopalo od uradnega valutnega tečaja.¹⁸⁴ Med Slovenijo oziroma Jugoslavijo in Avstrijo naj bi bila razlika manjša pri količinah osebne potrošnje kot pa pri izdatkih za osebno potrošnjo. Za Slovenijo je raziskovalka pričakovala višjo raven osebne potrošnje kot za Jugoslavijo, a zaradi višjih cen manjšo razliko v količinah kot v izdatkih.¹⁸⁵

S količinsko primerjavo osebne potrošnje in njenih sestavnih delov na prebivalca za leto 1980 v Sloveniji, Jugoslaviji in Avstriji je ugotovila, da so prebivalci Slovenije in Jugoslavije v povprečju trošili manj kot prebivalci Avstrije. Vsake dobrine oziroma storitve pa smo v Sloveniji v povprečju potrošili več kot v Jugoslaviji. Tako v Sloveniji kot v Jugoslaviji smo se prebivalci po porabi storitev na prebivalca Avstriji približali pri koriščenju zdravstvenih storitev. Veliko absolutno razliko pa so količinska razmerja med osebno potrošnjo v Sloveniji in Jugoslaviji pokazala pri stroških za stanovanje. Poraba teh dobrin, ki vključujejo še energijo za ogrevanje, razsvetljava in pripravo hrane, le regresivno narašča na člana gospodinjstva z večanjem števila članov. Povprečno jugoslovansko gospodinjstvo je štelu več članov kot

184 Valutni tečaj je odvisen od strukture in cen blaga in storitev, ki so predmet zunanje trgovine, tokov kapitala, državne politike, ponudbe in povpraševanja po tej valuti na deviznem trgu; kupna moč valute pa je odvisna od ravni cen na notranjem trgu. Ob neuskkljeni ponudbi in povpraševanju se na nepopolnem trgu pojavljajo močne anomalije v strukturi relativnih cen in razlike v ravneh cen med državami, kar se kaže skozi odstopanje notranje kupne moči od uradnega valutnega tečaja za družbeni proizvod v globalu. Ta razkorak se je na osnovi študij izkazal za največjega pri osebni potrošnji, saj jo manj razvite države subvencionirajo na račun dražjih investicij. Razlika med razmerjem kupnih moči in valutnim tečajem primerjanih držav je tem večja, čim večja je razlika v ravneh produktivnosti in razvitosti. Zaradi nižjih cen v manj razvitih državah je notranja kupna moč njihovih nacionalnih valut višja, kot bi kazal valutni tečaj, in imajo nominalne vrednosti dejansko večjo vrednost, zato nominalnih vrednosti v različnih valutah ni mogoče primerjati kar s pomočjo valutnih tečajev. Tak konverzijski faktor, ki pri primerjavi nominalnih vrednosti izloči vpliv različnih cen, je razmerje kupnih moči. Zato se vrednostne kategorije narodnogospodarskih agregatov držav z različnimi valutami primerja s pomočjo razmerja kupnih moči. Na ta način pridemo do pravih odnosov med njimi oziroma primerjamo njihove dejanske velikosti. Povzeto po: Uršič, Mednarodne primerjave osebne potrošnje, str. 24.

185 Uršič, Mednarodne primerjave osebne potrošnje, str. 25.

povprečno slovensko, zato je bila potrošnja teh dobrin na prebivalca v Sloveniji v povprečju večja kot v Jugoslaviji.

Primerjava struktur osebne potrošnje je pokazala, da se je relativni delež vsake od skupin stroškov osebne potrošnje Slovenije pri nekaterih skupinah bolj približal avstrijskemu, drugje jugoslovanskemu, v večini primerov pa se je nahajal nekje vmes. Največja razlika med temi deleži se je pokazala pri skupini *hrana, pijača, tobak*, ki je bila v Jugoslaviji najmočneje zastopana. Velik delež hrane v strukturi potrošnje je kazal na relativno majhno potrošnjo ostalih dobrin oziroma na nižjo življenjsko raven; večji ko je delež sredstev, namenjenih za preživetje (hrano), revnejša je družba.

Glede na Avstrijo naj bi v Sloveniji in Jugoslaviji koristili relativno več zdravstvenih storitev¹⁸⁶ in storitev izobraževanja. Takemu rezultatu, kot je ugotavljala Anica Uršič, sta botrovala podobna institucionalna ureditev in z njo povezan sistem financiranja, ki je bil v obeh državah približno enak in je pogojeval bolj ali manj enako absolutno potrošnjo na prebivalca; k njemu pa je prispevala tudi precenjenost količin. Delež stroškov za *promet in zveze* je bil v Sloveniji in Jugoslaviji v primerjavi z Avstrijo manjši, za kar je bila odgovorna majhna poraba transportnih storitev, predvsem javnih prevoznih sredstev. Zaradi neplačevanja voženj v mestnem potniškem prometu v južnejših jugoslovanskih republikah je bila ta potrošnja verjetno podcenjena. Celotna struktura slovenske osebne potrošnje je bila takrat bliže avstrijski kot jugoslovanski.¹⁸⁷

Razmerje cen kaže razmerje sposobnosti valut kupiti enako količino blaga in storitev enake kvalitete. Dinar je imel v primerjavi s šilingom večjo kupno moč pri jugoslovanskih povprečnih cenah kot pri slovenskih. Omenjena avtorica je tudi ugotovila, da se je vrednost dinarja, merjena z njegovo notranjo kupno

186 Pri zdravstvu je bila kot vrednostni kazalnik uporabljena vrednost vloženi sredstev na prebivalca. V zdravstvu v Sloveniji in Jugoslaviji je bilo leta 1980 vloženi manj sredstev na prebivalca kot v Avstriji, in sicer v Sloveniji 32,2%, v Jugoslaviji pa 43, 27%. Povzeto po: Uršič, Mednarodne primerjave osebne potrošnje, str. 31.

187 Uršič, Mednarodne primerjave osebne potrošnje, str. 30, 31.

močjo, razlikovala od vrednosti dinarja po uradnem valutnem tečaju. Vrednost dinarja glede na šiling je bila, upoštevajoč jugoslovanske in avstrijske cene blaga in storitev za osebno potrošnjo, večja, kot je izkazoval uradni valutni tečaj. Dinar je bil po uradnem valutnem tečaju za nakupe blaga in storitev za osebno potrošnjo podcenjen oziroma šiling precenjen. V Jugoslaviji se je glede na kupno moč dinarja dobilo 50,44 % več blaga in storitev, kot je kazalo po uradnem tečaju avstrijskega šilinga. V Sloveniji pa se je dalo kupiti 47 % več blaga in storitev za osebno potrošnjo, kot bi kazal uradni valutni tečaj. To je pomenilo, da so bile cene v Sloveniji leta 1980 višje kot v preostali Jugoslaviji in da je bila v Sloveniji kupna moč dinarja manjša kot v Jugoslaviji.¹⁸⁸

Z ugotavljanjem strukturnih neskladij v gospodarstvu na osnovi analize razmerij med cenami v Sloveniji v primerjavi z istovrstnimi razmerji v sosednjih državah pa se je v okviru projekta Drobnoprodajne cene v Sloveniji, Avstriji in Italiji v osemdesetih letih ukvarjal Inštitut za ekonomsko diagnozo in prognozo Višje ekonomsko-komercialne šole – IEDP VEKŠ Maribor.¹⁸⁹

Raziskovalna skupina je ugotovila, da so cenovne disparitete v slovenskem gospodarstvu oteževale vključevanje slovenskega gospodarstva v evropske gospodarske tokove in da je bila večina vzrokov sistemske in ekonomsko-politične narave. Disparitete med cenami na drobno so bile deloma posledica disparitet med proizvajalnimi cenami. Agregatna raven drobnoprodajnih cen v Sloveniji v obdobju 1984–1990 je bila občutno, v povprečju za okoli 33 %, nižja kot v Avstriji in za okoli 21 % nižja kot v Italiji. V raziskavi so ugotovili, da je to pomenilo, da je bila povprečna notranja kupna moč dinarja v primerjavi z avstrijskim šilingom za okoli 50 % oziroma v primerjavi z italijansko liro za okoli 27 % večja od vrednosti dinarja kot po njegovem uradnem tečaju.¹⁹⁰

188 Prav tam, str. 30, 31.

189 Prav tam, str. 25.

190 Žižmond, Cenovne disparitete, str. 1616.

Nihanja agregatne ravni cen v primerjavi s sosednjima državama so bile posledica dinamike drsenja tečaja dinarja. Spremembe v ravnih cenovnih paritet, torej usklajenosti in sorazmerja cen posameznih proizvodov v primerjavi z Avstrijo in Italijo za razdobje 1984–1990, so analizirali za 10 potrošnih skupin.

V Sloveniji so bili meso in mesni izdelki, žitni in mlečni izdelki relativno cenejši kot v Avstriji in Italiji, medtem ko so bili zelenjava, sadje, brezalkoholne pijače in drugi prehranski izdelki relativno dražji. V Sloveniji so bili dražji tudi pohištvo, stroji in druga oprema za gospodinjstvo in prav tako gradbeni material. V primerjavi z Avstrijo so bila relativno dražja tudi vozila in gorivo, medtem ko so bila v primerjavi z Italijo relativno cenejša. V Sloveniji so bili cenejši tudi proizvodi in storitve naslednjih potrošnih skupin: stanarina, tobačni izdelki, storitve, proizvodi za higieno in zdravila, energija za gospodinjstvo, obutev ter tekstil in konfekcija.¹⁹¹

Disparitete cen so bile trajnega značaja in so bile odraz jugoslovanskega gospodarskega sistema. Za jugoslovansko gospodarstvo, ki je delovalo v razmerah številnih ideoloških blokad, iz katerih je izvirala administrativna regulacija, sta bila značilna relativna zaprtost in monopolen razvoj nekaterih najpomembnejših gospodarskih panog. To je povzročalo na eni strani podcenjenost proizvodov; in na drugi strani precenjenost proizvodov višjih faz dodelave.

Zaradi dolgoletne kontrole cen, npr. cen stanarin, zdravil, cigaret, energije za gospodinjstva in PTT-storitev, so bile v Sloveniji trajno podpovprečne paritete cen na drobno. Relativno dražja kot v Avstriji in Italiji pa je bila v Sloveniji hrana, in sicer zaradi v predelavi hrane navzočih monopolnih struktur v družbenem sektorju, ki so temeljile na razdrobljeni ponudbi primarnih zasebnih kmetijskih proizvajalcev na eni strani in na togem in zaradi upadanja realne ravni osebnih dohodkov relativno vedno večjem povpraševanju po osnovnih prehranskih

191 Prav tam, str. 1616.

proizvodih. Disparitete cen so bile prisotne pri nekaterih vrstah hrane in pijač, kot so čokolada, kava, južno sadje, sadni sokovi, in pri vseh vrstah tehničnih proizvodov, in sicer zaradi davčne politike, kot je npr. visok davek na promet proizvodov, ki je odstopal od kriterijev sosednjih držav.¹⁹²

¹⁹² Prav tam, str. 1615–1619.

KAZALNIKI RAZVOJA – SLOVENIJA, JUGOSLAVIJA, SVET

Mednarodno primerjalno analizo izbranih kazalnikov Slovenije in Jugoslavije v primerjavi z Avstrijo, Italijo in Madžarsko za posamezna področja ekonomskega in socialnega razvoja, kot so gospodarska rast, učinkovitost, struktura, zaposlenost, potrošnja, investicije, zdravstvo in izobraževanje, so leta 1989 pod vodstvom dr. Pavla Sicherla izvedli tudi na takratnem Raziskovalnem centru Ekonomske fakultete Borisa Kidriča v Ljubljani. Ob izvedbi raziskave so opozorili, da gre pri tovrstnih primerjavah bolj za kvalitativne zaključke kot pa za veliko preciznost. Analiza razlik v razvitosti se v dinamičnem kontekstu lahko bistveno razlikuje od statističnih odnosov.

Ugotovili so, da je Slovenija dinamično s časovne distance leta 1989 vedno bolj zaostajala za zahodno Evropo, hkrati se je oddaljevala tudi od ostalih delov Jugoslavije v smislu iskanja skupnih interesov in stičnih točk glede nadaljnjega razvoja. Pri analizi razlik med Slovenijo in preostalo Jugoslavijo za izbrane kazalnike se je pokazalo, da je upočasnitev gospodarske rasti bistveno povečala stopnjo neenakosti v Jugoslaviji z vidika časovnih distanc. Povečanje neenakosti med Slovenijo in Jugoslavijo zaradi povečanja časovne dimenzije zaostajanja za družbeni proizvod na prebivalca je pomenilo, da se je časovna distanca povečala od okoli 8 let na okoli 20 let. Pri kazalniku zaposlenosti

so se relativne razlike zmanjšale, časovna distanca pa se je povečala od okoli 10 let na začetku šestdesetih na okoli 25 let v sredini osemdesetih.¹⁹³

Položaj v Jugoslaviji v osemdesetih letih so ob upoštevanju konvencionalnih statičnih mer razlik označili kot stagnacijo z elementi nazadovanja pri gospodarski rasti. Razen tega, da je gospodarska rast stagnirala in delno nazadovala, se je poslabšala tudi stopnja neenakosti v Jugoslaviji. Večje časovno zaostajanje Jugoslavije za Slovenijo in obeh za svetom je bilo posledica neučinkovitosti v Jugoslaviji kot celoti. Stagnacija oziroma nazadovanje sta povečevala zaostanek za preostalim svetom celo v primeru, da ostali svet ne bi napredoval.

Primerjalna analiza položaja Jugoslavije v obdobju 1971–1981 je kazala na pospešeno drsenje k dnu lestvice evropske gospodarske razvitosti. V letu 1987 so bile za Jugoslavijo le Poljska, Turčija in verjetno Albanija. Da gre pri mednarodnih primerjavah bolj za kvalitativne zaključke kot za preciznost, je pokazala tudi analiza A. Vacića, merjena po zahodni metodologiji. Rezultati te analize so namreč nasprotno pokazali, da je povprečna stopnja gospodarske rasti Jugoslavije v obdobju 1971–1987 znašala 3,1 % in je bila nad povprečjem evropskih tržnih gospodarstev (2,6 %) ter pod povprečjem južne Evrope (3,5 %).

Do podobnih zaključkov glede relativnega gospodarskega položaja Slovenije v širšem evropskem prostoru na podlagi bruto domačega proizvoda je, sicer za daljši čas, od leta 1870 do 2001, s komparativno umestitvijo ozemlja današnje Slovenije za obravnavani čas prišel tudi dr. Žarko Lazarević. Do leta 1973, v katerem se je s prvim naftnim šokom napovedal velik ekonomski strukturni preobrat, ki je zaobšel vzhodno Evropo in se v vseh ekonomskih in socialnih razsežnostih pokazal šele na začetku 21. stoletja, je Slovenija še naprej zmanjševala svojo razliko do Avstrije in ohranjala razkorak z Italijo. V primerjavi z Madžarsko in Hrvaško pa je bil slovenski bruto domači proizvod na prebivalca v letu 1973 za tretjino višji. Do izteka 20.

193 Sicherl, Primerjalna analiza, str. 43.

stoletja je Slovenija v primerjavi z Avstrijo in Italijo začela izgubljati. Iz leta v leto je postajala revnejša sosedka. Z razvojnim oddaljevanjem od Hrvaške in Madžarske pa se je občutek slovenske premožnosti povečeval.¹⁹⁴

Dinamika osebne potrošnje je bila med najbolj neenakomernimi v Evropi. V obdobju 1970–1979 so bile stopnje rasti med 5 in 6 %, v osemdesetih letih pa je rast potrošnje stagnirala. Materialni izdatki za splošno potrošnjo v Jugoslaviji so v povprečju na leto porastli za 2,6 %, kar je pomenilo, da so naraščali počasneje od javne potrošnje v ostalih evropskih tržnih gospodarstvih (ta je naraščala za 3,3 % na leto) in da je bila bistveno nižja (4,8 %) od javne potrošnje v južni Evropi. V obdobju 1971–1987 je bila tudi povprečna letna stopnja jugoslovanskega izvoza veliko nižja (3,3 %) od evropskih tržnih gospodarstev (4,8 %). Uvoz evropskih tržnih gospodarstev je v enakem obdobju povprečno na leto rasel po 4,4-odstotni stopnji, v južni Evropi pa po 4,8-odstotni. Z 0,8-odstotno povprečno stopnjo rasti pri uvozu je Jugoslavija zaostajala za temi deželami, pa tudi za domačim proizvodom (3,1 %). Tudi fizični obseg izvoza iz vzhodnoevropskih držav je v povprečju naraščal hitreje (6,1 %) od jugoslovanskega. Primerjalna analiza izvoza, uvoza in proizvodnje je razkrila, da razlike med Jugoslavijo in povprečjem evropskih tržnih gospodarstev niso bile kvantitativne, temveč kvalitativne. Tako zahodna kot južna Evropa sta vodili politiko odpiranja proti svetu z večjim porastom fizičnega obsega izvoza in uvoza, kot je rasla domača proizvodnja, in pri hitrejšem porastu izvoza nasproti uvozu; v Jugoslaviji pa se je oblikovala težnja po zapiranju pred svetom. Bistvena značilnost gospodarske rasti Slovenije in Jugoslavije od šestdesetih let naprej je bila težnja po upadanju učinkovitosti aktiviranih osnovnih sredstev v družbenem sektorju. Kontinuiran proces slabšanja je predstavljala inflacijska spirala. Upad učinkovitosti gospodarjenja je bil povezan s povečevanjem inflacije. Kasneje se je ta povezava zaradi vse hitrejšje rasti inflacije in preraščanja v hiperinflacijo

194 Lazarevič, Sočasnost slovenskega gospodarskega razvoja, str. 401, 405.

izgubila. Dolgoročno upadanje učinkovitosti osnovnih sredstev v družbenem sektorju je bilo v Sloveniji enako kot v Jugoslaviji. Enako je veljalo za stopnjo inflacije. Ob predpostavki, da je znašal družbeni proizvod na prebivalca v Sloveniji leta 1986 dvakrat toliko kot v Jugoslaviji, pa je bila stopnja rasti družbenega proizvoda v preteklem obdobju precej podobna stopnji, ki jo je imela Jugoslavija, tako glede povprečne vrednosti za celo obdobje, kot po težnji upadanja in fluktuaciji stopnje iz leta v leto. Slovenija je res imela večji delež konvertibilnega izvoza od jugoslovanskega povprečja, a je z izvozom začela zaostajati v istem času kot preostanek Jugoslavije. Negativne ekonomske težnje so si bile v vseh republikah in pokrajinah zelo podobne kljub velikim razlikam v stopnji gospodarske razvitosti, družbenim in strukturnim specifičnostim ter različnim pogledom na operacionalizacijo ekonomskega in političnega sistema.¹⁹⁵

Od vseh opazovanih držav pa sta Jugoslavija in Slovenija v obdobju 1970–1987 izkazovali največji indeks porasta zaposlenosti. Zaposlenost v Avstriji in Italiji je rastla bistveno počasneje kot v Sloveniji in Jugoslaviji, na Madžarskem pa je celo upadla. Odstopanje od gibanj zaposlenosti v Evropi je bilo izrazito predvsem v sedemdesetih letih. Poudarek na zaposlenosti v industriji se je razlikoval od preostale Evrope, kjer je z večjo produktivnostjo zaposlenost v industriji padala, v storitvenih dejavnostih pa rastla.

Po deležu zaposlenih v celotnem oziroma v aktivnem prebivalstvu se je Slovenija nahajala v samem vrhu, česar pa niso podpirali produktivnost dela, izobrazbena struktura zaposlenih in življenjski standard. V primerjavi z ostalimi državami je bil delež zaposlenih v t. i. negospodarskih dejavnostih nizek, kar je bilo v nasprotju s tezo o preobremenjenosti gospodarstva zaradi negospodarstva. Za strukturo slovenskega aktivnega prebivalstva je bil značilen nizek delež trgovine in gostinstva ter prometa in zvez – dveh pomembnih izvoznih sektorjev. Tudi raven socialnih izdatkov v Jugoslaviji je bila glede na druge države v

195 Sicherl, Primerjalna analiza, str. 46.

letu 1981 nizka; ta razmerja pa so se kasneje v škodo Jugoslavije še zaostрила zaradi absolutnega zmanjševanja. Relativne razlike na osnovi devetnajstih ekonomskih in socialnih kazalnikov za Slovenijo, Jugoslavijo in tri sosednje države Avstrijo, Italijo in Madžarsko niso bile enake pri vseh kazalnikih. Običajno so bile manjše pri socialnih kazalnikih, kot na primer pri dohodku na prebivalca kot najbolj uporabljanem kazalniku razvitosti. Razlike so bile tako najmanjše pri kazalnikih, ki se nanašajo na osnovne potrebe ljudi, kot so npr. število kalorij v hrani, preživetje dojenčkov, pričakovano trajanje življenja moških in žensk ter stopnja pismenosti. Pri primerjavi med Slovenijo in ostalimi deli Jugoslavije je bilo iz prve skupine kazalnikov na osnovi popisa prebivalstva iz leta 1981 razvidno, da je bilo pričakovano trajanje življenja moških v Sloveniji nižje od moških v Jugoslaviji, pri ženskah pa je bilo višje. Kar je pomenilo, da je bila kljub verjetno boljši zdravstveni oskrbi smrtnost moških v Sloveniji večja kot v manj razviti Jugoslaviji in da je bila pričakovana življenjska doba le šibko povezana z družbenim proizvodom na prebivalca.¹⁹⁶

Družbeni proizvod na prebivalca po kupni moči, izračunanem po metodologiji Svetovne banke, je bil v letu 1985 glede na Slovenijo v Avstriji in Italiji za okoli 37 % večji, na Madžarskem in v Jugoslaviji pa za približno prav toliko odstotkov manjši. Opremljenost s telefoni, ki je predstavljala pomemben kazalnik razvitosti komunikacij v socialističnih državah, je bila veliko manjša kot v Avstriji in Italiji, medtem ko so bile razlike v razširjenosti televizorjev kot drugega tipa komunikacijskih sredstev veliko manjše. V primerjavi z Avstrijo in Italijo so Slovenci premalo pozornosti posvečali znanju, saj je bilo v izobraževanje na tretji stopnji vključenih okoli 38 % manj predstavnikov posamezne generacije kot v Avstriji in Italiji. Po tem kazalniku je bila Slovenija slabša tudi od jugoslovskega povprečja. Analiza časovnih distanc je tako pri mednarodnih primerjavah kot tudi pri primerjavah med republikami

196 Prav tam, str. 44–46.

in pokrajinama v Jugoslaviji dodala nov kvalitativen pogled na celovito oceno razlik v ekonomskih in socialnih kazalnikih v dinamičnem kontekstu.

**VIDIKI DRUŽBENE
BLAGINJE IN
KAKOVOSTI
ŽIVLJENJA
SLOVENSKEGA
PREBIVALSTVA**

STANOVANJA IN STANOVANJSKE RAZMERE V SLOVENIJI

Enega izmed temeljnih pogojev socialne varnosti posameznika kot trajna ekonomska in socialna dobrina ter osnovni element družbenega standarda in življenjske ravni predstavlja rešeno stanovanjsko vprašanje. Velik del 20. stoletja je bilo reševanje stanovanjskega vprašanja velikega družbenega in gospodarskega pomena, tako za državo kot za delodajalce. Stanovanjsko vprašanje se je v večini evropskih in drugih držav reševalo na državni ali vsaj občinski ravni s proračunskimi sredstvi. Izgradnja stanovanj je bila pred drugo svetovno vojno, predvsem pa po njej, tako obsežna, da je politika gradnje vplivala na celotno gospodarstvo določene države. Z gradnjo stanovanj se neposredno in posredno povezujejo različne dejavnosti, ki vplivajo na povečanje stopnje zaposlenosti in gospodarske rasti.¹⁹⁷ K oblikovanju stanovanjskih politik je svoj prispevek dodala tudi arhitekturna teorija s svojimi rešitvami. Svojo teoretično podstat je arhitekturna stroka v socialističnem obdobju realizirala skozi odnos z investorjem, torej državo.

Slovenska naselja so bila med 2. svetovno vojno hudo poškodovana, mnoga požgana, pomembnejša industrijska mesta pa bombardirana. Uničenih je bilo več kot 46 000 stanovanjskih

¹⁹⁷ Babnik Romaniuk, *Stanovanjska arhitektura v Sloveniji*, str. 159.

in gospodarskih poslopij, poleg njih pa še številne železniške proge, ceste, mostovi in električna napeljava. Vojna škoda je povečala že obstoječe pomanjkanje stanovanj, ki je izviralo iz predvojnega časa, ko za delavska stanovanja ni bilo dobro poskrbljeno. Stanovanjski fond je bil zato po vojni po obsegu in kvaliteti stanovanj dokaj skromen. Leta 1951 je bilo v Sloveniji 364.000 naseljenih stanovanj s povprečno velikostjo 42 m² oziroma 10,5 m² na prebivalca. Pri tem marsikatero stanovanje ni ustrezalo minimalnim življenjskim zahtevam. K stanovanjskemu primanjkljaju sta pripomogli še deagrarizacija in intenzivna industrializacija, saj sta povzročili velik pritok ljudi s podeželja v mesta. Tako je leta 1953 živelo v mestih 28,5 % prebivalstva Slovenije, leta 1961 že skoraj 32 %, leta 1977 pa že nad 40 %. Leta 1955 so 8,2 % stanovanjskega fonda Ljubljane predstavljale večje stanovanjske zgradbe, 65 % le-tega so sestavljale pritlične hiše, 26,5 % pa enonadstropne hiše.¹⁹⁸

Zato je bila ena izmed prednostnih nalog socialnega programa jugoslovanske socialistične ureditve obnova in izgradnja stanovanj. V arhitekturnih konceptih prostora naj bi se odražali tudi socialistični odnosi, in sicer v neelitizmu novih zasnov, v dvigu kakovosti bivanja vsakega posameznika. V ospredju so stali radikalno izboljšana funkcionalnost in drugi izmerljivi dejavniki, pri čemer naj bi nove urbanistične zasnove generirale zavest o pripadnosti skupnosti.

V Sloveniji so razmere za obsežnejšo stanovanjsko gradnjo izboljšale po letu 1957. Pred tem sta bila tako industrija gradbenega materiala kot tudi samo gradbeništvo nerazvita. Primanjkovalo je gradbene mehanizacije in materialov, prioriteto pa je do leta 1952 predstavljala izgradnja industrijskih in vojaških objektov ter infrastrukture.

Stanovanjska politika je tako v povojnem obdobju postala del državnega gospodarstva, ki je pomembno mesto pripisalo industrializaciji stanovanjske proizvodnje. Industrializaciji izgradnje stanovanj je priznavala tudi arhitekturna teorija.

198 Mercina, *Arhitekt Ilija Arnautović*, str. 12.

Kronično pomanjkanje stanovanj na trgu je v stanovanjski arhitekturi privedlo do pojava montažnih sistemov gradnje, katerih naloga je bila zagotoviti hitrejšo, cenejšo in obenem bolj kakovostno gradnjo ter pokazati na očiten razvoj oziroma revolucijo v gradbeništvu kot posledico industrializacije.¹⁹⁹

Po vojni je prevladala t. i. družbeno usmerjena gradnja, ki je temeljila na blokovski zidavi. Kljub temu pa slovenska arhitektura ni sledila razvoju arhitekture drugih socialističnih držav, saj so spor Jugoslavije s Sovjetsko zvezo leta 1948 arhitekti mlajše generacije z Edvardom Ravnikarjem na čelu znali izkoristiti in so iskali stike s sodobnimi svetovnimi arhitekturnimi tokovi. Ravnikarjeve teze o pomenu arhitekturne teorije in o potrebnosti širjenja obzorij so leta 1951 pripeljale do ustanovitve revije *Arhitekt* in posredno do stikov predvsem s švicarsko in skandinavsko arhitekturo ter tamkajšnjimi idejami o socialni gradnji.²⁰⁰ Enako pomembni so bili tudi številni arhitekti obsežnih novogradenj v novih predmestjih (Alvar Alto, Arne Jacobsen ...). Subtilnejše načrtovane posege v prostor so predstavljale prve stanovanjske soseske ter naselja vrstnih in atrijskih hiš.²⁰¹ Metoda načrtovanja sosesk je v Slovenijo prišla s Švedske, kjer so model Američana Clarencea Perryja, ki je leta 1920 v regionalnem načrtu za New York predlagal soseske s po 5000 prebivalci, načrtovane na osnovi pešpoti in z osnovno šolo v središču, prevzeli po drugi svetovni vojni. Kot organizacijski princip načrtovanja Ljubljane je soseske leta 1965 opredelil tudi Generalni urbanistični plan (GUP). Prve študije za stanovanjske soseske v Ljubljani, ki so zajemale tehnično in sociološko plat gradnje stanovanj, so pripravili v petdesetih letih v seminarju Edvarda Ravnikarja.²⁰² Na področju stanovanjskih gradenj je prvih dvajset let po drugi svetovni vojni vladalo obdobje konjunktura, ki jo je spodbudila usmeritev države v industrializacijo. Glavna naloga urbanistov je bila obvladati rast s sistematičnimi rešitvami.

199 Mercina, *Arhitekt Ilija Arnautovič*, str. 54.

200 Hrausky, *Poti sodobne slovenske arhitekture*, str. 364.

201 Mercina, *Arhitekt Ilija Arnautovič*, str. 12.

202 Muzej za arhitekturo in oblikovanje (MAO), dokumentacija.

Med uspešnejše ukrepe, ki jih je izvedla oblast v Jugoslaviji za reševanje večnega problema pomanjkanja stanovanj, je sodilo oblikovanje stanovanjskih zadrug na začetku petdesetih let. Stanovanjske zadruge iz časa socializma so bile pravzaprav gradbene zadruge, v katerih so se združili ljudje, da so skupaj zgradili hiše. Ker je primanjkovalo stanovanj, je država zadruge spodbujala. Bile so oblika kolektivnega organiziranja, ki so delovale zunaj razvejanega sistema samoupravljanja in so imele dobre pogoje poslovanja. Opravičene so bile plačevanja prometnega davka, kar je pomenilo, da so material kupovale 20 % ceneje. Imele so tudi dostop do ugodnejših zemljišč, ki jih je zagotovila občina. Njihova osnovna ideja je bila, da bi ljudje gradili bolj koordinirano, manj razpršeno. Praviloma so obstajale le v času zidave, v času katere so dobile davčne olajšave pri nakupu materiala. Po dokončanju oziroma v četrti gradbeni fazi pa so stanovanja prešla v zasebno last posameznega zadružnika, ki je zaključil projekt po lastnih zmožnostih, željah in z lastnim materialom, zadruga pa je prenehala obstajati.²⁰³ V okviru zadrugištva se je v Sloveniji razvil množični pojav vrstnih hiš, ki predstavljajo najnazornejše primere razvijanja modernizma k poudarjeni individualnosti in spoštovanju *geniusa loci*.²⁰⁴ Med take realizacije sodijo vrstne hiše v Podgori v ljubljanskem Šentvidu. V takrat povsem ruralnem okolju jih je Ilija Arnautović leta 1963 zasnoval za zadrugo likovnih umetnikov, ustanovljeno leta 1962. Za zadrugo, katere člani so bili Bogdan Borčič, Milan Butina, Ivan Seljak-Čopič, France Kokalj in Savo Sovre, je Arnautović projektiral domiselno kombinacijo umetniških ateljejev in stanovanj. Vrstne hiše v Podgori, ki imajo velik bivalni prostor s kuhinjo, nad katerim je odprt balkon – atelje, drugi, ožji krak stavbe pa tvori prostor s spalnicami in sanitarijami, se uvrščajo med primere dobrega zgledovanja po sodobni skandinavski hiši.

Tudi ideje sodobnega Le Corbusierovega urbanizma so se skladale s politično doktrino tedanjega časa. Dve novi mesti,

203 Mandič, Filipovič Hrast, *Alternative socialnemu stanovanju*, str. 8.

204 Mercina, *Arhitekt Ilija Arnautović*, str. 48.

Nova Gorica in Velenje, sta bili vsaj v začetku načrtovani na osnovi Le Corbusierovih vizij. Družbeno usmerjena gradnja ni imela le naloge nastaniti številnih delavcev, ki so s podeželja prihajali v mesta, temveč je bila hkrati simbol nove družbene ureditve. Arhitekturna teorija in njene rešitve so bile uspešnejše, ko so bile slednje gospodarsko in izvedbeno uresničljive oziroma blizu stanovanjski politiki. Način upravljanja in načrtovanja industrijske proizvodnje je prešel tudi na raven zakonodaje oziroma standardizacije ter državne uprave, ki se je v prid gospodarskega razvoja povezala s proizvodnimi podjetji. Sodelovanje stroke in politike se je tako odrazilo v določitvi stanovanjskih standardov in stanovanjskega minimuma. Področje urbanizma pa se je veliko bolj kot prej osredotočalo na obvladovanje prometa. Avtomobilskemu prometu se je podredila celovita vizija mesta.

Stanovanjska politika oziroma stanovanjsko gospodarstvo s statusom dejavnosti posebnega družbenega pomena je postalo v samoupravnem socializmu del formalnega sistema, ki se je uresničeval z družbenimi viri. Poleg formalnih virov stanovanjske preskrbe so soobstajali tudi neformalni, zasebni viri, ki so zaradi omejenosti družbenih stanovanjskih virov in nezadoščanja vsem potrebam dopolnjevali družbene stanovanjske vire in hkrati s sistemom stanovanjskega gospodarstva tvorili njegov komplementarni del, »sivo stanovanjsko gospodarstvo.«²⁰⁵ Stanovanjsko gospodarstvo je v jugoslovanski samoupravni družbi predstavljalo specifičen družbeni podsistem, v katerem je potekala produkcija stanovanj.

Zvrstilo se je več modelov stanovanjske preskrbe in stanovanjske politike, katerih mejniki so bile stanovanjske reforme kot pridružene reforme poglobitvinih gospodarskih in političnih reform.²⁰⁶ Odgovornost za stanovanjsko preskrbo je s centralne na republiško in mestno raven ter stanovanjske direkcije prešla leta 1953; že sredi šestdesetih let je prešla deloma na trg deloma

205 Mandič, O distribuciji stanovanjskih virov, str. 68.

206 Mandič, *Stanovanje in država*, str. 137.

na podjetja, v sedemdesetih letih pa tudi na »samoupravne stanovanjske skupnosti«, namenjene marginaliziranemu delu prebivalstva.²⁰⁷

Stanovanjsko vprašanje se je v Jugoslaviji v povojnem obdobju reševalo na dva načina: z dodelitvijo pravice do uporabe/koriščenja družbenega stanovanja ali z gradnjo ali nakupom stanovanja z osebnimi dohodki ob pomoči številnih in spreminjajočih se oblik družbene pomoči. Družbeni stanovanjski fond v Jugoslaviji so po vojni sestavljala stanovanja, prenesena v družbeno lastnino z nacionalizacijo, in zvečine po vojni zgrajena stanovanja. Gradnjo družbenih stanovanj so v vsem povojnem obdobju omogočali zakonsko predpisani stalni viri finančnih sredstev. Neposredno po vojni se je stanovanjska gradnja financirala nepovratno iz proračunov družbenopolitičnih skupnosti, na administrativen način financiranja investicij, kasneje pa z oblikovanjem občinskih in republiških skladov za stanovanjsko gradnjo z izdvajanjem deleža sredstev od bruto osebnih dohodkov zaposlenih, najprej v višini 10 %, od leta 1960 pa v višini 4 %.

Prispevki za stanovanjsko gradnjo kot stalni vir sredstev so bili osnova sistema financiranja stanovanjske izgradnje. Stanovanjski skladi so bili nosilci družbene gradnje in posojilodajalci podjetjem in posameznikom s ciljem mobiliziranja sredstev skladov skupne porabe v podjetjih in prihrankov državljanov. Stanovanjska reforma leta 1965 je osnovala uvedbo ekonomskih odnosov pri gradnji in koriščenju stanovanjskega sklada. Predpisana je bila namreč letna stanarina v višini 4 % vrednosti stanovanja. Rast stanarin je bila zaradi pritiska na rast osebnih dohodkov zaustavljena. Pozitivni učinki stanovanjske reforme so se kazali v uvajanju sistema kreditiranja in spodbujanja varčevanja oziroma v vlaganju državljanov v gradnjo stanovanj v zasebni lasti.

V začetku sedemdesetih let je federacija z ukinitvijo podjetij za gospodarjenje z družbenim stanovanjskim skladom in oblikovanjem samoupravnih stanovanjskih interesnih skupnosti

207 Mandič, Prispevek k opisu stanovanjske preskrbe, str. 86.

opustila reguliranje stanovanjskega področja in ga prepustila samoupravnemu organiziranju in financiranju po republikah in pokrajinah. Investicijska aktivnost gradnje družbenih stanovanj je bila vse do osemdesetih let zelo intenzivna. Skupne investicije so še leta 1979 predstavljale več kot 30 % družbenega proizvoda. Medtem ko je delež investicij za stanovanjsko gradnjo med letoma 1976 in 1979 znašal okoli 8 %. Po tem letu pa je nastopilo izrazito zmanjšanje skupne investicijske aktivnosti, kar se je pokazalo tudi na stanovanjskem področju. Delež investicij za stanovanjsko gradnjo je do leta 1984 upadel na 4,4 %. Obseg družbenega stanovanjskega sklada je bil po različnih republikah zelo različen. Delež družbenih stanovanj v skupnem številu stanovanj je bil leta 1981 najvišji (več kot 31 %) v Sloveniji, najnižji pa v Makedoniji in na Kosovem (okoli 10 %). Jugoslovansko povprečje deleža družbenih stanovanj pa je znašalo 21,5%.²⁰⁸ Tudi popolnoma komunalno opremljenih tovrstnih stanovanj je bilo največ (86 %) v Sloveniji, najmanj (29 %) pa na Kosovem.

Pomembno organizacijsko vlogo pri gradbenih aktivnostih so v Sloveniji odigrali leta 1955 ustanovljeni Zavod za stanovanjsko izgradnjo, leta 1960 ustanovljeni Zavod za zadružno izgradnjo in številne zadruge. Leta 1956 je bilo v Ljubljani registriranih 35 stanovanjskih zadrug; leta 1959 že 177. V teh organizacijah je arhitekturna stroka z organiziranjem strokovnih seminarjev, javnih okroglih miz in razstav (Švicarska arhitektura l. 1951, Le Corbusier l. 1953, Stanovanje za naše razmere l. 1956, Finska arhitektura l. 1959 itd.) izobraževala tako strokovno kot laično javnost.²⁰⁹ Izredno pomembna je bila razstava Stanovanje za naše razmere v takrat še nedokončani stavbi Kozolca v Ljubljani, saj je posegla na številna področja, od urbanizma do notranje opreme. Razstava, ki je predstavila nove tipe stanovanjskih zgradb in sosesk, zadružno gradnjo in montažne sisteme, je promovirala racionalne vzorce pozidave (predvsem vrstne hiše) ter inovativne in zlasti racionalnejše tlorisne zasnove stanovanj.

208 *Jugoslovanski pregled*, l. XXXII, 1988, sv. 3, str. 131–137. Stambena politika i stanovanje.
209 Mercina, *Arhitekt Ilija Arnautović*, str. 19.

Predstavila je tudi kuhinjo Branke Tancig; številni spremljevalni dogodki pa so javnost na poučen način seznanjali z naprednimi idejami.²¹⁰

Z uveljavitvijo že omenjene stanovanjske reforme iz leta 1965 so komercialna stanovanjska posojila prevzele banke, odgovornost za oskrbo zaposlenih z ugodnimi stanovanjskimi posojili in najemnimi stanovanji pa podjetja; gradbena podjetja so začela odločati o obsegu, količini in ceni zgrajenih stanovanj in jih prosto prodajati.²¹¹ To je pomenilo začetek oblikovanja tržnih akterjev: ponudniki na stanovanjskem trgu so bila podjetja, za povpraševanje pa so skrbeli posamezniki, podprti s posojili podjetij, ter sama podjetja, ki so stanovanja kupovala in jih kot najemna oddajala zaposlenim.²¹² Tako je po uveljavitvi stanovanjske reforme npr. Kreditna banka in hranilnica Ljubljana pozivala k namenskemu varčevanju za stanovanjsko posojilo podjetja, še bolj pa k združenemu varčevanju zaposlenih in podjetij. K varčevanju jih je spodbujala z utemeljitvami: »Delovna organizacija varčuje skupno z delavcem, svojo pravico do posojila pa prenese na delavca, ki odplačuje banki eno samo posojilo.«²¹³ Kot primer gradbenega podjetja, delujočega v skladu s takratno novo zakonodajo na področju stanovanjskega gospodarstva, predstavljam dejavnost najmočnejšega združenja gradbenih podjetij v Sloveniji, Gradbeno-industrijske poslovne skupnosti Slovenije (Giposs). Giposs, ki je leta 1966 zaposlovala nad 10000 delavcev, je bila ustanovljena leta 1965. Njene dejavnosti so zajemale investicijska dela visoke in nizke gradnje na notranjem in zunanem tržišču, uvajanje industrializirane tehnologije graditve, izdelavo investicijsko-tehnične dokumentacije in koordinacijo proizvodnih programov, skupno nabavo in uporabo sredstev, najemaje kreditov za opravljanje skupnih nalog, organizacijo in skupno raziskovalno delo v industrijski in montažni

210 Prav tam, str. 16, 17.

211 Mandič, *Stanovanje in država*, str. 137.

212 Prav tam.

213 Muzej za arhitekturo in oblikovanje (MAO), dokumentacija.

gradnji, organizacijo skupne uporabe opreme in mehanizacije. Ponašala se je tudi z najmodernejšo gradbeno mehanizacijo in strojnim parkom.²¹⁴

Gradbenim podjetjem je bilo tako zakonsko omogočeno, da so v novih pogojih gradnje stanovanj za trg združila vlagateljsko, izvajalsko in načrtovalsko vlogo. Obvladovala so celoten postopek izgradnje oziroma proizvodnje družbenih stanovanj. Politika stanovanjskega gospodarstva je izhajala iz načela, da zaposleni in občani rešujejo svoja stanovanjska vprašanja v svojih podjetjih in družbenopolitičnih skupnostih ter samoupravnih stanovanjskih skupnostih na temelju lastnih dohodkov, varčevanja in solidarnosti.²¹⁵

V prvem povojnem obdobju oziroma do sredine šestdesetih let, ko so v SR Sloveniji potekale množičnejše družbene gradnje, je stanovanjska gradnja potekala neenakomerno. Gradbeništvo, katerega gonilno razvojno silo je predstavljala arhitekturna stroka, se je po drugi svetovni vojni preoblikovalo tako glede na ureditev delovanja kot tudi tehnološko. Podržavljenje predvojnih gradbenih podjetij v nekaj velikih državnih podjetij je omogočilo izvedbo velikih nalog, zmanjšanje stroškov upravljanja in usklajenost delovanja.

Leta 1945 so oblasti 42 manjših gradbenih podjetij združile v enotno družbeno gradbeno podjetje Gradis (Gradbena direkcija Slovenije), ki je imelo v rokah 70 % vseh tedanjih gradbenih zmogljivosti v Sloveniji. Takšna koncentracija naj bi omogočila zelo hitre gradnje, ki so bile zaradi katastrofalnih bivalnih razmer velikega dela prebivalstva in med vojno uničenih stavb nujne. Bolj ko so gradbena podjetja znala vse ravni svoje izgradnje stanovanj prilagoditi industrijskemu načinu proizvodnje, uspešnejša so bila.

V velikoserijski industrijski proizvodnji so se v Sloveniji v oblikovanju stanovanjske krajine uveljavile pobude gradbene stroke za težke montažne ustroje. S sprejeto gradbeno

214 Prav tam.

215 *Sejni zapiski SSRS*. Seje od 1. 12. 1972 do 31. 12. 1972, Priloge, str. 507.

tehnologijo težkih montažnih ustrojov in na to vezanim urbanizmom so se skladale tudi povojne teorije stanovanjske arhitekture v Sloveniji, predvsem teorija stanovanjskih sosesk, teorija prilagodljivih zasnov stanovanj in podobno.²¹⁶ Koncept soseske, ki so bile grajene v dveh obdobjih (med letoma 1965 in 1972 za »idealnih« 3000–5000 prebivalcev in med letoma 1972 in 1985, v času vala priseljevanja prebivalcev iz ostalih jugoslovanskih republik, za »prekomernih« 10000 in več prebivalcev), je združeval stanovanja, družbene prostore, zelenje, prostor za športno-rekreacijske dejavnosti ter urejeno prometno mrežo, ki je ločevala motorna vozila in pešce. Soseske, kot so Šišenska soseska ŠS6, Bežigrajska soseska BS3, Bežigrajska soseska BS7, s kompleksnim urbanizmom, pestrimi stavbnimi tipi in inovativnimi tlorisi stanovanj, so ponudile zelo kakovostno bivanje. Razvoj montažnih sistemov pa je prispeval k pocenitvi in pospešitvi gradnje. Tovrstne gradnje so imele za posledico velikokrat tudi ponavljajoče se gradnje tipskih blokov v slabih urbanističnih zasnovah.²¹⁷

Industrijska načela – ureditev po vzoru tovarn, jasno ločena opravila in čim boljše povezave med njimi – so se pokazala tudi v razporeditvi stanovanjskih prostorov, med katerimi je bila kuhinja deležna največje pozornosti. Togost zasnove se je izkazala kot ovira zadoščanju potreb stanovalcev, ki s svojimi bivališči zaradi dolgotrajnega in posplošenega načrtovanja in izvedbe po načelih industrijske proizvodnje niso bili vedno zadovoljni.

Ilija Arnautović – snovalec stanovanj za ljudske množice

V obdobju med letoma 1955 in 1985 je največ stanovanj za najširše ljudske množice – stanovanjske soseske – v Sloveniji zasnoval arhitekt Ilija Arnautović. Svoje delo, ki ga je razumel

216 Babnik Romaniuk, *Stanovanjska arhitektura v Sloveniji*, str. 161.

217 Planišček, *Regeneracija sosesk – stanje. Trajekt*, 2. 10. 2012. Dostopno na: *Regeneracija sosesk; Trajekt*, <http://trajekt.org/2012/10/02/regeneracija-sosesk-stanje/> 14. 12. 2017.

Montažni bloki v Ljubljani aprila 1962
(MNZS, foto: Edi Šelhaus)

kot socialno poslanstvo, je posvetil stanovanjski arhitekturi in z njo vidno zaznamoval tudi razvoj gradbeništva in gradbene industrije v Jugoslaviji. Predvsem z uvajanjem sodobnejših oblik bivanjske kulture je vplival na razvoj drugačnega načina bivanja. Eksperimentiral je s takrat modernimi gradbenimi tehnikami, uvajal nove koncepte in sodobne standarde, tudi v minimalnem stanovanju. Z inovativnimi tlorisi je uvajal fleksibilno rabo prostorov in njihovo prehodnost. Obdržal je standard vgrajenega pohištva iz tridesetih let in s pozornostjo načrtoval bivalne kuhinje ter razvijal stik stanovanja z zunanjim prostorom. Pri

iskanju rešitev za sodobne tlorisne zasnove stanovanj je izhajal iz tehnoloških novosti, povezanih z uporabo novih virov energije v stanovanju, elektrike in plina. Skupaj z vprašanji zračenja in hrupa je tudi funkcionalno osvetlitev in tehnične novosti postavil na pomembno mesto. Novi tlorisi so vključevali nov koncept kuhinje, prilagojen modernemu načinu življenja, izhajajoč iz takratnih novih družbenih odnosov, ko je družina doma skupaj preživljala vse manj časa in ko se je krepil emancipirani položaj ženske. Za Arnautovićevo projektiranje sta značilni gospodarnost in hitrost gradnje z možnostjo industrijske proizvodnje posameznih gradbenih elementov (industrializacija in prefabrikacija gradbenih elementov). Raziskoval je različne možnosti montažne gradnje in uporabljal montažne fasadne elemente (velike panelne montažne sisteme, načine težke in lahke montaže).

Čeprav za začetnika montažne gradnje v Sloveniji velja Danilo Fürst, ki je razvil sistem Hitrogradnja in je avtor prve montažne hiše, postavljene v osmih dneh, tudi Ilija Arnautović sodi med pionirje montažne gradnje. Z dosledno uporabo montažnih sistemov se je odmikal od paradigme Ravnikarjeve šole. Zanimivo pa je bilo, da je prav Ravnikar menil, da je z uporabo montažne gradnje le Arnautoviću uspelo ustvariti kakovostno arhitekturo.

Ilija Arnautović, ki se je rodil v Nišu leta 1924 in je do smrti leta 2009 živel v Ljubljani, je arhitekturo študiral v Pragi (1945–1948) na Visoki tehnični šoli, v letih 1948–1952 pa v Ljubljani v seminarju Edvarda Ravnikarja. Po diplomi se je zaposlil v Splošnem gradbenem podjetju Zidar Kočevje. V letih 1958–1960 se je vrnil v Ljubljano in se zaposlil v projektivnem biroju Zavoda za stanovanjsko gradnjo Ljubljana. Kasneje je vodil različne projektantske biroje: 1961–1962 biro Termika, 1963–1982 biro Obnova in 1983–1986 biro Giposs. Leta 1953 je z arhitektom Stankom Kristlom sodeloval na prvem povojnem stanovanjski tematiki namenjenem natečaju, in sicer na natečaju za stanovanjske zgradbe Mestnega ljudskega odbora v Ljubljani za lokacijo

na Metelkovi. V ta namen sta zasnovala različne tipe stanovanj. Njune tlorisne zasnove so že govorile o pretočnih prostorih in krožno prehodnih stanovanjih. Takšen koncept je Arnautović nadaljeval tudi pri projektiranju dvosobnih in trisobnih stanovanj s središčnim sanitarnim vozlom, ki jih je leta 1955 zasnoval skupaj z arhitektom Milanom Miheličem. Celotno stanovanje, ki s svojo izčiščenostjo predstavlja višek v razvoju pomembnega tipa stanovanjskih tlorisov, je bil pravzaprav en velik prostor s sredinsko postavljenim zabojem sanitarij (kuhinja, kopalnica in stranišče), ob katerem so se nizale niše, ki jih je povezovala krožna pot. Notranji prostori so v glavnih parametrih neposredno definirali tudi zunanji ustroj objekta. Razmeroma majhna stanovanja so s takšnim nizanjem prostorov pridobila okna vzdolž celotne dolžine, skozi tri prostore in ponekod še naprej skozi veliko okno, kar jih je na videz zelo povečalo.

Kot dosežek slovenske arhitekture je bila stanovanjska zasnova arhitektov Arnautovića in Miheliča predstavljena na razstavi Porodica i domaćinstvo leta 1958 v Zagrebu. Realizirana je bila v stolpnicaх na Roški cesti in Streliški ulici ter v Savskem naselju v Ljubljani, pa tudi v stolpnici na glavnem trgu v Velenju.

Primeri stanovanjskih sosesk

Savsko naselje, grajeno v letih 1957–1961, ki ga je zasnoval Ilija Arnautović skupaj z Milanom Miheličem in Dušanom Bohincem, urbanizem zanj pa je prispeval Božidar Gvardjančič, je bil prvi povojni stanovanjski kompleks z vsemi elementi stanovanjske soseske. Naselje, ki danes velja za enega najbolj zelenih delov mesta, so gradili različni investitorji: Jugoslovanska vojska, Zavod za stanovanjsko gradnjo in gradbena podjetja. Še pred izdelavo zazidalnega načrta leta 1958 so bile zgrajene enonadstropne stanovanjske hiše z zidanimi drvarnicami. Hiše so postavili v ulično mrežo, ki jo je pred vojno zarisal Jože Plečnik v svojem regulacijskem načrtu Svetokriškega okraja. Zazidalni

načrt Savskega naselja iz leta 1959 je posamezne stavbe povezal v stanovanjsko sosesko, ki se jo je intenzivno dograjevalo več desetletij. Zaradi tega so v njem različne ureditve in tipi stanovanjskih stavb. Z zazidalnim načrtom so v naselju v smeri severovzhod–jugozahod, da so pridobili dobro osončenje stanovanj, zgradili dolge petnadstropne bloke. V začetku šestdesetih let je soseska dobila zaključen rob ob Linhartovi cesti s štirinajstnadstropnimi stolpnici. Ob koncu šestdesetih let se je naselje z izgradnjo novega dela naselja z bloki, vrtcem in šolo razširilo še proti zahodu.²¹⁸

Te realizacije, ki so predstavljale prve korake k popolni montažni gradnji oziroma so pomenile postopni prehod od klasične gradnje k različnim sistemom popolnoma montažne ali večinsko montažne gradnje, sodijo v t. i. napredno klasično gradnjo.

Prvi bloki, zgrajeni po sistemu Jugomont,²¹⁹ so zrasli v letih 1965–1970 na Črtomirovi, Topniški in Neuburgerjevi ulici v Ljubljani. Leta 1967 so sledili bloki v Novih Jaršah, leta 1968 na Novakovi ulici. Spremenjeni, velikopanelni sistemi pa so bili izpeljani v letih 1970–1977 na Puhovi, Trebinjski, Maroltovi in Reboljevi ulici.

Ena prvih zaključenih stanovanjskih sosesk, ki je nastala v skladu z leta 1965 sprejetim Generalnim urbanističnim planom (GUP), je Šišenska soseska 6 (ŠS6). GUP je določil, da se bo Ljubljana razvijala po sistemu serije sosesk ob vpadnicah.²²⁰ Za graditev stanovanjske soseske ŠS6 sta občinski Sklad za zidanje

218 Muzej za arhitekturo in oblikovanje (MAO), dokumentacija.

219 Podjetje Jugomont za proizvodnjo elementov za sistemsko montažno gradnjo je bilo ustanovljeno leta 1955 v Zagrebu. T. i. sistem Jugomont je v Ljubljani izpopolnil in s protipotresnimi zahtevami uskladi inženir Ervin Prelog. Glavni značilnosti montažnega sistema gradnje Jugomont sta strogo ločevanje nosilnih in nenosilnih elementov ter delitev na lahke in težko montažo, ki izhaja iz teže oziroma dimenzij posameznih montažnih elementov. V sistem sodijo tudi prefabricirana stopnišča. Sistem Jugomont ne pozna fasadnih elementov, zato se je uporabljal lahki tip fasade – salonitne plošče, ki pa jih je Arnautovč kmalu zamenjal z betonskimi prefabrikati – z betonskimi fasadnimi paneli v obliki sendviča. V: Mercina, *Arhitekt Ilija Arnautovič*, str. 54, 56.

220 Pišek, *Razstava Soseske in ulice, poklon urbanistični viziji Vladimirja Braca Mušiča*. V: *Razstava Soseske in ulice, poklon urbanistični viziji Vladimirja Braca Mušiča* | *Dnevnik*. Dostopno na: <https://www.dnevnik.si/1042754706>, 13. 12. 2017.

stanovanjskih hiš občine Ljubljana Šiška in Sklad za komunalno urejanje zemljišč občine Ljubljana Šiška pooblastila stanovanjsko gospodarstvo Standard (SG Standard), ki je v letu 1963 pričelo z uvodnimi pripravami in programiranjem gradnje. S pritegnitvijo takrat najbolj priznanih organizacij in strokovnjakov (Mestni svet Ljubljana, Skupščina občine Ljubljana Šiška, Ljubljanski urbanistični zavod, Splošni projektivni biro, Poslovno združenje Giposs, Kreditna banka in hranilnica Ljubljana, komunalna in gradbena podjetja) k izgradnji je SG Standard izdelalo urbanistični in zazidalni načrt, projekte vseh komunalnih naprav, glavne projekte stanovanjskih objektov, finančne ter terminske plane graditve stanovanj, komunalno ureditev in pripravo zemljišča.²²¹ Za upravljanje s stanovanjskim fondom občine Šiška je bilo po izidu temeljnega zakona o gospodarjenju s stanovanjskimi hišami v družbeni lastnini še naprej sprva pooblaščen SG Standard; 10. 6. 1966 pa je občinska skupščina Ljubljana Šiška s sklepom prenesla upravljanje s celotnim stanovanjskim in poslovnim fondom, nad katerim je imela občinska skupščina Ljubljana Šiška pravico razpolaganja, na stanovanjsko podjetje Dom.²²²

Stanovanjsko sosesko s prijetnimi ambientmi v zavetju nižjih blokov, velikimi zelenimi površinami in izločitvijo avtomobilskega prometa iz sredine naselja, ki jo je Arnautović načrtoval v letih 1966–1971, so v Ljubljani po urbanistični zasnovi Aleša Šarca in Janeza Vovka začeli graditi v poznih šestdesetih letih. Soseska s predvidenimi 2800 stanovanji za 10 000 prebivalcev je bila oblikovana kot sklop več manjših sosedstev. Ob mestni vpadnici, kjer poteka linija javnega mestnega prevoza, so urbanisti načrtovali večjo gostoto pozidave, proti notranjosti soseske pa manjšo. Zato so visoke stolpnice tega naselja postavljene ob Celovško cesti in naj bi obdajale središče soseske s kulturnim in trgovskim centrom ter ambulanto. Proti notranjosti soseske stanovanjske stavbe postajajo vse nižje, dokler se ne srečajo z

221 Muzej za arhitekturo in oblikovanje (MAO), dokumentacija.

222 Javna tribuna SZDL Šiška, VI/67, str. 5.

družinskimi hišami. Stanovanjski bloki so postavljeni v dolge nize, zalive in podkve, med katerimi je bogato parkovno zelenje z otroškimi igrišči in vrtovi. V zelenem osrčju soseske stojijo šola, vrtec in telovadnica. Nižji bloki se nadaljujejo proti Vodnikovi cesti, pri čemer ima vsak nizki blok velik atrij oziroma objema veliko zeleno površino, ki predstavlja skupni zunanji prostor vseh prebivalcev, njihov park in igrišče, za nekatere naravno dnevno sobo. S formalno pahljačasto zasnovo in z elementi tradicionalnega mesta, kot so ulica, trg in zaprt stavbni blok, soseska ŠS6 predstavlja enega prvih odmikov od funkcionalističnega urbanizma.²²³ Slepí Janez – Šišenska soseska 8 (ŠS8) v Ljubljani, poimenovana po gostilni, ki je prej stala na tem mestu, je prva realizacija (sicer ne v celoti) težkomontažnih sistemov stanovanjske gradnje, ki jo je Arnautović pred tem preizkusil že v beograjskem naselju. Tloris stavbe je zalomljen, v sredini med krakoma stolpnice je stopnišče, ki skrbi za vertikalno komunikacijo, kot jedro stavbe, na eni strani popolnoma odprto, na drugi zastekljeno. Predstavlja os zamika stanovanjskih krakov in opravlja tudi funkcijo požarnega stopnišča; v pritličju je izpeljan vhod v objekt, ki ga pokriva nadstrešnica, oblikovana kot nagubana pahljača v temno modri barvi, barvi vseh kovinskih elementov stavbe.²²⁴

Med zadnjimi Arnautovićevimi projekti je bila Bežigrajska soseska (BS3) v Ljubljani, ki se jo je gradilo v letih 1970–1977 po urbanistični zasnovi Mitje Jernejca in Vesne Ferluga. Po mnenju arhitekta Andreja Mercine, Arnautovičevega vnuka, pomeni v številnih pogledih vrhunec Arnautovičevega ustvarjanja in je plod več desetletij raziskav in projektiranja z montažnimi sistemi. Ambient soseske je slikovit in kompleksen; pri formalnih izpeljavah sta prišli do izraza racionalnost in igrivost. Struktura soseske je sestavljena iz nizkih blokov in dveh gruč stolpníc ob Vojkovi cesti. Urbanistična zasnova je z obuditvijo notranje ulice v naselju unikatna v Sloveniji; bele strešine Arnautovićevih

223 Muzej za arhitekturo in oblikovanje (MAO), dokumentacija.

224 Mercina, *Arhitekt Ilija Arnautović*, str. 110.

stolpnic so obogatile mestno silhueto. Nižji del naselja sestavljajo pasovi štirinadstropnih blokov, razdeljenih na štiri segmente, med katerimi so večje zelene površine. Pred prostimi pritličji so trgi; sistem trim steze z urejenimi počivališči je vpet v javne površine in skozi naselje poteka Pot spominov in tovarništva. Protiutež kompleksu nizkih blokov sta gruči visokih stolpnic (svinčnikov), ki sta odgovor na zahtevo po izjemni gostoti poselitve. Celotna masa je razdeljena na dvanajst vitkih stolpičev, po štirje so povezani v snope z vertikalnimi komunikacijami in servisnimi balkoni; stanovanja v strešnih zaključkih (kapah) so drugačna, z lepimi pogledi na Ljubljano, bližnje Kamniške Alpe in Posavsko hribovje. Stanovanja dopolnjujejo še nekatere skupne stavbe, kot so otroški vrtec, trgovine in lokali. Arnautovičeva arhitektura je v službi uporabnika in ne arhitekta, saj je njegova generacija arhitektov razumela svoje delo kot orodje za doseg družbenih idealov.

Velikoserijska zidava stanovanj je pod taktirko socialistične izgradnje z uporabo vnaprej izdelanih elementov in standardizacijo težila k industrijskemu načinu gradnje in podrejanju kolektivističnim arhitekturnim idejam. Množičnost stanovanjskih stolpnic je močno zaznamovala podobo in način bivanja v socializmu. Preskrba večine prebivalstva s primernimi prebivališči v okviru socialistične velikoserijske zidave stanovanj je bila uspešna še zlasti v količinskem pogledu. Nastale pa so tudi arhitektonsko uspešne rešitve, kot npr. pozidava Ferantovega vrta v Ljubljani po načrtih Edvarda Ravnikarja v letih 1967 in 1973, zasnova nekaterih blokov v Velenju po načrtih Stanka Kristla leta 1960 ali zasnova soseske Koseze (ŠS9 in ŠS10) po načrtih Viktorja Pusta leta 1968 s številnimi površinami za pešce. Tudi Fužine so imele parke in dober dostop do Ljubljane.

Stanovanjski kompleks Ferantov vrt je Edvard Ravnikar zasnoval kot gručo stanovanjskih enot, ki naj bi dopolnile obstoječo ponudbo stanovanj v mestnem središču in dale južnemu delu mesta bolj metropolitanski značaj. Sestavljajo ga štiri stavbe, razporejene po obodu zemljišča, ki skupaj s starejšimi

stanovanjskimi hišami ob Rimski ulici tvorijo stavbni otok za mešano rabo. Na dejstvo, da stanovanjski kompleks stoji na najdišču rimskega foruma, se je Ravnikar odzval z oblikovanjem posameznih stavb. V Jakopičevi galeriji ob Slovenski cesti pa je prikazal arheološke ostanke rimske Emone. Dvostranska stanovanja gledajo na ulico in na dvorišče. Pod dvoriščem, ki je oblikovano kot javni park, so skrite garaže. Zahodno stran dvorišča zaključuje paviljon s trgovinami in bari. Pasovi balkonov in oken ustvarjajo razgibanost v videzu stavb. Poseben značaj stavbam dajejo kombinacija opeke in vidnega armiranega betona na fasadah in obešena betonska korita za rože, katerih namen je soseski zagotoviti več zelenja.²²⁵

V Kosezah so po arhitekturni zasnovi Viktorja Pusta iz leta 1974 zgradili terasaste bloke, pri katerih je želja po intimnejših stanovanjskih enotah združena z visoko izrabo zemljišča. Stanovanjsko sosesko Koseze (ŠS9 in ŠS10), zgrajeno po nemškem vzoru, tvorijo bloki, ki združujejo prednosti stanovanjskega bloka in družinske hiše. Ob veliki gostoti zazidave imajo vsa stanovanja v nadstropjih široke zunanje terase, v pritličju pa vrtove. Med vzporednimi vrstami enakih blokov do vhodov tečejo ozelenjene pešpoti. Notranjost naselja je bogata z zelenjem in osvobojena prometa, saj se avtomobilski promet konča na robu naselja.²²⁶

Pomemben napredek pri oblikovanju sosesk predstavlja po urbanistični in arhitekturni zasnovi Vladimirja Braca Mušiča, Marjana Bežana in Nives Starc iz leta 1967 zgrajena Bežigrajska soseska 7 (BS7), splošno znana kot soseska Ruski car. BS7, zasnovana kot megastruktura ob dveh ulicah, zamišljenima kot prostor, namenjen stanovalcem, v katerem se prepletajo različne dejavnosti ter mesto napolnjujejo z življenjem, pomeni primer totalnega urbanizma, in to ne le v Sloveniji. Mušič si je idejo o organsko oblikovanih arhitektonskih potezah izposodil od japonskega arhitekta Fumihika Makija, pri čemer si je za cilj

225 Muzej za arhitekturo in oblikovanje (MAO), dokumentacija.

226 Prav tam.

zadal funkcionalno sosesko s prostorsko, urbanistično in funkcionalno identiteto in urbanostjo, ki jo predstavljajo: vrtci, šole, dom za ostarele, parki in nakupovalno središče. Tako imenovani koncept ulice je postal prepoznavni element tega in drugih stanovanjskih kompleksov omenjenega tria arhitektov in urbanistov.²²⁷ Soseska Ruski car je bila zasnovana v duhu kritik funkcionalističnega mesta, ki je stremelo k univerzalnim rešitvam. Ob izgradnji je ponudila pestro paleto različnih stanovanj, od ravnih in terasastih blokov do atrijskih hišic. Pomemben element soseske je park s skrbno oblikovanim reliefom in skupinami dreves.²²⁸ Sosesko BS7 v vsem njenem sijaju je režiser Jane Kavčič s filmom Sreča na vrhovi ovekovečil v sedemdesetih letih. Zgodba o dečku in psu, prijateljstvu, spravi in slogi, je pomenila pravzaprav odo življenju v mestu, vitalni urbani moderni soseski, otroštvu in odraščanju v betonskem naselju v času, ko so otroci še svobodno tekali med bloki in nanje ni pazil nihče in hkrati vsi.²²⁹

Obdobje gradnje sosek s tako pozitivnimi kot negativnimi platmi predstavlja v razvoju slovenske kolektivne stanovanjske arhitekture in gradnje napredno obdobje.²³⁰ Stavbe, ki so bile zgrajene med letoma 1946 in 1985 v okviru državno vodene socialistične stanovanjske izgradnje, predstavljajo danes 40 % obstoječih večstanovanjskih gradenj v Sloveniji.

227 Muzej za arhitekturo in oblikovanje (MAO), dokumentacija; Lešničar, *Življenje v soheski brez navodil za uporabo*. Dostopno na: <http://www.delo.si/novice/ljubljana/zivljenje-v-soseski-brez-navodil-za-uporabo.html> / 12.12. 2017; Pišek, Rastava Soseske in ulice, poklon urbanistični viziji Vladimirja Braca Mušiča. V: *Rastava Soseske in ulice, poklon urbanistični viziji Vladimirja Braca Mušiča* | Dnevnik. Dostopno na: <https://www.dnevnik.si/1042754706>, 13. 12. 2017.

228 Muzej za arhitekturo in oblikovanje (MAO), dokumentacija.

229 Lešničar, *Življenje v soheski brez navodil za uporabo*. Dostopno na: <http://www.delo.si/novice/ljubljana/zivljenje-v-soseski-brez-navodil-za-uporabo.html> / 12.12. 2017.

230 Planišček, Regeneracija sosek – stanje. Trajekt, 2. 10. 2012. V: *Regeneracija sosek; Trajekt*. Dostopno na: <http://trajekt.org/2012/10/02/regeneracija-sosesk-stanje/> 14. 12. 2017.

Marta in France Ivanšek v prizadevanjih za kakovostna stanovanja

Med pomembnejšimi raziskovalci in zagovorniki kakovostne stanovanjske arhitekture sta bila zakonca France in Marta Ivanšek. Bila sta prva, ki sta načrtno raziskovala družbeno osnovo stanovanjske gradnje. V celotnem obdobju svojega delovanja sta se ukvarjala s stanovanjsko gradnjo od urbanističnega urejanja stanovanjskih naselij do načrtovanja najmanjše enote notranje opreme doma z namenom izboljšati bivanjsko okolje vseh ljudi. Da bi uresničila svoj namen, torej zagotovila uporabno vrednost stanovanja, sta se lotila ozaveščanja in izobraževanja oziroma vzgoje ne le uporabnikov, temveč tudi arhitektov, oblikovalcev, proizvajalcev, investitorjev. Znanje, izkušnje bivanja in delovanja na Švedskem sta prenašala v slovensko okolje. Za arhitekturno in oblikovalsko stroko sta prirejela tečaje; širšo javnost sta izobraževala z razstavami (leta 1962 v dvorani Pokojninskega zavoda ob Nebotičniku z razstavo Pogrnjena miza, z razstavo Sodobna oprema leta 1964 v paviljonu Jurček na Gospodarskem razstavišču); leta 1965 sta ustanovila razstavni in prodajni salon Interier na Mestnem trgu v Ljubljani, ki je leta 1970 dobil še podružnico Ambient v Mariboru. Vloga njune trgovine, v kateri sta poleg stanovanjske opreme slovenske proizvodnje, ponujala tudi opremo, uvoženo iz skandinavskih dežel, ni bila le prodajna, temveč tudi razstavna in svetovalna v smislu vzgoje potrošnika.²³¹ Z raziskovanjem stanovanj sta stremela k vzpostavljanju oziroma ustvarjanju standardov za projektiranje. Menila sta, da se standardizacija stanovanjske gradnje začena pri standardizaciji mer stanovanjskih prostorov, ki pa je odvisna od standardizacije mer pohištva.²³²

231 Malešič, Arhitekta France in Marta Ivanšek, str. 170, 171.

232 Prav tam, str. 169, 173.

Ponudba stanovanj

Mejnik v gradnji stanovanj je predstavljalo leto 1958, ko je bil sprejet zakon o nacionalizaciji najemnih zgradb in zemljišč, s katerim je država posegla v stanovanjsko vprašanje in omejila zasebno lastnino nad stanovanji.²³³ Zakon o nacionalizaciji, tretji po vrsti, sprejet konec decembra 1958, je v Sloveniji omogočil nacionalizacijo okoli 5300 stanovanjskih in poslovnih zgradb ter okoli 113 000 gradbenih parcel. Oblast je z njim brez večjih vlaganj in v kratkem času zagotovila prebivalcem, gospodarskim, političnim in drugim organizacijam veliko število stanovanjskih in poslovnih prostorov ter zazidljivih zemljišč.²³⁴ V letu 1956 so bila za redno in nemoteno kreditiranje in financiranje gradnje stanovanj zagotovljena finančna sredstva z Zakonom o stanovanjskem prispevku, ki ga je 28. decembra 1955 sprejela Zvezna ljudska skupščina.²³⁵ Stanovanjski prispevek so iz svojih dohodkov plačevali vsi zaposleni; občine so na podlagi tako zbranih sredstev ustanovile kreditne sklade za gradnjo stanovanjskih hiš in tako vzpostavile reden vir financiranja stanovanjskih gradenj.

Današnje stanovanjsko okolje Slovenije sta določila dva skrajna pristopa: načrtovana, velikopotezna, gosto naseljena, tehnološko napredna gradnja velikih sosesk in skupin blokov ali stolpnic na eni strani in na drugi razpršena, enolična, redko poseljena, tehnološko zadržana samogradnja. Premišljene, strnjene gradnje enodružinskih hiš je bilo manj.²³⁶ Pri stanovanjskih razmerah se je kazala polarizacija med mestom in podeželjem. Na podeželju so se prebivalci odločili za samogradnjo (45,7%), in sicer v veliki meri s samopomočjo in uporabo lastnih virov; v mestih pa je gradil družbeni sektor (le 17,2% samogradnje).²³⁷

233 Mlinar (ur.), *Slovenija 1945–1975*, str. 53.

234 Prinčič, Podržavljanje zasebnega premoženja, str. 128.

235 Rajkovič, Graditev stanovanj, str. 1.

236 Babnik Romaniuk, Stanovanjska arhitektura v Sloveniji, str. 164.

237 Verlič-Dekleva, Odnos med urbanimi središči, str. 1591. Podatki o deležih se nanašajo na osemdeseta leta, povzeti so iz: Kvaliteta življenja 1984/6, 1987, 1988, raziskovalni projekt, Inštitut za sociologijo, Ljubljana.

Družbeni stanovanjski viri, ki jih lahko ločimo na družbeni stanovanjski fond in družbena namenska sredstva za stanovanjska posojila ter združena sredstva vzajemnosti in solidarnosti na ravni občin, so bili organizirani in formalizirani v institucijah stanovanjske politike.²³⁸ Institucionalna stanovanjska politika in gospodarstvo ter sistem financiranja so se v samoupravnem socializmu spreminjali skladno z gospodarsko-političnimi reformami. Sistem alokacije stanovanjskih virov se je pri nas v povojnem času pogosto spreminjal, zanj pa je bilo značilno, da se je država umaknila relativno zgodaj ter dala prostor »samoupravnemu modelu stanovanjske politike«, ki je stanovanje že v osnovi definiral predvsem kot ugodnost, ki izvira iz zaposlitve.²³⁹ Pridobivanje in oddajanje najemnih stanovanj v socializmu je bilo del skupne potrošnje zaposlenih v delovnih organizacijah. Posebnost tega tipa preskrbe s stanovanjem je bila, da je imel delodajalec tudi vlogo stanodajalca. Podjetja so relativno samostojno oblikovala stanovanjske sklade in odločala o tem, koliko denarja se nameni za pridobivanje družbenih stanovanj in koliko za stanovanjska posojila za nakup ali zidavo. Pri upravljanju in vzdrževanju stanovanj ter pri določanju najemnine pa so imela le posredno vlogo, saj so se te odločitve sprejemale na lokalni ravni za celoten družbeni sklad na nekem področju. Odločitve so se sprejemale tako, da je neravnotežje med višino najemnine in stroški vzdrževanja postalo tema vseh stanovanjskih reform, saj je strošek za stanovanje v strukturi potrošenega dohodka gospodinjstva ohranjal nerazumno nizek delež (več let je znašal okoli 4 %).²⁴⁰ Najemnine pa so bile najpomembnejši vir gospodarjenja s stanovanjskim skladom, saj so denimo leta 1979 predstavljale 80 % skupnih prihodkov stanovanjskega sklada. Z Resolucijo o razvoju stanovanjskega gospodarstva iz leta 1965 je bila stanarina med trajnimi viri financiranja stanovanjske gradnje postavljena na prvo mesto in naj bi omogočila normalno

238 Mandič, O distribuciji stanovanjskih virov v Sloveniji, str. 62.

239 Več o tem v: Mandič, Prispevek k opisu stanovanjske preskrbe, str. 66–89.

240 Mandič, *Stanovanje in država*, str. 138.

vzdrževanje in reprodukcijo stanovanjskega sklada. Sprejeto je bilo tudi načelo, da naj bi se uvedle ekonomske stanarine in hkrati diferenciran način plačevanja le-teh, a je bolj ali manj ostajalo na ravni zakonodaje, saj je ta vselej vsebovala določilo o postopnem uvajanju stroškovne (ekonomske) najemnine.

Ključni inštrument in paradni konj samoupravne stanovanjske politike je bilo torej najemno družbeno stanovanje, pri katerem je imela ključno vlogo delovna organizacija. Družbeno oziroma socialno stanovanje, ki naj bi bilo usmerjeno k marginalnim skupinam in je lahko kazalnik stigmatizacije, je imelo v socializmu podobo privilegiranosti. Najemna družbena stanovanja so v socializmu veljala za pravico in ne za tržno dobrino. Pridobitev družbenega stanovanja je bila ustavno zagotovljena pravica vsakega državljana, zato so bili na republiški ravni določeni splošna pravila za razdeljevanje najemnih stanovanj ter najnižja stopnja prispevkov, ki naj jih podjetja namenijo za svoje stanovanjske sklade. Izvedbeno raven te splošne pravice pa so opredeljevala takšna prednostna merila, ki so dajala ob stalnem pomanjkanju najemnih stanovanj prednost višjim družbenim slojem. Upoštevala so tudi kriterij potreb in zaslug. Ustavno zagotovljena pravica do družbenega stanovanja je dosegla le malo ljudi. Na ravni države je ob koncu osemdesetih let, kot ugotavlja Srna Mandič v članku *Prispevek k opisu stanovanjske preskrbe v Jugoslaviji*, od podjetij dobilo stanovanje le 17 % ljudi, solidarnostna stanovanja so dosegla le odstotek ljudi, medtem ko so drugi stanovanja podedovali ali pa so živeli pri sorodnikih. Podjetja, ki so imela odločilno vlogo pri oblikovanju in razdeljevanju najemnih stanovanj in ugodnih stanovanjskih posojil, so naložbe v nova družbena najemna stanovanja namreč usmerjala v odvisnosti od gospodarske uspešnosti podjetja, zato so se v obdobju gospodarskega nazadovanja naložbe v pridobivanje stanovanj zelo hitro zmanjševale. Od srede osemdesetih let se je predpisani delež dohodka, ki naj bi ga podjetje namenilo za svoj stanovanjski sklad, nižal, konec osemdesetih pa je postal neobvezen. Z recesijo in nižanjem vrednosti prispevkov za

stanovanjske sklade se je vse večji delež namenjal posojilom in vse manj pridobivanju najemnih stanovanj. Decentralizirana struktura oblikovanja stanovanjskih virov v podjetjih je namreč omogočala široko dostopnost lastnega stanovanja.²⁴¹

Na občinski ravni se je sredi sedemdesetih let družbenemu stanovanju pridružilo še solidarnostno stanovanje, in sicer kot dopolnilo delovnim organizacijam. Namenjeno je bilo tistemu delu prebivalstva, ki ga ni dosegla ugodnost iz zaposlitve: brezposelnim, invalidom, mladim družinam. Sistem stanovanjske oskrbe je v obravnavanem času sicer poznal različne tipe stanovanjske preskrbe (lastniško stanovanje, privatno najemno stanovanje, združeno stanovanje), praktično pa sta obstajala le dva tipa stanovanjske oskrbe – lastno stanovanje in najemno družbeno stanovanje.²⁴² Četudi so nekatere organizacijske forme stanovanjske preskrbe – stanovanje delovne organizacije – v času samoupravnega socializma prejemale formalno sistemsko podporo in poosebljale samoupravni model stanovanjske politike, v katerem je bila delovna organizacija opredeljena kot osrednji nosilec alociranja stanovanjskih virov, se je ob podpornih institucijah zunaj formalnega sistema stanovanjske politike zaradi omejenosti družbenih stanovanj in nezadoščanja vsem potrebam po stanovanjih razvijala tudi samogradnja.²⁴³

Neformalne oblike stanovanjske preskrbe, tj. samogradnjo oziroma lastno reševanje stanovanjskega vprašanja, je država spodbujala, saj je z njo pravzaprav kompenzirala disfunkcionalnost formalnega sistema.²⁴⁴ Ker tudi cena stanovanja ni bila vedno dosegljiva, se je v Sloveniji samogradnjo v prid družbenega miru tiho podpiralo.²⁴⁵

Samoupravni model stanovanjske politike, ki ni odpravil družbenih neenakosti pri dostopu do stanovanja, z rastočo ceno stanovanj v družbeni gradnji ter s slabim vzdrževanjem

241 Prav tam, str. 138–143.

242 Mandič, Prispevek k opisu stanovanjske preskrbe, str. 71.

243 Prav tam.

244 Mandič, *Stanovanje in država*, str. 139.

245 Babnik Romaniuk, *Stanovanjska arhitektura v Sloveniji*, str. 162, 163.

stanovanj in odsotnostjo spodbud za vlaganje vanje pa se je kazala tudi njegova gospodarska neučinkovitost, se je v drugi polovici osemdesetih let izpraznil tako vrednostno kot tudi po finančnih virih. Po finančnih virih se je izpraznil zaradi zmanjševanja in končne odprave obveznega prispevka za stanovanjske namene podjetij, predvsem pa zaradi tega, ker podjetja svojih obrestnih mer pri stanovanjskih posojilih zaposlenim niso prilagodila inflaciji. V letih 1985–1987, ko je letna inflacija znašala med 80 % in 130 %, so podjetja denimo dajala dolgoročna stanovanjska posojila po fiksni obrestni meri med 4 % in 10 %.²⁴⁶

Porast gradenj zasebnih stanovanj je sprožila stanovanjska reforma iz leta 1965, ki je omogočila distribucijo namenskih družbenih sredstev za stanovanjska posojila. Največ posojil za nakup ali gradnjo stanovanja/hiše so dali skladi skupne porabe delovnih organizacij, bančna kreditna sredstva na osnovi namenskega varčevanja ali vezave dinarskih sredstev in vezave ali prodaje deviz; manj pa združena sredstva vzajemnosti in solidarnosti na ravni občin.

Eno prvih večjih povojnih naselij, zgrajeno po modernističnem principu mesta v parku, je nastalo ob industrijskem kompleksu Litostroj v Ljubljani med letoma 1947 in 1951; imenovalo se je Šišensko stanovanjsko naselje. Nova stanovanjska naselja z industrijskim načinom gradnje, tj. z montažo vnaprej izdelanih velikih gradbenih delov, so nastala tudi v Mariboru v okolici TAM-a in Metalne ter na Jesenicah. Kot že omenjeno, so bile zgrajene številne soseske (npr. Savsko naselje) in celo nova mesta (Velenje, Nova Gorica, Kidričevo).

Organizirana gradnja mesta Velenje se je začela leta 1956, ko je bil sprejet sklep, da mora Velenje postati gospodarsko in kulturno središče Šaleške doline s 30 000 prebivalci. V letih 1947–1948 so bili izdelani urbanistični načrti Velenja in do leta 1954 so bila zgrajena stanovanja za več kot 1000 stanovalcev. Velenje je tipičen primer vpliva industrializacije na razvoj mesta in mestnega prebivalstva. Zaradi potreb po stanovanjih za

²⁴⁶ Mandič, *Stanovanje in država*, str. 142, 143.

rudarje so začeli novo naselje na ledini graditi že leta 1946. Mesto, ki je bilo v precejšnji meri zgrajeno s prostovoljnim delom zaposlenih v rudniku, saj je bil to pogoj za pridobitev stanovanjske pravice, je bilo odprto leta 1959.²⁴⁷

Urejanje okolice novega blokovega naselja s prostovoljnim delom v Velenju (MNZS, foto: Miško Kranjec)

Na ledini je bila zgrajena tudi Nova Gorica, saj je bila zaradi izgube upravnega, gospodarskega in kulturnega središča Gorice, ki je po mirovnem sporazumu ostala v Italiji, sprejeta politična odločitev o zgraditvi nadomestnega mesta, ki naj bi postalo novo regijsko središče. Kraj, kjer danes stoji Nova Gorica, je izbral Ivan Maček - Matija, takratni minister za gradnje, za projektanta pa je bil izbran Edvard Ravnikar, ki naj bi po zgledu Le Corbusiera zasnoval »nekaj velikega, lepega in ponosnega, kar bi sijalo preko meje.«²⁴⁸ Izgradnja mesta se je začela leta 1947, uradno poimenovanje Nova Gorica pa je mesto dobilo ob izteku leta 1949. Med prvimi zgradbami je bilo nekaj spomladi

247 Čepič, *Urbanizacija*, str. 1010, 1011.

248 Torkar, *Urbanizem in politika*, str. 15.

1950 zgrajenih stanovanjskih blokov in upravna stavba; obratovati pa je začela tudi Tovarna pohištva Edvard Kardelj Nova Gorica, ki je bila leta 1963 preimenovana v Meblo.²⁴⁹

Proslava – festival v Lijaku pri Gorici ob priključitvi Primorske k Jugoslaviji (FLRJ)
21. 9. 1947
(MNZS, foto: Edi Šelhaus)

Na novo zgrajeno mestno naselje, nastalo zaradi Tovarne glinice in aluminija Strnišče pri Ptujju, ki je bilo uradno odprto novembra 1954 in leto poprej poimenovano po takrat umrlem politiku Borisu Kidriču, je bilo Kidričevo. Novo delavsko naselje za zaposlene v Tovarni glinice in aluminija se je gradilo po načrtih arhitekta Danila Fürsta, ki ga je Ivan Maček - Matija leta

²⁴⁹ Čepič, Urbanizacija, str. 1010, 1011.

1949 imenoval za vodjo projektiranja gradnje Tovarne glinice in aluminija s spremljajočim stanovanjskim naseljem. Fürst je nameraval zgraditi industrijsko mesto z vso potrebno infrastrukturo: bolnico, hotelom, kulturnim središčem, šolo, upravnim in gospodarskim ter rekreacijskim centrom, vendar je bil realiziran le manjši del projekta. Gradbena dela je opravljalo podjetje Gradis, pri gradnji pa so sodelovali tudi brigadirji, različne skupine prostovoljcev, pa tudi politični zaporniki. Do leta 1956 je bila gradnja stanovanjskih objektov, ki so bili opremljeni z vodovodom in centralnim ogrevanjem, praktično zaključena.²⁵⁰

Med letoma 1965 in 1980 je v ljubljanskih Murglah po arhitekturni zasnovi zakoncev Marte in Franca Ivanška nastalo vrstno naselje montažnih pritličnih hišic; manjša skupina hiš pa je bila dodana tudi kasneje. Nastala je soseska Murgle, ki sodi med primere celovito načrtovane in kakovostne gradnje družinskih hiš, ki se od ostalih ljubljanskih naselij, zgrajenih v istem obdobju, razlikuje po nizko-gosti zazidavi in dejstvu, da so vse tamkajšnje hiše enodružinske, in sicer vrstne ali atrijske. Ker soseska stoji na močvirnih barjanskih tleh, so nizke in nepodkletene. Urbanistična zasnova se ravna po strukturi barjanskih polj in kanalov, ki jih obrobajo vrste dreves, po katerih imajo ulice tudi imena. Največja kvaliteta naselja je zeleno, mirno in od prometa ločeno bivalno okolje.²⁵¹

V stanovanjskih naseljih so prevladovali stanovanjski bloki in stolpnice; enodružinske oziroma vrstne hiše v sestavu sodobnega naselja pa so bile namenjene predvsem večjim, zahtevnejšim družinam, ki so si želele tesne povezave z okolico in vrtom. Stanovanjska naselja iz časa modernizma danes pogosto ne ustrezajo sodobnim bivanjskim standardom. Zanje so značilne tudi neprimerne prenove, slabo vzdrževanje, prevelika gostota prebivalstva in pomanjkanje parkirnih površin. Kljub temu pa

250 Povzeto po: *Izgradnja Tovarne glinice in aluminija Kidričevo*. Dostopno na: <http://www.kamra.si/digitalne-zbirke/item/izgradnja-tovarne-glinice-in-aluminija-kidricevo.html>, 2. 9. 2014 in *Gradnja naselja Kidričevo*. Dostopno na: <http://www.kamra.si/en/digital-collections/item/gradnja-naselja-kidricevo.html>, 2. 9. 2014.

251 Muzej za arhitekturo in oblikovanje (MAO), dokumentacija.

ohranjajo spomin na izjemno napredno obdobje v razvoju slovenske kolektivne stanovanjske arhitekture. Njihove nesporne kvalitete ostajajo veliki odprti prostori med bloki, bogato zeleenje, inovativne gradbene tehnologije, pestre stanovanjske tipologije in preišljeni tlorisi stanovanj.²⁵²

Stanovanja in dostopnost

Kot že reeno, se je gradnja stanovanj v Sloveniji razmahnila po letu 1958. Število stanovanj se je od 1951 do 1960 povealo za 11 % oziroma od 368 000 na 410 000 stanovanj. Ker se je število gospodinjstev v letih 1951–1960 poveevalo hitreje, kot je potekala gradnja stanovanj, se je primanjkljaj ob predpostavki eno gospodinjstvo–eno stanovanje do leta 1960 še poveal. Rast števila gospodinjstev je bila tudi veaja od rasti števila prebivalstva, kar pomeni, da se je zmanjševalo povpreano število članov na eno gospodinjstvo oziroma se je poveeovala površina stanovanja na osebo. Leta 1965 je bila povpreana površina stanovanja z 12,4 m² na osebo v primerjavi z letom 1956 (10,9 m²) veaja za 1,5 m².²⁵³ Glede na preteklo obdobje je bil standard novih stanovanj boljši tako z vidika opremljenosti z elektriko, kanalizacijo, vodovodom, kuhinjo in stranišom kot tudi z vidika povpreane površine stanovanja in povpreane površine stanovanja na člana gospodinjstva.

Stanovanjski sklad iz sredine šestdesetih let je v mestih in naseljih mestnega znaaja izkazoval, da so stanovanja postajala dobro opremljena z elektriko (98 %), vodovodom (78 %) in kanalizacijo (83 %). Večinoma so imela kuhinje (89 %), nekoliko manj je bilo opremljenih s stranišom (61 %), še manj pa jih je imelo lastne kopalnice (42 %).²⁵⁴ Najveaj je bilo dvosobnih stanovanj, enosobnih in trisobnih pa je bilo manj.

252 Planišček, Regeneracija sosesk – stanje. Trajekt, 2. 10. 2012. V: *Regeneracija sosesk; Trajekt*. Dostopno na: <http://trajekt.org/2012/10/02/regeneracija-sosesk-stanje/>, 15. 12. 2017.

253 *Statistični letopis SR Slovenije 1966*, str. 383, tab. 25-1.

254 *Statistični letopis SR Slovenije 1966*, str. 383, tab. 25-1., str. 384, tab. 25-2., 25-3.

Glede na lastništvo je bilo leta 1960 v Sloveniji sezidanih 73,3% družbenih in 26,7% zasebnih stanovanj. Delež družbenih stanovanj je bil posebej visok leta 1962, ko je znašal 76,4% vseh zgrajenih stanovanj. Delež dokončanih gradenj se je v korist zasebnih stanovanj začel gibati po letu 1963, močneje pa po reformi leta 1965, in sicer kot rezultat zakonskih sprememb glede financiranja stanovanjske gradnje ter ustavitve dodeljevanja najemnih stanovanj v letu 1964.²⁵⁵

Z okoli 9000 zgrajenimi stanovanji na leto je gradnja stanovanj v šestdesetih letih stagnirala. Kot rečeno, je od srede šestdesetih let naraščala gradnja zasebnih stanovanj. Če je delež zasebnih gradenj leta 1960 znašal 26,7%, pa je v letu 1970 znašal 57,3% vseh zgrajenih stanovanj.²⁵⁶ Leta 1962 se je začela intenzivneje razvijati tudi gradnja stanovanj za trg. Uporaba novih materialov in konstrukcijskih elementov pa je vplivala na to, da se je za 1000 enot ali 7% zmanjšalo število nedograjenih stanovanj. Gradnjo stanovanj je sicer oviralo pomanjkanje urbanističnih programov za mesta z intenzivnim razvojem in prav tako rednega financiranja s strani občinskih stanovanjskih skladov, ki niso uspeli pritegniti sredstev interesentov za gradnjo stanovanj z nižjimi dohodki, saj skladi niso nudili možnosti za gradnjo cenejših stanovanj.²⁵⁷

Ukrepi za stabilizacijo gospodarstva so sredi šestdesetih let stanovanjsko gradnjo tako prizadeli, da jih je bilo v prvem polletju leta 1965 od predvidenih 12500 zgrajenih le 2015.²⁵⁸ Vzroki za zaostajanje so bili omejevanje investicijske potrošnje, neurejeno financiranje stanovanj (zlasti kupcev stanovanj) in deficitarnost določenega gradbenega materiala, kot sta cement in železo.²⁵⁹

141286 na novo zgrajenih stanovanj, od tega 33209 zasebnih, v letih 1955 in 1972 je najhujše stanovanjske stiske sicer

255 Roter, *Zidava stanovanj*, str. 10.

256 Prav tam.

257 *Sejni zapiski LS LRS*, 4. Sklic. Seje od 10. oktobra 1962 do 28. februarja 1963, str. 366, 367.

258 *Sejni zapiski SSRS*. Seje od 1. IX. 1965 do 15. XI. 1965, str. 462.

259 Prav tam, str. 459.

ublažilo, a hitremu prilivu prebivalstva s podeželja v mesta z gradnjami ni bilo mogoče slediti.²⁶⁰ Med številnimi vzroki za zaostajanje stanovanjske gradnje za hitro rastočimi potrebami so bili intenzivna migracija prebivalstva, še zlasti intenziven pritok v mestna področja, rast cen in pomanjkanje gradbenega materiala, pa tudi prepočasno reševanje zemljiških, urbanističnih in komunalnih problemov, slabosti kreditiranja in prepočasen razvoj stanovanjskega varčevanja.²⁶¹

V sedemdesetih letih, ko je bilo zgrajenih okoli 14000 stanovanj letno, se je stanovanjska gradnja sicer ponovno pospešila, a predvidena raven družbene gradnje ni bila dosežena, medtem ko je gradnja stanovanj v zasebni lasti presegla število, predvideno s planom.²⁶² Število novih stanovanj na tisoč prebivalcev se je v času povojne gradnje od 2,8 leta 1953 povečalo na 7,7 v letu 1974,²⁶³ v osemdesetih letih pa je kljub zmanjšanju na 7,2 stanovanji ostalo blizu evropskega povprečja.²⁶⁴

S spodbujanjem ekstenzivne industrije se je v sedemdesetih letih potreba po stanovanjih še povečala. Do leta 1981, ko je bilo zgrajenih 8 stanovanj na 1000 prebivalcev Slovenije, se je stanovanjski sklad povečal na več kot 600 000 stanovanjskih enot. Delež družbenih stanovanj v skupnem številu stanovanj je takrat, kot že rečeno, znašal več kot 31 %. Po podatkih popisa iz leta 1990 se je delež družbenih stanovanj v stanovanjskem skladu tega leta povečal na 33 %. Lastniki najemnega družbenega sklada stanovanj pa so bile takrat v 30 % občine, v 2 % država; večinski lastniki z 68 % pa so bila podjetja.²⁶⁵ S tako dinamiko gradnje stanovanj je bila primerljiva, dosežena ali celo presežena raven nekaterih drugih evropskih držav. Na 1000 prebivalcev je bilo

260 *Statistični letopis SRS 1966*, str. 384, tab. 25-3., *Statistični letopis SRS 1970*, str. 210, tab. 11-11., *Statistični letopis SR Slovenije 1975*, str. 195, tab. 11-9.

261 *Sejni zapiski SSRS*. Seje od 1. 12. 1972 do 31. 12. 1973, str. 507.

262 *Poročevalec Skupščine SR Slovenije in Skupščine SFR Jugoslavije za delegacije in delegate*. Analiza razvojnih možnosti SR Slovenije v obdobju 1986–1995/2000 s tabelarično in grafično dokumentacijo. Predlog smernic za dolgoročni plan SR Slovenije, 1984, str. 58.

263 Mlinar, *Slovenija 1945–1975*, str. 120.

264 *Poročevalec SRS in SFRJ za delegacije in delegate*, Analiza razvojnih možnosti SR Slovenije v obdobju 1986–1995/2000, str. 59.

265 Mandič, *Stanovanje in država*, str. 139.

v takratni DR Nemčiji na primer zgrajenih 10 stanovanj, v Bolgariji 8, v Franciji 7, v celotni SFRJ 7, na Češkoslovaškem, v ZR Nemčiji in na Švedskem 6, v Italiji in Švici pa po 2 stanovanji. Tako so leta 1981 v Sloveniji za 99 gospodinjstev obstajala 104 stanovanja. To je pomenilo, da je bil ustvarjen 0,3-odstoten presežek stanovanj glede na število gospodinjstev. Takšno razmerje je bilo ugodno tudi v primerjavi z nekaterimi drugimi državami, ki so bile gospodarsko bolj razvite. Leta 1975 je na 100 stanovanj v Franciji prišlo 85, na Švedskem pa 96 gospodinjstev; leta 1971 je v Italiji na 100 prišlo odpadlo 92, v DR Nemčiji pa 106 gospodinjstev.²⁶⁶

Bolje kot s številom stanovanj lahko njihov standard pokažemo z njihovo velikostjo oziroma kvaliteto. Povprečna velikost novih stanovanj v zasebni lasti se je od leta 1955 naglo povečevala, in sicer od 61 m² v letu 1955 do preko 90 m² v zgodnjih sedemdesetih letih. Leta 1979 je povprečna površina stanovanj v zasebni lasti dosegla skoraj 96 m². Povprečna površina družbenih stanovanj pa se je med letoma 1956 in 1960 zmanjševala s 64,5 m² na 44,5 m². Od leta 1960 naprej pa se je zmerno povečevala tudi velikost teh stanovanj, ki je leta 1972 znašala 56,8 m².²⁶⁷ Do leta 1979 se je povprečna površina novih družbenih stanovanj povečevala, a ni dosegla 60 m².

Leta 1981, ko je stanovanjski sklad razpolagal s presežkom glede na število gospodinjstev, je bil stanovanjski standard naslednji: z elektriko je bilo opremljenih 99 % stanovanj, s tekočo vodo 92 %, s kopalnicami 71,5 %. Povprečna velikost stanovanj je merila okrog 64 m², in sicer povprečno 20 m² na osebo. Centralno ogrevanje je imelo 39 % stanovanj. Največ stanovanj je bilo dvo- (35 %) in trisobnih (27,5 %), garsonjer je bilo 18,6 %, najmanj pa je bilo štiri- (11 %) in petsobnih stanovanj (6 %). V primerjavi z izhodiščnim letom je bil stanovanjski fond tega leta za 55 % večji.²⁶⁸ Čeprav se je stanovanjski standard do izteka

266 Strnad, Stanovanjski sklad SR Slovenije, str. 92.

267 Mlinar (ur.), *Slovenija 1945–1975*, str. 120.

268 *Statistični letopis SRS 1983*, str. 274, tab. 13-12. .

osemdesetih let še nekoliko izboljšal – predvsem se je izboljšala opremljenost s centralnim ogrevanjem, vodovodom, kopalnicami – pa je bilo kar 3,2 % ali 18 500 stanovanjskih enot začasno ali stalno nenaseljenih, od tega dve tretjini v nemestnih naseljih, in sicer zaradi neenakomernega gospodarskega razvoja, pospešene deagrarizacije in močnega preseljevanja v industrijske centre. Čeprav je povprečna stanovanjska površina na prebivalca znašala več kot 20 m², sta kar dve tretjini prebivalstva živeli na podpovprečni stanovanjski površini, saj je bilo družin namreč za 7,4 % ali 43 000 več kot gospodinjestev. To pomeni, da si je eno gospodinjstvo lahko delilo več družin. Nenehna rast cen stanovanj v osemdesetih letih je ob upadanju kupne moči prebivalstva povečevala povpraševanje po majhnih stanovanjskih enotah in pospeševala zasebno gradnjo. Ker je bilo po ocenah kar 30 % vseh stanovanj potrebnih prenove, 2 % pa rušenja, je bila starostna struktura stanovanjskega fonda dokaj neugodna.

V sedemdesetih letih se je kupna moč za nakup stanovanja kljub intenzivni rasti cen stanovanj postopno povečevala. Leta 1971 je bilo treba za 1 m² stanovanja odšteti 1,83 povprečnega osebnega dohodka oziroma je bilo moč kupiti za povprečni osebni dohodek 0,54 m² stanovanja. Leta 1978, ko je bilo treba za 1 m² stanovanja odšteti okoli 1,5 povprečnega osebnega dohodka oziroma je bilo za povprečno plačo moč kupiti 0,67 m² stanovanja, je bilo razmerje med ceno 1 m² stanovanja in povprečnim slovenskim osebnim dohodkom najugodnejše. Za povprečni jugoslovanski mesečni dohodek pa se je istega leta dalo kupiti 0,59 m² stanovanja. Razmerje med ceno kvadratnega metra stanovanja in povprečnim mesečnim dohodkom je bilo v Sloveniji v vseh letih ugodnejše kot v preostali Jugoslaviji. Nezadržna rast cen stanovanj ob relativno majhnem dvigu osebnih dohodkov je povzročila zniževanje kupne moči na začetku osemdesetih let. Leta 1981, ko je bilo treba za 1 m² stanovanja odšteti 1,7 povprečne plače oziroma je bilo za eno plačo moč kupiti 0,58 m² stanovanja, je bila kupna moč primerljiva s tisto iz leta 1976. Leta 1984 pa je cena za 1 m² stanovanja v družbeni

gradnji znašala že 1,84 povprečnega osebnega dohodka.²⁶⁹ Za povprečno veliko stanovanje (57,7 m²), ki so ga gradila gradbena podjetja v Sloveniji, bi moral delavec v letu 1980 delati 7,7 let. Leta 1983 pa bi moral delavec s povprečnim osebnim dohodkom za okoli 60 m² delati 9,2 leti. Za primerjavo navajam rezultate statističnih raziskovanj Ivice Strnad o potrebnem času za nakup 60 m² velikega stanovanja v nekaterih evropskih državah za leto 1976. Za nakup tako velikega stanovanja je delavec moral delati na Danskem okoli 2,5 let, v Franciji 7,1 leto, v Italiji pa 4,5 let.²⁷⁰

Tabela 14: Kupna moč za nakup 1 m² stanovanja 1971–1981²⁷¹ in leta 2008 ter 2012²⁷² v Sloveniji

Leto	Povprečna cena za m ² stanovanja (din)	Povprečni mesečni osebni dohodek (v din) v Sloveniji	Razmerje med ceno m ² stanovanja in osebnim dohodkom	Povprečna količina – število m ² stanovanja
1971	3014	1643	1,83	0,54 m ²
1976	6744	4068	1,65	0,6 m ²
1978	8767	5903	1,48	0,67 m ²
1980	13 995	8767	1,59	0,63 m ²
1981	19 437	11 404	1,7	0,58 m ²
	Povprečna cena za m ² stanovanja (eur)	Povprečni mesečni osebni dohodek (v eur) v Sloveniji		
2008	1850	899	2	0,5 m ²
2012	1650	991	1,66	0,6 m ²

269 Poročevalec Skupščine SR Slovenije in Skupščine SFR Jugoslavije za delegacije in delegate.

Poročilo o uresničevanju politike družbenega in ekonomskega razvoja SR Slovenije v letu 1984 in prva ocena možnosti razvoja v letu 1985, 19. 6. 1984, št. 20/I, str. 15.

270 Strnad, Cene stanovanj, str. 37.

271 Podatki o cenah stanovanja v Sloveniji so povzeti po: Strnad, Stanovanjski sklad SR Slovenije, str. 92.

272 Poročilo o slovenskem trgu nepremičnin za leto 2012, str. 21. (pri izračunu povprečnih cen stanovanj so obravnavana samo rabljena stanovanja), Statistični letopis RS 2009, str. 245, tab. 13.3.

Tabela 15: Stanovanjski sklad 1951–1991 v Sloveniji²⁷³

Leto	Število stanovanj	Število gospodinjstev	Povprečna površina stanovanja v m ²	Povprečna stanovanjska površina na 1 osebo v m ²
1951	368 000	403 000		
1956	386 000		43,6	11
1960	410 000	458 853	44,3	11,5
1961	418 000	458 853	44,5	11,7
1965	451 000		45,5	12,4
1971	471 076	515 531	57	15,5
1981	600 016	594 571	64,2	20
1987	669 519		66,3	21,8
1989	687 290		66,9	23

²⁷³ Število stanovanj povzeto po: za leto 1951 (in sicer samo stanovanjske enote, namenjene za stalno bivanje): Roter, Zidava stanovanj, str. 16; za leto 1956, 1960, 1961, 1965: *Statistični letopis SRS 1966*, str. 383, tab. 25-1.; za leto 1971: *Statistični letopis SRS 1974*, str. 114, tab. 2-6.; za leto 1981: *Statistični letopis SRS 1983*, str. 274, tab. 13-11.; za leto 1987: *Statistični letopis SRS 1989*, str. 305, tab. 15-11.; za leto 1989: *Statistični letopis RS 1991*, str. 304, tab. 15-11.

VIDIKI STANOVANJSKE PROBLEMATIKE V JUGOSLAVIJI MED LETOMA 1973 IN 1988

Tabela 16: Stanovanjski skladi po republikah in pokrajinah 1986²⁷⁴

Republike in pokrajine	Število stanovanj	Povprečna površina stanovanja v m ²	Povprečna stanovanjska površina na 1 osebo v m ²
BiH	1 130 000	60,6	14,6
Črna Gora	149 000	65,1	15,3
Hrvaška	1 488 000	66,9	20,5
Makedonija	481 000	75,7	16,5
Slovenija	636 000	69,7	21,6
Srbija	2 780 000	66,1	17,8
Območja izven pokrajin	1 814 000	62,7	18,1
Kosovo	259 000	79,5	10,6
Vojvodina	707 000	69,8	23,1
Jugoslavija	6 665 000	66,4	17,9

Stanovanjski sklad Jugoslavije je leta 1986 obsegal 6 665 000 stanovanj. To je pomenilo, da je glede na število gospodinjstev (6 600 000 po oceni iz leta 1986) izkazoval 6-odstotni presežek oziroma je približno 6% gospodinjstev razpolagalo z več kot eno stanovanjsko enoto. Regionalna distribucija stanovanj na gospodinjstvo/na prebivalca Jugoslavije je bila neenakomerna.

²⁷⁴ *Jugoslovenski pregled*, l. XXXI, 1987, sv. 9, str. 415. Osnovni pokazatelji uslova.

Na specifičen način je odražala socialno-ekonomski položaj gospodinjstev in njihovih članov po posameznih delih države. Stanovanjska površina na člana gospodinjstva je izkazovala, kako število članov gospodinjstva vpliva na stanovanjski standard. Na Kosovu, kjer je imelo povprečno gospodinjstvo sredi osemdesetih let največjo stanovanjsko površino, je zaradi številčnosti povprečnega gospodinjstva na osebo odpadla izjemno majhna površina stanovanja ($10,6\text{ m}^2$). Približno toliko stanovanjske površine ($10,9\text{ m}^2$) je na člana gospodinjstva v Sloveniji prišlo leta 1956. Povprečje v Jugoslaviji sredi osemdesetih let je znašalo $17,9\text{ m}^2$ na osebo. Največ, $23,1\text{ m}^2$ stanovanjske površine, je takrat na člana gospodinjstva prišlo v Vojvodini; z $21,6\text{ m}^2$ stanovanjske površine na člana gospodinjstva se je Slovenija v jugoslovanskem okviru uvrščala na drugo mesto.²⁷⁵

Največ jugoslovanskih gospodinjstev, 30%, je leta 1986 živelo v $61\text{--}80\text{ m}^2$ velikih stanovanjih in 29% od teh je menilo, da stanovanje ustreza njihovim potrebam. 28% gospodinjstev je bivalo v $41\text{--}60\text{ m}^2$ velikih stanovanjih, pri čemer jih je 14% menilo, da jim stanovanjska površina ustreza. Precej, 18% gospodinjstev, je živelo v $81\text{--}100\text{ m}^2$ velikih stanovanjih in 31% jih je ocenjevalo, da jim tolikšno stanovanje odgovarja. Po oceni gospodinjstev so bila stanovanja, v katerih so živeli, premajhna v povprečju za 10 m^2 oziroma za en prostor.

Način reševanja stanovanjskega vprašanja, ali z nakupom/izgradnjo stanovanja/hiše ali s pridobitvijo stanovanjske pravice, je leta 1986 v tedanjih pogojih in spremljajočih stroških stanovanjske izgradnje izjemno vplival na ekonomski položaj gospodinjstva. Za nakup okoli 60 m^2 velikega stanovanja je bilo takrat v povprečju potrebnih 20 letnih osebnih dohodkov, kar je bilo rezultat znižanja realnega osebnega in družinskega dohodka na eni in porasta cen stanovanj na drugi strani.²⁷⁶

Glede na stanovanjski status je bilo v Jugoslaviji leta 1987 največ, 63% gospodinjstev, lastnikov stanovanj, 32% nosilcev

275 Prav tam.

276 Prav tam.

stanovanjske pravice, 5 % pa jih je bilo v povprečju v podnajemniškem razmerju. Razmestitev gospodinjstev z vidika lokacije stanovanja v naselju je bila tesno povezana s stanovanjskim statusom. V ožjem centru so stanovali nosilci stanovanjske pravice. Lastniki stanovanj, ki so angažirali lastna finančna sredstva pri reševanju stanovanjskega vprašanja, pa so bili pretežno nastanjeni izven ožjega centra, saj niso zmogli visokih cen zemljišč v centru naselja. Sredi osemdesetih let so stanovanjsko vprašanje jugoslovanska gospodinjstva najpogosteje reševala z angažiranjem lastnih finančnih sredstev (takih je bilo 66 % gospodinjstev; 6 % gospodinjstev pa je pridobilo stanovanjsko pravico z vlaganjem lastnih sredstev). Le 17 % gospodinjstev v Jugoslaviji je tak način pridobitve stanovanja zaradi nesorazmerno visokih cen stanovanj v razmerju do osebnega dohodka ter zelo neugodnih stanovanjskih posojil ocenjevalo kot zaželen.²⁷⁷

Komunalna opremljenost stanovanj leta 1973 v Sloveniji in Jugoslaviji

V letu 1973 so se zbirale naslednje skupine podatkov glede komunalne opremljenosti stanovanj: opremljenost z elektriko, vodovodom in centralnim ogrevanjem; elektriko in vodovodom; samo z elektriko. Slovenska gospodinjstva so bila v primerjavi z jugoslovanskimi precej bolje opremljena. Elektriko, vodovod in centralno ogrevanje je hkrati imelo 12 % slovenskih gospodinjstev. V primerjavi z jugoslovanskimi je to pomenilo 5 % boljšo opremljenost. Elektriko in vodovod je hkrati imelo več kot 65 % slovenskih gospodinjstev, kar je pomenilo za 25 % boljšo opremljenost od jugoslovanskega povprečja. Le električno napeljavo je takrat imelo samo 20 % slovenskih gospodinjstev, medtem ko je le takšno napeljavo imela še skoraj polovica vseh jugoslovanskih gospodinjstev.

²⁷⁷ Prav tam, str. 415, 416.

Tabela 17: Primerjava komunalne opremljenosti stanovanj slovenskih in jugoslovanskih gospodinjstev 1973

1973	podatki v %				
	Komunalna opremljenost stanovanj	Vsa gospodinjstva	Nekmečka	Mešana	Kmečka
Slovenija					
Elektrika, vodovod, centralno ali električno ogrevanje	11,9	17,7	1,9	1,7	20,6
Elektrika in vodovod	65,5	69,5	62,8	48,1	68,5
Samo elektrika	20,8	12,1	32,8	44,4	10,5
Brez	1,7	0,7	2,5	5,8	0,4
Jugoslavija					
Elektrika, vodovod, centralno ali električno ogrevanje	7	13,2	0,7	0,5	14,3
Elektrika in vodovod	39,2	57,6	27,2	11,9	57,3
Samo elektrika	47,2	27,8	64,8	69,9	27,4
Brez	6,6	1,4	7,4	17,6	0,9

Stanovanjski standard leta 1988 v Sloveniji

Največ prebivalcev Slovenije (27,2%) je leta 1988 živel v stanovanjih, zgrajenih v sedemdesetih letih. V stanovanjih, zgrajenih v šestdesetih letih, jih je živel 21,6%; precej, več kot 16%, pa jih je živel v stanovanjih, zgrajenih pred letom 1920. Od 100 anketiranih gospodinjstev jih je največ (32,8%) uporabljalo za stalno prebivališče trisobno stanovanje, več kot 29% štiri- in večsobno stanovanje. Kar 23% pa jih je živel v posebnih sobah brez sanitarij.²⁷⁸ Od 100 anketiranih gospodinjstev jih je največ (45,2%) živel v družinski hiši z enim stanovanjem.²⁷⁹

²⁷⁸ Statistični letopis RS 1990, str. 492, tab. 28-13.

²⁷⁹ Prav tam.

ZDRAVSTVENO ZAVAROVANJE IN RAZVOJ ZDRAVSTVENE DEJAVNOSTI

Življenjsko raven prebivalcev določa tudi dostopnost socialne infrastrukture oziroma storitev družbenih dejavnosti. Ena pomembnejših družbenih dejavnosti je poleg javne varnosti, javnega šolstva, pokojninskega in invalidskega zavarovanja, otroškega varstva, socialnega skrbstva in družbene izgradnje stanovanj tudi javno financiran zdravstveni sistem. Ker je od njega odvisna najvišja vrednota v življenju – zdravje, daje pa tudi osnovo za doseganje boljše življenjske ravni, v nadaljevanju predstavljam področje zdravstva.

V povojnem obdobju se je v Sloveniji zdravstveno varstvo močno razvilo. Od centralistične ureditve in razdrobljene ter maloštevilne zasebne prakse na področju zdravstvene dejavnosti ter od enotnega državnega sistema socialnega zavarovanja na področju zdravstvenega varstva se je postopno, skladno z razvojem družbeno-politične ureditve, znanosti in zdravstvenega stanja prebivalstva, prešlo na enoten sistem. Področje zdravstvenega varstva se je po vojni razvijalo na podlagi miselnosti, da je mogoče vzpostaviti družbeno-ekonomsko ureditev, v kateri so vsem zagotovljene vse dosegljive dobrine s področja družbenih dejavnosti z najširšo solidarnostjo vseh državljanov.

Načela in temelje zdravstvenega zavarovanja je na novo postavil in učvrstil Zakon o zdravstvenem zavarovanju, ki ga je leta

1962 sprejela Zvezna ljudska skupščina. Zakon je v zavarovanje vključil tudi skupine, ki so pridobile pravice po posebnih zakonih. Z zveznim zakonom iz leta 1959 in republiškim zakonom iz leta 1961 je bilo uvedeno zdravstveno zavarovanje kmetov, ki je bilo kot posebna veja zdravstvenega zavarovanja v Sloveniji uveljavljeno 1. januarja 1960.²⁸⁰ Z njim so kmetje pridobili pravice do osnovnega zavarovanja v celoti, za določene storitve pa le deloma na račun socialnega zavarovanja. Zvezni zakon je republikam tudi dopuščal, da so dale kmetom več pravic tudi do storitev iz razširjenega zavarovanja ter da so imeli možnost dostopa do storitev iz osnovnega zavarovanja pod ugodnejšimi pogoji. Skladno z zakonom so bili v zavarovanje vključeni tudi družinski člani zavarovancev. Na območju Jugoslavije je to pomenilo resen korak k uveljavitvi splošnega zdravstvenega zavarovanja, saj je le-to postalo obvezno za vse, ki jih je zakon posebej opredelil. Zdravstveno zavarovanje se je v okviru komunalnih skupnosti socialnega zavarovanja in sredstev uresničevalo po načelih solidarnosti. Z zakonom je bilo določeno, da se zdravstveno zavarovanje financira z zbranimi prispevki, ki so se stekali v sklade zdravstvenega zavarovanja komunalnih skupnosti zdravstvenega zavarovanja.²⁸¹ Pravice iz zdravstvenega zavarovanja so se nanašale na zdravstvene storitve, na nadomestila plač in povračila potnih stroškov ter na pravice do denarnih prejemkov v primeru rojstva otroka ali ob smrti zavarovane osebe. Doplačila zavarovancev pa so bila predpisana za zdravila in neobvezna cepljenja. Doplačila je smela predpisati tudi posamezna republika, in sicer za storitve bolnišničnega in zdraviliškega zdravljenja.

Skupščina jugoslovanske skupnosti socialnega zavarovanja je bila namreč po zakonu dolžna predpisati navodila o predpisovanju, izdajanju in zaračunavanju zdravil in tudi določiti, katera zdravila se smejo predpisovati na račun zavarovanja. Pristojna je bila tudi za določanje indikacij za zobno-protetične in druge medicinske pripomočke, za standarde materialov in njihove

280 Toth, *Zdravje, zdravstveno varstvo*, str. 446.

281 Prav tam.

življenjske dobe. Zakon je posebej uredil pravice in obveznosti iz zavarovanja umetnikov in obrtnikov. V zdravstvenem zavarovanju je tudi uredil vlogo zdravnikov posameznikov in zdravniških komisij, zadolženih za reševanje pritožb zavarovanih oseb. Omenjeni zakon je področje zdravstvenega zavarovanja uredil za skoraj deset let.

Splošni zakon o zdravstvenem varstvu in zdravstveni službi, sprejet leta 1965, pa je bil prvi predpis, ki je na vseh ravneh, od federacije do republik in okrajev, pravno urejal organizacijo in delovanje zdravstvene službe in določal nosilce strategije in načrtovanja zdravstvenega varstva ter politike. Opredelil je torej delovanje in naloge zdravstvene službe ter družbenopolitičnih skupnosti, v manjšem delu pa tudi pravice bolnikov med obravnavo v zdravstvenih zavodih. Zakon je določil tudi tipe zdravstvenih zavodov in predvidel ustanovitev zdravstvenih centrov ter njihove funkcije. Med naloge zdravstvenih centrov je uvrstil spremljanje zdravstvenega stanja ter higienskih razmer območja, zbiranje in obdelovanje zdravstvenostatističnih podatkov, pripravo predlogov za načrt mreže javne zdravstvene službe in programa zdravstvenega varstva območja centra, proučevanje možnosti razvoja zdravstvenih zmogljivosti in dajanje mnenj pristojnim organom družbenopolitičnih skupnosti. Za izvajanje zdravstvenega varstva in splošnih higienskih ukrepov na področjih, ki jih niso posebej urejali republiški zakoni, so bile z zakonom pooblašene občine in širše družbenopolitične skupnosti. V mejah pristojnosti federacije pa so bili skrb za uresničevanje mednarodnih sporazumov, predpisovanje obsega evidenc ter zdravstvenostatističnih raziskovanj in skrb za oskrbo Jugoslavije z zdravili in drugim sanitetnim materialom.²⁸²

Na republiški ravni je določila splošnega zakona v Sloveniji aprila 1965 opredelil Zakon o zdravstvenem varstvu in zdravstveni službi v SR Sloveniji. Zdravstveno službo z zdravstvenimi zavodi kot samostojnimi in samoupravnimi delovnimi organizacijami je opredelil kot družbeno-javno službo in dejavnost

282 *Uradni list SFRJ*, št.9/65.

posebnega družbenega pomena. Zelo podrobno je razčlenil vsebino zdravstvenega varstva. To je obsegalo splošne higienske ukrepe, ukrepe za utrjevanje zdravja in preprečevanje bolezni ter njihovo zgodnje odkrivanje, pravočasno zdravljenje in rehabilitacijo, ukrepe za preprečevanje nalezljivih bolezni, poseben zdravstveni nadzor, izobraževanje in vzgojo ter ukrepe ob elementarnih nezgodah. Posebno pozornost je zakon namenil preventivi in skrbi za zdravje žensk, povezanima z nosečnostjo in porodom, ter varstvu novorojencev ter majhnih in šolskih otrok. Na območju Slovenije je glede načina upravljanja zdravstvenih zavodov dovoljeval ustanoviti skupnosti le-teh. Republiškega sekretarja za zdravstvo in socialno varnost pa je Temeljni zakon o organizaciji in financiranju socialnega zavarovanja pooblaščal za izdajanje smernic in predpisov glede elementov za sklepanje pogodb med zdravstvenimi zavodi kot izvajalci in skupnostmi socialnega zavarovanja glede zdravstvenih storitev zavarovanim osebam. Taisti je bil tudi določen, da nadzoruje potek in pravilnost sklepanja teh pogodb ter višino cen zdravstvenih storitev.²⁸³ Za lažje poslovanje je republiški sekretar za zdravstvo in socialno varstvo leta 1969 izdal nomenklaturu 993 zdravstvenih storitev z vseh področij zdravstvenih dejavnosti, z izjemo transfuziologije, stomatologije, lekarniške in nekaterih drugih dejavnosti, pozneje pa še nomenklaturu zobozdravstvenih storitev.

Osnovo za ureditev poslovanja med skupnostmi zdravstvenega zavarovanja delavcev oz. kmetov in zdravstvenimi zavodi kot izvajalci so predstavljali načrti zdravstvenih zavodov, ocenjeni s strani zdravstvenega centra. Proces celovitejšega organiziranja izvajalcev zdravstvenega varstva v Sloveniji pa se je začel z zakonom o organizaciji zdravstvene službe leta 1968. Po njem so se takratni samostojni zdravstveni zavodi na primarni ravni povezali v večje zdravstvene organizacije. Izoblikovalo se je šest vrst zdravstvenih organizacij: zdravstveni dom, bolnišnica, zavod za zdravstveno varstvo, specialni zavod oz. inštitut, lekarna, naravno zdravilišče.

²⁸³ *Uradni list SFRJ*, št. 22/65, 57/65 in 29/66.

V razvoju zdravstvenega varstva v Sloveniji se je z letom 1970 začelo prelomno obdobje. Republiška skupščina je takrat sprejela nov zakon o zdravstvenem zavarovanju in o obveznih oblikah zdravstvenega varstva. Določal je, da v okviru skupnosti zdravstvenega zavarovanja »zavarovanci zase in za svoje družinske člane samostojno določajo raven in obseg pravic, pogoje in postopke za njihovo uresničevanje ter sredstva za njihovo uveljavljanje.« Zakon je vsem zavarovancem zagotovil obvezen obseg pravic. Zavarovanci so se združevali v tri različne oblike skupnosti: v skupnosti zdravstvenega zavarovanja delavcev, zdravstvenega zavarovanja kmetov in zdravstvenega zavarovanja oseb, ki so opravljale samostojno dejavnost (obrtniki, prevozniki, gostinci, odvetniki, umetniki, nekateri drugi poklici). Skupnosti zavarovancev so oblikovale zvezo skupnosti zdravstvenega zavarovanja na ravni republike. Enake pravice kot ostali zavarovanci so po zakonu, ki je vključil v obvezno zavarovanje praktično celotno prebivalstvo, dobili tudi študentje, šolarji in dijaki, ki niso mogli biti zavarovani kot družinski člani, prostovoljci, otroci brez staršev. Med nujnimi oblikami zdravstvenega varstva, zagotovljenimi vsemu prebivalstvu, so bili: preprečevanje, odkrivanje, zatiranje in zdravljenje tuberkuloze, veneričnih in drugi nalezljivih bolezni, nega in zdravljenje duševnih bolezni, posebni programi za ženske, ki so se nanašali na nosečnost, porod, materinstvo in kontracepcijo, vse storitve za otroke, šolarje in nezaposleno mladino ter storitve za zgodnje odkrivanje in zdravljenje raka, sladkorne bolezni, mišične in živčno-mišične bolezni.²⁸⁴

Poleg obveznih oblik zdravstvenega varstva je zakon določal tudi pravice delavcev v primeru bolezni ali poškodbe izven dela. Med te je poleg obveznih oblik uvrščal še druge pravice, ki so si jih delavci samostojno določili, ali minimalne pravice po mednarodnih pogodbah, ki jih je sklenila Jugoslavija, denarna nadomestila in druge denarne dajatve, ki so jih določile skupnosti, pri katerih pa je bilo dovoljeno določiti doplačila

284 Toth, *Zdravje, zdravstveno varstvo*, str. 450.

zavarovancev za posamezne storitve. Ena izmed pravic iz zdravstvenega zavarovanja je bilo denarno nadomestilo v času porodniškega dopusta. Pogoj za pridobitev te pravice je bilo predhodno 3-mesečno neprekinjeno zavarovanje ali 6-mesečno s prekinitvami v zadnjem letu. Nadomestilo ni bilo nižje od 60 % osnove ali od minimalne plače.²⁸⁵

Posebno poglavje je bilo namenjeno poškodbam na delu in poklicnim boleznim. Zavarovanci, ki bi se poškodovali pri delu ali bi zboleli za poklicno boleznijo, so imeli po zakonu v celoti zagotovljeno kritje stroškov vseh vrst zdravljenja, rehabilitacije in medicinskih pripomočkov. V času zadržanosti z dela so bili tudi upravičeni do nadomestil plač na račun skupnosti. Delodajalci so bili zakonsko dolžni poskrbeti za izvajanje in financiranje določenih ukrepov, s katerimi bi preprečevali poškodbe na delu in poklicne bolezni. Morali so plačevati analizo in oceno delovnih mest, organizacijo prve pomoči na delovnih mestih, zdravstvene preglede delavcev pred zaposlitvijo in druge preventivne preglede zaposlenih, posebne ukrepe za varstvo delavcev z zmanjšano delovno zmožnostjo ter vzgojo in osveščanje delavcev o varstvu in zdravju pri delu.²⁸⁶

Zdravstveno zavarovanje je bilo po zakonu iz leta 1970 financirano s prispevki delavcev oziroma zaposlenih zavarovancev. Prispevke za nezaposlene je plačeval zavod za zaposlovanje, za upokoјence in osebe na poklicni rehabilitaciji pa sklad za pokojninsko in invalidsko zavarovanje. Osnova za izračun višine prispevka je bila bruto plača, za upokoјence pa pokojnina.²⁸⁷ Višina prispevkov za posameznega zavezanca je bila odvisna od tega, ali je bil zavarovan le za obvezne oblike zdravstvenega varstva ali tudi za bolezen in poškodbe izven dela ali celo za poškodbe na delu in poklicne bolezni.

V posebnem poglavju je zakon urejal zdravstveno zavarovanje kmetov. Za svoje zavarovanje so na določenem območju

285 Prav tam, str. 451.

286 Prav tam.

287 Prav tam.

lahko delovale vse tri skupnosti, ki so imele skupno službo za finančne, strokovne, administrativne in druge naloge. Zavarovanci različnih skupnosti zdravstvenega zavarovanja so imeli različne pravice in obveznosti. Kmetje so si lahko zagotovili toliko pravic, kot so jih zmogli pokriti z lastnimi prispevki. Skladno z zakonom so skupnosti zdravstvenega zavarovanja kmetov, ki so se financirale s prispevki kmetov iz katastrskega dohodka, dohodkov iz gozdov ter iz drugih dohodkov iz kmetijske dejavnosti, morale svojim zavarovancem zagotavljati obvezne oblike zdravstvenega varstva; obseg pravic pa so lahko razširile na druge oblike in pravice, če so jih lahko finančno pokrile. Kmetom borcem in njihovim družinskim članom pa je zakon v okviru skupnosti kmetov iz proračunskih sredstev določal enake pravice kot delavcem.²⁸⁸ Zavarovanje oseb, ki so opravljale samostojno poklicno dejavnost, je zakon urejal podobno.

Z uveljavitvijo zakona iz leta 1970 je bilo končano obdobje komunalnih skupnosti socialnega zavarovanja. Zakon, ki je vse zavarovane vključil v obvezne oblike zdravstvenega varstva, je za zdravstveno varstvo prebivalstva pomenil izredno pridobitev. Čeprav so še obstajale razlike v pravicah med posameznimi skupinami zavarovancev, je bil to na področju zdravstvenega varstva le začetek odpravljanja neenakosti med ljudmi. Pomembna pridobitev tega zakona so bila tudi od drugih vej socialnega zavarovanja ločena sredstva in upravljanje zdravstvenega zavarovanja ter varstva. Zdravstveno zavarovanje je sicer ostalo sestavni del socialne varnosti, a je bilo njegov razvoj treba načrtovati drugače od drugih vej socialnih zavarovanj. Avtonomnost področja in upravljanje na načelih samoupravljanja je omogočilo reševanje posebnih problemov zdravstvenega varstva.²⁸⁹

Model je imel tudi šibke točke in določene pomanjkljivosti, kot na primer: nad odločitvami zavarovancev delavcev so bdeli razni drugi organi, ki so jim omejevali teoretično pravico o samostojnem odločanju o vseh pravicah in obveznostih do

288 Prav tam, str. 452.

289 Prav tam, str. 453.

zdravstvenega zavarovanja; razdrobljenost skupnosti in razlike le-teh po številu zavarovancev glede na ekonomsko moč; zaradi političnih opredelitev vloge delavstva so bili iz upravljanja izločeni delodajalci oz. njihovi predstavniki, kar ni bilo dobro, saj so imeli delodajalci pomembno vlogo pri ustvarjanju materialnih osnov za zdravstveno varstvo in zavarovanje.²⁹⁰

Delavci in kmetje so se z referendumom leta 1972 odločili združiti svoje takratne sklade za zdravstveno varstvo in zdravstveno zavarovanje ter medsebojno izenačiti pravice do zdravstvenega varstva. Dokončno uveljavitev enotnega sistema zdravstvenega varstva pa sta omogočila sprejetje ustave leta 1974 in uveljavitev novih družbenih odnosov v smislu interesnega povezovanja med uporabniki in izvajalci storitev. Dotedanje skupnosti zdravstvenega zavarovanja so po ustavi nadomestile samoupravne interesne skupnosti. Zdravstveno varstvo s statusom dejavnosti posebnega družbenega pomena oziroma dobrine s široko koristnostjo je po ustavi in skladno z zakonom o združenem delu postalo sestavni del programa Samoupravne interesne skupnosti za svobodno menjavo dela. Ta je poleg zdravstvenega varstva pokrivala še področja vzgoje in izobraževanja, znanosti in kulture ter socialnega varstva, tj. otroškega varstva in socialnega skrbstva.²⁹¹ Z Zakonom o zdravstvenem varstvu, ki se je začel uporabljati januarja 1975, so bile poleg vključitve vsega prebivalstva v kritje stroškov za zdravstvene storitve povsem izenačene tudi njihove pravice do zdravstvenih storitev. Obstajale so tri vrste zdravstvenih SIS-ov: občinske zdravstvene skupnosti; več občinskih zdravstvenih skupnosti je ustanovilo regionalno zdravstveno skupnost; vse skupnosti pa so se povezale v republiško zdravstveno skupnost z imenom Zdravstvena skupnost Slovenije.²⁹² Enote osnovne zdravstvene dejavnosti so morale biti zaradi ustrezne dostopnosti do zdravstvenih storitev organizirane v občinah, specialistične ambulantne in bolnišnične

290 Prav tam.

291 Borak, K slovenskemu nacionalnemu gospodarstvu, str. 1111.

292 Toth, *Zdravje, zdravstveno varstvo*, str. 455.

dejavnosti pa v regijah. Zakon je določal tudi vrste zdravstvenih zavodov, pri čemer je kot nosilca osnovne zdravstvene dejavnosti določil zdravstveni dom. Zasebna zdravstvena dejavnost ni bila dovoljena.²⁹³

Financiranje zdravstvenega varstva je potekalo s plačevanjem prispevkov zaposlenih in drugih, ki so imeli dohodek. Delodajalci niso plačevali prispevkov, financirali pa so zdravstvene ukrepe, povezane z varnostjo pri delu, prispevali so tudi v primeru poškodb na delu, za primere poklicnih bolezni in za pravice iz dodatnega programa, kot so razširjene pravice, investicije, posebne naloge. Prispevke za zdravstveno varstvo sta plačevali tudi skupnost pokojninskega in invalidskega zavarovanja za upokojence in skupnost za zaposlovanje za nezaposlene osebe.²⁹⁴ Merila za vrednotenje zdravstvenih storitev so bili kadrovski, delovni, časovni, materialni normativi in normativi tehnične opremljenosti. V Sloveniji je bil vsem ljudem z zakonom zagotovljen enoten obseg zdravstvenega varstva. S postopno in vztrajno širitvijo pravic do dobrin s področja zdravstvenega varstva se je doseglo stanje, v katerem so imeli vsi občani in njihovi družinski člani pravico do vseh zdravstvenih storitev oziroma dejavnosti, ki so jih takrat znali opraviti, in to ne glede na njihov materialni položaj in sposobnost plačevanja prispevkov za te storitve. Zakon o zdravstvenem varstvu iz leta 1980 je pomenil le utrjevanje in nadgradnjo zdravstvenega varstva v pogojih socialističnega samoupravljanja, in sicer glede načina odločanja o pravicah in obveznostih.

Zmogljivost zdravstvene dejavnosti in zdravstvenega zavarovanja se je zelo okrepila po vojni, predvsem v sedemdesetih letih. Tako na ravni osnovnega kot na ravni bolnišničnega zdravstvenega varstva so se na novo zgradile in posodobile zdravstvene ustanove.²⁹⁵ Na začetku osemdesetih let je dejavnost

293 Prav tam, str. 456.

294 Prav tam.

295 Zdravstvene dejavnosti obsegajo zdravstvene zmogljivosti na primarni, sekundarni in terciarni ravni. Primarno zdravstveno varstvo je dostopno brez napotnice in obsega dejavnost osnovnega zdravstvenega varstva in lekarniško dejavnost. Zdravstveno varstvo

osnovnega zdravstvenega varstva, ki se jo je izvajalo v ambulantah, zdravstvenih postajah in domovih in po potrebi tudi na terenu, obsegala ambulante in dispanzerje za splošno medicino, ambulante za varstvo delavcev, otrok in mladine, ambulante za varstvo žena in borcev NOV ter pnevmofiziološke in psihiatrične dispanzerje. Na primarni ravni so bili organizirani tudi zobozdravstveno varstvo, patronažna služba, higiensko-epidemiološka in lekarniška dejavnost. V ambulanti, dispanzerju ali posvetovalnici na ravni primarnega zdravstvenega varstva je bil na začetku osemdesetih let vsak predšolski otrok obravnavan povprečno petkrat, šolski 2,5-krat, delavec dvakrat v letu, vsaka ženska v fertilem obdobju pa enkrat v letu.²⁹⁶

Ambulantno-specialistična dejavnost je takrat obsegala specialistično obravnavo obolelega ali poškodovanega ter specialistične zdravstvene storitve na področju higiene, epidemiologije in socialne medicine. V okviru ambulantno-specialistične dejavnosti so 50 % specialističnih zdravstvenih storitev predstavljale internistična in kirurška stroka, rehabilitacija in okulistika, po 7–8 % pa otorinolološka, ginekološka, ortopedska in pediatrična stroka. V osnovni in ambulantno-specialistični dejavnosti je bilo v drugi polovici sedemdesetih let v Sloveniji opravljenih nad 90 % kurativnih pregledov in le slabih 10 % preventivnih pregledov. V letih 1976–1979 se je njihovo število zaradi zmanjšanja števila pregledov v pnevmofiziologiji ter dermatovenerološki in specialistični dejavnosti znižalo za 2 %. V enakem obdobju pa se je v zdravstvenem varstvu otrok število pregledov povečalo za 9 % na leto, v ambulantah medicine dela pa za 8 %. Skupno število preventivnih pregledov se je povečalo za 12 %, od tega v splošni medicini za 64 %, v medicini dela za

na sekundarni ravni obsega dejavnost specialističnih ambulant in bolnišnično dejavnost. Za obravnavo na tej ravni je potrebna napotitev zdravnika na primarni ravni. Zdravstveno varstvo na terciarni ravni obsega dejavnost klinik in inštitutov ter drugih pooblaščenih zdravstvenih zavodov. Za obravnavo na tej ravni je potrebna napotitev zdravnika s primarne ali sekundarne ravni.

296 *Priloga poročevalca*. Informacija o uresničevanju zdravstvenega varstva v SR Sloveniji, 13. 10. 1981, str. 22.

32 %; število preventivnih pregledov šolske mladine pa se je povečalo za 26 %.²⁹⁷

Cepljenje proti davici v Ljubljani aprila 1958
(MNZS, foto: Edi Šelhaus)

Osnovno in ambulantno-specialistično dejavnost se je na začetku osemdesetih let najpogosteje obiskalo zaradi bolezni dihal, poškodb in bolezni živčevja, čutil ter prebavil. Eno četrtno vseh ugotovljenih bolezni v osnovni in ambulantno-specialistični dejavnosti so predstavljale bolezni dihal. V primerjavi z letom 1950 je bilo teh na začetku osemdesetih let petkrat več; pomnožile pa so se tudi poškodbe. Sicer pa sta se do srede sedemdesetih let smrtnost in obolevnost prebivalstva zmanjšali. Zmanjšalo se je število primerov kožnih obolenj in nalezljivih bolezni. Kot je značilno za razvite države, pa so bile v porastu kronične degenerativne bolezni, poškodbe in novotvorbe. Najhitreje so naraščale bolezni prebavil, obtočil, novotvorbe, bolezni kosti in gibal ter zapleti pri nosečnosti. V letih 1976–1979

297 Prav tam, str. 21.

se je število obolenj prebavil povečalo za 20 %, zapletov pri nosečnosti in porodu za 25 %, obolenj kosti in gibal za 10 %, število novotvorb pa za 9 %.²⁹⁸

Bolnišnične zdravstvene zmogljivosti in bolnišnična dejavnost, ki je obsegala specialistično obravnavo stacionarnih bolnikov oziroma poškodovancev v splošnih, specialističnih in univerzitetnih bolnišnicah z ožjimi strokovnimi področji, kot so kirurgija, internistika, ginekologija in porodništvo, pediatrija, infektologija, pnevmofiziologija, otorinolaringologija, okulistika, urologija, travmatologija, ortopedija, nevrologija, psihiatrija, dermatologija in nuklearna medicina, so se s povojno obnovo, adaptacijami, dozidavami in sodobnejšo opremo izboljšale. Izboljšal se je predvsem posteljni standard. Število bolnišničnih postelj je od leta 1945, ko je bilo 4680 postelj ali 4,4 postelje na 1000 prebivalcev, do leta 1980 porastlo na 13 551 postelj ali 7,2 postelji na 1000 prebivalcev.²⁹⁹

Namembnost bolnišničnih ustanov se je prilagajala dinamiki sprememb v patologiji prebivalstva, razvoju doktrine in družbe. Investicijska politika, usmerjena predvsem v gradnjo bolnic, pa ni prinesla vidnejšega napredka v izpopolnjevanju in modernizaciji funkcionalne opremljenosti. Kar se tiče kadrovskih zmogljivosti, je obstajalo nesorazmerje med dejanskimi potrebami po zdravstvenih delavcih in objektivnimi možnostmi za njihovo izobraževanje in zaposlovanje. V nekaterih dejavnostih je zdravnikov primanjkovalo. Hitreje od osnovnega zdravstvenega varstva se je zaradi sledenja svetovnim trendom razvijalo specialistično in bolnišnično zdravstveno varstvo. V Sloveniji je bilo leta 1961 v bolnišničnem zdravstvenem varstvu zaposlenih 534 zdravnikov, v osnovnem pa 578. Leta 1971 se je število zaposlenih v bolnišničnem zdravstvenem varstvu dvignilo na 1012 zdravnikov, v osnovnem pa le na 804. Do leta 1981 se je število zaposlenih v osnovnem zdravstvenem varstvu približalo številu, zaposlenih v bolnišničnem zdravstvenem

²⁹⁸ Prav tam.

²⁹⁹ Prav tam.

varstvu. V bolnišničnicah je bilo tako takrat zaposlenih 1506, v osnovnem zdravstvenem varstvu pa 1487 zdravnikov. Na zdravnika je leta 1982 v Sloveniji prišlo v povprečju 584 prebivalcev; v osnovnem zdravstvenem varstvu 1348, v bolnišničnem pa 1252. V osnovnem zdravstvenem varstvu je bilo zaposlenih 43 %, v bolnišničnem pa 57 % zdravnikov.³⁰⁰ Dosežena raven zdravniške preskrbe je bila primerljiva z ravni na Švedskem iz leta 1977.³⁰¹

Število zdravstvenih delavcev različnih strokovnih profilov in razvoj zdravstvene dejavnosti sta se povečevala vzporedno z naraščanjem življenjske ravni. Cilj dostopnosti zdravstvenih storitev vsem prebivalcem ne glede na njihovo gmotno stanje in geografsko območje se je predvsem v šestdesetih in sedemdesetih uspešno uresničeval. Delež zdravnikov, zaposlenih v zdravstvenih domovih, se je v sedemdesetih povečal od 37 % na 43 %; preskrbljenost z bolnišničnimi posteljami pa je sredi sedemdesetih z okoli 8 posteljami na 1000 prebivalcev dosegla evropsko povprečje.³⁰² Leta 1987, ko je na tisoč prebivalcev prišlo 12,8 bolniških postelj, je bilo povprečje sosednjih držav malenkostno preseženo.³⁰³ Tudi število zdravstveno zavarovanih oseb se je močno povečalo. Leta 1972 je bilo na vsakih 1000 prebivalcev 1040 zavarovanih oseb, kar je pomenilo, da je število zavarovanih oseb presegalo število prebivalcev, saj so bili zdravstveno zavarovani tudi zdomci in delavci s stalnim bivališčem v drugih republikah.³⁰⁴ V strukturi zavarovancev se je od takrat zaradi zniževanja deleža kmečkega prebivalstva

300 *Priloga poročevalca Skupščine SR Slovenije in Skupščine SFR Jugoslavije za delegacije in delegate*. Analiza razvojnih možnosti SR Slovenije v obdobju 1986–1995/2000, Priloga I, l. X, 16. 3. 1984, str. 64 in 74 in *Priloga poročevalca Skupščine SR Slovenije in Skupščine SFR Jugoslavije za delegacije in delegate*. Analiza razvojnih možnosti SR Slovenije v obdobju 1986–1995/2000, Priloga II, Tabelarična in grafična dokumentacija, l. X, 16. 3. 1984, str. 26; *Kazalci o delu zdravstvene dejavnosti v SR Sloveniji za leta 1979 do 1983*, 1984, št. 19/84, str. 45.

301 *Poročevalec Skupščine SR Slovenije in Skupščine SFR Jugoslavije za delegacije in delegate*. Analiza razvojnih možnosti SR Slovenije v obdobju 1986–1995/2000 s tabelarično in grafično dokumentacijo. Predlog smernic za dolgoročni plan SR Slovenije, 1984, str. 74.

302 Mlinar (ur.), *Slovenija 1945–1975*, str. 174.

303 *Poročevalec Skupščine SR Slovenije in Skupščine SFR Jugoslavije za delegacije in delegate*. Skupna dokumentacija k majski analizi 1989 in analizi razvojnih možnosti za obdobje 1991–1995, l. XV, št. 15/II, 1989, str. 64.

304 Mlinar (ur.), *Slovenija 1945–1975*, str. 174.

spričo neugodne zemljiške strukture in procesa preusmerjanja v nekmečke poklice zmanjševal delež kmečkih zavarovancev.

Tabela 18: Ambulantno-poliklinični in drugi zdravstveni zavodi³⁰⁵

	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990
Splošne ambulante	296	503	502	382	454	621	697	600
Specialistične ambulante, ustanove in poliklinike		145	194	244	378	381	427	534
Zobne ambulante	136	245	327	372	464	547	830	905
Antituberkulozni dispanzerji	42	48	47	47	48	50	48	48
Dispanzerji in posvetovalnice za žene	82	155	153	155	155	155	149	134
Otroški dispanzerji	30	55	64	287	268	258	199	209
Ambulante in poliklinike za šolske otroke	18	62	63	107	112	118	114	82

Tabela 19: Bolnišnične zmogljivosti³⁰⁶

	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990
Bolnišnice in porodnišnice	29	28	32	31	29	29	28	26
Splošne in klinične bolnišnice	17	13	16	19	18	17	17	17
Porodnišnice	10	11	8	3	2	2	2	2
Bolnišnice za tbc pljuč	6	5	5	2	2	3	3	3
Bolnišnice za duševne bolezni	2	3	3	2	2	2	2	3
Bolnišnica za otroke		1	1					
Bolnišnice za tbc oči		1	1	1	1	1		
Centri za rehabilitacijo		1	2	2	2	2	2	
Ortopedske bolnišnice	1	1	1	2	2	2	2	2

Po odpravi socialistične družbene ureditve konec osemdesetih let je v vseh vrstah zavarovanja prišlo do sprememb, obseg pravic iz obveznega zavarovanja se je začel krčiti oziroma je postal dostopen z dodatnimi oblikami zavarovanja.

305 *Statistični letopis SRS 1968*, str. 440, tab. 28-2.; *Statistični letopis RS 1991*, str. 549, 550, tab. 32-2.

306 *Statistični letopis SRS 1968*, str. 438, 439, tab. 28-1.; *Statistični letopis RS 1991*, str. 547, 548, tab. 32-1.

ZDRAVSTVENA ZAŠČITA V JUGOSLAVIJI

Ob koncu osemdesetih let je bilo v Jugoslaviji na različnih osnovah zdravstveno zavarovano vse prebivalstvo. S kakovostjo zdravstvenih storitev so bile leta 1981 bolj ali manj zadovoljne tri četrtine polnoletnih prebivalcev. Po anketi se je ocena kakovosti zdravstvenih storitev do leta 1983, ko je imel pripombo glede kakovosti izvajanja zdravstvenih storitev vsak drugi prebivalec, poslabšala. Ljudje so se zaradi nehumanega, neljubeznivega, nezainteresiranega, površnega, neodgovornega osebja najpogosteje pritoževali nad slabim odnosom medicinskega osebja do pacientov, nad slabo opravljenimi pregledi in zdravljenji, saj je prihajalo do zamenjav izvidov, napačnih diagnoz, uporabe cenenih zdravil, nad pretirano administracijo in slabo organizacijo ter nad podkupljivostjo in korupcijo.³⁰⁷

³⁰⁷ *Jugoslovenski pregled*, l. XXXI, 1987, sv. 9, str. 417. Osnovni pokazatelji uslova.

POKOJNINSKO IN INVALIDSKO ZAVAROVANJE

Pokojninsko in invalidsko zavarovanje (PIZ) je bilo del sistema socialne varnosti. Z njim so delavci sebi in članom svoje družine na osnovi minulega dela zagotavljali pravice do koriščenja pokojninskega sklada v starosti in ob zmanjšanju ali izgubi delovne zmožnosti. Delež odhodkov za pokojninsko in invalidsko zavarovanje je v Sloveniji od šestdesetih let naprej v okviru sredstev za družbene dejavnosti v družbenem proizvodu vse bolj naraščal; po letu 1987, zlasti pa na začetku devetdesetih let pa je tako močno narastel, da je dosegel in presegel razmerja razvitejših in demografsko starejših evropskih držav iz sredine osemdesetih let.

Kmečkim zavarovancem je bila zagotovljena pravica do starostne in družinske pokojnine z uvedbo obveznega starostnega zavarovanja kmetov leta 1972. Zasnovano je bilo na načelu eno kmečko imetje—en prispevek in ena pokojnina, pri čemer obseg pravic ni bil izenačen z obsegom pravic pokojninskega in invalidskega zavarovanja delavcev. Kljub temu je bil dosežen napredek pri odpravljanju razlik med kmečkim in nekmečkim prebivalstvom ter pri reševanju socialne problematike preužitkarjev na kmetiji. Leta 1973 je bilo uvedeno tudi prostovoljno pokojninsko in invalidsko zavarovanje kmetov kooperantov, po katerem so jim pripadale vse pravice iz pokojninskega

in invalidskega zavarovanja, uresničevali pa so jih pod enakimi pogoji kot zavarovanci delavci. Z začetkom leta 1984 so uvedli obvezno pokojninsko in invalidsko zavarovanje vseh kmetov in članov njihovih gospodinjstev v primeru, da jim je kmetijska dejavnost predstavljala edini in glavni poklic.³⁰⁸

Pokojninsko zavarovanje je ob koncu osemdesetih let ob izredno hitro rastočih izdatkih za pokojninsko zavarovanje, na katere so vplivali negativni demografski trendi ter zaostren gospodarski položaj, predstavljalo politično izjemno občutljivo področje, saj je šlo za področje pridobljenih pravic, utemeljenih z dolgoletnim vplačevanjem prispevkov. Delež odhodkov za pokojninsko in invalidsko zavarovanje v družbenem proizvodu je v obdobju 1961–1991 močno narastel.

Na višino in dinamiko izdatkov za pokojninsko in invalidsko zavarovanje so vplivali demografski faktorji, zlasti dolgoročni trendi v nataliteti, mortaliteti, naravni rasti prebivalstva ter selitveni odlivi in prilivi. Vsi ti dejavniki so vplivali na starostno strukturo prebivalstva, ki je odhodke za PIZ bistveno pogojevala. Zaradi nižje rodnosti in podaljševanja življenjske dobe je bilo za Slovenijo značilno staranje prebivalstva, s čimer se je razmerje med številom upokojencev in številom aktivnih zavarovancev poslabšalo. Gospodarski položaj, ki vpliva na rast družbenega proizvoda, zaposlenosti, produktivnosti, osebnih dohodkov, cen itd., se je v Sloveniji v osemdesetih letih poslabševal. Produktivnost dela in zaposlenost sta padali, medtem ko so cene življenjskih potrebščin močno naraščale. To je vplivalo na odhodke za PIZ, odvisne od sistema pokojninskega zavarovanja, in sicer zlasti od določb, ki so se nanašale na starost ob upokojitvi, dolžino delovne dobe, odstotek pokojnine od pokojninske osnove za polno delovno dobo, možnost predčasne upokojitve, način in dinamiko usklajevanja pokojnin z osebnimi dohodki.³⁰⁹

308 *Jugoslovenski pregled*, l. XXXI, 1987, sv. 9, str. 429. Penzijsko i invalidsko osiguranje zemljoradnika.

309 Kukar, Stanovnik, *Analiza osnovnih ekonomskih elementov*, str. 4–7, 17.

Do prvega večjega skoka v odhodkih za PIZ glede na družbeni proizvod je prišlo v času gospodarske reforme in gospodarske stagnacije po letu 1965, nato se je delež odhodkov za PIZ skoraj petnajst let zadrževal na višini med 7 % in 8 % družbenega proizvoda, v obdobju 1981–1985 se je znova zmanjšal in padel pod 7 %. Od druge polovice osemdesetih let pa je močno naraščal in v letu 1990 s skoraj 14 % družbenega proizvoda dosegel najvišjo točko. V zadnjih treh letih osemdesetih je zaradi možnosti za predčasno upokožitev in zaradi dokupa let za tehnološke viške močno porastlo število upokožencev. Družba je namreč s predčasnim upokoževanjem skušala olajšati probleme nezaposlenosti in zaposlovanja mladih. Upokoževanje je ob izteku osemdesetih let in socialističnega družbeno-ekonomskega sistema postalo instrument ekonomske politike, s katerim se je reguliralo trg delovne sile in preprečevalo še hitrejšo rast nezaposlenosti.³¹⁰

V primerjavi z drugimi industrializiranimi državami je bilo razmerje med povprečno (starostno) pokojnino in povprečno plačo zelo visoko. Že od leta 1976 je bilo višje od 0,7, leta 1990 pa je doseglo količnik 0,92. Minimalna pokojnina pa je bila bistveno višja od minimalne plače, kar je pomenilo, da je bilo plačilo delovni sili nižje od izvedene pravice (tj. pokojnine). Takšno razmerje med minimalno pokojnino in minimalno plačo se je ob dejstvu, da je veliko delavcev delalo za minimalno plačo, kazalo kot socialno nevzdržno in makroekonomsko neupravičeno.³¹¹

310 Prav tam, str. 6.

311 Prav tam, str. 14, 15.

ŽIVLJENJSKA DOBA

Tabela 20: Pričakovano trajanje življenja ob rojstvu in v starosti 65 let, Slovenija 1952–1992³¹²

Leto	Pričakovano trajanje življenja ob rojstvu		Pričakovano trajanje življenja v starosti 65 let	
	Moški	Ženske	Moški	Ženske
1952–1954	63	68,1	12,1	13,2
1960–1962	66,3	71,9	12,1	13,8
1970–1972	65,4	72,9	11,5	14,5
1980–1982	67,5	75,1	12,7	15,7
1990–1992	69,4	77,2	13,2	16,6

Na pričakovano življenjsko dobo, ki je sintetični kazalnik kakovosti življenjske ravni, vplivajo družbeno-ekonomske spremembe. Demografski in epidemiološki prehod sta procesa, ki sta z vidika zdravja spremljala industrializacijo in urbanizacijo. Vplivala sta na to, da so stopnje umrljivosti začele upadati in da se je spremenila slika obolenosti in vzročna struktura umiranja.

Do konca petdesetih let se je namreč trajanje življenja podaljševalo predvsem zaradi zniževanja umrljivosti dojenčkov

³¹² *Socialni razgledi 2006*, str. 66.

in otrok ter zaradi umrljivosti, ki so jo povzročale nalezljive bolezni. Ko je bilo napredovanje na osnovi teh dejavnikov izčrpano, se je morala medicina za nadaljnje podaljševanje pričakovane življenjske dobe spoprijeti z degenerativnimi boleznimi. Poleg tega so se pojavili novi vzroki smrti, povezani s socialnimi in ekonomskimi spremembami 20. stoletja. S podaljševanjem življenja v obdobju 1952–1992 se je povečevala razlika v pričakovani življenjski dobi med moškimi in ženskami. V Sloveniji je bila v letih 1952–1954 pričakovana dolžina življenja ob rojstvu za moške 63 let, za ženske pa 68 let. Razlika med pričakovanim trajanjem življenja ob rojstvu žensk in moških je tako znašala 5 let v korist žensk. Od takrat se je razlika v pričakovani življenjski dobi med moškimi in ženskami samo še povečevala. Podaljševanje pričakovanega trajanja življenja se je v šestdesetih letih upočasnilo. V letih 1960–1962 je za moške ob rojstvu znašala 66,3 leta, za ženske pa 71,9 let. Razlika med pričakovano življenjsko dobo ob rojstvu žensk in moških je torej znašala 5,6 let v korist žensk.³¹³

Za nadaljnje podaljševanje življenja se je bilo treba spopasti z boleznimi, povezanimi s kajenjem in čezmernim uživanjem alkohola. Treba je bilo zmanjšati število umrlih v prometnih nesrečah ter smrtnost zaradi bolezni obtočil in novotvorb. Uspehi v boju s temi boleznimi so se začeli kazati od začetka sedemdesetih let dalje. Na račun znižanja umrljivosti v višjih starostih se je pričakovano trajanje življenja ob rojstvu začelo ponovno podaljševati. Razlika v pričakovanem trajanju življenja med moškimi in ženskami se je na začetku sedemdesetih v Sloveniji povzpela na 7,5 let. Ta vrednost je v osemdesetih letih ostala nespremenjena; na začetku devetdesetih let pa se je razlika v pričakovanem trajanju življenja med moškimi in ženskami povzpela in dosegla skoraj 8 let razlike.³¹⁴

313 Prav tam.

314 Prav tam.

KAJ SMO SI LAHKO PRIVOŠČILI?

Kupna moč denarja je v blagu izražena vrednost denarja in nam pove, koliko enot blaga dobimo na trgu za eno denarno enoto. Kupno moč dohodka, odvisno od razmerja med povprečnim osebnim dohodkom in povprečnimi cenami različnih dobrin in storitev za osebno potrošnjo na drobno, lahko prikažemo ali s primerjavo časa, potrebnega za zaslužek zneska, za katerega si lahko kupimo posamezni izdelek ali plačamo storitev, ali s količino posamezne dobrine in storitve za povprečno mesečno plačo.

Kupna moč za predmete in storitve, ki so najpogostejši pri vsakdanjih nakupih, ter za predmete, ki jih ne kupujemo vsak dan, se pa prej ali slej pojavijo v družinskem proračunu, je ugotovljena na osnovi primerjave cen na drobno in povprečnimi osebnimi dohodki, bodisi mesečnimi, dnevnimi ali urnimi.

S hitro rastjo cen v trgovini na drobno, še zlasti po letu 1962, je rasel tudi razpoložljivi dohodek, torej kupna moč prebivalcev. S povišanjem cen se je izboljšala tudi kvaliteta posameznih predmetov in povečala zahtevnost kupcev.³¹⁵ Potrošniki so bili na začetku sedemdesetih let usmerjeni predvsem k nakupovanju trajnih potrošnih dobrin, manj pa h kvalitetni

315 Mlinar (ur.), *Slovenija 1945–1975*, str. 173.

strukturi potrošnje hrane. Leta 1970 je bila v Sloveniji s potrošnjo 39 kg mesa, 175 litrov mleka in mlečnih izdelkov in 140 jajc na prebivalca dosežena okoli polovica do tri četrtine primerljive potrošnje na prebivalca v razvitih državah. Manjša je bila tudi potrošnja sadja in zelenjave.³¹⁶

Kupna moč za nakup različnih živilskih izdelkov je z nihanji v posameznih obdobjih na splošno naraščala. Stalno je naraščala pri nakupu bele moke in jajc. Od mesnin je v vsem obdobju počasi in vztrajno rastla pri nakupu govedine; pri teletini in piščančjem mesu pa je naraščala do leta 1980, potem pa je do leta 1989 upadala. Naraščajoča tendenca kupne moči z nihanjem je bila značilna za mleko, sladkor in pravo kavo. Kupna moč za nakup teh živil se je do leta 1970 zelo povečala. Sredi sedemdesetih je upadla in leta 1980 z izjemo prave kave presegla tisto iz leta 1970. Na sredini osemdesetih je znova rahlo upadla, leta 1989 pa se je spet povečala, a z izjemo prave kave ni presegla tiste iz leta 1980. Kupna moč za nakup industrijskega blaga je v prvi polovici sedemdesetih let začela padati.

Tabela 21: Količine obleke in obutve v Sloveniji za povprečni dnevni dohodek 1960–1989³¹⁷

	Moška srajca (kos)	Moški nizki čevlji (par)	Ženski nizki čevlji (par)
1960	0,34	0,26	0,36
1970	0,9	0,6	0,7
1975	0,9	0,55	0,6
1980	1,14	0,5	0,6
1985	0,8	0,4	0,52
1989	0,8	0,6	0,75

Kupna moč za nakup posameznih kosov oblačil in obutve je do leta 1980 postopno naraščala. Tako kot pri živilskih

316 *Sejni zapiski SSRS*. Seje od 1. 12. 1972 do 31. 12. 1972, str. 506, *Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domačinstva 1978*. Statistički bilten 1301, str. 14.

317 *Statistični letopis SRS 1977*, str. 414 in 415, tab. 23-9., *Statistični letopis RS 1990*, str. 445, tab. 25-10.

izdelkih se je tudi pri obleki in obutvi najbolj povečala v obdobju 1960–1970, potem pa se je njena rast umirila in se kupna moč tudi v osemdesetih letih ni bistveno spremenila. Kupna moč za nakup moških in ženskih čevljev je bila leta 1970 v primerjavi z letom 1960 še enkrat, za nakup moške srajce pa dvakrat večja. Dosežena raven kupne moči za te dobrine ob izteku osemdesetih let je bila približno na nivoju iz leta 1970.

Kupna moč za nakup opazovanih dobrin je v letih 1960–1989 stalno naraščala ali vsaj ohranjala doseženo raven, in sicer od živil pri beli moki, govedini in jajcih. Pri teh živilih se je kupna moč najbolj povečala v šestdesetih letih: za vrednost povprečnega urnega dohodka je bilo leta 1970 moč kupiti še enkrat toliko (3,3 kg) bele moke kot leta 1960. Za povprečni urni dohodek se je dalo leta 1960 kupiti 0,3 kg govedine oziroma 6 jajc, leta 1970 pa 0,5 kg govedine oziroma 10 jajc.³¹⁸ V enakem obdobju se je kupna moč povečala tudi pri mleku, sladkorju in kavi. Po letu 1970 se je pri beli moki, mesu in jajcih v primerjavi s šestdesetimi leti povečevala počasneje; pri mleku, sladkorju in kavi je nihala oziroma upadala. Cene mleka in mlečnih izdelkov ter mesa so bile odvisne od odkupne cene, torej od cene surovine oziroma od politike odkupnih cen. Te pa niso bile vedno usklajene z željami in zahtevami proizvajalcev.

Na začetku leta 1973 je bilo zaradi zaskrbljujočega stanja v živinoreji in v mesnopredelovalni industriji v ospredju vprašanje usklajevanja cen živine in živalskih proizvodov v primarni proizvodnji, predelavi in drobni prodaji. Oskrba z mesom je bila npr. v Mariboru in drugih večjih središčih slaba. Mesnopredelovalna industrija je pri takratnih tržnih odkupnih cenah živine in zamrznjenih prodajnih cenah mesa in mesnih izdelkov ustvarjala izgubo (npr. Košaki iz Maribora, koroška klavnica in klavnica v Vuzenici, Radgoni, Ljutomeru). Zato je slovenska klavniška industrija v tistem času predlagala uskladitev prodajnih cen svežega mesa na drobno z odkupnimi cenami živine. Prizadevali so si za

318 *Statistični letopis SRS 1977*, str. 413 in 414, tab. 23-9., *Statistični letopis RS 1990*, str. 444, 445, tab. 25-10. in str. 449, tab. 26-1.

sklenitev sporazuma med proizvajalci in kupci živine, pri čemer naj bi odkupne cene stabilizirali na nivoju, ki bi bil za proizvajalce še spodbuden.³¹⁹ V prvi polovici sedemdesetih let so v takšnih razmerah cene mleka in mlečnih izdelkov rastle, kupna moč za nakup le-teh pa je padala. V drugi polovici desetletja pa je začela rasti. Tako kot pri mleku in mlečnih izdelkih je kupna moč nihala tudi pri sicer ne tako nujnih, a zelo iskanih dobrinah: kavi in sladkorju. Za povprečni urni dohodek se je leta 1970 dalo kupiti 20 dag kave, leta 1975 14 dag, leta 1980 pa le še 13 dag. Leta 1985 je bila kupna moč pri govedini in jajcih enaka tisti iz leta 1975: za povprečni urni dohodek se je dalo v obeh primerjanih letih kupiti 0,6 kg govedine oziroma 13 jajc. V letu 1989 je kupna moč porastla: za povprečni urni dohodek je bilo moč kupiti skoraj 5 kg bele moke oziroma 17 jajc oziroma 0,7 kg govedine. Dokaj enakomerno se je do leta 1980 povečevala tudi kupna moč pri teletini in piščančjem mesu. Za povprečni urni dohodek se je takrat dalo kupiti 0,5 kg teletine oziroma 1 kg piščančjega mesa.³²⁰

Po letu 1970 je kupna moč pri nekaterih živilih izrazito nihala: pri sladkorju in mleku je do sredine sedemdesetih let upadala ter se do leta 1980 znova povečala. Tako se je leta 1980 za povprečen urni dohodek dalo kupiti 6 litrov mleka oziroma 3 kg sladkorja. Do sredine osemdesetih let je kupna moč za nakup mleka in sladkorja znova upadla: mleka je bilo moč kupiti 4,6 litra, sladkorja pa 2,8 kg. V letu 1989 se je kupna moč za nakup mleka nekoliko povečala, a je ostala pod ravni iz leta 1980, kar je veljalo tudi za sladkor. Kupna moč pri kavi pa se je v letu 1989 glede na preteklo obdobje povečala oziroma je bila najugodnejša. Z 20 dag za povprečni urni dohodek v letu 1970 je do leta 1985 postopoma upadla na 11 dag; v letu 1989 pa se je dalo za povprečni enourni dohodek kupiti največ v opazovanem obdobju, to je 30 dag kave.³²¹

319 *Sejni zapiski SSRS*. Seje od 1. 1. 1973 do 15. 2. 1973, str. 64, 65 in 72.

320 *Statistični letopis SRS 1977*, str. 413 in 414, tab. 23-9., *Statistični letopis RS 1990*, str. 444, 445, tab. 25-10. in str. 449, tab. 26-1.

321 Prav tam.

V trgovini Mercator v Ljubljani 6. 12. 1965
(MNZS, foto: Marjan Ciglič)

Novoletni sejem v Kranju decembra 1971
(MNZS, foto: Edi Šelhaus)

Kupna moč za nakup trajnih potrošnih dobrin, stanovanjske opreme in gospodinjskih aparatov se je tako kot pri živilih ter obleki in obutvi znatno povečala v šestdesetih letih. Za nakup nekaterih dobrin, npr. kavča in likalnika, se je kupna moč povečevala še do leta 1980, medtem ko je za nakup nekaterih drugih predmetov in skupin predmetov, npr. spalnice in električnega štedilnika, doseženo raven iz leta 1970 na prelomu sedemdesetih v osemdeseta leta le zadržala. Slovenska gospodinjstva so se z modernimi gospodinjskimi aparati in pohištvom najbolj množično opremljala v šestdesetih letih, še zlasti med 1966 in 1970. Leta 1973 je več kot 87 % slovenskih gospodinjstev posedovalo trajne dobrine in je 69 % gospodinjstev imelo kombiniran štedilnik, skoraj 70 % hladilnik, blizu 63 % TV-sprejemnik, 70 % pralni stroj, 33 % pa osebni avto; te dobrine so gospodinjstva v veliki meri kupila v obdobju 1966–1970. Več kot 40 % gospodinjstev, ki so leta 1973 imela kombiniran štedilnik, si ga je kupilo v omenjenem času; blizu 37 % si je takrat kupilo hladilnik, 24,5 % radijski in 42 % TV-sprejemnik, 55 % pralni stroj, 41 % osebni

avto, skoraj 24% sobno in 31% kuhinjsko pohištvo. V enakem obdobju so se s temi dobrinami najbolj množično opremljala tudi jugoslovanska gospodinjstva, a je bila raven opremljenosti z njimi v primerjavi s slovensko precej slabša.

Tabela 22: Primerjava slovenskih gospodinjstev z jugoslovanskimi glede na čas nakupa nekaterih trajnih dobrin³²²

Vsa gospodinjstva	podatki v %				
Gospodinjstva glede na čas nakupa trajne dobrine	1946–1955	1956–1960	1961–1965	1966–1970	1973
Slovenija					
Električni in plinski štedilnik	0,7	4,6	18,3	40,6	13,1
Hladilnik	0,3	4,3	16,7	36,7	19,4
Radijski sprejemnik	10,1	19	25,4	24,5	7,8
TV		3,2	23,4	42	10,8
Pralni stroj		1,4	11,8	55,6	10,3
Osební avto	0,1	0,5	4,3	41,6	18,9
Sobno pohištvo	13	10,9	15,9	23,7	13,2
Kuhinjsko pohištvo	10,9	11,7	17,9	31,1	8,6
Jugoslavija					
Električni in plinski štedilnik	0,9	5,7	20,4	44,9	8,4
Hladilnik	0,4	4,2	18,2	44	11,4
Radijski sprejemnik	9,5	18,3	25,8	28,7	5,6
TV		2,6	22,7	48,6	7,3
Pralni stroj		0,9	6,1	48,4	14,3
Osební avto		0,6	3,8	43,8	18,5
Sobno pohištvo	9,2	9,9	17,2	31,1	10,3
Kuhinjsko pohištvo	7,8	11	21,8	35,2	6,4

Zlasti pri nakupih trajnejših potrošnih dobrin so pomemben vir kupne moči prebivalstva do leta 1978 predstavljala potrošniška posojila. Ta so od leta 1978 zaradi ostrejših pogojev pri njihovem odobranju, pa tudi zaradi že sorazmerno visoke

³²² Anкета o prihodima, rashodima i potrošnji domačinstva 1973. Statistički bilten broj 935, str. 5, 7.

obremenjenosti osebnih dohodkov z njimi, postopno izgubljala na pomenu pri oblikovanju sredstev osebne porabe. Zato je prebivalstvo za nakupe trajnih potrošnih dobrin v letu 1979 začelo intenzivneje črpati sredstva iz varčevanja, kar je vplivalo na relativno zmanjševanje obsega varčevanja.³²³

Kupna moč gospodinjstev za nakup nekaterih dobrin trajne rabe je bila sledeča: za povprečni mesečni dohodek je bilo leta 1970 moč kupiti še enkrat toliko (0,4 kosa) spalnice in kavča (1 kos) kot leta 1960 in skoraj še dvakrat toliko (1,4 kosa) električnega štedilnika. Leta 1980 se je za vrednost povprečne mesečne plače dalo kupiti 1,7 kavča in oziroma 25 likalnikov, ter enako spalnice (0,4 kosa) in električnega štedilnika (1,4 kosa) kot leta 1970. V osemdesetih letih pa se je kupna moč za nakup trajnih potrošnih dobrin iz leta v leto zmanjševala. Tako je leta 1989 povprečna mesečna plača zadostovala za nakup 1,4 kavča oziroma 0,3 spalnice oziroma 0,9 električnega štedilnika oziroma 15 likalnikov.

Tabela 23: Kupna moč za nakup stanovanjskih predmetov v Sloveniji za povprečni mesečni dohodek 1960–1989³²⁴

	Kavč (kos)	Spalnica (kos)	Električni štedilnik (kos)	Električni likalnik (kos)
1960	0,5	0,2	0,5	13
1970	1	0,4	1,4	14,7
1975	1,5	0,4	1,5	15,6
1980	1,7	0,4	1,4	25
1985	1,2	0,3	0,9	17
1989	1,4	0,3	0,9	15

Kaj pa bi kupna moč za posamezne dobrine trajne rabe iz najboljšega časa socializma pomenila v sodobnem času? Tako leta 1980 kot leta 2008 se je dalo za povprečni mesečni dohodek

323 *Priloga poročevalca Skupščine SFR Jugoslavije za delegacije in delegate. Analiza uresničevanja družbenega plana SR Slovenije za obdobje 1976–1980. II. del: Izvajanje nalog na nekaterih ključnih področjih, let. VI, Priloga VII, 25. 6. 1980, str. 27.*

324 *Statistični letopis SRS 1977, str. 415, tab. 23-9., Statistični letopis RS 1990, str. 445 in 446, tab. 25-10. in str. 449, tab. 26-1.*

dobiti 1,7 kavča, medtem ko je bila kupna moč za nakup spalnice iz najboljših let kupne moči za to dobrino v času socializma skoraj še enkrat nižja kot v sodobnem času. Tako leta 2008 kot leta 2012 je bilo moč za povprečno plačo kupiti 0,7 spalnice, leta 1970 in leta 1980 pa le 0,4 spalnice.³²⁵

V sedemdesetih letih se je povečevala tudi kupna moč za nakup enega najbolj iskanih industrijskih proizvodov – osebni avtomobil Zastavo 750 oziroma fička. Za nakup tega avtomobila je bilo leta 1963 treba odšteti 25 takratnih povprečnih mesečnih plač, leta 1970 12,6, leta 1979 pa 7,2 povprečni mesečni plači.³²⁶ Iz hrvaškega časopisa *Glas Istre* iz sodobnega časa, ki objavlja stare naslovnice in vsebino časopisov, je razvidno, da je avto po pisanju časopisja ob koncu sedemdesetih let postajal vse manj luksuz in vse bolj potreba. Zapisano je bilo tudi, da sta bila med avtomobili leta 1978 najbolj dostopna Diana, in sicer po ceni 70 400 dinarjev, in Renault 4 za 60 000 dinarjev. Leta 1978, ko je povprečni mesečni osebni dohodek znašal 5903 dinarjev, je bilo treba za Diano odšteti blizu 12 plač, za katrcu pa dobrih 10 plač.

Kupna moč za nakup množično priljubljenega avtomobila, fička, je bila leta 1970 enaka kupni moči za nakup popularnega avtomobila Renault Clio iz sodobnega časa, leta 2008. Za priljubljena avtomobila je bilo treba tako leta 1970 kot leta 2008 odšteti 12,6 povprečnih plač.³²⁷

Trajne dobrine in dobrine višjega standarda

Stopnja opremljenosti gospodinjstev s trajnimi potrošniškimi dobrinami, ki odkriva življenjske razmere in kakovost življenja tako gospodinjstev kot posameznikov ter je instrument vrednotenja življenjske ravni, se je med posameznimi socialno-ekonomskimi kategorijami gospodinjstev razlikovala. V vsem obdobju so bila s trajnimi dobrinami široke porabe boljše

325 *Statistični letopis Republike Slovenije 2013*, str. 284, tab. 15.12.

326 Bertok, *Kupna moč*, str. 43.

327 *Statistični letopis Republike Slovenije 2013*, str. 285, tab. 15.12, str. 238, tab. 13.1.

opremljena nekmečka mestna in mešana gospodinjstva. V primerjavi s petdesetimi leti se je po obsežni elektrifikaciji v šestdesetih letih začela prava ekspanzija v opremljanju gospodinjstev s hladilniki, pralnimi stroji, sesalniki za prah, televizorji, fotoaparati in stanovanjsko opremo.

Z omenjenimi gospodinjskimi aparati so bila konec šestdesetih let opremljena predvsem mestna gospodinjstva. Za razliko od kmečkih gospodinjstev, med katerimi je takšne gospodinjske aparate imelo le vsako enajsto ali dvanajsto, je bilo takrat že vsako drugo mestno gospodinjstvo opremljeno s hladilnikom, TV-sprejemnikom in pralnim strojem. Radijske sprejemnike pa so imela tako nekmečka kot kmečka in mešana gospodinjstva. Pri kmečkih gospodinjstvih je opremljenost s pralnimi stroji, hladilniki, električnimi in plinskimi štedilniki porastla zlasti v letih 1968 in 1973, ko se je na splošno povečala tudi opremljenost s TV-sprejemniki in avtomobili. Velik napredek v opremljenosti gospodinjstev z dobrinami trajnejše rabe je bil namreč narejen v obdobju 1968–1973 zaradi začetka uveljavljanja potrošniških kreditov, s katerimi se je okrepila kupna moč prebivalstva.

Gospodinja kuha na električnem štedilniku v šestdesetih letih
(MNZS, foto: Edi Šelhaus)

Tako kot v svetu se je tudi v Sloveniji na začetku sedemdesetih let povpraševanje po potrošnih dobrinah kratkoročne rabe upočasnilo, medtem ko so se zahteve glede kvalitete povečevale. Slovenija je bila takrat po višini družbenega proizvoda na prebivalca in po notranji kupni moči na spodnji meji med razvitimi državami. Močno je bila odprta za vplive razvitejših držav, zato se je struktura povpraševanja približevala njihovemu vzorcu potrošnje, še zlasti v primeru industrijskih proizvodov trajnejše rabe. Leta 1970 je po številu televizijskih in radijskih sprejemnikov ter še nekaterih drugih gospodinjskih aparatov dohitevala sosednje razvite države. Opremljenost z radijskimi sprejemniki je bila s 176 sprejemniki na 1000 prebivalcev glede na število radijskih naročnikov že leta 1960 zelo dobra. Radioaparate so potrošniki takrat lahko kupili v trgovskem podjetju z radio- in elektromaterialom Jugotehnika v središču Ljubljane. Televizorjev pa je bilo na pragu šestdesetih let malo, saj sta na 1000 prebivalcev glede na število TV-naročnikov prišla le 2 TV-sprejemnika. Na začetku šestdesetih let je bila kupna moč za to dobrino nizka, saj je bilo treba takrat za televizor odšteti 7 povprečnih jugoslovanskih plač.³²⁸ Do leta 1964 se je število TV-naročnikov več kot podvajseterilo, število radijskih naročnikov pa se je povečalo za 44%. Med radijskimi naročniki je bilo v prvi polovici šestdesetih let več kot 78% gospodinjstev, medtem ko je bilo na televizijski program naročenih le 15% gospodinjstev.³²⁹ Leta 1971 je na 1000 prebivalcev glede na število radijskih naročnikov prišlo 294 radijskih sprejemnikov oziroma so en radijski sprejemnik poslušali 3,4 prebivalci. Istega leta pa je na 1000 prebivalcev prišlo 146 TV-sprejemnikov oziroma je en televizor gledalo 6,8 prebivalcev. Med televizijskimi naročniki je bilo takrat 47% gospodinjstev. Deset let pozneje, leta 1981, je bilo radijskih naročnikov več kot 90% gospodinjstev, televizijskih pa skoraj 86%.³³⁰ Na začetku devetdesetih let je število

328 Duda, Uredjenje stana, str. 49.

329 Pri preračunu deleža radijskih in TV-naročnikov med gospodinjstvi leta 1964 je upoštevano število gospodinjstev ob popisu prebivalstva leta 1961.

330 *Statistični letopis SR Slovenije 1982*, str. 505, tab. 29-29.

radijskih naročnikov, ko je na tisoč prebivalcev prišlo 295 radijskih naročnikov, glede na leto 1981 še nekoliko porastlo, medtem ko se je število TV-naročnikov z 222 naročniki na 1000 prebivalcev rahlo znižalo. Največ TV-naročnikov, 242 na 1000 prebivalcev, je bilo v opazovanem obdobju leta 1988.

Tabela 24: Radijski in TV-naročniki³³¹

Radijski in TV naročniki				
1960	Skupaj vsi	Na tisoč prebivalcev		
Radijski naročniki	279 535	176		
TV naročniki	3444	2		
1964	Skupaj vsi	Na tisoč prebivalcev	Gospodinjstva – absolutno število	Gospodinjstva – v %
Radijski naročniki	402 575	247	359 069	78,20 %
TV naročniki	73 486	45	69 535	15 %
1971	Skupaj vsi	Na tisoč prebivalcev	Gospodinjstva – absolutno število	Gospodinjstva – v %
Radijski naročniki	508 488	294	450 584	87,40%
TV naročniki	255 082	146	242 685	47 %
1981	Skupaj vsi	Na tisoč prebivalcev	Gospodinjstva – absolutno število	Gospodinjstva – v %
Radijski naročniki	523 215	248	471 693	90,20 %
TV naročniki	515 966	231	442 919	85,80 %
1984	Skupaj vsi	Na tisoč prebivalcev	Gospodinjstva – absolutno število	Gospodinjstva – v %
Radijski naročniki	673 023	317	612 523	91 %
TV naročniki	554 980	238	462 125	83,30 %
1991	Skupaj vsi	Na tisoč prebivalcev		
Radijski naročniki	590 614	295		
TV naročniki	444 108	222 (leta 1988 je s skoraj 484 tisoč naročniki odpadlo na 1000 prebivalcev 242 naročnikov)		

331 *Statistični letopis SRS 1965*, str. 436, *Statistični letopis SRS 1972*, str. 385, tab. 27-19.; *Statistični letopis SRS 1982*, str. 505, tab. 29-29.; *Statistični letopis RS 1992*, str. 125, tab. 8-13. Podatek o deležu gospodinjstev, naročnikov na radijski in televizijski sprejemnik leta 1964, je preračunan na osnovi števila gospodinjstev ob popisu prebivalstva leta 1961.

Po letu 1973 se je opremljenost s trajnejšimi potrošnimi dobrinami še naprej izboljševala. Še posebej opazen je bil napredek pri barvnih televizorjih in osebnih avtomobilih. Število osebnih avtomobilov je naglo naraščalo po letu 1960, torej po letu, v katerem je prišlo do prvega opaznega povečanja opremljenosti s to dobrino višjega standarda. Do leta 1960 se je število registriranih osebnih avtomobilov glede na leto 1955 povečalo za petkrat. Leta 1962 je vozilo glede na število registriranih osebnih avtomobilov imelo 6,7 % gospodinjstev. Leta 1971 pa je po tem kriteriju osebni avto posedovalo že več kot 34 % gospodinjstev oziroma so na 1000 prebivalcev prišli 103 avtomobili, deset let pozneje pa je na 1000 prebivalcev prišlo 227 registriranih avtomobilov oziroma je osebni avto imelo nad 72 % gospodinjstev.³³² Leta 1991, ko je na 1000 prebivalcev prišlo več kot 300 registriranih avtomobilov, pa je osebni avto imelo skoraj 93 % slovenskih gospodinjstev.

Tabela 25: Število registriranih osebnih avtomobilov in delež gospodinjstev glede na število registriranih avtomobilov 1962–1991³³³

Število registriranih osebnih avtomobilov	30 874	177 284	430 132	594 289
Delež gospodinjstev glede na število registriranih osebnih avtomobilov	6,7 %	34,4 %	72,3 %	92,6 %
Osebni avto/1000 prebivalcev		103	227,4	301

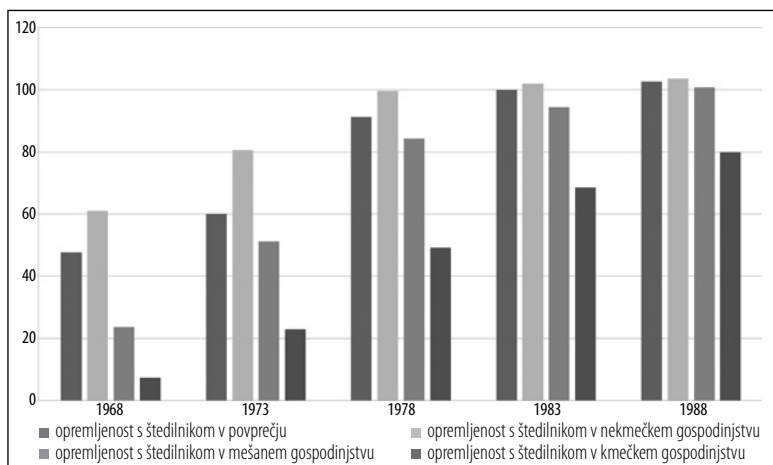
Podatki o opremljenosti gospodinjstev z najrazličnejšimi dobrinami izkazujejo, da med stopnjo opremljenosti gospodinjstev, višino razpoložljivega dohodka in ponudbo na trgu obstaja tesna povezanost. Spremembe v strukturi potrošnje so bile torej odvisne od usklajenosti ponudbe in povpraševanja, od založenosti trga z bogatejšo izbiro blaga ter od izboljšanja oskrbovalne mreže. Tako barvni televizorji kot pomivalni stroji so se denimo na slovenskem trgu pojavili po letu 1971.

³³² *Statistični letopis SRSlovenije 1982*, str. 266, tab. 14-26.

³³³ *Statistični letopis SRS 1967*, str. 276, tab. 12-27.; *Statistični letopis SRS 1975*, str. 209, tab. 12-26.; *Statistični letopis SRS 1982*, str. 266, tab. 14-26.; *Statistični letopis RS 1992*, str. 288, tab. 23-24. Leta 1955 sta bila v Sloveniji registrirana 3202 osebna avtomobila, leta 1960 pa 16 831 avtomobilov.

Opremljenost gospodinjstev s trajnimi potrošnimi dobrinami, ki se je v obdobju 1968–1988 povečala pri vseh socialno-ekonomskih kategorijah gospodinjstev, je rasla skladno s porastom finančnih zmožnosti le-teh.³³⁴

Grafikon 26: Opremljenost slovenskih gospodinjstev s štedilnikom (navadnim ali zidanim/električnim/plinskim/kombiniranim) glede na socialno-ekonomsko strukturo gospodinjstva 1968–1988 na osnovi APG³³⁵

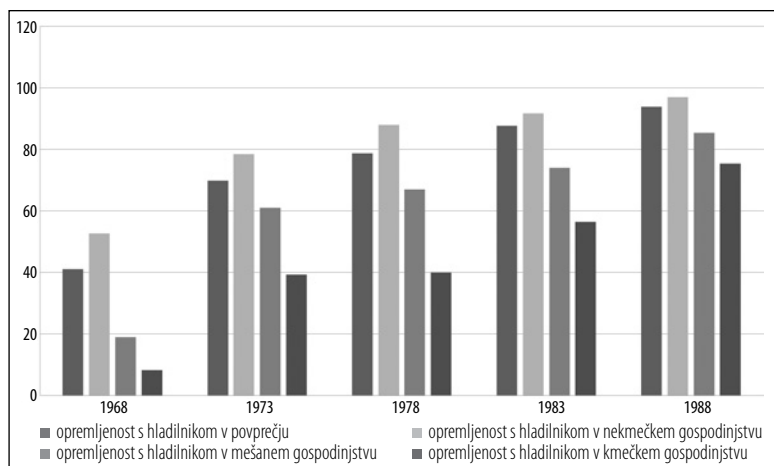
Konec osemdesetih let so bila na podlagi ankete o porabi gospodinjstev z belo tehniko (električnimi ali plinskimi ali kombiniranimi štedilniki, hladilniki, pralnimi stroji) opremljena skoraj vsa gospodinjstva. Prav tako je na osnovi ankete o porabi gospodinjstev skoraj vsako gospodinjstvo imelo barvni ali črno-beli TV-sprejemnik (63,7 % barvnega, 34,3 % pa črno-belega). Dobrih 66 % gospodinjstev je imelo tudi osebni avto.

334 *Sejni zapiski SSRS*. Seje od 1. 12. 1972 do 31. 12. 1972, str. 505, 506.

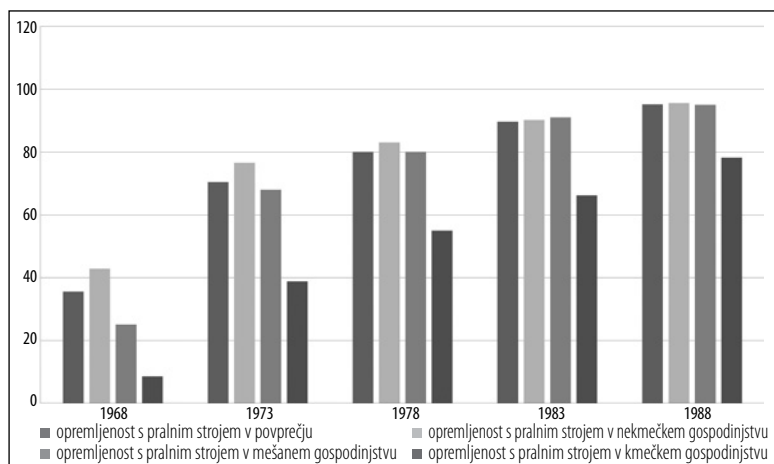
335 Premerl, *Opremljenost gospodinjstev*, str. 11, 12; *Anketa o ličnoj potrošnji stanovništva 1968*. Statistični bilten broj 656, str. 7, 12, 16, 21; *Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domačinstva 1973*. Statistični bilten 833, str. 54–63, tab. 4; *Statistični letopis SRS 1979*, str. 493, 494, tab. 26-11.–26-13.; *Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domačinstva 1978*, Statistični bilten broj 1125, str. 108, 110, 112, 114; *Statistični letopis SRS 1986*, str. 473, 474; *Statistični letopis RS 1990*, str. 491.

Povprečnega gospodinjstva si brez tehnoloških pridobitev moderne dobe, kot so gospodinjiski aparati in predmeti zabavne elektronike, ni bilo več mogoče predstavljati.

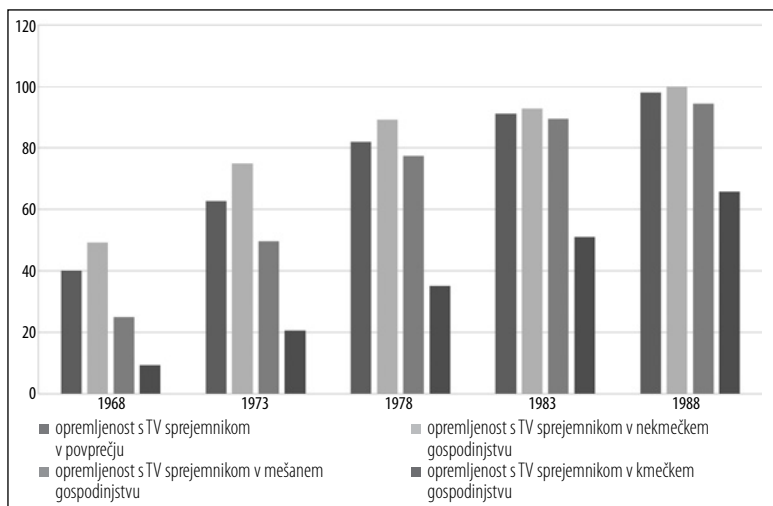
Grafikon 27: Opremljenost slovenskih gospodinjstev s hladilnikom glede na socialno-ekonomsko strukturo gospodinjstva 1968–1988

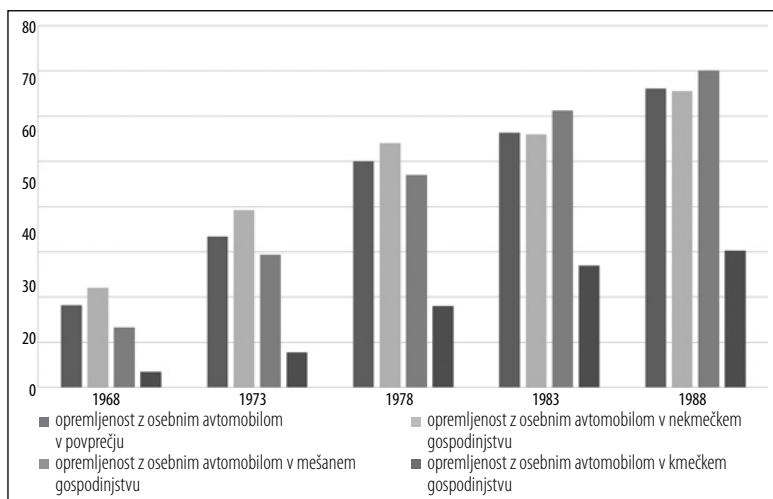
Grafikon 28: Opremljenost slovenskih gospodinjstev s pralnim strojem glede na socialno-ekonomsko strukturo gospodinjstva 1968–1988

Grafikon 29: Opremljenost slovenskih gospodinjstev s TV-sprejemnikom (barvnim in črno belim) glede na socialno-ekonomsko strukturo gospodinjstva 1968–1988

Grafikon 30: Opremljenost slovenskih gospodinjstev z osebnim avtomobilom glede na socialno-ekonomsko strukturo gospodinjstva 1968–1988

Promet z dobrinami trajnejše rabe je opazno naraščal od šestdesetih do sredine osemdesetih let. Prodaja televizijskih in radijskih sprejemnikov je bila največja leta 1980 in leta 1987. Zmerno je vseskozi naraščala tudi prodaja osebnih avtomobilov. Leta 1986, ko je na 1000 ljudi prišlo 248 potniških avtomobilov, je bil torej skoraj vsak četrti prebivalec lastnik avta.³³⁶ Prodaja posameznih predmetov, npr. električnih štedilnikov in bojlerjev, pa je po letu 1970 oziroma po letu 1980 začela upadati.

Čeprav je bila opremljenost s trajnejšimi dobrinami v prvi polovici sedemdesetih let dobra že pri vseh socialno-ekonomskih kategorijah gospodinjestev (trajne dobrine je imelo 87,4% gospodinjestev), pa so z njimi bila najboljše opremljena nekmečka gospodinjestva (92,5%), predvsem delavska.³³⁷ Do leta 1978, ko je trajne dobrine imelo 95% slovenskih gospodinjestev, se je opremljenost z njimi glede na leto 1973 izboljšala za skoraj 8%. V primerjavi z jugoslovanskimi gospodinjestvi je bila opremljenost slovenskih v vsem opazovanem obdobju precej boljša. Leta 1973 je imelo trajne dobrine glede na jugoslovansko povprečje 16% več slovenskih gospodinjestev; v letu 1978 je zaostajanje jugoslovanskih gospodinjestev za slovenskimi glede te opremljenosti upadlo na 10%. V osemdesetih letih se je rast deleža preskrbljenosti slovenskih gospodinjestev s temi dobrinami nekoliko upočasnila, saj je že dosegla visoko raven. Podatki o opremljenosti gospodinjestev s potrošnimi dobrinami trajne rabe, kot so električni, plinski, kombinirani štedilnik, hladilnik, TV-sprejemnik (črno-bel ali barvni), pralni stroj, stroj za pomivanje posode in osebni avto za leta 1978, 1983 in 1988 na osnovi anket o porabi gospodinjestev kažejo, da leta 1978 tovrstnih dobrin ni imelo v povprečju 5,2%, leta 1983 2% in leta 1988 1,2% slovenskih gospodinjestev.³³⁸ Med različnimi socialno-ekonomskimi kategorijami so bila leta 1988 pomanjkljivo opremljena predvsem

336 *Poročevalec Skupščine SR Slovenije in Skupščine SFR Jugoslavije za delegacije in delegate*. Skupna dokumentacija k majski analizi 1989 in analizi razvojnih možnosti za obdobje 1991–1995, l. XV, št. 15/II, 1989, str. 64.

337 Mlinar (ur.), *Slovenija 1945–1975*, str. 172.

338 *Statistični letopis RS 1990*, str. 491, tab. 28-11.

kmečka gospodinjstva, saj jih kar 5,7 % ni imelo trajnejših potrošnih dobrin. V nasprotju s tem takih dobrin leta 1988 ni imelo le 1,8 % mešanih in le 0,9 % nekmečkih gospodinjstev.

Tabela 26: Primerjava stopnje opremljenosti s trajnimi potrošnimi dobrinami slovenskih in jugoslovanskih gospodinjstev 1968–1987³³⁹

Od 100 gospodinjstev ima naslednje dobrine									
Podatki v %	Električni štedilnik	Plinski štedilnik	Kombinirani el.-plinski štedilnik	Hladilnik	TV-črno-beli	TV-barvni	Pralni stroj	Pomivalni stroj	Osební avto
SFRJ									
1968	36,9			25,1	28,1		10,9		7,9
1973	60,7			53,5	52,1		34,9	0,6	17,6
1978	60,7	7,5	12,8	70,4	63,2	8	50,4	0,9	29,2
1983	64,1	9,4	20,1	82,2	61,4	23	61,1	1,9	35,3
1987	61,5	8,8	21,1	85,1	53,4	31,9	61,9	2,9	33,6
SR Slovenija									
1968	47,7			41,2	40		35,5		18,2
1973	69			69,6	62,1		70,2	1,6	33,7
1978	36,4	10,2	44,7	78,7	63,7	18	83	2,7	50,3
1983	29,6	10,5	60	87,7	51,6	39,5	89,7	5	56,3
1987	22,8	7,7	66,3	90,8	43	51,2	89,1	5,5	58,1

Opremljenost gospodinjstev s trajnimi dobrinami, ko teh ni imelo nekaj manj kot 5 % jugoslovanskih gospodinjstev, se je ob izteku osemdesetih let glede na desetletje poprej izboljšala tudi na jugoslovanski ravni. A v primerjavi s slovenskimi gospodinjstvi je opremljenost jugoslovanskih še vedno precej zaostajala. Tako je osebni avto leta 1988 imelo 66 % slovenskih in le 39 % jugoslovanskih gospodinjstev, pralni stroj pa 94 % slovenskih in 66 % jugoslovanskih. S hladilniki pa so bila slovenska in jugoslovanska gospodinjstva skoraj enako opremljena.

³³⁹ *Jugoslavija 1918–1988: Statistički godišnjak*, str. 114, tab. 7-7. Podatki za 1968, 1973, 1978 in 1983 so pridobljeni na osnovi petletne, podatki za leto 1987 pa na osnovi letne ankete o porabi gospodinjstev.

Podatki o opremljenosti gospodinjstev kažejo, da sta se urbano in podeželsko okolje v Jugoslaviji razvijala zelo različno. Dobro opremljena gospodinjstva je bilo konec osemdesetih let moč najti skoraj v enakih razmerjih tako v urbanih središčih kot na podeželju, a slabo opremljena gospodinjstva so bila pogostejša na podeželju. Povedano drugače, od tistih ljudi, ki so imeli zelo dobro opremljena gospodinjstva, jih je 74 % živel v urbanih središčih, 26 % pa na podeželju; med zelo slabo opremljenimi gospodinjstvi jih je bilo 33,5 % v mestih, 66,5 % pa na podeželju.³⁴⁰

Koliko avtomobilov smo imeli v socializmu in koliko danes³⁴¹

Med letoma 1988 in 1990 se je opremljenost slovenskih gospodinjstev z nekaterimi dobrinami trajne rabe na osnovi ankete o porabi gospodinjstev še izboljšala. Barvni televizor je leta 1990 imelo 72 % slovenskih gospodinjstev ali skoraj 10 % več kot leta 1988. Opremljenost s televizorji na splošno se sicer ni močno povečala, saj se je delež barvnih televizorjev leta 1990 povečal

340 Verlič-Dekleva, Odnos med urbanih središči, str. 1591.

341 Toplak, Socialne pravice nekoč in danes, str. 21 (graf izdelan na osnovi podatkov Ministrstva za infrastrukturo in SURS-a).

tudi na račun 6-odstotnega upada števila črno-belih. Zelo dobro so bila gospodinjstva konec osemdesetih let opremljena tudi s hladilniki: leta 1988 je hladilnik imelo 93% gospodinjstev, leta 1990 pa skoraj 95%. Leta 1990 je tudi osebni avto imelo skoraj 71% gospodinjstev, kar je pomenilo, da se je opremljenost z osebnimi avtomobili glede na leto 1988 povečala za 5%. V primerjavi s sodobnim časom je bila opremljenost gospodinjstev z osebnimi avtomobili ob koncu osemdesetih let precej dobra, saj v tretjem tisočletju, ko je nasičenost z jeklenimi konjički zelo velika in ima eno gospodinjstvo po več avtomobilov, denimo tudi še leta 2010 osebne avta 20% gospodinjstev ni imelo.³⁴²

Turizem

Med cilji jugoslovanske povojne obnove in modernizacije je bila tudi obnova turističnih zmogljivosti. Turizem, ki se kot kompleksna gospodarska panoga razvija v tesni zvezi z gostinstvom, prometom, trgovino in storitvenimi dejavnostmi, je v povojni ureditvi zaradi poudarjanja gospodarskih koristi postopoma dobival vlogo pomembne gospodarske panoge. Kot nevadni promet/izvoz je bil v državi, vezani na uvoz blaga in dotok deviz, pomemben predvsem v plačilni bilanci s tujino.

V prvem povojnem obdobju 1946–1954 sta bili za Slovenijo značilni dve vrsti turizma: sindikalni turizem in izletništvo. V prvem letu po vojni, ko je v gostinstvu in turizmu še prevladovala zasebna pobuda, je bilo ustanovljeno podjetje Turist-hotel, ki je začelo z organizacijo državnega turizma. Že v začetku leta 1947 se je Turist-hotel decentraliziral. Manjše obrate so prevzeli ljudski odbori in iz podjetja je nastalo osem samostojnih enot. V drugi polovici istega leta je bila pri Ministrstvu za trgovino in upravo ustanovljena Uprava za turizem in gostinstvo. Izhajati je začela tudi publikacija *Turizem in gostinstvo*, leta 1953 pa *Turistični vestnik*. Na zvezni ravni je v začetku petdesetih let nastala

³⁴² Statistični letopis RS 2013, str. 256, tab. 14.3.

Turistična zveza Jugoslavije s sedežem v Beogradu. Med letoma 1952 in 1955 so bile vanjo vključene republiške turistične zveze in pokrajinski zvezi. V prvih dveh letih po vojni je bilo obnovljenih nekaj več kot sedemdeset objektov s približno 3500 posteljami. Kot prvi novi turistični objekt po vojni pa je državno gostinsko podjetje Turist-hotel zgradilo izletniški dom v Iškem vintgarju. Zgrajena sta bila tudi počitniška domova v Gozdu - Martuljku in ob Bohinjskem jezeru. Leta 1948 je bilo podržavljenih okrog 400 hotelov, gostiln in restavracij. V ospredju investicij izrazito sindikalno naravnane turizma v tem obdobju, ki bi ga lahko označili kot »turizem delavcem,« v okviru katerega naj bi celo najelitnejša predvojna letovišča služila izključno oddihu delavcev, so bili obrati družbene prehrane in delavski počitniški domovi. Oblasti so turizem želele približati domačemu prebivalstvu, še posebno delavcem. Sindikati so zato ustanovili »sezonske domove oddiha« po raznih predvojnih kopališčih, toplicah, šolskih zgradbah in drugih objektih.³⁴³ Vlada FLRJ je leta 1946 z uredbo uvedla pravico do plačanega letnega dopusta za vse zaposlene in predpisala trajanje dopusta v dolžini od 14 do 30 dni. Zakon o delovnih razmerjih, ki je bil veljaven do leta 1958, je za delavce določal pravico do dnevnega, tedenskega in letnega počitka. Delovni čas je znašal osem ur dnevno in 48 ur tedensko, torej se je delalo tudi v soboto. Zakon o delovnih razmerjih je v letih 1958, 1959 in 1962 doživel spremembe in dopolnila, a določila o trajanju prostega časa so ostala v veljavi do sprejetja novega Osnovnega zakona o delovnih razmerjih oziroma do nastopa njegove veljavnosti 8. aprila 1965. Delovni teden se je takrat skrajšal na 42 ur. Ker je bilo le-te moč oddeleti v petih dneh, so sobote običajno ostale nedelovne. S tem je bil omogočen dvodnevni vikend. Poleg tega so bili zaposleni prosti dela tudi na državne praznike, in sicer novo leto (1. in 2. januarja), praznik dela (1. in 2. maja), dan borca (4. julija) in dan republike (29. in 30. novembra), ter republiške praznike.³⁴⁴

343 Repe, *Sto let organiziranega delovanja turističnega gospodarstva*, str. 20–22.

344 Duda, *U potrazi za blagostanjem*, str. 76–78.

Posebna skrb je bila namenjena letovanju otrok. Leta 1947 je v Portorožu letovalo več kot 600 otrok. Najbolj pa so bile obiskane planinske koče. Slovenci so v manjšem številu proti koncu štiridesetih in v začetku petdesetih let začeli turistično odkrivati Istro in Kvarner, pa tudi južnejše dalmatinske otoke.

Na kopališču Ilirija v Ljubljani leta 1951
(MNZS, foto: Vlastja Simončič)

V odvisnosti od družbenih in ekonomskih dejavnikov je turistični promet v obdobju 1949–1959 močno napredoval. Člani sindikata so imeli v okviru prizadevanj za približanje turizma delavcem med letoma 1947 in 1950 na nižje cene penzijskih storitev namreč še 25 % popusta, kar je imelo za posledico, da je število gostov in prenočitev močno naraščalo. Leta 1951, ko je bil popust odpravljen, so že nizke cene še nekoliko znižali; gostinske storitve se je dalo plačevati z industrijskimi boni z 80-odstotnim popustom.³⁴⁵ V obdobju zagotovljene preskrbe so vsi turisti ob predložitvi turistične napotnice za bivanje v določenem kraju in potrdila, da so pred odhodom oddali vse druge

³⁴⁵ Račić, Turistični promet v LR Sloveniji, str. 2.

živilske nakaznice, prejeli od pristojnih Krajevnih ljudskih odborov v turističnih krajih tudi posebne živilske nakaznice. Tuji gosti pa so morali predložiti turistično vizo, ki so jo dobili na jugoslovanskih diplomatskih predstavništvih. Z nakaznicami so turisti namreč kupovali hrano v posebnih zadrugah ali jedli v gostinskih obratih.³⁴⁶ Z letom 1952 je gostinstvo začelo svoje cene oblikovati po pogojih trga. Za domače turiste so se podražitve gostinskih storitev še stopnjevale z devalvacijo dinarja istega leta. Višje cene so bile sprva deloma kompenzirane s popusti na penzoijske cene. Gostinska podjetja so bila z družbenim regresiranjem namreč obvezana dajati na cene penziona izven sezone 60 %, v sezoni pa 40 % popusta. Leta 1952 so bili s prehodom na nov gospodarski sistem obrati zaprtega tipa, predvsem počitniški domovi, odpravljeni. Velik del počitniških domov je prevzelo komercialno gostinstvo. Te spremembe so prinesle tako zmanjševanje števila počitniških domov kot tudi turističnega prometa. Opazno je bilo predvsem upadanje števila domačih gostov, saj so bili odpravljeni popusti in direktno subvencioniranje domačega turizma.³⁴⁷

V obdobju 1954–1962 je nastopila nova faza v razvoju turizma. Poleg prevladujočega sindikalnega turizma je zaživel tudi hotelski turizem, namenjen predvsem tujim gostom. Pomembne spremembe, povezane z novo gospodarsko usmeritvijo, ki je opuščala politiko hitre in enostranske industrializacije in posvečala pozornost tudi dejavnostim, ki so vplivale na dvig življenjske ravni prebivalstva, so se na področju turizma in gostinstva odrazile v sprejetju Uredbe o gostinskih podjetjih in gostiščih februarja 1954. Ta je sicer znova dovoljevala zasebna podjetja, ki pa so bila dejansko dovoljena le tam, kjer niso mogla konkurirati državnim podjetjem.³⁴⁸ Različni ukrepi na področju turizma so vplivali na upad turističnega prometa tudi v letu 1956, ko se je domači turizem začel usmerjati v cenejše kraje

346 Repe, Sto let organiziranega delovanja turističnega gospodarstva, str. 21, 22.

347 Račič, Turistični promet v LR Sloveniji, str. 2.

348 Repe, Sto let organiziranega delovanja turističnega gospodarstva, str. 22, 23.

in cenejše oblike turizma, kot so taborjenje, vikendhišice in zasebne sobe. Prvo naselje vikendhišic, ki so jih oddajali v najem in so v sodobnem času v fazi obnove, turistično podjetje Adria pa jih trži kot namestitve v vilah, so v Ankaranu zgradili leta 1955. Naselje je imelo skupaj 400 postelj. Vikendturizem je kljub tedaj še delovnim sobotam med Slovenci postajal vedno priljubljenejši. V letu 1956 je po večletnem upadanju znova začelo naraščati število počitniških domov za delavce in uslužbence. Na razširjenost mreže počitniških domov je vplival pravni položaj počitniških domov, ki se je začel urejati leta 1954 z Uredbo o gostinskih podjetjih in gostiščih. Pred tem so ustanavljanje in poslovanje počitniških domov urejala pravila ustanoviteljev, torej podjetij ter družbenih organizacij in ustanov. V celoti je vprašanje delovanja počitniških domov uredil leta 1958 sprejeti Zakon o ustanavljanju in poslovanju počitniških domov³⁴⁹ oziroma Zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o ustanavljanju in poslovanju počitniških domov iz leta 1959. Zakon iz leta 1958 je v celoti urejal delovanje počitniških domov, in sicer je opredeljeval ustanavljanje domov, pravice do koriščenja storitev v njih, njihovo financiranje in poslovanje in tudi oprostitve od obveznosti do družbene skupnosti. Skladno s zakonom so počitniške domove lahko ustanavljali podjetja, sindikati in družbene organizacije, katerih pglavitni namen je bilo organiziranje oddiha za svoje člane. Počitniški domovi so skladno z zakonom uživali razne ugodnosti glede obveznosti do družbene skupnosti. Leta 1959 sprejeto dopolnilo pa se je nanašalo na pravice do uživanja storitev v počitniških domovih in na njihovo poslovanje oziroma financiranje. Skladno s temi spremembami in dopolnitvami je zakon dajal možnost letovanja v počitniških domovih vsem ljudem; prednostno pravico do letovanja pa so obdržali delavci kolektiva, ki je bil lastnik doma. S počitniškimi domovi v smislu omenjenega zakona so bili mišljeni počitniški domovi, počitniške kolonije in turistični tabori, ki so upravičencem nudili tudi penzijske storitve. Vendar je bilo v Sloveniji

349 *Uradni list FLRJ*, št. 26/2. VII. 1958.

precejšnje število takih počitniških domov, ki so nudili le nastanitev, običajno v šotorih, vikendhišicah, v zasebnih najemnih sobah ali pa v najemnih zgradbah. Ob koncu petdesetih let je bilo takih 31 % počitniških domov.³⁵⁰

Privlačna turistična panoga je v petdesetih letih postal zdraviliški turizem, ki je bil namenjen skoraj izključno delavcem na okrevanju. Leta 1960 so domači turisti, do leta 1991 so bili to gosti iz vseh delov Jugoslavije, ustvarili 23 % prenočitev v zdraviliškem turizmu. V Rogaški Slatini so leta 1952 izvrtali nove mineralne vrelece. Začeli so tudi s širšo turistično ponudbo. Komercialna turistična dejavnost je začela oživljati tudi v Radencih, Dolenjskih Toplicah, Šmarjeških Toplicah in Čatežu. Leta 1956 so pri Podčetrtku odkrili radioaktivni vrelec. Turistična in zdraviliška dejavnost v Atomskih Toplicah, danes Termah Olimia, se je začela razvijati po letu 1966.

Z letom 1957 je turistični promet znova začel naraščati in leta 1959 se je Slovenija po svojih zmožnostih in doseženem turističnem prometu uvrstila med turistično razvite dežele. V drugi polovici petdesetih let so prevladovali domači gostje (80%). K pospešeni rasti domačega turističnega prometa so prispevali tako naraščajoča zaposlenost in s tem naraščajoče število upravičenih do letnega dopusta kot tudi možnost potovanja po znižani sindikalni ceni z nakaznico (K-15) z vsemi javnimi prevoznimi sredstvi.³⁵¹ Od prve polovice šestdesetih let pa se je hitreje in enakomerneje od domačega začel razvijati tujski turizem, saj je postal ena od prioriternih gospodarskih dejavnosti.³⁵² Tujski turizem je zalet začel dobivati že po letu 1958 kot posledica odločnega posega v politiko cen, namenskega izločanja sredstev za gradnjo prenočitvenih in prehrabnih zmogljivosti, komunalne infrastrukture in podobno. Druga polovica petdesetih let je bila tudi čas osvajanja novih emitivnih trgov, prvih večjih propagandnih akcij v tujini, postopnega odpiranja

350 Škraban, Razvoj počitniških domov, str. 8–10.

351 Zorko, Turistični promet v obdobju od 2. svetovne vojne do samostojne Slovenije, str. 152.

352 Račić, Turistični promet v LR Sloveniji, str. 1.

jugoslovanskih turističnih predstavništev in decentralizacije Putnika na večje število podjetij s sedeži v glavnih mestih republik. Putnik Slovenija se je leta 1959 preimenoval v Kompas. Med posameznimi vrstami turističnih krajev so leta 1960 tuje goste najbolj privlačili kraji ob morju in slovenski gorski svet. Več kot dve tretjini tujih gostov sta počitnice preživel v hotelih in njim podobnih zmogljivostih.³⁵³

Ugodnejše življenjske razmere so se od šestdesetih let naprej začele zrcaliti v izrednem povečanju potniškega in turističnega prometa. Porast turističnega prometa se je po letu 1955 odrazil tudi v strukturi potrošenega dohodka, in sicer v naraščajočem deležu izdatkov gospodinjev za prostočasne dejavnosti, kot so kulturno udejstvovanje, športne aktivnosti, preživljanje oddiha in podobno. Tako oddih kot rekreacija sta v kvantitativnem (frekvenca koriščenja, udeležba prebivalstva) in kvalitativnem smislu (načini koriščenja, vsebina) pomembna kazalnika dosežene ravni in kvalitete življenja.

Možnosti za razvoj turizma in gostinstva so se s sprejetjem Resolucije in Programa perspektivnega razvoja LR Slovenije 1961–1965 februarja 1961 izboljšale. V okoliščinah gospodarske krize na začetku šestdesetih let se je dotedanji odnos do razvoja turistične panoge, predvsem tujskega turizma, začel spreminjati. Devizni prihodek od turizma, s katerim se je pokrival deficit v trgovinski bilanci, je postajal vse pomembnejši v plačilni bilanci Jugoslavije s tujino. Na četrtem plenumu CK ZKJ 21. julija 1962 v Beogradu je bilo sklenjeno, da je treba ustvariti pogoje za hitrejši razvoj turizma, zlasti tujskega, in da je treba vanj tudi več vlagati. Večja vlaganja v turistične in gostinske objekte, odprava vizumov, sprostitev formalnosti na mejnih prehodih, večje storitve, izboljšanje nekaterih prometnih povezav, npr. ceste Šentilj–Gorica, ter odprtje brniškega letališča leta 1963, ki so sledili omenjenim usmeritvam, so doprinesli k povečanju zanimanja tujih gostov. Po vključitvi turistične dejavnosti med prednostne

353 Zorko, Turistični promet v obdobju od 2. svetovne vojne do samostojne Slovenije, str. 153.

naloge je bila promocija turizma sprva usmerjena na tuje trge, saj so bili domači turisti zaradi relativno nizke potrošnje manj zanimivi kot tuji.

Za razvoj domačega turizma, ki se je s ponovno oživitvijo delavskih počitniških domov leta 1957 začel razvijati z visoko (13-odstotno) povprečno letno stopnjo rasti,³⁵⁴ je bil v obravnavanem obdobju zaradi gibanja realnih osebnih dohodkov in družbenih intervencij, spremenjenih navad in miselnosti prebivalstva glede načina koriščenja letnih dopustov in prostega časa, značilen neenakomeren razvoj. Domači turizem je v času naglega povečevanja obsega turističnega prometa v Sloveniji, zlasti v obdobju 1955–1975, ko je stalno naraščal (število gostov se je z več kot 2 000 000 gostov v letu 1975 v Sloveniji glede na leto 1955 početerilo), v posameznih letih nazadoval. Leta 1960 je bilo domačih gostov v primerjavi z letom 1955 več za 57 %. V letih 1960–1965 pa je število domačih gostov napredovalo počasneje in sredi šestdesetih let jih je bilo v primerjavi z letom 1960 le za 18 % več. Domači turizem je zaradi devizne reforme in spremenjenega tečaja dinarja v letih 1961 in 1962 v letu 1962 glede na preteklo obdobje rahlo upadel. Omenjeni ukrepi so bivanje v turističnih objektih in krajih za domače goste namreč podražili. Vzrok za upad so bile deloma tudi vremenske razmere v predsezoni in na začetku sezone, predvsem pa neskladje med porastom cen gostinskih storitev in kupno močjo domačih turistov, pa tudi sprememba pogojev za zdravljenje zavarovancev v naravnih zdraviliščih. Sprememba menjalnega tečaja dinarja pa je ob ustrezni politiki cen pozitivno vplivala na gibanje tujkega turizma. V letu 1962 je bilo tako število nočitev tujih gostov glede na leto 1961 za 20 % večje. Na porast tujkega turizma so vplivale uvedba novega tečaja za inozemska plačilna sredstva, olajšave pri izdajanju viz in sprostitev carinskih formalnosti. Kljub napredku inozemskega turizma je skupno število nočitev leta 1962 glede na leto poprej padlo za 4 %. Stagnacija prometa v

354 V letu 1962 so imeli počitniški domovi na voljo okoli 8800 ležišč, kar je predstavljalo četrtno vseh namestitvenih zmogljivosti Slovenije. V: Mlinar, *Slovenija 1945–1975*, str. 54.

gostinstvu je bila tudi posledica neustrezne komercialne politike gostinskih podjetij. Zaradi povišanja cen kmetijskih pridelkov in povečanja družbenih obveznosti, kot sta prometni davek in spremenjen način njegovega obračunavanja, so gostinska podjetja mehanično dvignila cene svojih storitev; niso pa upoštevala tržnih pogojev in iskala izhoda v izkoriščanju notranjih rezerv, ki bi občutno vplivale na oblikovanje cen.³⁵⁵ Razmerje med domačimi in tujimi prenočitvami se je v prid tujim prvič prevesilo leta 1967 (51 % : 49 %). Med tujimi turisti so prevladovali gostje iz Avstrije, ZR Nemčije, Italije in z Nizozemske. Pospešeno se je poleg stacionarnega turizma razvijal inozemski izletniški, tranzitni in maloobmejni promet.³⁵⁶

Po gospodarski reformi sredi šestdesetih let, s katero je bila ukinjena družbena intervencija v domačem turizmu in je turistično gospodarstvo v celoti prešlo na komercialno poslovanje, je domači turizem v letih 1966–1967, ko je bilo domačih nočitev skoraj za tretjino manj kot dve leti poprej, znova nazadoval. Z letom 1967 pa je domači turizem hitreje napredoval. Leta 1970 je bilo tako domačih gostov glede na leto 1965 za 31 % več, leta 1975 pa se je njihovo število glede na leto 1970 povečalo za 35 %. Delež zaposlenih, ki po anketi o letnih dopustih v letu 1969 niso šli na dopust izven kraja stalnega bivanja, je znašal 55 %, v skupini z najnižjimi dohodki pa 75 %.

K povečanju turističnega in potniškega prometa je pripomogla tudi pravica vsakega delavca do rekreacije in letnega dopusta. Kljub posodobitvam železnice v sedemdesetih letih je od sredine šestdesetih ob hitro rastočem številu prepeljanih potnikov v transportnih storitvah vlogo nosilca prevzemal cestni potniški promet. Po gospodarski reformi v šestdesetih letih, ko so podjetja dobila večje možnosti za izločanje sredstev iz ustvarjenega dohodka za družbene dejavnosti, so leta z oblikovanjem

355 *Stenografski zapiski LS LRS (četrti sklic)*. Seje od 10. oktobra 1962 do 28. februarja 1963, str. 359, 360.

356 Zorko, *Turistični promet v obdobju od 2. svetovne vojne do samostojne Slovenije*, str. 154.

skladov skupne porabe³⁵⁷ med drugim poskrbela tudi za oddih in pestrejšje preživljanje prostega časa zaposlenih. Ker sta rekreacija in razvedrilo med pospešeno industrializacijo veljala za pomemben dejavnik, so podjetja investirala v pridobivanje počitniških zmogljivosti tako na morju kot v hribih. Subvencionirala so tudi odhod na dopust za zaposlene in gradila manjše rekreativne centre z namenom učinkovitejšega preživljanja prostega časa.

Turizem kot kompleksna gospodarska panoga, ki povezuje vrsto dejavnosti (industrijo, promet skupaj z izgradnjo hitrih cest, trgovino in uslužnostne dejavnosti), se je začel razvijati proti koncu šestdesetih let. Takrat so sprejemljiva in povsem normalna postala stališča, da v sklop razvoja turizma sodi tudi mednarodna izmenjava turistov. Liberalistični koncept gospodarstva, ki je turizem, zlasti tujski, obravnaval kot eno prioritetenih nalog, je bil v precej spremenjeni obliki sprejet leta 1972. Liberalistični program je v začetku dajal prednost ohranjanju krajine in vodnega gospodarstva, po drugi strani pa so nanj vse bolj vplivali trendi v razvijajočih se turističnih državah, kot sta bili Španija in Italija, kjer je bil v ospredju množični turizem na relativno visoki hotelski ravni.³⁵⁸

Z razvojem motorizacije in padanjem administrativnih ovir pri pridobitvi potnih listov so se ljudem v šestdesetih letih odprle boljše možnosti za prehod meje. Zato se je razmahnil izletniški in tranzitni turizem. Daleč najbolj odprta meja med kapitalistično in socialistično državo je postala jugoslovansko-italijanska. Obmejni promet z Italijo se je v nekaj letih po sprejemu videmskega sporazuma in v spremenjeni politični atmosferi z obeh strani stabiliziral in pomembno pozitivno vplival na del slovenske manjšine v Italiji. Množični nakupi slovenskega in jugoslovanskega prebivalstva čez mejo so postali pogosti že v šestdesetih letih. Po podpisu t.i. osimskih sporazumov med Italijo in Jugoslavijo leta 1975, s katerimi so se odprli novi mejni

357 Rejc, *Družbeni standard*, str. 5–8.

358 Repe, *Sto let organiziranega delovanja turističnega gospodarstva*, str. 27.

prehodi in se je maloobmejni pas razširil na 30 km, so se še okrepili.³⁵⁹ V obdobju 1970–1990 se je delež jugoslovanskih potnikov v skupnem številu potnikov na mejnih prehodih, kot kažejo statistični podatki, povečeval. S 25 %, kolikor je leta 1970 znašal delež jugoslovanskih potnikov v skupnem številu potnikov na mejnih prehodih, je do leta 1990 poskočil na 46 %.³⁶⁰

Obmejni prehod Rožna dolina v Novi Gorici v šestdesetih letih
(MNZS, foto: Edi Šelhaus)

Po odprtju brniškega letališča sredi šestdesetih let in sprostitvi različnih formalnosti, ki so jugoslovanskim državljanom do takrat predstavljale oviro pri prehajanju meja, se je naglo razvijal tudi zračni potniški promet. Ta je dopolnjeval potniške storitve na daljše razdalje oziroma Slovencem omogočil potovanja v tujino.

Z organiziranjem dopustov v tujih državah, pa tudi z organiziranjem turističnih in nakupovalnih izletov v glavne evropske metropole in ZDA, so jugoslovanske turistične agencije začele v

359 Povzeto po: Repc: »Tihotapijo vse, razen ptičjega mleka,« str. 94.

360 *Statistični letopis SRS 1985* (podatki za obdobje 1970–1980); *Statistični letopis RS 1992*, str. 293, tab. 23–36. (podatki za obdobje 1985–1990).

prvi polovici sedemdesetih let. Do deviz so jugoslovanski državljani prvič po vojni lahko na legalen način prišli avgusta 1962. Odlok zveznega državnega sekretariata za finance je določal, da lahko banka državljanom enkrat na leto proda tuja plačilna sredstva do zneska 15 000 dinarjev (kar je bilo 50 ameriških dolarjev po uradnem tečaju), in sicer za pokritje stroškov turističnih potovanj v tujino ali za potne stroške ljudi, ki bi se izselili. Za pošiljanje pomoči sorodnikom v tujino, za plačilo sodnih in drugih taks v tujini ter za druge osebne potrebe pa so lahko kupili do 10 000 dinarjev deviz. Do več deviz od predpisanega zneska so bili upravičeni strokovnjaki, ki so sodelovali na mednarodnih srečanjih, državljani, ki so morali na zdravljenje v tujino, in tisti, ki so za svojo bolezen potrebovali posebna zdravila.³⁶¹

V šestdesetih in na začetku sedemdesetih let sta se med novimi turističnimi panogami pojavila kmečki in kongresni turizem. Kampingturizem je v začetku sedemdesetih let z izgradnjo nove infrastrukture postal privlačnejši, ne le za goste iz nižjih slojev in socialističnih držav, temveč tudi za srednje in višje sloje, ki so se v skladu z modernimi trendi vračali k naravi. S spremenjeno gospodarsko usmeritvijo na začetku sedemdesetih let, čeprav se je zagon liberalistične usmeritve še nekaj časa ohranjal, so se investicije iz turizma v glavnem znova preusmerile v industrijo. V Sloveniji je turizem leta 1971 dobil še blizu 8 % vseh investicijskih sredstev, leta 1974 pa le še 3,4 %. Pri investicijah je bil bolj prepuščen samemu sebi kot načrtovani državni skrbi in ugodnim bančnim kreditom. K upadanju pomena turizma v nacionalnem gospodarstvu je prispeval poceni denar na tujih trgih, zaradi česar je bilo z najetimi posojili za Jugoslovane sorazmerno lahko priti do deviz. Razvoj turizma so dodatno zavirale tudi nizka izobrazbena raven, nizke plače in izjemna razdrobljenost. Sredi sedemdesetih let je bilo v slovenskem turizmu več kot 300 temeljnih organizacij združenega dela in 3500 zasebnih obratov.³⁶²

361 Prinčič, Sprostitve pri nakupu deviz, str. 263.

362 Repe, Sto let organiziranega delovanja turističnega gospodarstva, str. 27.

Takšna politika se je odrazila tudi v umirjanju naraščanja turistov. V sedemdesetih letih je število gostov v primerjavi s šestdesetimi naraščalo počasneje. Na turistična gibanja po svetu in pri nas so že ob koncu šestdesetih in v prvi polovici sedemdesetih let vplivali najrazličnejši politični, monetarni in gospodarski dogodki, nalezljive bolezni, intenzivne promocijske kampanje, da naj turisti ne letujejo v tujini, temveč doma, večanje števila prostih dni, več praznikov in tudi spremenjeni motivi turističnih potovanj. Horizontalni turizem, kot sta sončenje in kopanje, so zamenjale želje po doživetjih, spoznavanju znamenitosti, potovanjih v oddaljene kraje, udejstvovanju v zimskih športih in drugih oblikah rekreacije, kot so lov, jahanje, jadranje, pešačenje in podobno.³⁶³ V takšnih okoliščinah je bilo gostov leta 1975 glede na leto 1970 za 21 % več. V letih 1976–1978 je razvoj turizma zastal. Manj od pričakovanj je bilo zlasti tujih nočitev, zato tudi ni bila dosežena pričakovana raven deviznega priliva.³⁶⁴ Leta 1979 je bilo gostov v turističnem prometu glede na leto 1975 več le še za 17 %. Na rezultate inozemskega turizma v Sloveniji in Jugoslaviji so vplivali še počasno prilagajanje turistične ponudbe novim smerem v povpraševanju, pomanjkanje določenih vrst živil, zviševanje cen, poslabšanje kakovosti storitev in negativno pisanje tujega tiska. Zaradi nevsestranske in slabe kakovosti turistične ponudbe in negotovosti in so Jugoslavijo v turističnih časopisih označevali kot tretjerazredno turistično državo. Bila je tudi edina evropska država srednjega turističnega razreda, ki še ni imela urejene turistične zakonodaje.³⁶⁵

Domačih gostov pa je bilo leta 1979 glede na leto 1975 za 30 % več. Zaposleni so v sedemdesetih letih kot nadomestilo za ukinjeni popust v prometu začeli prejemati počitniški regres. Ker so počitniški domovi postali samostojne organizacije združenega dela odprtega tipa, so se domači turisti preusmerjali v zasebne sobe in šotorišča. Odločali so se za dvojne ali več

363 Zorko, Turistični promet v obdobju od 2. svetovne vojne do samostojne Slovenije, str. 155, 156.

364 Prinčič, Borak, *Iz reforme v reformo*, str. 358.

365 Repe, Turistična zveza in razvoj turizma v Sloveniji, str. 91.

krajših počitnic. V sedemdesetih letih se je večina domačih turistov usmerjala v slovenske gorske turistične kraje. Delež domačih prenočitev v obmorskih krajih se je zmanjševal, pridobivala pa so zdravilišča. Drugod po Jugoslaviji pa so Slovenci ustvarili še dvakrat toliko prenočitev kot doma v Sloveniji. Razmahnilo se je tudi planinarjenje, izletništvo in zimski turizem.³⁶⁶

Kot že omenjeno, je na razvoj turistične in gostinske dejavnosti vplival hiter razvoj prometa, v okviru katerega se je v Sloveniji po drugi petletki, leta 1958, začelo sistematično posodabljanje cestno omrežje. Posodabljanje je letno zajelo po 170 km pomembnejših cestnih odsekov. V rekordno hitrem času, od aprila do novembra 1958, je bil zgrajen 77 km dolg odsek avtoceste Ljubljana–Zagreb kot del avtoceste bratstva in enotnosti, ki je povezovala več jugoslovanskih republik od Jesenic, skozi Ljubljano, Novo mesto, Zagreb, do Beograda in Niša mimo Skopja do grške meje. Poleg tega se je gradilo novo koprsko cesto in posodabljal obstoječi cesti Celje–Ljubljana in Planina–Logatec.³⁶⁷

Dopustovanje v inozemstvu se je odrazilo v porastu števila prepeljanih potnikov v zračnem potniškem prometu. Število vseh prepeljanih potnikov leta 1990 je bilo glede na leto 1965 tako za 16-krat večje. Sredi sedemdesetih let je v zračnem potniškem prometu skoraj v 80 % šlo za mednarodna potovanja. Slovenci so v sedemdesetih letih postali turistični narod, saj jih je bilo moč srečati tako na Fidžiju kot v drugih eksotičnih krajih po vseh kontinentih. Najprivlačnejše tuje destinacije za tiste, ki so si jih lahko privoščili, so poleg Grčije, Španije in Italije postale nekatere arabske države, zlasti Tunizija.³⁶⁸ V osemdesetih letih so mednarodna potovanja za dobrih 10 % upadla, saj se je tudi na račun zaostrovanja vsesplošne krize v Jugoslaviji, ki je imela za posledico pogostejše obiske slovenskih gospodarstvenikov v Beogradu, povečalo število prevozov v notranjem prometu.

366 Zorko, Turistični promet v obdobju od 2. svetovne vojne do samostojne Slovenije, str. 155.

367 Prinčič, Odprtje avtomobilske ceste Ljubljana–Zagreb, str. 238.

368 Repe, Turistična zveza in razvoj turizma v Sloveniji, str. 77.

Delež polnoletnega prebivalstva v Jugoslaviji, ki je počitnice preživljalo izven kraja stalnega bivanja, se je z okoli 28 % leta 1965 povečal na okoli 45 % v obdobju 1979–1986. Kljub ekonomski krizi v osemdesetih letih se prebivalstvo ni odreklo počitnicam. Prav nasprotno: število gospodinjestev, katerih člani so odhajali na počitnice izven kraja stalnega bivanja, se je povečevalo. Zmanjševalo pa se je število članov gospodinjestva, ki so odšli na počitnice.

Odhod na počitnice je postal vitalna potreba prebivalstva. V koriščenju dopusta oziroma v načinu preživljanja počitnic pa so zaradi več dejavnikov, kot so geografska lega, stopnja razvitosti navad in ekonomska moč prebivalstva, obstajale regionalne razlike. Najpomembnejši dejavnik, ki je opredeljeval, ali si bo gospodinjestvo privoščilo počitnice izven kraja bivanja, je bil ekonomski status gospodinjestva. Med najpogostejšimi destinacijami za počitnice je bila morska obala; med vrstami namestitev pa sta prevladovali zasebna namestitev in počitnice pri prijateljih ali sorodnikih. Dolžina počitnic izven kraja bivanja se je od srede šestdesetih do sredine osemdesetih let krčila: od treh tednov sredi šestdesetih na štirinajst dni sredi osemdesetih let.

Splošna kriza in upadanje življenjske ravni v osemdesetih letih sta se odrazila v krajšanju počitnic izven kraja bivanja in v padcu kvalitete preživljanja oddiha, tako po vrsti namestitve kot po načinu prehrane in podobno. Z vidika stroškov je letni oddih jugoslovanskih gospodinjestev v strukturi razpoložljivega mesečnega dohodka v obdobju 1966–1986 predstavljal okoli 75 %. V primerjavi z letnim dopustom je državne praznike izven kraja bivanja preživljalo veliko manj (med 10 % in 20 %) gospodinjestev. Prebivalci so večinoma odšli na podeželje k sorodnikom ali prijateljem. Ostali prosti čas je prebivalstvo večinoma (90 %) preživljalo doma, in sicer bolj pasivno, npr. s kulturno-zabavnimi vsebinami, kot je gledanje televizije (80 %).³⁶⁹

369 *Jugoslovanski pregled*, l. XXXI, 1987, sv. 9, str. 416, 417. Osnovni pokazatelji uslova.

Tabela 27: Turistični promet v Sloveniji 1955–1979

	1955	1960	1965	1970	1975	1979
Gostje skupaj	497 000	786 000	1 227 000	1 780 000	2 152 000	2 519 000
Domači – absolutno število	400 000	629 000	744 000	973 000	1 311 000	1 705 000
Domači – v %	80,5 %	80,0 %	60,6 %	54,7 %	60,9 %	67,7 %
Domači Slovenci – absolutno število		349 000	393 000	465 000	598 000	
Domači Slovenci – v %		44,4 %	32,0 %	26,1 %	27,8 %	
Nočitve skupaj	1 454 000	3 047 000	4 051 000	4 826 000	6 444 000	8 081 000
Domači – absolutno število	1 200 000	2 558 000	2 618 000	2 525 000	3 854 000	5 367 000
Domači – v %	82,5 %	84,0 %	64,6 %	52,3 %	59,8 %	66,4 %
Domači Slovenci – absolutno število		1 488 000	1 483 000	1 414 000	2 085 000	
Domači Slovenci – v %		48,8 %	36,6 %	29,3 %	32,4 %	

Po letu 1979 se je število gostov v celotnem turističnem prometu začelo zniževati. V srednjeročnem načrtu gospodarskega razvoja do leta 1985, torej v prvi polovici osemdesetih let, slovenska oblast turizma kot pomembne gospodarske dejavnosti praktično ni upoštevala. Ker investicijskih sredstev skorajda ni bilo, je bilo predlagano, da bi se s pritegnitvijo zdomskih vlaganj gradile vsaj cenejše prenočitvene zmogljivosti, kot so penzioni, kampingi, bungalovi. Vlada bi morala v razmerah pomanjkanja vsakdanjih potrebščin tudi prednostno zagotoviti oskrbo turističnih krajev, posebej trgovin.³⁷⁰ Leta 1980 je bilo tako v skupnem turističnem prometu za 5 % manj gostov kot leto poprej; domačih gostov pa je bilo kar za 11,5 % manj. V letih 1981–1983 je skupno število gostov še naprej nazadovalo, z letom 1984 pa se je trend obrnil navzgor. V drugi polovici osemdesetih let, ko je vladala devizna suša in je bilo treba odplačevati posojila, so se politiki znova spomnili na turizem; načrti iz sedemdesetih let, da naj ta postane ena od prioritetenih panog, pa so se začeli uresničevati v devetdesetih letih. Skupno število gostov v turističnem prometu je bilo leta 1990 glede na leto 1979 tako za 0,7 % večje. Število domačih gostov je glede

³⁷⁰ Repe, Turistična zveza in razvoj turizma v Sloveniji, str. 92.

na leto 1979 nazadovalo vse do leta 1986. V letih 1986 in 1987, torej v času eksplozivne rasti osebnih dohodkov, je bilo število nočitev domačih gostov v osemdesetih letih iz leta 1979 preseženo. V letu 1986 je namreč slovenski turizem dosegel svoj vrh, tako po številu turistov kot po številu vseh prenočitev in številu domačih gostov. Razmerje med domačimi in tujimi turističnimi prihodi je bilo 63 % : 37 %; razmerje med domačimi in tujimi prenočitvami pa je znašalo 60 % : 40 %, obakrat v prid domačim. Do izteka osemdesetih let je število domačih gostov znova padlo pod raven iz leta 1979. Leta 1990 jih je bilo tako za 15 % manj kot leta 1979. Tudi nočitve gostov so bile podobne opisani dinamiki, le da se je njihovo število v primerjavi s celotnim turističnim prometom počasneje zniževalo. Leta 1980 je bilo za 3,8 % manj nočitev kot leto poprej. V letih 1984–1989 pa je skupno število nočitev kljub nihanjem preseglo število iz leta 1979. Leta 1990 je skupno število nočitev glede na leto 1979 zaostajalo za 1,5 %.³⁷¹

Na gibanje inozemskega prometa v osemdesetih letih so vplivali zunanji in notranji dejavniki. Leta 1989 je število tujih prenočitev doseglo rekord; v dveh obdobjih pa je promet tudi nazadoval. K padcu inozemskega prometa v letu 1982 so poleg gospodarskih težav, ki so jih imele države članice OECD, prispevale tudi povpraševanju neprilagojena ponudba, kot so slabe prometnice in šibka ponudba ob njih, premalo zmogljivosti apartmajskega tipa, previsoke cene za nizko kakovost storitev, ekološkim zahtevam neprimerno urejeno okolje, različne cene za domače in za tuje goste, slaba založenost trga z osnovnimi živili in drugim potrošnim blagom itd. Na gibanje inozemskih prenočitev v letih 1986 in 1987, pa tudi kasneje, so vplivali predvsem terorizem v Sredozemlju, vse ostrejša konkurenca, posledice Černobila, hitro se spreminjajoče gospodarske razmere v Jugoslaviji, spreminjanje tečaja dinarja, zastoji na mejnih prehodih in cestninskih postajah, neprilagojen delovni čas trgovin in gostinskih obratov in podobno. Slovenija in Jugoslavija sta

371 *Statistični letopis RS 1991*, str. 389, tab. 21-1., Zorko, Turistični promet v obdobju od 2. svetovne vojne do samostojne Slovenije, str. 156, 158.

sicer okrepili turistično promocijo na tujih trgih in bili zaradi ugodnih valutnih tečajev cenovno še konkurenčni; Slovenija je imela tudi prednosti, kot so ugodna geografska lega blizu potencialnim tujim trgom in že oblikovane dejavnosti za varovane okolja. Kljub temu sta predvsem zaradi toge ponudbe in še vedno slabih prometnic le s težavo prepričevali turiste s klasičnih trgov, da sta zanimiv počitniški cilj.³⁷²

Število nočitev domačih gostov se je kljub preusmeritvam v obsežnejše koriščenje cenejših zasebnih zmogljivosti, sindikalnih počitniških domov in kampov ob siceršnjem zniževanju življenjske ravni v letih 1986–1989 zniževalo za 3,4 % letno. Delež slovenskih gospodinjstev, katerih člani so letni dopust preživljali izven kraja bivanja, je bil na ravni države v letih 1984–1986 najvišji. Izven kraja bivanja je dopust leta 1984 preživelo 70 % slovenskih gospodinjstev, leta 1985 60 %, leta 1986 pa 80 %. Medtem je letni dopust izven kraja bivanja leta 1984 preživljalo 52 %, leta 1985 54 %, leta 1986 pa 58 % vseh jugoslovanskih gospodinjstev.³⁷³

Tabela 28: Turistični promet v Sloveniji 1980–1990

	1980	1984	1985	1987	1990
Gostje skupaj	2 378 000	2 575 000	2 753 000	2 734 000	2 537 000
Domači – absolutno število	1 509 000	1 620 000	1 697 000	1 664 000	1 442 000
Domači – v %	63,5 %	62,9 %	61,6 %	60,9 %	56,8 %
Domači Slovenci – absolutno število	658 000		749 000		651 000
Domači Slovenci – v %	27,7 %		27,2 %		25,7 %
Nočitve skupaj	7 771 000	8 095 000	8 822 000	9 044 000	7 956 000
Domači – absolutno število	4 976 000	4 856 000	5 093 000	5 401 000	4 283 000
Domači – v %	64,0 %	60,0 %	57,7 %	59,7 %	53,8 %
Domači Slovenci – absolutno število	2 384 000		2 660 000		2 611 000
Domači Slovenci – v %	30,7 %		30,2 %		32,8 %

372 Zorko, Turistični promet v obdobju od 2. Svetovne vojne do samostojne Slovenije, str. 163, 164.

373 *Jugoslovanski pregled*, l. XXXI, 1987, sv. 9, str. 416. Osnovni pokazatelji uslova.

Tabela 29: Turistični promet po vrstah krajev 1960–1990

	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990
Domači gostje	629 000	744 000	973 000	1 310 000	1 508 000	1 697 000	1 442 000
Zdraviliški kraji	45 000	47 000	74 000	113 000	124 000	164 500	206 000
Obmorski klimatični kraji	89 000	89 000	140 000	207 000	175 000	186 500	187 000
Gorski klimatični kraji	146 000	183 000	274 000	372 000	429 000	374 000	326 000
Drugi turistični kraji	231 000	307 000	403 000	544 000	681 000	927 000	690 000
Neturistični kraji	117 000	117 000	81 000	75 000	100 000	45 000	34 000
Nočitve							
Domači gostje	2 557 000	2 618 000	2 525 000	3 854 000	4 976 600	5 093 000	4 283 000
Zdraviliški kraji	550 000	723 000	501 000	856 000	1 104 300	1 220 000	1 346 000
Obmorski klimatični kraji	544 000	468 000	548 000	917 000	886 500	830 000	714 000
Gorski klimatični kraji	720 000	682 000	680 000	927 000	1 317 700	1 248 000	1 027 500
Drugi turistični kraji	452 000	520 000	639 000	1 013 000	1 449 500	1 660 000	1 109 000
Neturistični kraji	291 000	225 000	157 000	141 000	218 600	1 355 000	87 000

Krivulja razvoja domačega in skupnega turističnega prometa se je po letu 1986 obračala navzdol, in sicer predvsem na račun manjšega števila gostov iz drugih jugoslovanskih republik, med katerimi je bilo do takrat veliko poslovnih potnikov in tistih, ki so na poti v tujino prenočili v Sloveniji. Tudi sami Slovenci so ustvarili vse manj prenočitev doma in vse več v drugih republikah, predvsem na Hrvaškem, v tujini ter v lastnih počitniških hišicah in stanovanjih.

Slovenski gostje in gostje iz drugih jugoslovanskih republik so v Sloveniji najraje počitnikovali oziroma preživljali prosti čas po raznih turističnih krajih. Razmahnilo se je izletništvo, slovenske planine in pomembnejše turistične znamenitosti so bile dobro obiskane. Turisti so radi zahajali v hribe, v obmorske kraje in v zdravilišča. V zdraviliških domači turistični promet tudi po najbolj uspešnem letu 1986 ni nazadoval. Zdravilišča so ob koncu osemdesetih let postala najbolj priljubljen počitniški cilj domačih gostov.

Lepa dekleta v Portorožu okoli leta 1960
(MNZS, foto: Edi Šelhaus)

Kultura

Prosti čas, ki ga je po vojni omogočil razvoj moderne industrijske družbe, so ljudje radi zapolnjevali s kulturnim udejstvovanjem, razvedrilom in športnimi aktivnostmi. Določena raven kulturnega standarda je bila po decentralizaciji kulturnih ustanov in z vzpostavljanjem kulturnega policentrizma sredi dvajsetega stoletja dosežena že v šestdesetih letih. Ponudba kulturnih dobrin je s padanjem ideoloških zadržkov do takšnih in drugačnih zvrsti umetnosti ali druženja postajala pestrejša. Ustanovljeni so bili novi muzeji, knjižnice in gledališča, odpirali so se kinematografi in radijske postaje. V primerjavi s predvojnimi časom, ko sta širšo kulturno ponudbo imela le Ljubljana in Maribor, je ta s širitvijo mreže kulturnih ustanov postopno postajala resničnost tudi v drugih večjih in manjših krajih.

Ljubiteljska kulturna društva, ki so imela v začetku petdesetih let poglavitno vlogo pri zapolnjevanju prostega časa, so v šestdesetih postala le še eden od ponudnikov kulture in zabave. Predvsem društva Svobod so konec petdesetih let zaradi konkurence oziroma pojava novih medijev prišla v krizo. Še zlasti radio in televizija sta ljudi odtegovala od tradicionalnih oblik preživljanja prostega časa in vplivala na razvoj drugih kulturnih dejavnosti. Manjše zanimanje občinstva so poleg ljubiteljskih kulturnih društev občutili kinematografi in gledališča. Z začetkom rednega televizijskega programa leta 1958 je začela kinematografska dejavnost upadati. Število obiskovalcev kinematografov se je od zlatih časov kinematografije, ko je delovalo nad 260 kinematografov (podatek za leto 1963), do sredine sedemdesetih let skoraj prepolovilo. Če so kinematografi zabeležili leta 1960 več kot 17 000 000 obiskovalcev, pa je zanimanje za kinematografe v sredini sedemdesetih let upadlo na manj kot 9 000 000 obiskovalcev.³⁷⁴

Gledališče

Na upadanje števila obiskovalcev gledališč je poleg televizije vplivala tudi politika. Po sprejetju novega zakona o gledališčih in politični odločitvi v drugi polovici petdesetih let, da naj bodo poklicni odri samo v Ljubljani, Mariboru in Celju, so bili dotedanji polpoklicni odri (v Ljubljani, Mariboru, Celju, Kranju, Postojni, Kopru, Novi Gorici, na Ptujju in Jesenicah itd.) preoblikovani v sekcije kulturnih društev. S preoblikovanjem so prešli med amaterska gledališča; nekatera gledališča (v Kranju, Kopru, na Ptujju) pa so bila celo ukinjena.³⁷⁵ To se je odrazilo v upadu števila obiskovalcev. Do leta 1965 se je število obiskovalcev poklicnih in eksperimentalnih gledališč glede na leto 1955 zmanjšalo za 27 %. Poklicna in eksperimentalna gledališča so največ

374 *Statistični letopis RS 1970*, str. 400, tab. 27-24., *Statistični letopis RS 1991*, str. 537, tab. 30-32.

375 Povzeto po: Gabrič, Približevanje kulturnih dobrin, str. 1030, 1031.

obiskovalcev zabeležila leta 1956 (681 000 obiskovalcev) in leta 1975 (530 000 obiskovalcev). Za obiskanost gledališč je bilo do leta 1975 značilno nihanje. Do izteka osemdesetih pa se je število obiskovalcev le še zniževalo. S 395 000 obiskovalci leta 1990 je bilo glede na leto 1956 tako manjše za 42 %, glede na leto 1975 pa za 25,5 %.³⁷⁶

Po drugi strani pa sta s sprejetjem omenjenega zakona v drugi polovici petdesetih let začeli delovati eksperimentalni gledališči, Oder 57 in Ad hoc. Z njima so sodelovali tudi gledališčniki iz obeh največjih ljubljanskih gledaliških hiš. S predstavami, ki sta jih imeli v viteški dvorani Križank, sta v svojem kratkotrajnem delovanju v slovenski gledališki prostor vnesli nov zalet, saj sta uprizorili nove slovenske dramske tekste in na slovenske odre pripeljali sodobno svetovno dramatiko, dramo absurda, politično angažirano igro itd. Eksperimentalni odri, ki so bili zaradi političnih odločitev ali prostovoljno obsojeni na kratek čas delovanja, so s prodornostjo misli vplivali na delo slovenskih osrednjih gledališč, saj je njihov repertoar že v začetku šestdesetih let vključeval najnovejša domača in tuja dela.³⁷⁷ V šestdesetih letih je v povprečju delovalo po eno eksperimentalno gledališče hkrati. Na začetku sedemdesetih let sta tradicijo eksperimentalne umetnosti ohranjali gledališči Glej in Pekarna. Alternativne gledališke skupine so kot spremljevalke uveljavljenih gledališč nastajale tudi pozneje. V sedemdesetih letih je nastala alternativna gledališka skupina Nomenklatura, v osemdesetih Tespisov voz, v devetdesetih pa Plesni teater in Betontanc.³⁷⁸ V letih 1955–1970 je tako skupaj delovalo pet poklicnih in eksperimentalnih gledaliških odrov, med letoma 1975 in 1990, z izjemo leta 1980, pa osem. Od šestdesetih do začetka devetdesetih let so delovala skupaj tri poklicna mladinska in otroška gledališča.³⁷⁹

376 *Statistični letopis RS 1990*, str. 524, tab. 30-1., *Statistični letopis RS 1991*, str. 530, tab. 30-26.

377 Povzeto po: Gabrič, *Začetki gledališke avantgarde*, str. 235.

378 Snoj-Schmidt, *Gledališka neoavantgarda*, str. 323.

379 *Statistični letopis RS 1990*, str. 524, tab. 30-1., *Statistični letopis RS 1991*, str. 530, tab. 30-26.

Muzeji

Policentričen razvoj kulturnih ustanov se je v petdesetih letih kazal tudi v ustanavljanju muzejev in galerij, regionalnih arhivov in regionalnih zavodov za spomeniško varstvo. V lokalnih središčih so bili ustanovljeni pokrajinski muzeji: Dolenjski v Novem mestu, Goriški v Novi Gorici, Pokrajinski v Murski Soboti, Gorenjski v Kranju, Koroški na Ravnah itd. Pokrajinski muzeji so z arheološkimi, zgodovinskimi, etnološkimi in umetnostnimi zbirkami skušali ponazoriti razvoj posamezne regije. Ustanovljeni so bili tudi specializirani muzeji, npr. Gledališki v Ljubljani, Tehniški v Bistri, Gasilski v Metliki, Pomorski v Piranu, Čebelarški v Radovljici itd., ter muzeji z zbirkami iz obdobja narodnoosvobodilnega boja. V okviru večjih muzejev in manjših razstavišč se je razvijala, sicer počasneje od muzejske dejavnosti, galerijska razstavna dejavnost. Zelo obiskane so v šestdesetih letih postajale umetniške razstave in galerije na prostem, forme vive. Kot privlačnejši od tradicionalnih razstavišč so se pojavljali tudi prvi poskusi muzejev na prostem.³⁸⁰

Umetnik pri delu pred samostanskim poslopjem v Kostanjevici na Krki leta 1965 (MNZS, foto: Marjan Ciglič)

380 Povzeto po: Gabrič, Približevanje kulturnih dobrin, str. 1029, 1030.

Tako je v začetku šestdesetih let povprečen Slovenec šel desetkrat na leto v kino, vsak drugi je obiskal galerijo ali muzej in vsak tretji gledališko predstavo.³⁸¹

Knjige in periodika

Prva leta po vojni je knjigo zaznamovala kriza. Zabavne literature in knjig s sodobno tematiko ni bilo veliko. Pestrejšo ponudbo knjig sta prinesla decentralizacija in policentrični razvoj kulturnih ustanov v petdesetih letih. Zaradi pretrganih gospodarskih vezi po informbirojevskem sporu na začetku petdesetih let je v tiskarnah primanjkovalo papirja; med natisnjenimi deli v prvem povojnem desetletju je bilo tudi veliko politično-propagandnih in marksističnih del ter političnih govorov, ki so krčili nabor berljivih del. Ko so bile z decentralizacijo ustanovljene nove večje založbe v Ljubljani, Mariboru, Kopru, Murski Soboti, Kranju, Novem mestu itd., se je povečala možnost za tiskanje del tistih avtorjev, katerim so bila vrata dotlej zaprta, in tistim, ki so pisali o sodobnih temah. Tudi težav s pomanjkanjem papirja je bilo konec. Nove knjižne zbirke, s katerimi so založbe skušale poceniti knjigo, so v šestdesetih letih postale dostopne tudi manj premožnim.

Med najmlajšimi bralci je bila priljubljena zbirka Čebelica, ki jo je leta 1953 začela izdajati založba Mladinska knjiga. Najbolj brana zbirka med mladimi je bila Kondor, ki jo je ista založba izdajala od leta 1956, medtem ko so zahtevnejši bralci posegali po zbirki Sto romanov, ki jo je z letom 1964 začela izdajati Cankarjeva založba. Knjige Mohorjeve družbe so zaradi cenovne ugodnosti našle svoje mesto predvsem na podeželju. S sorodno zasnovo je pri mestnem prebivalstvu postala priljubljena Prešernova družba, ustanovljena 1953.³⁸²

381 Mlinar, *Slovenija 1945–1975*, str. 175.

382 Povzeto po: Gabrič, *Približevanje kulturnih dobrin*, str. 1029, 1032.

V založništvu se je razvila praksa izdajanja zbranih ali izbranih del pomembnih svetovnih ali domačih pisateljev ali večjih izdaj posameznih založb, ki so se kupovale v kompletu, tudi prek podjetij z odloženim plačilom. Zbirke so govorile o družbenem vrednotenju knjige, branja in kulture ter o pozornosti, ki se jo je namenjalo temu, da bi knjige in v njih shranjeno znanje postali sestavni del doma kot kraja gradnje socialistične kulturnosti. O zbirkah se je pogosto govorilo o knjigah na meter, ki so nemalokrat ostale neprebrane. Katera zbrana dela so se znašla v zbirkah, je bilo odvisno od družbenega porekla, izobrazbe, poklica, kraja bivanja, družbenega delovanja, drugih interesov in pripadnosti.³⁸³

Knjižna produkcija v letih 1955–1990 je bila tako po številu naslovov izdanih del kot po nakladah odraz širših družbenih razmer. V obdobjih krize, najprej v šestdesetih letih, je po naraščanju od leta 1955 prvič upadla leta 1963 in drugič med letoma 1968 in 1970. Še očitnejše upadanje knjižne produkcije, ki se je začelo z začetkom osemdesetih let, je bilo glede na globino krize zaznati v osemdesetih letih. Leta 1983 je bila knjižna produkcija tako za četrtno manjša kot leta 1979, ko je bilo natisnjenih 10 379 000 knjig ali okoli 5,5 knjig na prebivalca Slovenije. Do leta 1987 je z izjemo leta 1986 postopoma naraščala in dosegla približno tako raven kot leta 1979. Po letu 1987 se je vse do 1990 znova krčila. Takrat je s 6 267 000 natisnjenimi deli ali 3,2 knjigama na prebivalca Slovenije padla približno na raven iz leta 1964.³⁸⁴

Periodične publikacije, časopisi in revije so v petdesetih letih kljub temu, da so izobraženci in kulturni delavci delovali v izrazito kontradiktornem času, ki se je na eni strani sicer odmikal od agitpropovskih let, po drugi strani pa so določbe nove zakonodaje povzročale nove konflikte z oblastjo, doživljale živahniji razvoj kot v prvem povojnem obdobju. Intelektualci

383 Erdei, *Kombinirana soba*, str. 111, 112.

384 Preračuni izdelani na osnovi podatkov *Statističnega letopisa SR Slovenije 1975*, str. 382, tab. 27-1 in *Statističnega letopisa RS 1991*, str. 71, tab. 3-2.

sorodnih nazorov so se začeli združevati okoli posameznih revij, ki so na svojih straneh dopuščale več polemичnosti. *Naša sodobnost*, iz tradicije levo usmerjene književnosti iz tridesetih let izvirajoča revija, je izgubljala položaj osrednje publikacije. Leta 1952 so kot štirinajstdnevnik začeli izhajati *Naši razgledi* (1952–1992), katerih ugled so s komentarji o aktualnih družbenih dogajanjih povečevali že uveljavljeni umetniški kritiki in univerzitetni profesorji. Generacija mlajših ustvarjalcev se je uveljavila v *Mladinski reviji* in zatem v *Besedi*. Nove revije so začeli ustanavljati tudi izven Ljubljane, a je bila njihova usoda pogosto povezana s strpnostjo partijskih ideologov. Živahniješe revijalno življenje in vse ostrejšše polemike so intelektualce postavile v nov položaj v družbi. Vladajoča stranka je kritičnost inteligence začela ocenjevati kot vse večjo nevarnost za svoj politični monopol. Nenaklonjenost do kritičnosti mlajših intelektualcev so oblastniki, partijski ideologi, izkazovali z ukinjanjem tovrstnega tiska.

V petdesetih letih je izhajalo več revij, ki so bile trn v peti oblastnim strukturam. Tarča kritik je tako v zadnjih letih svojega izhajanja postala *Mladinska revija* (1946–1951). Njeno naslednico *Besedo* pa so ukinili leta 1957. Slednjo je kmalu zamenjala *Revija 57*, ki je v kritičnosti šla še korak dlje. Če so se v *Besedi* omejevali na kritiko razmer v kulturni sferi, pa so v *Reviji 57* kritičnost razširili na celoten družbeni sistem. *Revija 57* je bila ukinjena dobro leto po začetku izhajanja, leta 1958. Nenaklonjenost oblastnikov do kritičnosti mlajše generacije se je z ukinitvijo *Perspektiv* (1960–1964), mesečnika za kulturo in družbena vprašanja, nadaljevala tudi v šestdeseta leta.³⁸⁵

Revija 57 in *Perspektive*, pa tudi delovanje Odra 57, je zaznamoval preplet modernističnih umetniških iskanj in politično angažirane kritike partijskega liberalizma. Tako *Perspektive* kot Odr 57 sta bila ukinjena leta 1964; *Perspektive* zaradi idej o političnem pluralizmu, Odr 57 pa zaradi protestne prekinitve

385 Povzeto po: Gabrič, Sklep o ukinitvi *Perspektiv*, str. 277, in isti: Intelektualci kot opozicija, str. 1027.

Rožančeve predstave Topla greda, ki naj bi glede na reakcijo občinstva dokazovala, da se umetnost Odra 57 norčuje iz delavskega razreda.³⁸⁶

Omejevanje možnosti izhajanja nekaterih revij v posameznih obdobjih zaradi formalne in neformalne cenzure, ki so jo izvajali predstavniki oblasti, ter avtocenzure in drugih razlogov, kot je naraščanje priljubljenosti sodobnejših medijev, zlasti televizije, za podajanje in ilustriranje dogajanja po svetu, pa izkazuje tudi statistika. V obdobju 1963–1990, za katerega obstajajo podatki, je bilo po podatkih Marjana Horvata 31 trajnih prepovedi tiskov in 43 kazenskih postopkov proti avtorjem. Od 31 trajnih prepovedi tiskov jih je bilo 14 proti mladinskim tiskom (9 proti *Tribuni*, 2 proti *Mladini*, 2 proti *Katedri*, 1 proti glasilu Bruc), največ pa v t. i. svinčenih sedemdesetih letih, ko je bilo 16 prepovedi tiskov proti 17 avtorjem.³⁸⁷

Kot kažejo statistični podatki, je leta 1965 izhajalo kar 24 revij manj kot 1960. Revijalna naklada pa je bila kljub temu nad ravnijo iz leta 1960. Na prebivalca Slovenije je bilo leta 1960 natisnjenih 52 serijskih publikacij, leta 1965 pa okoli 50. Do leta 1970 se je število revij v primerjavi s 1965 povečalo skoraj za 1,5-krat, naklada pa se je skoraj popeterila. Do leta 1980 sta se število revij in njihova naklada v primerjavi z letom 1970 zmanjšala za okoli petino (št. revij za 17 %, njihova naklada pa za 22 %). Leta 1973 sta npr. prenehali izhajati tedenski publikaciji *Tovariš* in *Tedenska tribuna*. Njuni novinarji so se namreč izmikali enosmerni politični opredelitvi in so gojili svobodnejše oblike novinarskega izražanja: reportaže, fotoreportaže in reportažne intervjuje.³⁸⁸ Leta 1980 je bilo po statističnih podatkih na prebivalca Slovenije natisnjenih okoli 57,5 serijskih publikacij, deset let poprej pa skoraj 70. Do sredine osemdesetih sta se število in naklada serijskih publikacij v primerjavi z letom 1980 povečala. Leta 1985 je tako izhajalo 248 revij in 528 časnikov v

386 Stanković, Bunkerji, stereotipi in razpoke, str. 199.

387 Tomc, Cenzurirani punk, str. 238.

388 Merljak Zdovc, Slovenska revija Tovariš, str. S29.

skupni nakladi 153 070 000. To je pomenilo okoli 80 natisnjenih serijskih publikacij na prebivalca Slovenije. Število serijskih publikacij na prebivalca se je z letom 1988 začelo zniževati in leta 1989 je na prebivalca Slovenije prišlo približno 75 natisnjenih serijskih publikacij.³⁸⁹

Tabela 30: Število časnikov in revij in njihova naklada 1955–1990

	Časniki		revije/časopisi	
	Število	Naklada	Število	Naklada
1955	56	51 460 000	140	4 125 000
1960	103	78 368 000	124	4 368 000
1965	157	74 211 000	100	4 524 000
1970	187	9 445 000	242	22 170 000
1975	363	82 909 000	209	26 264 000
1980	501	91 466 000	200	17 322 000
1985	528	145 693 000	248	7 377 000
1990	649 (število časnikov in revij skupaj)			

³⁸⁹ Število serijskih publikacij na prebivalca Slovenije za leto 1989 je preračunano glede na število prebivalcev Slovenije leta 1991 (Popis prebivalstva 1991).

**PREDMETI
VSAKDANA**

Prizadevanja za usmeritev industrije na proizvodnjo blaga za široko potrošnjo so se začela s sklepom CK ZKJ leta 1955. Ekonomska politika države naj bi se z usmeritvijo industrijske proizvodnje v povečanje proizvodnje potrošnega blaga usmerila v hitrejšo izboljšanje življenjskega standarda. Rezultati te usmeritve so se kmalu začeli kazati tako v naraščanju proizvodnje izdelkov široke potrošnje kot tudi v izboljševanju življenjske ravni in v povečanem povpraševanju na trgu. Delež blaga za široko potrošnjo v skupni industrijski proizvodnji je tako od leta 1954, ko je zavzemal 20,2-odstotni delež, do leta 1961 poskočil na 28 %, v letu 1974 pa se je povzpел na 40,2 % skupne industrijske proizvodnje.³⁹⁰ Na račun rasti življenjske ravni so se razvijale zlasti elektroindustrija, kemijska, gumarska, kovinska, papirna in živilska industrija.

Primerjava stopenj rasti industrijske proizvodnje po posameznih obdobjih med 1955 in 1990 v Sloveniji kaže, da je njen obseg z izjemo časa med 1981 in 1990 naraščal stalno, a neenakomerno.³⁹¹ Industrijska proizvodnja je predvojno raven preseгла že v prvih letih po vojni. Z letom 1948 pa se je porast proizvodnje zaradi gospodarske blokade vzhodnoevropskih držav, ki je trajala do leta 1953, ustavil. Po tem, v letih 1953–1960, pa so bile zabeležene visoke stopnje rasti proizvodnje in tudi celotnega jugoslovanskega in slovenskega gospodarstva. Jugoslavija se je zaradi tega uvrščala med srednje razvite države.³⁹² V letih 1961–1962 in 1966–1967 sta sledili obdobji stagnacije industrijske proizvodnje.

Hitra gospodarska rast med letoma 1953 in 1959 pa je ob koncu petdesetih let naletela na nesorazmerja. Gospodarstvo je bilo obremenjeno s preveliko porabo, uvozom, zaposlovanjem, negospodarno porabo tujih posojil, notranjim zadolževanjem in preveliko zaščito domače industrije.³⁹³ Nagel porast industrij-

390 Mlinar, *Slovenija 1945–1975*, str. 52, 103.

391 V osemdesetih letih dvajsetega stoletja je industrijska proizvodnja namreč nazadovala po povprečni letni stopnji – 0,3 %. V: *Statistični letopis RS 1991*, str. 260.

392 Prinčič, *Konec mita*, str.174.

393 Prav tam, str. 175.

ske proizvodnje namreč ni bil prilagojen ustvarjanju izvoznih viškov. Povzročal je ogromen porast uvoznih potreb ter povečeval zunanjetrgovinski primanjkljaj. V upravljanju gospodarstva je država po desetih letih kljub ukinitvi administrativnega planiranja v gospodarstvu na začetku petdesetih let še vedno imela velika pooblastila: regulirala je rentabilnost podjetij in usmerjenost investicij glede na potrebe notranjega razvoja, zanemarjala pa je izvozno perspektivo. Takšen gospodarski sistem je po letu 1957 privedel do napetega izvozno-uvoznega razmerja. Leta 1960 so tudi vse oblike porabe rastle hitreje od proizvodnje in storilnosti. Zato so se povečali cene in življenjski stroški, primanjkljaj v zunanjetrgovinski menjavi in nelikvidnost v poslovanju s tujino.³⁹⁴ Leta 1961 je prišlo do poskusa menjave gospodarskega sistema z deetatizacijo – prehodom podjetij na večjo tržno usmerjenost.

Neskladnost med proizvodnjo in potrebami trga se je kot posledica nezadostne povezanosti proizvodnje s trgom najbolj pokazala v letu 1962 pri izdelavi izdelkov za široko potrošnjo in investicijskih materialov.³⁹⁵ Nakopičene gospodarske težave so sklenili rešiti z restriktivnimi ukrepi. Z njimi naj bi zmanjšali porabo, poživili proizvodnjo in izvoz, Zveznemu izvršnemu svetu pa omogočili dostop do večjih sredstev, ki jih je potreboval za posredovanje v gospodarstvu.³⁹⁶ Stabilizacijski program je torej vključeval ukrepe za povečanje proizvodnje ter zmanjšanje in uskladitev vseh oblik porabe z realnimi možnostmi. Gospodarska reforma, ki je sovpadala z gospodarsko recesijo, pa ni v celoti dala pričakovanih rezultatov in tudi izpeljana ni bila do konca. Izvoz je od 1961 do 1966 z izjemo leta 1964 prehitel uvoz. Tako hitro kot skupni izvoz je v tem času naraščal tudi izvoz izdelkov za široko potrošnjo.

Z gospodarsko reformo sredi šestdesetih let, ki je nameravala uveljaviti večjo vlogo trga in delovanje objektivnih

394 Prinčič, *Gospodarski zastoj*, str. 256.

395 *Sejmi zapiski LS LRS*, četrti sklic. Seje od 10. oktobra 1962 do 28. februarja 1963, str. 354.

396 Prinčič, *Gospodarski zastoj*, str. 183.

ekonomskih zakonitosti, so se pogoji za prodajo blaga zaostri. Po devalvaciji dinarja v letu 1965 se je rast izvoza namreč umirila. Zaostajati je začel tudi izvoz blaga za široko potrošnjo. Nasprotno temu pa se je do izteka šestdesetih let sprostil njegov uvoz. V letu 1970 so ga znova omejili na raven iz let 1960–1965. Tako je delež blaga za široko potrošnjo v uvozu takrat zavzemal 14-odstotni delež.³⁹⁷ S preusmeritvijo gospodarstva na večjo tržnost je v letih 1966–1967 sovpadalo tudi drugo obdobje stagnacije industrijske proizvodnje. Zaradi nesorazmerja med uvozom in izvozom in drugih gospodarskih težav je bila prekinjena relativno visoka gospodarska rast. Stagnacija je bila premagana leta 1968. Do sredine sedemdesetih let so tako vse slovenske industrijske panoge močno povečale proizvodnjo. Med njimi je bila z najvišjim porastom elektroindustrija. Leta 1972 je proizvedla 45-krat več kot leta 1952. V enakem obdobju je kemična industrija povečala proizvodnjo 17-krat, gumarska industrija pa za dobrih desetkrat. V osemdesetih se je zaradi vsesplošne krize industrijska proizvodnja krčila.

Motnje gospodarske rasti v obliki cikličnih nihanj je generiral politični sistem.³⁹⁸ Temeljna ovira učinkovitejšega gospodarjenja je bilo nerazrešeno vprašanje razmejitve med planskim in tržnim mehanizmom ter njune povezanosti in komplementarnosti. V samoupravnem gospodarstvu oziroma družbeno-ekonomskem sistemu naj bi celotno področje infrastrukture, družbenih dejavnosti (šolstvo, zdravstvo) in velikih investicijskih posegov spadalo v območje planskega mehanizma; vse preostale dejavnosti, tj. pretežni del gospodarstva, pa v območje tržnega mehanizma.³⁹⁹ Tedanja ekonomska znanost v Sloveniji je vlogo trga v samoupravnem gospodarstvu omejila na razmerje med trgom in planom, pri čemer so šteli trg za področje samoupravljanja, plan pa za orodje države.

397 Mlinar, *Slovenija 1945–1975*, str. 131.

398 Norčič, *Krize in slovensko gospodarstvo*, str. 237.

399 Norčič, *Administriranje namesto trga*, str. 821.

Vpeljava tržnega sistema se zaradi bojzani politične elite, da bi izgubila ekonomsko moč, ni obdržala. Gospodarsko reformo so zato leta 1971 tiho opustili. Z zadržanjem poglavitnih družbeno-ekonomskih vzvodov se je ohranila prevlada politike nad gospodarstvom. Namesto tržnega gospodarstva se je uvedlo neučinkovit sistem družbenega dogovarjanja in samoupravnega sporazumevanja, v katerem je bila cena končnega izdelka takšna, kot so jo izračunali, in ne takšna, kot bi jo prenesel trg. Republike in občine so silile v velike in drage investicije, ki so bile nenačrtne in politično načrtovane ter v interesu posameznikov. Sistem je bil vase zaprt in nekonkurenčen, saj je razvijal ekstenzivno in težkoindustrijsko proizvodnjo. Večina držav pa je medtem doživljala novo tehnološko revolucijo in je sledila modernemu ekonomskemu preoblikovanju.

Tudi devizni tečaj dinarja se ni nikoli oblikoval tržno; bil je rezultat administrativno-političnih odločitev in ni omogočal ravnovesja plačilne bilance. Z njenega vidika je bil vedno preceñjen. To je povzročalo strukturo gospodarstva, ki je bila odvisna od uvoza, dolgoročen primanjkljaj v bilanci menjave blaga, visoko zunanjo zadolženost itd. V letih 1974–1979 je tečaj dinarja ostal praktično nespremenjen, čeprav so cene industrijskih izdelkov pri proizvajalcih naraščale za 14,4 %, cene na drobno pa za 18,2 % letno. Po letu 1980 se je neustrezna tečajna politika z občasnimi izboljšaji nadaljevala.⁴⁰⁰

Jugoslavija je namesto uvedbe konkurenčne nove tehnologije in razvoja sodobnih izvoznih sektorjev na temelju dosežkov tehnološke revolucije iznašla nepopoln in drag proizvodni sistem. Dogovorna ekonomija, ki je najbolj ustrezala ekstenzivnemu načinu gospodarskega poslovanja, tj. hitrejšemu povečevanju zaposlovanja, uvoza in naložb, se je izkazala za neučinkovito, saj so bile stopnje gospodarske rasti nizke. Podjetja, ki so na valovih konjunktura na Zahodu še v šestdesetih letih držala korak s tujimi, po letu 1973 kljub obsežnim izvoznim subvencijam

400 Žižmond, Politika deviznega tečaja, str. 966–975.

niso bila več kos konkurenci. Poleg tega so bili stroški družbene režije – obseg izdatkov, ki jih podjetja niso bila dolžna plačevati le državi in sistemu socialnega zavarovanja, temveč tudi za samoupravne strukture – previsoki. Cene industrijskih proizvodov so zato tako na notranjem trgu kot v izvozu naraščale.⁴⁰¹ Ker se tečaj tem premikom ni prilagajal, je v okoliščinah, ko so proizvajalci na domačem trgu dosegali relativno višje cene, začel pešati izvoz in naraščati uvoz, saj so bili izdelki iz uvoza relativno cenejši kot iz domače proizvodnje. Primanjkljaj v trgovinski bilanci je zato naraščal. Zmanjševale so se tudi devizne rezerve in povečevale težave z zunanjo likvidnostjo.⁴⁰² Čeprav je Jugoslavija razvila pomembne trgovinske povezave z državami prostega trga in zmanjšala trgovanje z vzhodnim trgom, tj. z državami Sveta za evropsko vzajemnost pod sovjetskim vodstvom, na 40–45 %, podobno kot države v regiji, ki so z industrializacijo nadomeščale uvoz, ni mogla slediti tehnološki revoluciji.⁴⁰³ Kljub izgradnji nekaterih modernih tovarn v Sloveniji je bil v sedemdesetih in osemdesetih letih vedno bolj opazen tehnološki razkorak med Jugoslavijo in razvitim svetom, ki se mu je Slovenija konec šestdesetih let že začela približevati. Dolg Jugoslavije v tujini se je od sredine do konca sedemdesetih let več kot podvojil, stopnja inflacije pa je bila leta 1980 več kot 20-odstotna.

Podatki o indeksih proizvodnje za obdobje 1955–1966 in o povprečnih letnih stopnjah rasti industrijske proizvodnje za obdobje 1966–1990 kažejo, da je razvoj proizvodnje izdelkov široke potrošnje v obdobju 1955–1965 potekal dokaj skladno s celotno industrijsko proizvodnjo. Proizvodnja izdelkov za široko potrošnjo je bila leta 1965 2,3-krat večja kot leta 1955, celotna industrijska proizvodnja pa se je v enakem obdobju povečala za 2,5-krat.⁴⁰⁴ Obdobje 1966–1969 je bil čas, ko je bila rast proizvodnje izdelkov za široko potrošnjo izenačena z rastjo vse

401 Meier, *Zakaj je razpadla Jugoslavija*, str. 27.

402 Žižmond, *Politika deviznega tečaja*, str. 966–975.

403 Berend, *Gospodarska zgodovina Evrope*, str. 195, 196.

404 *Statistični letopis SR Slovenije 1967*, str. 223, tab. 9-6.

industrije: obe sta naraščali enako hitro, v povprečju za 6,8 % na leto.⁴⁰⁵

V sedemdesetih letih je proizvodnja blaga široke porabe rastla hitreje od celotne industrijske proizvodnje. Povprečna letna stopnja rasti prve je bila 7,5 %, celotne industrije pa 6,6 %.⁴⁰⁶ Slovenska industrija je leta 1972 izdelala devetkrat več blaga za široko potrošnjo kot leta 1952.⁴⁰⁷

V osemdesetih letih, ko je bila rast celotne industrije negativna – zmanjševala se je povprečno za 0,3 % na leto –, se je proizvodnja izdelkov široke potrošnje v primerjavi s celotno industrijsko proizvodnjo krčila še štirikrat hitreje: njena povprečna letna stopnja rasti je bila – 1,2 %.⁴⁰⁸

Slovenija je v primerjavi z gospodarskimi rezultati z drugimi federalnimi enotami ne glede na zgoraj povedano ohranjala pomembno gospodarsko vlogo v Jugoslaviji. V Sloveniji se je ob nadpovprečni industrijski rasti v letih 1982–1983 v primerjavi s SFRJ v razdobju 1983–1985 družbeni produkt predvsem po zaslugi manjše stagnacije v zasebni proizvodnji nadpovprečno hitro povečeval. Slovensko gospodarstvo je v primerjavi s celotno državo izkazovalo relativno poslabšanje učinkovitosti zaposlenih in izboljšanje učinkovitosti sredstev med 1980 in 1983 in obratno med 1984 in 1985.⁴⁰⁹

405 *Statistični letopis SR Slovenije 1985*, str. 250, tab. 11-8.

406 *Statistični letopis RS 1991*, str. 260, tab. 12-8.

407 Brglez, *Družbeni razvoj*, str. 64.

408 *Statistični letopis RS 1991*, str. 260, tab. 12-8.

409 Štiblar, *Položaj slovenskega gospodarstva*, str. 541.

NOTRANJA OPREMA

Potrebe po velikih količinah opreme je po vojni ustvarjala gradnja novih stanovanjskih sosesk in vrstnih hiš v mestih, tovarniških naselij v industrijskih središčih ter povsem novih mestnih naselij (Velenje, Nova Gorica, Kidričevo). Primerjava fizičnega obsega proizvodnje stanovanjskega pohištva med letoma 1955 in 1970 je pokazala, da se je ta v okoliščinah vse večjih potreb od leta 1955 do 1970 povečala že štirikrat (glej prilogo o fizičnem obsegu proizvodnje, str. 409). Med novogradnjami so prevladovala manjša stanovanja, zato so se v arhitekturi in oblikovanju pohištva uveljavljali funkcionalistični principi po vzoru švicarsko-francoskega arhitekta Le Corbusierja. V oblikovanju sodobnega stanovanjskega pohištva so se slovenski oblikovalci navezali predvsem na Skandinavce, ki so učinkovito izrabljali tradicionalni les in katerih izdelki so bili vsestransko uporabni in oblikovani po principu umirjene skladnosti in skope estetike.⁴¹⁰

Posebna skrb je bila v petdesetih letih posvečena razvoju funkcionalne kuhinje. Z modernističnim kuhinjskim pohištvom se je na prvi povojni razstavi pohištva leta 1952 predstavil Danilo Fürst. Branka Tancig, inženirka arhitekture, je na temo funkcionalne kuhinjske ureditve napisala več strokovnih člankov in na

⁴¹⁰ Lozar Štamcar, Razvoj stanovanjske kulture, str. 272.

tradiciji frankfurtske kuhinje, ki jo je leta 1926 zasnovala avstrijska arhitektka Grete Schutte - Lihotzky, razvila prvo sodobno kuhinjo pri nas. Ta je postala osnova za ves nadaljnji razvoj sodobne standardizirane kuhinjske opreme in njene razporeditve. Za promocijo novih pohištvenih izdelkov so v Ljubljani poskrbeli industrijski, obrtni in pohištveni sejmi. Smotrne rešitve pri načrtovanju stanovanjske opreme naj bi iskal tudi leta 1954 ustanovljeni Centralni zavod za napredek gospodinjstva (CZNG). Ob sodelovanju z različnimi ustanovami in na podlagi znanstvenih dognanj si je prizadeval sooblikovati smernice sodobne notranje ureditve.⁴¹¹

Kot pomoč pri urejanju sodobnega gospodinjstva sta bila leta 1956 na zvezni ravni izvedena dva dogodka: natečaj za racionalno stanovanjsko pohištvo in razstava Stanovanje za naše razmere v Ljubljani. Podobno kot druge tovrstne razstave (npr. razstave oblačil) je bila zasnovana iz poučno-propagandnega in komercialnega dela.

Stanovanjsko opremo in ureditev notranjih prostorov, pa tudi nove gospodinjske aparate in pripomočke, kot so električni štedilniki in kuhalniki, so predstavljali tudi v strokovnih revijah, npr. v reviji *Arhitekt*, ki je začela izhajati leta 1951. Pri CZNG v Gradšču v Ljubljani je leta 1960 začela posloovati tudi posvetovalnica o notranji opremi stanovanja. Različne organizacije, ki so se ukvarjale s problematiko sodobnega gospodinjstva, so proizvajalce na različne načine spodbujale k izdelovanju sodobnega pohištva. Leta 1962 sta npr. Stalna konferenca Družina in gospodinjstvo pri Republiškem svetu Zveze sindikatov Slovenije in CZNG v Ljubljani ustanovila žirijo potrošnikov za ocenjevanje izdelkov in podeljevanje diplom z naslovom Priznanje potrošnikov. Za tovrstna priznanja so se proizvajalci pohištva lahko prvič potegovali na mednarodnem lesnem sejmu na Gospodarskem razstavišču v Ljubljani leta 1962.⁴¹²

411 Korže, Uvodne besede, str. 2.

412 Žigon, Novosti na lesnem sejmu, str. 185.

Poleg opisanih načinov je ljudske množice o prednostih modernega pohištva, kot že omenjeno, nagovarjal revijalni tisk: *Naša žena, Tovariš, Naš dom*. CZNG v Ljubljani je zasnoval tudi zbirko Mala potrošnikova knjižica.

Med prvimi podjetji, ki so zaznala potrebo po sodobni kuhinjski opremi, je bila Tovarna pohištva Maribor, predhodnica Marlesa – lesne in pohištvene industrije Maribor. Po zasnovi Branke Tancig je leta 1954 v okviru CZNG Ljubljana izdelala prototip moderne kuhinje za serijsko proizvodnjo. Prvič si je bilo sodobno kuhinjo moč ogledati istega leta na Mariborskem tednu.⁴¹³

Švedsko kuhinjo, ki so jo v omenjenih revijah oglaševali v petdesetih letih, je po švedskih normativih prva izdelala Tovarna kuhinjskega pohištva Zagorje ob Savi leta 1960. Leta 1967 se je podjetje preimenovalo Svea lesna industrija. Kuhinja Svea je bila prva moderna kuhinja v serijski proizvodnji pri nas. Leta 1964 se ji je v serijski proizvodnji pridružilo regalno pohištvo Studio Oslo iz Mebla ter pohištvo, izdelano posebej za razstavo Sodobna oprema.⁴¹⁴ Od leta 1960 so kuhinje proizvajali tudi v že omenjenem Marlesu.⁴¹⁵ Marles je v sodelovanju s tovarno Tobi iz Slovenske Bistrice na Gospodarskem razstavišču za kuhinjo s krilnim odpiranjem zgornjih omar in z ločeno montažo kuhalnega dela in pečice leta 1962 prejel priznanje potrošnikov.⁴¹⁶ Sredi šestdesetih let je Marles več dotedanjih programov združil v enega, v proizvodnjo kuhinjskega pohištva. Kuhinja Cocktail 68, predstavljena leta 1968, je Marlesu znova prinesla priznanje doma in v tujini. V proizvodnji se je obdržala kar 18 let, vse do leta 1986. Leta 1969 so izdelali novo linijo, in sicer Cocktail variant v živo oranžni barvi. Kuhinjski elementi Cocktail variant so bili tudi med glavnimi proizvodi Marlesa leta 1971, v letu, ko je podjetje prenehalo izdelovati kredence, predhodnice stoječih in

413 Tancig, *Sodobna kuhinja*, str. 102.

414 Malešič, *Arhitekta France in Marta Ivanšek*, str. 174.

415 Leta 1960 se je več tovarn, ki so bile nosilke razvoja lesne industrije v severovzhodni regiji, zlilo v tovarno Marles. V: Planinšič, *Prostovoljna razkritja*, str. 24.

416 Žigon, *Novosti na lesnem sejmu*, str. 185.

visečih omaric. Podjetje Marles, ki je status vodilnega jugoslovenskega proizvajalca kuhinj izgubilo leta 1990, je v sedemdesetih in osemdesetih letih izdelovalo kakovostne kuhinjske linije, ki so odražale mehko in eleganco. Zato so nosile imena rož in žensk: Orhideja, Dalija, Begonija, Kalipso, Medeja, Diana, Milena, Iva, Maja in podobno.⁴¹⁷

Poleg omenjenih podjetij so kuhinje začeli izdelovati tudi v velenjskem Gorenju (od 1971), v Lipi v Ajdovščini in v Alplesu iz Železnikov. Slednji je kuhinjsko pohištvo izdeloval od leta 1955, takrat še pod imenom Medzadružno lesno industrijsko podjetje Češnjica, danes pa je vodilni proizvajalec pohištva z bogato tradicijo izdelave sestavljivega pohištva za opremo bivalnih prostorov, kot so dnevne sobe, predsobe, spalnice in mladinske sobe.⁴¹⁸

Na sejmu na Gospodarskem razstavišču so se leta 1962 pojavili tudi razni novi tipi ležišč, med katerimi sta največjo pozornost vzbudili vzmetnica Jogi, ki jo je v letu 1961 kot prvi večji in serijski proizvajalec vzmetnic začela izdelovati Tovarna pohištva Edvard Kardelj iz Nove Gorice, ki se je leta 1963 preimenovala v Meblo, in blazina iz plastične snovi tovarne Iplas v Kopru.⁴¹⁹

Stanovanjsko opremo so izdelovali tudi v Brestu v Cerknici, Javorju v Pivki, Meblu v Novi Gorici, Stolu v Kamniku, Novolesu v Straži itd. V obdobju 1967–1988 so zaradi političnega pritiska pod okriljem leta 1948 ustanovljenega trgovskega podjetja Slovenijales, ki naj bi postalo izvoznik slovenske lesne industrije, delovali manjši proizvajalci pohištva: podjetje 22. julij iz Idrije, Lesna iz Slovenj Gradca, Pohištvena industrija Radomlje, Sora iz Medvod, Jelka iz Begunj, Lesna industrija Kočevje, Tovarna pohištva Brežice, Tovarna lesne galanterije Rimske Toplice, Brest Cerknica, Alples Železniki, Inles Ribnica, Tovarna pohištva Stilles iz Sevnice itd. Veliki proizvajalci pohištva, kot so Hoja Ljubljana, Iztok Miren, Javor Postojna, Krasoprema Dutovlje, Liko

417 Strlič, Marles, razveseljivo ugodje, str. 50, 51.

418 O podjetju. *O podjetju | Alples*. Dostopno na: <https://www.alples.si/sl/o-podjetju/>, 13. 9. 2013.

419 Žigon, Novosti na lesnem sejmu, str. 185.

Vrhnika, Marles Maribor, Meblo Nova Gorica, Novoles Novo Mesto, Stol Kamnik in Trgovsko podjetje Lesnina, pa so se za lažje poslovanje povezali v SOZD Uniles.⁴²⁰

Že v šestdesetih letih je bilo opaziti, da se pohištvena industrija s svojimi izdelki poskuša prilagoditi potrebam in željam potrošnikov. Ker so bila na novo zgrajena stanovanja v času socializma pogosto majhna, se je v okviru koncepta kombiniranih prostorov – kombinacije spalnice in dnevne sobe – sčasoma izoblikovala posebna garnitura pohištva z generičnim nazivom kombinirana soba. Takšno sobo je sprva sestavljalo nekaj osnovnih kosov pohištva: en ali dva kavča, ki sta se ponoči raztegovala v posteljo, podnevi pa zlagali nazaj, dva ali trije fotelji, nizka mizica in nekaj elementov za shranjevanje in razstavljanje predmetov. Slednji so se do konca šestdesetih let izdelovali kot ločeni kosi (omare, predalniki), v sedemdesetih pa je kombinirana soba dobila svoj najbolj prepoznaven del – regal od stene do stene. Regal je predstavljal kombinacijo kosov pohištva, ki so prej obstajali kot ločene celote in izpolnjevali različne funkcije. Združeval je po višini izenačene omare, vitrino in predalnik. Transformiran v moderen večnamenski kos pohištva je utelešal modernistično obsesijo z urejenostjo in čistimi oblikami. Običajno so ga sestavljali dve zaprti omari za shranjevanje oblačil, predvsem tistih na obešalnikih, zaprti deli za shranjevanje drugih vrst oblačil in blaga, kot so belo perilo, posteljnina, prti, brisače, odeje, zavese, pa tudi gospodinjskih predmetov, kot so dokumenti, fotografski albumi, in bife z odpiranjem vrat od zgoraj navzdol. Regal je vseboval tudi nekaj zastekljenih ali nezastekljenih odprtih predalov, namenjenih razstavljanju različnih predmetov (knjig, serij družinskih fotografij, spominkov s potovanj). Imel je tudi prostor za televizor, ki je postal sestavni del regala in kombiniranih sob. Kombinirane sobe so izdelovali vsi večji proizvajalci pohištva v Jugoslaviji; med najbolj priljubljenimi so bili Meblo Nova Gorica, Brest Cerknica in Javor Postojna. V predhodnici Mebla, Tovarni pohištva Edvard Kardelj Nova Gorica, so izdelali

⁴²⁰ Vodopivec, *Zgodba o Meblu: prvih petdeset let 1948–1998*, str. 58.

Dnevna soba, opremljena s sistemskim sestavljivim pohištvo tovarne Hoja iz Ljubljane; v ospredju dvosed Fjord, prodajna uspešnica podjetja Meblo aprila 1980 (MNZS, foto: Dobovšek Marjan)

tudi prve kakovostne spalnice, ki so jih v prizadevanjih za vse večji izvoz kosovnega masivnega pohištva leta 1954 začeli pod okriljem Slovenijalesa izvažati v Anglijo. Modularno pohištvo, ki so ga sestavljali elementi z možnostjo poljubnega kombiniranja in prerazporejanja, so ponujali konec sedemdesetih in v osemdesetih letih vodilni jugoslovanski proizvajalci. Princip »naredi sam« je bil del praktične družbene filozofije, ki ustreza priljubljenemu principu do-it-yourself (DIY), na katerem je švedska Ikea zgradila del svoje podobe in poslovnega uspeha.⁴²¹ Proizvodnja kuhinjskega, sobnega, sedežnega in drugega pohištva je v obdobju 1969–1978 doživela velik preobrat v kvaliteti in ponudbi. Pohištvo je postajalo vse bolj raznoliko. Postalo je odraz blaginje, okusa in želje po dobrem počutju doma. Tudi proizvodnja garnitur se je usmerila k proizvodnji kosov, ki jih je potrošnik lahko poljubno kombiniral in sestavljal.⁴²² V osemdesetih letih je bila

421 Erdei, Kombinirana soba, str. 109–113.

422 Naveršnik, Lesna industrija, str. 35.

v statistiko pohištvenih proizvodov uvedena nova klasifikacija. Stanovanjsko pohištvo, do takrat deljeno v kategoriji sobno in kuhinjsko pohištvo, je dobilo dve novi klasifikaciji: oblazinjeno in neoblazinjeno pohištvo. S podaljšanim prostim časom so se navade ljudi spreminjale. Gledanje televizije je denimo povzročilo zahtevo po udobnem sedežnem pohištvu.

Vodilni izdelovalki sedežnega pohištva sta bili tovarni Stol v Kamniku in Meblo v Novi Gorici. Oblazinjeno pohištvo je proizvajala tudi Tovarna oblazinjenega pohištva Slovenj Gradec. Proizvodnja stolov je v šestdesetih letih ostajala pri treznih čistih formah, ujetih v kvadrat in pravokotnik.⁴²³

V prvi polovici petdesetih let je v Tovarni pohištva Stol Kamnik oblikovalec Niko Kralj razvijal danes kultne stole: stol 4455, sklopni naslanjač Rex in serijo stolov Lupina. Stole pionirja in utemeljitelja slovenskega poveljnega industrijskega oblikovanja so v Kamniku proizvajali tako množično in kakovostno, da jih še danes najdemo v uporabi in zavesti ljudi. Delovanje Nika Kralja so poleg načrtovanja izdelkov in proizvodnih programov za domove in pisarne zaznamovali usmeritev k racionalizaciji proizvodnje in pionirski dosežki na področju izobraževanja oblikovalcev.

Poleg stola Rex, najbolj znanega izdelka slovenskega industrijskega oblikovanja, ki ga je razvil med letoma 1952 in 1956, je Kralj oblikoval še številne druge stole in modularne pohištvene sisteme. Stol Rex, izdelan v tehnologiji stiskane in luknjane vezane plošče, še danes ustreza osnovnim parametrom industrijskega oblikovanja. Gre za primer ergonomsko in funkcionalno brezhlebnega izdelka ter za kulturni izdelek, ki ima mesto v zbirki oddelka za oblikovanje v newyorškem muzeju MoMA. Osnovni element Kraljevega sedežnega pohištva je bil upognjen slojnat les, s katerim je želel poudariti humanost in uporabo naravnih materialov, predvsem masivnega lesa. Verjel je namreč, da je les kot naraven in obnovljiv vir brez konkurence in da bo v izdelavi pohištva ohranil prvo mesto.

⁴²³ Lozar Štamcar, Razvoj stanovanjske kulture, str. 273.

Kralj, ki je nekoč izjavil, da bi rad za skromne razmere, za skromne ljudi naredil lepe, kakovostne izdelke, ki bi bili poceni in dostopni tudi tistim, ki nimajo denarja, a bi kljub temu radi živeli v lepem okolju, si je za ideal postavil sestavljive, industrijsko proizvedene enote, ki bi uporabniku omogočale preprosto sestavljanje po lastnih zamislih. Rezultat tovrstnih hotenj so bili tudi modularni pohištveni sistemi Futura, Savinja, Javor in Konstrukta, s katerimi je želel doseči »unikatnost skozi serijo«. ⁴²⁴

Za Kraljeve izdelke, ki so bili plasirani na tuje trge, država in državne ustanove niso znale oblikovati konkurenčne cene. Stola Rex takratni tržniki niso prepoznavali kot izdelek, ki bi na svetovnem trgu utegnil konkurirati finskim, italijanskim ali nemškim oblikovalskim izdelkom. Zaradi podcenjevanja kakovosti in znanja so na tuje trge plasirane izdelke tako ponujali pod ceno. Za Rexa so postavili ceno, s katero niso pokrili niti materialnih stroškov. Predstaviti niso znali ne blagovne znamke z oblikovalčevim imenom ne stolove zgodbe in ideje. Takšno trženje oziroma oglaševanje namreč ni bilo v skladu s socialistično ideologijo, saj je v podjetjih prevladovala miselnost cenene izdelave. O področju trženja je nekdani uslužbenec Tovarne Stol Kamnik ob pripravi razstave o Niku Kralju z naslovom Neznani znani oblikovalec, postavljeni v Muzeju arhitekture in oblikovanja v Ljubljani konec leta 2011, dejal, da so izvozili na milijone izdelkov po zelo nizki ceni zgolj zato, da so pridobili devize, ki jih je potrebovala država. ⁴²⁵

Slovenska gospodinjstva so se s stanovanjskim pohištvom (sobnim in kuhinjskim) v največjem obsegu opremljala, kot kažejo podatki o trgovinskem prometu, sredi sedemdesetih let, tudi kot posledica intenzivnega uresničevanja politike potrošniških kreditov po letu 1968 in z njo povezano naraščajočo kupno močjo prebivalstva. ⁴²⁶

424 Teržan, Niko Kralj, arhitekt, oblikovalec, izumitelj, str. 60–64.

425 Prav tam.

426 Premerl, Opremljenost gospodinjstev, str. 11–13.

GOSPODINJSKI APARATI

Ekspanzija industrije gospodinjskih aparatov se je v Jugoslaviji začela sredi petdesetih let. Vzporedno s hitro elektrifikacijo in industrializacijo jugoslovanskega gospodarstva, povečanjem kupne moči in elektrifikacijo gospodinjstev je domači trg zahteval vse več raznovrstnih in sodobnih naprav za gospodinjstvo. Da bi te zahteve zadovoljili, so domača podjetja začela kupovati prve licence od priznanih svetovnih proizvajalcev (AEG, Siemens, Linde, Progres, Aspera-Frigo itd.). Na njihovih izkušnjah so nato zasnovala nadaljnji razvoj proizvodnje. Vzporedno s kupljenimi licencami so s tujimi partnerji sklenila tudi pogodbe o dolgoročni proizvodni kooperaciji. V začetni fazi sodelovanja so te pogodbe predvidevale uvoz gotovih gospodinjskih aparatov in sestavnih delov za nadaljnjo montažo v domačih tovarnah ter izvoz proizvodov jugoslovanskih podjetij. Rezultati takšne usmeritve so se na področju proizvodnje gospodinjskih aparatov pokazali že v letu 1960. Takrat je bil glede na leto 1956 v Jugoslaviji že dosežen 2,5-krat večji obseg proizvodnje vseh gospodinjskih aparatov.⁴²⁷

V drugi polovici petdesetih let je v Jugoslaviji stekla tudi domača proizvodnja gospodinjskih aparatov: električnih

⁴²⁷ *Jugoslovenski pregled*, XXXI, 1987, sv. 4, str. 209. Industrija aparata za domačinstvo 1945–1986.

štedilnikov, električnih bojlerjev, hladilnikov, polavtomatskih pralnih strojev in sesalnikov za prah. Slovenska podjetja, kot so LTH (Škofja Loka), Himo (Maribor), Tobi (Slovenska Bistrica), Gorenje (Titovo Velenje), Gorenje-Tiki (Ljubljana), so se uvrščala med glavne jugoslovanske proizvajalce.⁴²⁸ V Sloveniji je bilo leta 1956 skupno 14 podjetij, bodisi elektroindustrije bodisi kovinske industrije, ki so proizvajala gospodinjske aparate.⁴²⁹ Elektroindustrija je poleg količinskega povečevanja proizvodnje posameznih izdelkov začela za široko potrošnjo proizvajati tudi povsem nove dobrine za gospodinjstvo. Sredi šestdesetih let so se tako v proizvodnji pojavili avtomatski pralni stroji. Polavtomatski pralni stroji so bili iz proizvodnega programa umaknjeni leta 1979. V sedemdesetih letih, ko so bili zgrajeni veliki objekti za tovrstno industrijo, je bil v ospredju razvoj domače proizvodnje horizontalnih in vertikalnih zamrzovalnikov, plinskih in kombiniranih štedilnikov ter vgradnih štedilnikov, aparatov za sušenje in likanje perila in drugih malih gospodinjskih aparatov. Ob hitrem razvijanju domače proizvodnje sestavnih delov in materialov za proizvodnjo gospodinjskih aparatov se je zmanjševala tudi odvisnost od uvoza. Podjetja, ki so proizvajala končne izdelke in glavne sestavne dele gospodinjskih aparatov, so bila do osemdesetih let vzpostavljena po vseh republikah in avtonomnih pokrajinah Jugoslavije. Od vseh 49 podjetij za izdelavo gospodinjskih aparatov in njihovih sestavnih delov jih je največ bilo v Sloveniji (15), po večini v sestavu Iskre in Gorenja.⁴³⁰

Proizvodnja bele tehnike je že v šestdesetih postala množična. Izboljševanje življenjske ravni, ugodni potrošniški krediti, od sedemdesetih let pa tudi izvozna usmerjenost tovrstne proizvodnje so ugodno vplivali na njen razvoj in razširitev asortimenta. Proizvodnja strojev za pranje perila je v Sloveniji na primer od leta 1955, ko so bili izdelani le štirje pralni stroji, do leta 1960 poskočila na več kot 4000 kosov. Njihova proizvodnja je

428 Prav tam, str. 210.

429 Hrastelj, Električni aparati za gospodinjstvo, str. 21.

430 *Jugoslovanski pregled*, XXXI, 1987, sv. 4, str. 210, 211. Industrija aparata za domačinstvo 1945–1986.

naraščala vse do leta 1987. Leta 1985 je bil fizični obseg proizvodnje pralnih strojev v primerjavi z letom 1960 tako 83-krat večji.⁴³¹ Podobno je bilo s hladilniki. Leta 1957 jih je bilo izdelanih nekaj manj kot 4000, obseg njihove proizvodnje leta 1964 pa je znašal nad 60 000 izdelkov.⁴³² Proizvodnja hladilnikov je od leta 1960, ko je bilo proizvedenih 23 000 kosov, vse do leta 1985, ko je bila v primerjavi z letom 1960 za 38-krat večja, neenakomerno naraščala. Do leta 1989 je sledilo rahlo upadanje, v letu 1990 pa se je proizvodnja po obsegu približala tisti iz leta 1985.⁴³³

Ponudba in povpraševanje po električnih štedilnikih sta bila največja leta 1972 (glej prilogo o fizičnem obsegu proizvodnje, str. 408). Proizvedenih je bilo 387 000,⁴³⁴ prodanih pa blizu 50 000 električnih štedilnikov.⁴³⁵

Kot že rečeno, so od srede petdesetih let gospodinske aparate proizvajale tudi slovenske tovarne. Hladilnike sta takrat izdelovali tovarna Hidromontaža oz. Himo ter Tovarna okovja in pločevinastih izdelkov Bistrica oz. Tobi, obe v Mariboru. Slednja je poleg hladilnikov izdelovala tudi kombinirane električne štedilnike, emajlirane štedilnike in sobne peči. V Himu pa so izdelovali tudi prve pralne stroje, t.i. pralnike, ki so imeli ločene ožemalnike: ročne ali motorne. Od leta 1961 je hladilnike proizvajala tudi Loška tovarna hladilnikov (LTH) iz Škofje Loke, ki je v osemdesetih letih razvila nove izdelke s področja hladilne, klimatizacijske, ogrevalne, regulacijske in sušilne tehnike ter opremo družbene prehrane in pilotne proizvodnje.⁴³⁶ Poleg tovarne Himo so prve pralne stroje izdelovali tudi v Elektrostandardu iz Trbovelj. Omenjenim se je na področju proizvodnje pralnih strojev sredi

431 *Statistični letopis SR Slovenije 1967*, str. 224–228, tab. 9-7.; *Statistični letopis SR Slovenije 1975*, str. 164–168, tab. 9-7.; *Statistični letopis RS 1990*, str. 263–267, tab. 12-9.; *Statistični letopis RS 1991*, str. 261–265, tab. 12-9.

432 *Statistični letopis SR Slovenije 1965*, str. 179.

433 *Statistični letopis SR Slovenije 1967*, str. 224–228, tab. 9-7.; *Statistični letopis SR Slovenije 1975*, str. 164–168, tab. 9-7.; *Statistični letopis RS 1990*, str. 263–267, tab. 12-9.; *Statistični letopis RS 1991*, str. 261–265, tab. 12-9.

434 Brglez (ur.), *Družbeni razvoj*, str. 69.

435 *Statistični letopis SR Slovenije 1975*, str. 242, tab. 14-9.

436 *Zgodovina podjetja*. Dostopno na: http://www.izr.si/index.php?option=com_content&view=article&id=14&Itemid=14, 17. 10. 2013.

šestdesetih let pridružilo še Gorenje iz Velenja. V podjetju Erma iz Šmarij pri Kopru pa so izdelovali sesalnike, v tovarni Niko iz Železnikov električne mešalnike,⁴³⁷ v tovarni Saturnus v Ljubljani in v že omenjeni Ermi pa električne ventilatorske peči.⁴³⁸

Poleg elektrotplotnih aparatov, kot so kuhalniki, peči in kaloriferji, je proizvodni program Saturnusa po drugi svetovni vojni obsegal še proizvodnjo kovinske (pločevinaste) embalaže za potrebe živilske, kemične, farmacevtske in kozmetične industrije, različnih napisnih ploščic ter tisk in lakiranje pločevine. Predvsem pa je bila v ospredju proizvodnja avtomobilske svetlobne opreme, kot so žarometi in svetilke vseh vrst. Skladno s takšno usmeritvijo se je Saturnus sčasoma razvil v dobavitelja svetlobnih teles največjim evropskim avtomobilskim proizvajalcem. Za potrebe prihajajoče motorizacije oziroma avtomobilske industrije je tudi v kranjski Savi leta 1948 stekla redna proizvodnja avtomobilskih plaščev in zračnic.

V Gorenju, katerega začetki segajo v leto 1950, ko se je nekdanja Špehova kovačija v vasi Gorenje po nacionalizaciji preimenovala v Okrajno kovinsko podjetje Gorenje, so najprej izdelovali kmetijske stroje. Leta 1958 so začeli s proizvodnjo štedilnikov na trda goriva, tako imenovani model Tobi. Po selitvi v Velenje se je podjetje preimenovalo v Gorenje, Tovarno gospodinjske opreme, Velenje; razširil se je tudi proizvodni program. Primernejši prostori in boljša tehnološka opremljenost so omogočili proizvodnjo električnih in plinskih štedilnikov. V okoliščinah osvobajanja žensk od gospodinjskih opravil v šestdesetih letih, ko so le-ta deloma začeli prevzemati aparati, so v Gorenju v letu 1964 začeli izdelovati tudi licenčne avtomatske pralne stroje. Lasten proizvod so izdelali leta 1966. Pralni stroji Gorenje so se reklamirali z zgovornim sloganom »Zdaj imam čas za družino«. S postavitvijo nove tovarne pralnih strojev leta 1967 si je Gorenje sčasoma utrla pot med deset najpomembnejših izdelovalcev pralnih strojev v Evropi. Leta 1968 je Gorenje

437 Po preusmeritvi v elektropredelovalno industrijo je bila tovarna Niko l. 1962 priključena k Iskri.

438 Špiler, Najnovejši domači gospodinjski aparati, str. 117–120.

svoj proizvodni program razširilo še na hladilno-zamrzovalne aparate. Program DOM, ki je vključeval proizvodnjo malih gospodinskih aparatov, predmetov zabavne elektronike in televizorjev (prvi televizijski sprejemnik, izdelan v Gorenju, je bil televizor blagovne znamke Körtling), je v sedemdesetih letih postal temeljna razvojna usmeritev. V tem času se je s širjenjem mreže lastnih podjetij v tujini širila tudi mednarodna usmerjenost podjetja. V osemdesetih letih, ko je postala temeljna proizvodnja gospodinskih aparatov, pa so bili v ospredju informacijski, tehnološki in oblikovalski razvoj.⁴³⁹

Na področju elektrotehničnih in finomehaničnih izdelkov je bila leta 1946 ustanovljena kranjska Iskra. Kot Tovarna za elektriko in finomehaniko Kranj je bila nameščena v prostore nekdanje tekstilne tovarne Jugočeška.⁴⁴⁰ Konec štiridesetih let je njen osnovni proizvodni program obsegal izdelavo električnih števecov, merilnih instrumentov, vžigalnih tuljav, avtoelektričnih izdelkov in električnih vrtalnih strojev ter proizvodnjo na področju telefonije.⁴⁴¹ Leta 1981 so Iskro sestavljale dvanajst proizvodnih delovnih organizacij, interna banka Iskre in pet delovnih organizacij skupnega pomena. V naštetih se je združevalo 95 temeljnih organizacij združenega dela in delovnih skupnosti. Pokrivale so proizvodno področje telekomunikacij, računalništva, avtomatizacije, elektrooptike, merilno-regulacijske tehnike, elektronskih in elektromehanskih elementov in aparatov, elementov za elektroniko in široko potrošnih izdelkov.⁴⁴² Slednje – televizorje, radijske sprejemnike, gospodinske aparate, antene – so izdelovali v proizvodni organizaciji Iskra Široka potrošnja s sedežem v Škofji Loki. Tu je bil leta 1973 izdelan tehnološko izpopolnjen barvni televizor Panorama 73.

Med izdelke široke potrošnje so sodili tudi radijski sprejemniki (te so izdelovali v Tovarni radijskih sprejemnikov Sežana) in

439 *Šest desetletij Gorenja – Gorenje Highlights*. Dostopno na: <http://www.gorenje.com/highlights/si/zgodovina/sest-desetletij-gorenja>. 9. 1. 2018.

440 Kopač, Iskra Kranj, str. 183–187.

441 Prav tam.

442 Rakovec, Iskra – Železniki, str. 116.

Delavke v Iskri za tekočim trakom v Kranju leta 1982
(MNZS, foto: Nace Bizilj)

telefonski aparati. Po statističnih podatkih je proizvodnja slednjih naraščala do leta 1980, ko je bilo izdelanih 307 000 telefonov, kar je bilo šestkrat več kot leta 1955 (glej prilogo o fizičnem obsegu proizvodnje, str. 408). Kljub temu pa je v primerjavi s sosednjimi državami opremljenost slovenskih gospodinjstev s telefoni takrat še vedno zaostajala. Na 1000 prebivalcev je bilo v Sloveniji leta 1984 133 telefonov, v sosednji Avstriji pa že leta 1983 kar 460.⁴⁴³

Proizvodnja radijskih sprejemnikov, ki jih je slovenska industrija množično proizvajala že v petdesetih letih, je leta 1964 z več kot 87 000 proizvodi dosegla vrhunec (glej prilogo o fizičnem obsegu proizvodnje, str. 408).⁴⁴⁴ Po letu 1964 je proizvodnja radijskih sprejemnikov začela upadati. Tako v proizvodnji kot pri povpraševanju so radijskim sprejemnikom takrat začeli konkurirati televizijski.

443 *Poročevalec Skupščine SR Slovenije in Skupščine SFR Jugoslavije za delegacije in delegate*. Skupna dokumentacija k majski analizi 1989 in analizi razvojnih možnosti za obdobje 1991–1995. Ljubljana, l. XV, št. 15/II, 1989, str. 64.

444 *Statistični letopis SR Slovenije 1965*, str. 179; *Statistični letopis SR Slovenije 1975*, str. 166, tab. 9-7.; *Statistični letopis SR Slovenije 1985*, str. 252, tab. 11-9.

PROMETNA SREDSTVA

V šestdesetih letih je Slovenijo zajela množična motorizacija. Najlažjo pot do osebne motornega prevoznega sredstva je od srede petdesetih let predstavljal nakup motornega kolesa: mopeda ali skuterja. Njihova proizvodnja je naraščala do leta 1970, ko jih je bilo glede na leto 1960 s skoraj 82000 izdelanimi motocikli proizvedenih dobrih dvakrat več. Po letu 1970 je proizvodnja motociklov do leta 1980 upadala, a je v naslednjih štirih letih pričela ponovno naraščati. Leta 1984 je tako za 5 % preseгла proizvodnjo iz leta 1970. Z izjemo leta 1987, ko je bila največja (v primerjavi z letom 1960 dvainpolkrat večja), je v drugi polovici osemdesetih ponovno upadala. Leta 1990 je upadla na 1,6-kratnik proizvodnje iz leta 1960 (glej prilogo o fizičnem obsegu proizvodnje, str. 408).⁴⁴⁵

Cenovno ugodne mope in skuterje je od leta 1955 proizvajal koprski Tomos. Takrat je namreč začel z montažo vozil licenčnega partnerja Steyer Daimler Puch. Poleg Tomosa sta mope in skuterje izdelovala tudi sarajevski Pretis (Preduzeće Tito Sarajevo) in zagrebški TMZ (Tvornica motora Zagreb).⁴⁴⁶

⁴⁴⁵ *Statistični letopis SR Slovenije 1967*, str. 224–228, tab. 9-7.; *Statistični letopis SR Slovenije 1975*, str. 164–168, tab. 9-7.; *Statistični letopis RS 1990*, str. 263–267, tab. 12-9.; *Statistični letopis RS 1991*, str. 261–265 tab. 12-9.

⁴⁴⁶ Šamperl-Purg (gl. ur.), *Janez Puh – Johann Puch*, str. 165–169.

Jesenska opravila v Goriških Brdih v šestdesetih letih – kmet in kmetica v sod pretakata mošt ali jabolčnik
(MNZS, foto: Edi Šelhaus)

Začetki lastnega razvoja Tomosovih motornih koles in mopedov segajo v poznna petdeseta leta, ko se je iztekla kooperacijska pogodba z avstrijskim partnerjem. Od takrat so v Tomosu nastale številne izpeljanke mopeda Puch MS 50 s skupnim imenom Colibri. Najbolj priljubljeno in vsestransko uporabno motorno kolo, ki je združevalo dobre lastnosti motornih koles in udobnost skuterjev, je v šestdesetih letih postal colibri T 12. Primeren je bil za vožnje po lokalnih, dovoznih in gozdnih poteh, ne le na ravninskih, ampak tudi po hribovitih področjih. Zato so se po vsakdanjih opravkih z njim vozili kmetje, gozdarji, poštarji, lovci – tako moški kot ženske. Na podlagi analize fizičnega obsega proizvedenih enot tovarne Tomos 1955–1997 je mag. Boris Brovinsky ugotovil, da je sredi šestdesetih let Tomos težko zadovoljeval povpraševanje po mopedih na trgu.

Od druge polovice šestdesetih let se je zaradi novih pravil o registraciji motornih vozil povečalo povpraševanje po kolesih z motorji,⁴⁴⁷ saj teh ni bilo treba registrirati. Ker so colibriji v kategorijo motornih koles, jih je v sedemdesetih letih po priljubljenosti začel izpodrivati avtomatik. Ime je dobil po avtomatski centrifugalni sklopki. Tomos, ki sprva ni imel lastnega motorja za to vrsto vozil, je v začetku sedemdesetih razvil popolnoma nov motor z avtomatskim dvostopenjskim menjalnikom. V šestdesetih letih sta se Tomosu na področju izdelave koles s pomožnim motorjem pridružili tovarni koles Partizan iz Subotice in Rog iz Ljubljane, ki je izdeloval znamko Pony express.⁴⁴⁸

Šestdeseta leta so bila za mnoge družine tudi čas nakupa prvega avtomobila. Glede na število registriranih avtomobilov je bilo leta 1971 vsako tretje slovensko gospodinjstvo lastnik družinskega avtomobila.⁴⁴⁹ Manjši predvojni obrati, kjer so avtomobile ročno sestavljali, so v Jugoslaviji po vojni predstavljali osnovo za razvoj državnih avtomobilskih podjetij. Formalno izhodišče za povojni razvoj avtomobilske industrije pa je bila sklenitev sodelovanja med Zastavo iz Kragujevca, ki je od leta 1853 izdelovala orožje za srbsko vojsko, in Fiata iz Torina.⁴⁵⁰

Zamisel o osebнем vozilu, ki je v avtomobilsko industrijo začela vstopati po letu 1948, se je leta 1954 začela uresničevati s sklenitvijo in podpisom pogodbe o odkupu licence med Zastavo in Fiatom – proizvajalcem tovornjakov, kombijev in osebnih avtomobilov. Nekaj mesecev kasneje, oktobra 1955, se je začela proizvodnja prvih vozil, priljubljenega fička, Fiata 600, ki je ustrezal pogojem, kot so majhnost, varčnost, cenovna dostopnost in sprejem štirih potnikov.

447 V skladu s pravilnikom o registraciji motornih in priklopnih vozil iz leta 1967 so mopedisti svoje colibrije s starimi vozniškimi potrdili smeli voziti do izteka leta 1967. Potem so jih morali zamenjati za vozniško dovoljenje kategorije A in svoje vozilo registrirati. Moped colibri je bil do sprejetja temeljnega zakona o varstvu prometa na javnih cestah leta 1965 opredeljen kot vozilo z motorjem, potem pa je bil uvrščen med motorna vozila, in sicer v kategorijo motornih koles. V: *UL SFRJ*, 1965, št. 14, str. 562.

448 Šamperl-Purg (g. ur.), *Janez Puh – Johann Puch*, str. 165–169.

449 *Statistični letopis SR Slovenije 1975*, str. 209, tab. 12-26., in *Statistični letopis SR Slovenije 1972*, str. 46, tab. 3-1.

450 Pogačar, *Fičko po Jugoslaviji*, str. 41.

Crvena zastava je sčasoma prerasla v enega največjih industrijskih obratov in postala gibalno razvoja drugih, spremljajočih panog. Za potrebe avtomobilske industrije se je začel razvoj gumarske industrije. V okviru te je kranjska Sava med drugim začela izdelovati tudi pnevmatike. Avtomobilska industrija je zahtevala tudi razvoj proizvodnje in distribucije naftnih energentov, plastike in tekstilne industrije, pa tudi razvoj industrijskega oblikovanja in oglaševanja. Vplivala je tudi na razvoj turizma. Zastava je leta 1961 na osnovi Fiatovega modela 1300 začela izdelovati model Zastava 1300, ki so ga proizvajali do konca leta 1979. Proizvodnja prvega vozila srednjega razreda, Zastave 101 oz. stoenke, pa se je začela leta 1971. Deset let pozneje je bila stoenka imenovana za avtomobil desetletja. Prvi avtomobil, ki so ga v Zastavi samostojno razvili in izdelovali, pa je bil Yugo 45. Serijska proizvodnja le-tega je stekla leta 1980, leta 1984 pa so ga začeli izvažati tudi v Združene države Amerike. Leta 1988 so v Zastavi začeli proizvajati drugi samostojni oblikovalski in inženirski dosežek Yugo Florida. Glede na produktivnost pa za najboljše v zgodovini Zastave velja leto 1989. Licenca za izdelavo fičkov je bila leta 1985 prodana turški tovarni Tofas, ki je fičke proizvajala do leta 1990.⁴⁵¹

K razvoju motorizacije in jugoslovanske industrije je pripredalo še nekaj drugih tovarn, v katerih so v različnih obdobjih izdelovali lastne znamke tovornih vozil, licenčna osebna vozila in vojaška vozila. Tovarna avtomobilov Sarajevo (TAS) je tako izdelovala licenčne golfe, Industrija delova automobila (IDA) iz Kikinde pa Oplove kadette. Razvoj jugoslovanskega in slovenskega gospodarstva druge polovice dvajsetega stoletja so pomembno zaznamovali tudi Industrija motornih vozil (IMV), današnji Revoz iz Novega mesta, Tovarna avtomobilov Maribor (TAM) iz Maribora in Tovarna motorjev Sežana (Tomos) iz Koprca. Po tem, ko se je po desetletnem sodelovanju s Citroënom ena od Tomosovih proizvodnih enot za izdelavo avtomobilov in delov leta 1971 odločila izločiti, je kot samostojna tovarna

451 Prav tam, str. 41–47.

zaživel tudi koprski Cimos. Tomos in Citroën sta leta 1973 svoje sodelovanje namreč nadgradila z ustanovitvijo podjetja za proizvodnjo, prodajo in servis Citroënovih avtomobilov v Jugoslaviji, ki sta ga poimenovala Cimos.⁴⁵² Domača proizvodnja oziroma montaža prvih avtomobilov francoskega proizvajalca avtomobilov Citroën tipa 2 CV – avtomobilov nižjega razreda spaček in ami – je sicer v Tomosu stekla že leta 1961.⁴⁵³

Predhodnik IMV-ja je bilo podjetje Agroservis, ki je leta 1954 začelo popravljati kmetijsko mehanizacijo. Pod okriljem Agroservisa je nastala še Motomontaža, podjetje za remontna in servisna popravila ter proizvodnjo motornih vozil v kooperaciji s kovinsko-predelovalno panogo in montažo avtomobilov in motorjev. Motomontaža je kmalu po ustanovitvi začela sodelovati z nemškim podjetjem Auto Union, predhodnikom Audiya, in začela sestavljati vozila DKW. Leta 1959 si je podjetje nadelo ime Industrija motornih vozil (IMV) in začelo izdelovati lastna dostavna vozila. IMV 1000, ki so ga izdelovali v štirih osnovnih različicah, kot kombi, avtobus, saniteto in furgon,⁴⁵⁴ je leta 1963 kot prvi jugoslovanski avtomobil opravil avstrijski atest in si zagotovil prodor na tuje. V letih 1967 in 1972 so ob sodelovanju z British Motor Company v IMV-ju sestavljali austine. S proizvodnjo Renaulta 4, slavne katrce, pa so po pogodbi s francoskim Renaultom začeli leta 1973. V letu 1965 so začeli izdelovati tudi počitniške prikolice, ki so se po kvaliteti in dizajnu kosale s takrat prevladujočimi britanskimi izdelki.⁴⁵⁵ Počitniška prikolica Adria 375, ki je nastala kot posledica pragmatične rešitve v iskanju deviz in je bila izdelana po nemškem vzoru, je bila prvič predstavljena na sejmu prikolic v Stockholmu leta 1965. S prodajnim geslom »lahka in dobro opremljena prikolica za ustrežno ceno« si je Adrijina prikolica pridobila prve naročnike, s širjenjem poslovanja pa je blagovna znamka Adria postala

452 Šamperl-Purg, *Janez Puh – Johann Puch*, str. 168.

453 Prav tam.

454 Jurjavčič, *Kombi IMV 1000*, str. 46.

455 Pogačar, *Fičko po Jugoslaviji*, str. 53.

Kampiranje na slovenski obali v Piranu ali Portorožu avgusta 1983
(MNZS, foto: Arrigler Dragan)

sinonim poletnega letovanja s prikolico na Jadranskem morju.⁴⁵⁶ Leta 1988 je bil na osnovi skupnih vlaganj Renaulta in IMV-ja ustanovljen Revoz. Naslednje leto se je v njegovem programu slavni katrci pridružil Renault 5. Priljubljeno katrcico, Renault 4, so prenehali izdelovati leta 1992.

V Tovarni avtomobilov in motorjev Maribor (TAM), kot so leta 1961 poimenovali na pogorišču medvojne tovarne letalskih delov decembra 1946 ustanovljeno tovarno, so najprej popravljali vozila iz kontingenta UNRRA; prvi avtomobil, izdelan po češki licenci, pa je bilo tovarno vozilo Pionir. Tovarna TAM, v kateri so proizvajali tudi vozila za Jugoslovansko ljudsko armado, je prerasla v največjega proizvajalca tovornjakov in avtobusov v Jugoslaviji. Družino vozil TAM 2000, katere proizvodnja je naraščala do leta 1986, so izvažali v več držav: Bolgarijo, Egipt, Kongo, Gano, Zambijo, Turčijo, Indonezijo in Kolumbijo.⁴⁵⁷

456 Jurjavčič, *Adria 375*, str. 24.

457 Pogačar, *Fičko po Jugoslaviji*, str. 54, 55.

Na cestah pa ni bilo le vozil jugoslovanske proizvodnje. Pogosta so bila tako vozila iz vzhodne Evrope kot tudi avtomobili zahodnih in prestižnih znamk, saj je okoli 10% Jugoslovanov delalo v tujini. Status kulturnih vozil so, kot je razvidno s spletne strani Naša Jugoslavija (v razdelku »najpopularnejši avtomobili v SFRJ«, na hrvaški spletni strani Tportal) in kot kaže analiza slikovnega in časopisnega gradiva, poleg fička (Zastave 750)⁴⁵⁸ in stoenke (Zastave 101)⁴⁵⁹ iz kragujevske Crvene zastave dosegle še češke škode (Škoda 120 LS), ruske lade (Lada 1300), nemški mercedes (Mercedes W123), wartburgi, katrce (Renault 4), nemški golfi (VW Golf) jugoslovanske izdelave in nemški opli (Opel Kadett), izdelani v Industriji avtomobilskih delov Kikinda,⁴⁶⁰ od leta 1973 pa tudi v Industriji motornih vozil (IMV) v Novem mestu. Zelo priljubljen osebni avto je bil tudi Citroën 2CV ali spaček, ki se je za jugoslovanski trg proizvajal v že omenjenem slovenskem Tomosu v Kopru.

Prodaja avtomobilov je vse do leta 1980 naraščala. Kljub nihanjem število prodanih avtomobilov tudi v osemdesetih letih ni padlo pod raven prodaje iz leta 1980, ko je bilo prodanih skoraj 27 000 avtomobilov. Največ pa so jih prodali leta 1989: takrat je bilo prodanih skoraj 51 000 ali 18-krat več avtomobilov kot leta 1960 in za 88% več kot leta 1980.⁴⁶¹ Naslednje leto, leta 1990, ko je bilo prodanih za 24% manj avtomobilov kot leta 1989, pa je prodaja avtomobilov padla na 14-kratnik prodaje iz leta 1960.⁴⁶²

458 Pogovorno fičo ali fičko oz. Zastava 600, 750 ali 850 so bili različica Fiata 600, ki ga je po nakupu licence izdelovala bivša jugoslovanska tovarna Zavodi Crvena Zastava v Kragujevcu v Srbiji. – Zastava 750. V *Zastava 750 – Wikipedija, prosta enciklopedija*. Dostopno na: http://sl.wikipedia.org/wiki/Zastava_750, 13. 9. 2013.

459 Zastavo 101, popularno stoenka, je izdelovala tovarna Crvena Zastava po Fiatovi licenci modela fiata 128. V: *Zastava 101 – Wikipedija, prosta enciklopedija*. Dostopno na: https://sl.wikipedia.org/wiki/Zastava_101, 13. 9. 2013.

460 Pogačar, *Fičko po Jugoslaviji*, str. 56–60.

461 *Statistični letopis SRS 1985*, str. 353, tab. 17-10.; *Statistični letopis RS 1990*, str. 359, tab. 18-9.

462 *Statistični letopis SR Slovenije 1985*, str. 353, tab. 17-10.; *Statistični letopis RS 1991*, str. 355, tab. 18-9.

Leta 1986, ko je bilo na 1000 prebivalcev Slovenije 248 potniških avtomobilov, je bil statistično gledano že vsak četrti prebivalec lastnik avta.⁴⁶³

Med prevoznimi sredstvi pa je seveda priljubljeno potrošno blago ostajalo tudi kolo. Na to kaže tudi fizični obseg proizvodnje koles, ki je naraščal vse do leta 1987, ko je bilo izdelanih 320 000 koles ali 29-krat več kot leta 1955. Po letu 1987 se je proizvodnja koles vsako leto krčila in bila leta 1990 za 26 % manjša kot v letu največje proizvodnje (glej prilogo o fizičnem obsegu proizvodnje, str. 408).⁴⁶⁴

Znan izdelovalec koles v obdobju 1951–1991 je bil ljubljanski Rog, ki je imel prostore v nekdanji Pollackovi usnjarski tovarni na Trubarjevi ulici v Ljubljani. Redna serijska proizvodnja koles je tu stekla leta 1957. Leta 1964 se je dotedanjim Rogovim kolesom različnih tipov in velikosti pridružil nov proizvod, zložljivo 20-colsko kolo, imenovano Pony. Prvo slovensko zložljivo kolo, ki so ga množično proizvajali v šestdesetih in sedemdesetih letih, je doseglo največjo popularnost. Postalo je jugoslovanska prodajna uspešnica; prodaja kolesa Pony je leta 1969 predstavljala 43-odstotni delež Rogove proizvodnje. Na jugoslovanskem trgu sta bila priljubljena modela Pony 1 in Pony 2 brez prestav. Nadgradnjo Ponyja je predstavljal Pony Express z močnejšim in nezložljivim okvirjem ter vgrajenim pomožnim motorjem, ki so ga v Rogu izdelovali do leta 1982.⁴⁶⁵

Pod drugimi znamkami je Rog kolesa prodajal tudi v Zahodno Evropo, zložljiva kolesa pa tudi na ameriški in kanadski trg. Za tuje trge je izdeloval tudi sodobnejše izvedbe ponijev, npr. s prestavami in s sprednjim in zadnjim vzmetenjem. Na prelomu v osemdeseta leta se je povečala proizvodnja in prodaja Rogovih športnih dirkalnih koles, BMX. Poleg namenskih koles za otroke je Rog leta 1988 izdelal tudi prvo gorsko kolo

463 *Poročevalec Skupščine SR Slovenije in Skupščine SFR Jugoslavije za delegacije in delegate.* Skupna dokumentacija k majski analizi 1989 in analizi razvojnih možnosti za obdobje 1991–1995, 1989, št. 15/II, str. 64.

464 *Statistični letopis RS 1991*, str. 262, tab. 12-9.

465 Strlič, Pony kolo, str. 55.

Horizont.⁴⁶⁶ Različni modeli ponijev, seveda predelani, prebarvani, na novo zavarjeni in škripajoči, danes doživljajo široko priljubljenost zlasti pri najstnikih, z njimi pa se vozijo tudi gospe in gospodje v oblekah.

466 Strlič, Pony kolo, str. 56.

OBLAČILA IN OBUTEV

Po drugi svetovni vojni je slovenska tekstilna industrija postala vodilna gospodarska panoga, čeprav ni bila med privilegiranimi dejavnostmi. Tekstilna industrija je kot delovno intenzivna panoga z ustanavljanjem številnih tovarn ustvarjala številna delovna mesta, predvsem za žensko delovno silo, in na ta način tudi reševala socialna vprašanja. Tak položaj je ohranila vse do sedemdesetih let. Čeprav v povojnem razvoju ni bila deležna kakšnih posebnih prednosti, se je razvila v ključno izvožno industrijo. Po prvi svetovni vojni je bila na začetku svojega razvoja, že v obdobju med svetovnjima vojnama pa se je razvila v prvo industrijsko panogo. Takrat se je v slovenskih trgovinah tudi že začela pojavljati prva tovarniška konfekcija, ki je zaradi nizke cene postajala konkurenčna obrtniško izdelanim oblačilom. Na področju mode in proizvodnje oblačil je pravo revolucijo prineslo odkritje prvega sintetičnega vlakna leta 1935. Temu je sledilo odkritje drugih umetnih materialov, kot so poliamid, poliestri, polipropilen, elastan itd. Uporaba le-teh v tekstilni industriji je spremenila videz, otip in nosljivost oblačil.⁴⁶⁷

Za slovensko tekstilno industrijo, ki je leta 1946 postala del industrije zveznega pomena, je bila v obdobju po drugi svetovni

⁴⁶⁷ Sušnik, Slovenska moda na razpotju, str. 65.

vojni sprva značilna zastarela tehnološka oprema. Podržavljena in po proizvodnem in teritorialnem načelu reorganizirana podjetja/tovarne, bolj ali manj je šlo le za razširjene obrtne delavnice, katerih delovanje so določale zvezne direkcije iz Beograda po centralističnem principu, so proizvajala ozek asortiment izdelkov in le okrog 10 različnih velikosti. Evropsko povprečje je takrat obsegalo 40 števil, ameriško pa celo od 70 do 80 števil. Zato je v petdesetih letih potrošnja industrijsko izdelane konfekcije v primerjavi s potrošnjo v razvitih državah močno zaostajala. Delež industrijsko izdelane konfekcije v potrošnji oblačil je pri nas znašal okoli 30 %, v razvitih državah pa od 75 % do 95 %.⁴⁶⁸ S hitro povojno industrializacijo, večjo razpoložljivostjo tekstilnih surovin in kemičnim pridobivanjem tekstilnih vlaken tudi na domačih tleh je prišlo do posodabljanja in porasta števila tekstilnih tovarn. Tekstilnokonfekcijska industrija, ki se je na ozemlju Slovenije najmočneje uveljavila v petdesetih letih, je zavzemala pretežni del industrije tekstila in metraže. Tako globalno kot tudi v Sloveniji je pod pritiskom vse večje industrializacije v ospredje stopal tovarniški način proizvodnje konfekcijskih oblačil. Kljub temu pa se je obrtniški način izdelave oblačil ohranil. Lastne delavnice ali ateljeje, butike in krojaške delavnice so v obravnavanem obdobju imeli tako dobro izučene šivilje kot tudi nekateri izobraženi oblikovalci.

Konfekcija, pri kateri so zelo pomembni standardi, torej enotne mere in podobna kvaliteta, si je pot do potrošnikov utirala postopoma. S širjenjem trgovine v šestdesetih letih, s pomočjo katere je prihajalo do tesnejšega sodelovanja med produkcijo in trgovino, se je konfekcijska industrija razvijala intenzivneje. Pri uveljavljanju *prêt-à-porterja* je veliko vlogo odigrala nizka cena, čeprav niti pred drugo svetovno vojno niti pozneje ni uspela povsem zadovoljiti zahtev in pričakovanj kupcev. Zato so ljudje v vsakdanjem življenju iskali alternativne načine pridobitve modnih oblačil, bodisi s prakso naredi si sam, bodisi z oblačili, kupljenimi na črnem trgu, preko vez in poznanstev

468 Blatnik Blagotinšek, *Obleka po meri nekoč in danes*, str. 117.

ali s pomočjo zasebnih salonov in šivilj. S tovarniškim načinom izdelave oblačil ter razvojem in uporabo sintetičnih vlaken v tekstilstvu so oblačila postajala cenovno dostopnejša, lahka, topla, trpežnejša, odpornejša proti madežem, vremenskim vplivom in moljem. Začela se je blaginja oblačenja, ki je dosegla vrhunec v šestdesetih in sedemdesetih letih, t. i. zlati dobi slovenske in tudi mednarodne mode. Z blaginjo oblačenja se je odnos do obleke spremenil. S hitrim menjavanjem modnih trendov se je vse pogosteje nakupovalo tudi nova oblačila.⁴⁶⁹

Tovarniško konfekcijo je bilo treba sprva zaradi še ne ustrezno postavljenih in izoblikovanih standardov pogosto popravljati in nakup konfekcijske obleke se je lahko izkazal za dražjega kot nakup obrtniško narejene obleke. V časopisu *Sodobno gospodinjstvo* iz leta 1956 na temo konfekcije lahko beremo: »Naša konfekcija je predmet številnih upravičenih pritožb, ker svoje dejavnosti ne vsklaja dovolj z interesi potrošnikov, niti ne nadzoruje vedno uporabnosti izdelkov.« In še: »[P]ogosto sta kvaliteta in asortiment blaga pomanjkljiva zaradi proizvajalčevega malomarnega odnosa do potrošnika.«⁴⁷⁰ Zato so pisci časopisa proizvajalcem konfekcije priporočali skrbnejšo izbiro tkanine pri izdelavi določenega izdelka; še posebej so jih opozarjali na neobstojnost barv pri potiskanem blagu, dežnih plaščih in jopičih iz balonske svile in izdelkih iz volne. Svetovali so jim, da morajo odbrati najustreznejše kroje in ugoditi zahtevam trga po večjem asortimentu. Kot lahko zasledimo v specializiranem revijalnem tisku, so bili glavna pomanjkljivost konfekcije standardi, ki so premalo upoštevali telesne mere različnih tipov prebivalstva.⁴⁷¹

Boljši pogoji za uveljavitev konfekcije v Jugoslaviji so nastopili po letu 1959, ko so začeli veljati evropskemu povprečju prilagojeni normativi in standardi za oblačilno lahko, poltežko in težko konfekcijsko proizvodnjo.⁴⁷² Uveden je bil Jugoslovanski

469 Sušnik, Slovenska moda na razpotju, str. 66, 67.

470 Povoden, O odnosu tekstilne industrije, str. 128, 129.

471 Prav tam.

472 Blatnik, Modna industrija, str. 295.

standard (JUS). Izdelki z vtisnjeno oznako JUS so morali biti izdelani iz surovin določene kvalitete, določene velikosti in oblike ter v določeni izbiri. Standarde je predpisoval zvezni zavod za standardizacijo. Težko konfekcijo so sestavljali moške obleke, zimski plašči, balonski plašči itd., lahko konfekcijo pa bluže, krila, predpasniki, halje itd.⁴⁷³ Jugoslovanski standardi so določali za moške obleke 36, za ženske 18, za otroške pa 9 različnih velikosti in širin.⁴⁷⁴ Časopisje je konfekciji pri uveljavljanju v oblačenju do sredine šestdesetih let napovedalo pravo revolucijo, saj naj bi takrat 73 % vseh razpoložljivih tkanin porabili za konfekcijo, medtem ko je še v letu 1961 velika večina tekstilnega blaga šla skozi roke krojaških in šiviljskih obrtnikov.⁴⁷⁵

Rast proizvodnje konfekcijsko izdelanih oblačil se je tako začela v šestdesetih letih, ko je prišlo do sprememb na področju vrednot. Mladina je v imenu idealov, povezanih z delavskim gibanjem, spodbijala koncept, ki je veljal za meščanskega. S spodbijanjem življenjskih vzorcev in vrednot prejšnjih generacij je napovedala družbeno-kulturno prelomnico. Konfekcijska oblačila, ki so zagotavljala minimalno kakovost, so postopoma pridobivala prednost pred obrtniško izdelanimi oblačili.⁴⁷⁶ Vmesna faza procesa prehoda od obrtniško, po meri izdelanih oblačil k tovarniško narejeni konfekciji je bila pojav polkonfekcijskih delavnic in prodajaln, o katerih piše časopisje. Polkonfekcijske trgovine so dajale moškim možnost izbire na pol izgotovljenih oblačil z možnostjo dodelave oblačila po meri, medtem ko izdelovanje oblačil v polkonfekciji za ženske in otroke ni bilo načrtovano.⁴⁷⁷ V začetni fazi uveljavljanja konfekcije so ženske zaradi tega in zaradi sledenja modnim trendom raje ostajale zveste šiviljam in krojačem. K uveljavljanju konfekcijskega načina oblačenja in oblačilne proizvodnje so pripomogli sejmi mode in modne revije. Pomembno vlogo na trgu s konfekcijskimi izdelki

473 Žigon, Sprehod po konfekcijskih trgovinah, str. 343.

474 Šumi, Konfekcija perila in oblek, str. 12.

475 Žigon, Sprehod po konfekcijskih trgovinah, str. 343.

476 Blatnik, Modna industrija, str. 293–302.

477 Žigon, Sprehod po konfekcijskih trgovinah, str. 343.

je imela tudi trgovina kot posrednik med proizvajalcem in potrošnikom.

Sejem mode in modna revija, ki sta postala tradicionalna, sta bila v Sloveniji prvič organizirana na Gospodarskem razstavišču leta 1955. Sejem, na katerem so tradicionalno predstavljali konfekcijo, modne tkanine, stroje za tekstilno in konfekcijsko industrijo, obutev, usnje in usnjeno galanterijo, je povezoval potrošnika in proizvajalca. Sejem in modna revija sta nagovarjala tako tekstilno industrijo kot tudi trgovce in potrošnike. Prireditelji modnega sejma so takrat tudi ustanovili Center za sodobno oblačenje in opremo, ki je bil vse do stečaja leta 1987 središče slovenskega modnega dogajanja in je močno pripomogel k razvoju slovenske modne industrije. Prirejal je modne revije, ponujal oblikovalske storitve slovenskim podjetjem, prirejal srečanja proizvajalcev, jih obveščal o modnih smernicah, svetoval pri opremljanju trgovin in stojnic na sejmi, ponujal marketinške storitve, izobraževal manekenke itd. K sodelovanju je kmalu pritegnil modne oblikovalke Zinko Kovač, Vesno Gaberščik in Mojco Beseničar. Te so bile med prvimi, ki so sredi šestdesetih let končale šolanje na Oddelku za modo Šole za oblikovanje. Oblikovanje tekstilnih vzorcev in oblačil je v tistem času potekalo po vzoru vodilnih evropskih modnih centrov s prilagajanjem zahtevam in okusom domačih kupcev.⁴⁷⁸

Do začetka šestdesetih let je bilo v večjih mestih, kot so Ljubljana, Maribor in Zagreb, z namenom, da bi se podjetja, ki so izdelovala konfekcijo, lažje prilagodila potrebam potrošnikov, prirejenih kar nekaj modnih revij. Na njih so predstavili modele, ki bi jih podjetja lahko izdelovala. V času uveljavljanja konfekcije tudi ni bilo veliko specializiranih konfekcijskih trgovin, zato je institucija Družina in gospodinjstvo takrat priredila široko posvetovanje s konfektionarji, modnimi ustvarjalci in potrošniki. Ker so se na področju ženske in otroške konfekcije kazale največje težave, so bile obširno predstavljene zlasti potrebe žensk in otrok. Med otroško konfekcijo na začetku šestdesetih let ni

478 Povzeto po: Blatnik, Modna industrija, str. 295, 296.

bilo moč dobiti lepe in praktične dekliške šolske halje; manjkalo je tudi dekliških bluzic in fantovskih športnih hlač. Lepa, praktična, poceni oblačila ter konec odvisnosti od posameznih obrtnikov pa so bila potrošniška pričakovanja od konfekcijske industrije.⁴⁷⁹ Številna tekstilna podjetja so pravzaprav odražala oblikovanje potrošniške družbe pri nas.

V primerjavi z drugimi mesti je bila Ljubljana na začetku šestdesetih let s prodajnim prostorom za konfekcijo nekoliko na boljšem, saj je nekaj konfekcijskih podjetij tam uredilo svoje prodajalne. Podjetje Modna oblačila je odprlo konfekcijsko trgovino na Stritarjevi ulici z dvema lastnima prodajalnama na današnji Slovenski cesti in Starem trgu; prodajalne so odprla tudi podjetje Varteks iz Varaždina v Domu sindikatov, Partizan na Mestnem trgu in Obrtnik v takrat novi stavbi Konzorcija. V Ljubljani se je decembra 1961 odprla tudi Modna hiša, v kateri si je potrošnik po principu samoizbire lahko kupil najraznovrstnejše metrsko blago, konfekcijske izdelke, torbice in drugo. Modna hiša, v kateri so tekstilne, pletilske in konfekcijske tovarne posredovale svoje blago, je imela tudi krojačnico, v kateri si je kupec lahko dal popraviti konfekcijsko obleko; lahko pa si je dal narediti obleko iz blaga, kupljenega v trgovini.⁴⁸⁰

Za vodilne evropske centre so modni oblikovalci začeli načrtovati in oblikovati celostne kolekcije. Uvajale so se nove linije, kot so unisex moda, ženske in moške kolekcije. Pojavili so se materiali, kot sta jersey in sintetika. Osrednje mesto so pridobile specializacije za izdelavo različnih izdelkov, kot so dnevne in večerne obleke, jakne, srajce. Oblike oblačil so postajale preprostejše, bolj linearne in skladne s tedanjimi geometrijskimi smernicami. Vzor ženskega videza se je spremenil in žensko z oblinami je spodrinila suhljata podoba, model Twiggy. Valižanska modna oblikovalka Mary Quant pa je izumila mini krilo.⁴⁸¹

479 Žigon, Sprehod po konfekcijskih trgovinah, str. 343, 344.

480 Sever, Moda 1962, str. 3, 4.

481 Slovenski etnografski muzej (SEM), dokumentacija.

Modne revije, ki so potekale vzporedno s sejmom, so prikazovale modna oblačila, izdelana iz blaga, ki se ga je že ali pa se ga je v kratkem dalo dobiti v domačih trgovinah. Na sejmu Moda 1962 je tako okoli 120 podjetij ločeno predstavilo metrsko blago in konfekcijo. Med volnenim metrskim blagom so pozornost vzbudila blago hubertus v različnih barvah iz tovarne v Zapužah, volneno blago za moške obleke z modernimi vzorci tovarne Bača, blago biber iz čiste volne z dolgimi dlakami, primerno za zimske plašče, in umetno krzno v izvedbi astrahan. Med razstavljenimi izdelki so bile tudi krznene copate iz ovčje kože v imitaciji oposuma, dihurja in drugih dragocenih krzen. Predstavljena so bila tudi strojno nagubana nemečkljiva krila. Kot primerno tkanino, še zlasti za moške poletne obleke in ženske kostime, so predstavili tkanino moheteks tovarne Varteks v raznih barvah. Imeniten je bil tudi enobarvni diolen za dežne plašče, prav tako satineti s pravokotnimi vzorci najrazličnejših barv. Platno tovarne Induplati iz Jarš pa je obogatilo izbiro blaga za ženske poletne obleke. Med konfekcijskimi izdelki so na tem sejmu izstopale pletenine in čevlji. Zelo so ugajale pletenine tovarne Rašica, ki je poleg elegantnih pletenih plaščev in grobo pletenih dvodelnih oblek umirjenih barv in lepega kroja pokazala praktičen otroški komplet, sestavljen iz jopice, hlač in čepice v isti barvi. Pri hlačah so se kot novost pojavile hlače iz elastičnega blaga helanca. Največji napredek pa je pokazala čevljarska industrija, ki je razstavila poleg moških tudi številne modele ženskih čevljev z ozkimi visokimi, srednjimi in nizkimi petami ter s prisekano ali rahlo zaokroženo konico. Zadnji krik mode so bili usnjeni modeli čevljev v prelivajoči se barvi, npr. iz temno rdeče v svetlo rdečo. Med modnimi novostmi so bile tudi torbice, v glavnem pravokotne oblike; nekatere pa so imele obliko zdravniške oziroma babiške torbe. Ker je bilo za otroke v starosti od treh do štirinajstih let takrat v trgovinah še vedno težko dobiti primerne konfekcijske obleke, je CZNG na sejmu mode v posebnem oddelku pokazal praktične otroške modele, da bi spodbudil konfekcijsko trgovino, da bi posvečala več

pozornosti otroškim oblekam. Poleg otroških oblačil za ponoči in zjutraj so predstavili še igralne hlačke in oblekice za predšolskega otroka, deške in dekliške šolske halje ter obleke za razne priložnosti, kot so izleti, počitnice na morju, gledališče, taborjenje in zimske igre. Tudi Center za sodobno oblačenje in opremo je podobno kot CZNG na spremljevalni modni reviji predstavil vrsto praktičnih modelov, da bi jih lahko konfekcija sprejela v serijsko izdelavo. Moda 1962 je pokazala, da je tekstilna industrija napravila korak naprej na področju krojenja, medtem ko je pri vzorcih in materialu še vedno capljala za modo drugod po svetu.⁴⁸² Tekstilna industrija se je v okoliščinah izboljševanja življenjskih pogojev potrošnikov na želje in vse večje potrebe trga odzivala, a ne v tolikšni meri, kot bi si želela. Pritoževala se je, da je odvisna od uvoza surovin in da mora zaradi pomanjkanja obratnih sredstev vztrajati pri izdelavi tistega blaga, ki zahteva čim cenejši proizvodni postopek. Na proizvodnjo manj raznovrstnega blaga je poleg Urada za cene, ki je tovarnam določal cene za posamezne vrste blaga, vplivala tudi trgovina, ki je kupovala le tisto blago, za katerega je vedela, da bo šlo v prodajo.⁴⁸³

Upravitelji tekstilne industrije so se neprestano lovili med pomanjkanjem in naraščanjem zalog, pomanjkanjem surovin in prodajo izdelkov. Čeprav težka industrija od konca petdesetih let ni več uživala takšne politične pozornosti kot do takrat, je v praksi še vedno pridobivala pri dodeljevanju sredstev za razvoj strojne opreme in nabave surovin. Tekstilne tovarne so se za posodobitev strojev in prostorov morale opreti tudi na lastne sile, in sicer tako, da so se delavci odpovedovali svojim dohodkom in da so se udarniško udeleževali – v to so bili prisiljeni na primer delavci Rašice in Polzele. Pomanjkanje in iztrošenost strojne opreme so v tekstilni industriji reševali z visokim številom zaposlenih.⁴⁸⁴

482 Sever, *Moda 1962*, str. 3, 4.

483 Sever, *Kako je z izbiro blaga*, str. 48.

484 Vodopivec, *Tiho umiranje. Labirinti postsocializma: Socialni spomini tekstilnih delavk in delavcev*. V: *Zgodovina Slovenije-Slstory*. Dostopno na: <http://www.slstory.si/cdn/publikacije/34001-35000/34857/ch02.html>.

Vzporedno s sejmom mode in modno revijo se je pojavilo tudi modno časopisje. Sprva so za potrebe uglednih tovarn nastajali lični katalogi s sezonsko ponudbo, leta 1957 pa je pod okriljem Gospodarskega razstavišča kot mesečnik začela izhajati revija *Maneken* (1957–1989). Poleg seznanjanja z evropskimi modnimi smernicami so v njej nestrokovni publiki, strokovnjakom s področja mode, obrtnikom in modnim podjetjem predstavljali tudi že izdelke domačega načrtovanja in oblikovanja oblačil. V letih 1969 in 1971 je poleg *Manekena* izhajala tudi slovenska izdaja revije *Elle – Ona*, ki je nastala v sodelovanju z revijo *Elle* iz Pariza. Poleg prevzetih modnih trendov in reportaž iz Pariza so v slovenski različici objavljali tudi domače prispevke s področja psihologije, praktične nasvete za dom in družino ter dosežke na področju slovenske mode, oblikovanja in kulture oblačenja. O modi je pisala tudi najpomembnejša ženska revija v času socializma *Jana*. V oblačilni kulturi so revije promovirale zmernost in skromno ženstvenost. Taki nazori so postali bistveni del socialističnega dobrega okusa.

Od šestdesetih let naprej je tudi slovenska konfekcijska industrija prepoznavala pomen avtorskega oblikovanja. Čeprav izobraženim modnim oblikovalcem ni dopustila popolne ustvarjalne svobode, se jih je večina kljub temu zaposlila v njej. V slovenski svet mode so v sedemdesetih letih začeli prodirati tudi oblikovalci iz drugih oblikovalskih in umetniških usmeritev. Z modo so se začeli ukvarjati arhitekti in slikarji, kasneje tudi grafični oblikovalci. Pod okriljem močnih tekstilnih in oblačilnih tovarn, nekatere med njimi so razvile mednarodno prepoznavne znamke, so v modo vnašali nove likovne prvine.⁴⁸⁵

Med tekstilnimi izdelki je v obravnavanem obdobju predvsem po letu 1960 najbolj naraščala proizvodnja obleke. V proizvodnjo visokokakovostnih oblačil se je razvila denimo po združitvi dveh murskosoboških tovarn konfekcije po drugi svetovni vojni ustanovljena Tovarna oblačil in perila Mura v Murski Soboti. Mura je razvila največjo konfekcijsko industrijo

485 Sušnik, Slovenska moda na razpotju, str. 66, 67.

v srednji Evropi s širokim regionalnim poslanstvom, dobrim bazenom kakovostnih delavcev in sprva sprejemljivim poslovnim modelom. Na področju oblačilne kulture in medijskega komuniciranja je prva v pretežno ruralni prostor prinesla sodobno oblikovanje in uvedla nove blagovne znamke. Ponujala je univerzalno moško in žensko konfekcijo in imela visok ugled na jugoslovanskem trgu. Od osemdesetih let dalje je postajala vse zanimivejša za dodelavne posle uglednih evropskih nosilcev blagovnih znamk.⁴⁸⁶ Med prvimi prepoznavnimi Murinimi izdelki so bile moške srajce. Prve modne kolekcije za moške so začele nastajati z odprtjem obrata za šivanje moških oblačil leta 1961. V letu 1973 je bil odprt tudi obrat za šivanje ženskih oblačil. Mura se je specializirala tudi za izdelavo moških in ženskih plaščev ter konec sedemdesetih let za mlado generacijo ustvarila blagovno znamko Muralist.⁴⁸⁷

Pod močnim vplivom televizijskih nadaljevank Dallas in Dinastija je v osemdesetih letih blagovna znamka Muradesign začela ponujati stilsko raznolike kolekcije z dramatičnimi in močno okrašenimi barvitimi modeli. Po uveljavitvi blagovnih znamk Muralist in Muradesign je Mura sledila kompleksnejšemu razvoju blagovnih znamk za posamezne ciljne skupine. Modno linijo Muradesign je takrat oglaševala popularna tehnopop skupina Videosex oziroma njena pevka Anja Rupel.⁴⁸⁸

Ker je bila storilnost po takratni jugoslovanski metodologiji izražena z razmerjem med številom zaposlene delovne sile in fizičnim obsegom proizvodnje, v nadaljevanju mestoma podajam informacije o fizičnem obsegu proizvodnje določenih skupin oblačil in obutve. Proizvodnja obleke je v opazovanem obdobju (1955–1990) naraščala. V primerjavi z letom 1955 je bilo leta 1975 izdelanih 19-krat več oblačil, leta 1980 36-krat več, leta

486 Kovač, Običajnega stečajnega postopka Mura in Pomurje ne moreta preživeti. Potrebujemo stečajni pristop kot pri ameriškem GM. Dostopno na: *Mura, slovenski GM* | *MLADINA.si.*, <http://www.mladina.si/47584/mura-slovenski-gm/>, in Mura odprto. Dostopno na: *Mura odprto – Pomurski muzej Murska Sobota*, <http://www.pomurski-muzej.si/razstave/obcasne-razstave/mura-odprto>, 16. 5. 2017.

487 Fujs, Obleka Mura, iz *Mure z ljubeznijo*, str. 54.

488 Prav tam.

Murina modna revija februarja 1979 v Radencih
(MNZS, foto: Miško Kranjec)

1990 pa kar 51-krat več.⁴⁸⁹ Proizvodnja konfekcije perila pa je naraščala do leta 1975. Izdelane je je bilo 3,5-krat več kot v sredini petdesetih let. Do izteka osemdesetih je sledilo upadanje proizvodnje perila. Leta 1990 je bila proizvodnja konfekcije perila le še 1,6-krat večja od izhodiščnega leta.

Zaradi lažjega poslovanja, uvažanja surovin in strojne opreme ter izvoza so se konec šestdesetih let slovenska tekstilna podjetja združila v Poslovno združenje tekstilne industrije Ljubljana.⁴⁹⁰ Delovanje podjetij je bilo zaradi carinskih omejitev, davčne politike in deviznega sistema namreč zelo omejeno. Administrativna politika je kot partijsko oblastno orodje prevzemala podjetniško funkcijo.⁴⁹¹ V poslovno združenje so bila povezana najpomembnejša podjetja slovenske tekstilne

489 *Statistični letopis SR Slovenije 1967*, str. 228, tab. 9-7.; *Statistični letopis SR Slovenije 1975*, str. 168, tab. 9-7; *Statistični letopis SRS 1985*, str. 254, tab. 11-9.; *Statistični letopis RS 1990*, str. 266, tab. 12-9.; *Statistični letopis RS 1991*, str. 264, tab. 12-9.

490 Blatnik, *Modna industrija*, str. 297.

491 Vodopivec, Tiho umiranje. *Labirinti postsocializma: Socialni spomini tekstilnih delavcev in delavcev*. V: *Zgodovina Slovenije-Slstory*. Dostopno na: <http://www.sistory.si/cdn/publikacije/34001-35000/34857/ch02.html>, 16. 5. 2017.

in oblačilne industrije: Alpska modna industrija Almira iz Radovljice, Tovarna pletenin Angora iz Ljubljane, Industrija platenih izdelkov Induplati iz Jarš v Ljubljani, Konfekcija Kroj iz Škofje Loke, Mariborska tekstilna tovarna Maribor, Tekstilna tovarna in konfekcija Metka Celje, Industrija konfekcije Modna oblačila iz Ljubljane, Tovarna oblačil in perila Mura iz Murške Sobote, Tekstilna tovarna Novoteks iz Novega mesta, Tovarna trikotažnega perila Pletenina iz Ljubljane, Tovarna pletenin Rašica iz Ljubljane, Tekstilna tovarna Svilanit iz Kamnika, Tekstilna tovarna Sukno iz Zapuž, Tovarna sukna Tekstilna iz Kočevja, Tekstilindustrija iz Kranja, Tekstilna industrija Otiški Vrh, Tekstilna tovarna Ajdovščina, Tekstilna tovarna Prebold, Tekstilni inštitut Maribor, Tovarna pletenin Sežana, Tovarna volnenih izdelkov Majšperk, Tovarna čipk in vezenin Vezenine Bled, Industrija volnenih izdelkov Volna iz Laškega, Tovarna pletenin in konfekcije iz Maribora. Tekstilna podjetja so sodelovala z oblikovalci tekstilij in oblačil. Cenjen in uspešen proizvajalec pletenin je tudi po zaslugi modne oblikovalke Vesne Gaberšček Ilgo, katere pletenine so bile prepoznavne po izrazito likovnih in barvitih kolekcijah, na primer postala Alpska modna industrija Almira iz Radovljice.⁴⁹²

V sedemdesetih letih so se uveljavila še številna druga podjetja, med njimi Konfekcija Gorenjska oblačila iz Kranja, Usnjena oblačila Konus iz Slovenskih Konjic, Konfekcija Elkroj iz Mozirja, Damska modna konfekcija Ideal iz Nove Gorice, Tovarna zimskošportnih oblačil Univerzale iz Domžal, Tovarna modne konfekcije Tip top iz Ljubljane, Tovarna delovnih in športnih oblačil Toper iz Celja in Tovarna usnja Utok iz Kamnika. V Toku iz Domžal pa so proizvajali kovčke in druge usnjene izdelke. Znameniti izdelovalki usnjene galanterije in torbic sta bila ljubljanski Galant in Industrija usnja Vrhnika (IUV). Slednja se je že v zgodnjih sedemdesetih predstavljala z oblikovalko Metko Vrhunc.⁴⁹³ Kot strokovnjakinja je Metka Vrhunc že v šestdesetih

492 Povzeto po: Blatnik, Modna industrija, str. 297.

493 Blatnik, Modna industrija, str. 297, 298.

letih tudi sodelovala s Centrom za sodobno oblačenje in opremo.⁴⁹⁴ V sedemdesetih pa je sodelovala pri zasnovi visokošolskega študijskega programa Oblikovanje tekstilij in oblačil, ki so ga na Naravoslovnotehniški fakulteti v Ljubljani odprli leta 1979.

Konfekcijsko perilo, katerega proizvodnja je bila v primerjavi s proizvodnjo konfekcije oblačil znatno bolj razvita že pred vojno, so izdelovali v Lisci iz Sevnice, v Tovarni spodnjega perila in trikotaže Beti Metlika ter Tovarni perila Labod iz Novega mesta. V Jutranjki iz Sevnice pa so izdelovali sodobna otroška oblačila.

V letih 1955–1975 je naraščala tudi proizvodnja nogavic. V primerjavi z letom 1955 je bila sredi sedemdesetih let 11-krat večja. Z izjemo leta 1985, ko je poskočila na desetkratnik proizvodnje iz leta 1955 oziroma se je njen obseg približal tisti iz leta 1975, je proizvodnja nogavic po letu 1975 vse do izteka osemdesetih upadala. V letu 1990 je bilo tako izdelanih le 6,6-krat več nogavic kot leta 1955 (glej prilogo o fizičnem obsegu proizvodnje, str. 410). Visokokakovostne nogavice so od leta 1927 izdelovali v Tovarni nogavic Polzela. Prvi v Jugoslaviji so v Polzeli leta 1969 izdelali fine ženske hlačne nogavice, ki so jih poimenovali Peggy. Razvoj hlačnih nogavic z ljubkovalnim imenom pegice sta omogočila pojav krep preje oziroma poliamida SPZ in uvedba najnovejše tehnologije za izdelavo nogavic z več sistemskimi stroji, ki so omogočali štiri ali osem sistemov pletenja.⁴⁹⁵

Vse do leta 1985, ko je bilo izdelane desetkrat več obutve kot leta 1955, je naraščala tudi proizvodnja obutve. Do izteka osemdesetih let je nato fizični obseg proizvodnje obutve upadal in se glede na leto 1985 do leta 1990 skrčil za 24 % (glej prilogo o fizičnem obsegu proizvodnje, str. 410).⁴⁹⁶ Kot vodilni izdelovalec

494 U., V., Metki Vrhunc in Vesni Gaberščik Ilgo nagradi za kariero Društva oblikovalcev Slovenije. Delo.si/STA, 13. 11. 2015. V: *Metki Vrhunc in Vesni Gaberščik Ilgo nagradi za kariero Društva oblikovalcev Slovenije*. Dostopno na: <http://www.delo.si/kultura/razno/metki-vrhunc-in-vesni-gaberscik-ilgo-nagradi-za-kariero-drustva-oblikovalcev-slovenije.html>, 16. 5. 2017.

495 Jurjavčič, Najlonke, lastovkine prve hlačne nogavice Peggy, str. 52, 53.

496 *Statistični letopis RS 1990*, str. 266, tab. 12-9.

Izložba s čevlji Peko v šestdesetih letih
(MNZS, foto: Edi Šelhaus)

na področju modne obutve in dodatkov se je uveljavil Peko iz Trziča. Obutev za otroke in otroške potrebščine pa so izdelovali v Cicibanu iz Mirne pri Novi Gorici.

V sedemdesetih letih, ko je gospodarska nestabilnost naraščala in so tekstilno industrijo vse bolj ovirali zunanjetrgovinski sistem, dvigovanje uvoznih cen, kreditov, carinskih dajatev ter administrativnih ukrepov, ki so upočasnili ali celo onemogočili poslovanje v praksi,⁴⁹⁷ sta slovenska tekstilna in usnjarska industrija kljub občasnim težavam še vedno cveteli. V slovenskem merilu je bila tekstilna industrija še leta 1973 tretja najmočnejša izvoznica.⁴⁹⁸ V okviru domačih tekstilnih in oblačilnih tovarn so nastajale kolekcije, zveste konvencionalni estetiki oblačil, a po kakovosti primerljive tujim. Že takrat pa so prednost pridobivala manjša, v specializacijo usmerjena podjetja. Takrat je namreč globalna tekstilna industrija doživljala preoblikovanje.

497 Vodopivec, Tihomir. *Labirinti postsocializma: Socialni spomini tekstilnih delavk in delavcev*. V: *Zgodovina Slovenije-Sistory*. Dostopno na: <http://www.sistory.si/cdn/publikacije/34001-35000/34857/ch02.html>, 5. 2017.

498 R. K., *Trojica močnih dolenjskih izvoznikov*, str. 3.

Z uvajanjem novih oblik podjetništva se je usmerjala v trženje blagovnih znamk in zaposlovanje cenejše delovne sile v revnejših državah. Posledice nesledenja globalnim tokovom – izostala sta tehnološko preoblikovanje in modernizacija – so se v slovenski tekstilni industriji, še posebej v posameznih panogah, začele kazati od srede sedemdesetih let, še zlasti pa v osemdesetih letih ob poglobljanju vsesplošne krize. Takrat so se količine proizvedenih izdelkov tekstilne in usnjarske industrije zaradi izgubljanja bitke proti uvoženim, cenejšim oblačilom začele drastično krčiti. Fizični obseg proizvodnje perila in nogavic je drastično upadal že od sredine sedemdesetih let; v proizvodnji čevljev pa je do velikega upada prišlo v drugi polovici osemdesetih.

Na krčenje so vplivali politike in interesi v globalnem trgovskem prostoru. Z zapiranjem tekstilnih tovarn so se v zahodnih državah Evrope in v ZDA soočali že ob koncu sedemdesetih in v osemdesetih letih. V Sloveniji pa so nekatera podjetja v osemdesetih letih prešla na opravljanje dodelavnih poslov. Ti so se ohranili še v devetdeseta leta, potem pa je delovna sila tudi v slovenskem prostoru za številna podjetja postala predraga.⁴⁹⁹ Nekatera podjetja so se zato usmerila v trženje znamke (npr. Elkroj in Lisca) in v selitev proizvodnje v države s cenejšo delovno silo. Številna nekdanja uspešna tekstilna in usnjarska podjetja pa so v času tranzicije izginila.

499 Vodopivec, Modernizacija in tranzicija, str. 377–402.

HRANA IN PIJAČA

V obravnavanem obdobju je bila živilskopredelovalna industrija poleg strojne, kemične in železarske industrije ter elektroindustrije med najpomembnejšimi gospodarskimi panogami. Za podjetja je bilo na splošno značilno, da so zasledovala politične cilje solidarnostne odgovornosti in samoupravnih pravic in manj profitne motive. Kljub temu so bila med njimi nekatera tudi mednarodno konkurenčna in povsem izvozno usmerjena.⁵⁰⁰ Ob koncu osemdesetih let so bili za slovensko živilsko industrijo v povprečju značilni zastarela tehnologija, neustrezna velikost obratov, iztrošena oprema, stagnacija proizvodnje in slab ekonomski položaj. Slednjega so povzročili administrativno določeni pogoji gospodarjenja. Ti so bili tudi razlog za to, da ni prišlo do tesnejše povezanosti in usklajenega razvoja med živilsko industrijo, kmetijstvom in trgovino. Neusklajenost se je manifestirala še zlasti pri zagotavljanju surovin in organizaciji tržnega nastopa. Prihajalo je namreč do motenj v oskrbi s pšenico, koruzo in sladkorjem. Vpliv na proizvodnjo je imela tudi dotedanja neustrezna ekonomska politika, predvsem politika cen, ki ni motivirala podjetij k tržnemu obnašanju, ve-

⁵⁰⁰ Mednarodno konkurenčna in izvozno usmerjena podjetja so bila Gorenje s proizvodnjo gospodinjskih aparatov, farmacevtski tovarni Lek in Krka ter industrija športne opreme Elan.

čji produktivnosti, konkurenčnosti in večjemu vključevanju v izvoz.⁵⁰¹ Zaradi padanja kupne moči je obseg oziroma stopnja rasti proizvodnje omejevala tudi prodaja. Živilska industrija je bila v obdobju 1986–1989 zaradi relativno visoke odvisnosti od uvoza surovin in reprodukcijskega materiala ter nedelovanja deviznega trga primorana izvoziti toliko proizvodov, da so bile pokrite uvozne potrebe, čeprav so bile cene na domačem trgu višje.⁵⁰² Izvoz agroživilskih proizvodov je v Sloveniji v letih 1981–1988 tako naraščal po 9-odstotni stopnji, uvoz pa po 3,5-odstotni; v letih 1987 in 1988 je pokritje uvoza z izvozom znašalo 136%. V jugoslovanskem izvozu agroživilskih proizvodov je Slovenija imela v letih 1987–1988 22-odstotni delež; v uvozu pa 25-odstotnega. Agroživilskega blaga je Slovenija na konvertibilni trg izvozila okoli 97%; Jugoslavija pa 74%. Do povečanega izvoza je kot rezultat spremenjene devizne zakonodaje v letu 1986, zamrznitve cen v letu 1987 in začetka delovanja deviznega trga v letu 1988, devalvacije, liberalizacije uvoznih režimov in tekočega prilagajanja tečaja inflacijski stopnji prišlo v letih 1986–1988.⁵⁰³ S povečanim izvozom se je začel pozitiven proces prilagajanja potrebam razvitih trgov.

Politični cilj živilskopredelovalne industrije je bil zagotoviti čim večjo prehransko samozadostnost. Kljub temu je bilo nekatere izdelke treba uvažati.⁵⁰⁴ Tržna proizvodnja osnovnih živil v Sloveniji, med katera uvrščamo pšenico, moko, koruzo, meso in mesne izdelke, mleko in mlečne izdelke, jedilno olje in sladkor, je domače potrebe ob izteku osemdesetih let pokrivala le v primeru vseh vrst mesa in mleka. Tržna proizvodnja pšenice, rži, koruze, sladkorja in olja pa je bila v Sloveniji dokaj nizka in še zdaleč ni zadoščala potrebam slovenskega trga. Zato je Slovenija manjkajoče količine nabavljala v drugih jugoslovanskih republikah oziroma jih je uvažala. Velik presežek pa je Slovenija imela pri proizvodnji perutninskega mesa in mleka. Ker

501 *Analiza razvojnih možnosti Republike Slovenije*, str. 264.

502 Prav tam, str. 264, 265.

503 Leonardi, Sedanje razmere v kmetijstvu, str. 30.

504 Skoko, *Kapitalsko povezovanje podjetij*, str. 17.

je porabila le 30 % celotnega vzrejenega perutninskega mesa, je viške izvažala in prodajala v druge republike.⁵⁰⁵

Statistični podatki o fizičnem obsegu proizvodnje agroživilskih izdelkov izkazujejo, da je stalno naraščala proizvodnja testenin. Glede na leto 1955 je bila leta 1990 dvakrat večja. Klobas je bilo v enakem obdobju proizvedenih za 15-krat več, mesnih konzerv štirikrat več in jedilnega olja petkrat več. Naraščajočo tendenco je ves čas izkazovala tudi proizvodnja pijač. Proizvodnja piva in hmeljnih napitkov je bila leta 1990 v primerjavi z letom 1955 27-krat večja. Prav tako je vse do leta 1980 naraščala proizvodnja umetnih brezalkoholnih pijač, ki je bila leta 1980 v primerjavi z letom 1955 desetkrat večja. V prvi polovici osemdesetih let pa je tovrstna proizvodnja upadla in je bila leta 1985 glede na stanje pred petimi leti manjša za več kot polovico. Ko je bila leta 1990 njena proizvodnja v primerjavi s tisto iz srede petdesetih let 109-krat večja, je bilo stanje iz leta 1980 preseženo (glej prilogo o fizičnem obsegu proizvodnje, str. 411).⁵⁰⁶

Nekatera podjetja, kot sta Droga Portorož in Kolinska, so se po znanju in tehnologijah lahko primerjala z mednarodnimi.⁵⁰⁷

V Drogi Portorož so od ustanovitve leta 1964 naprej proizvajali začimbe in dišave, predelovali in konzervirali vrtnine in gobe, pridobivali in predelovali sol; v osemdesetih letih so proizvodnjo razširili na mesne, mlečne in druge živilske izdelke ter uvedli blagovne znamke Barcaffé, Maestro, Zlato polje in 1001 cvet.

Primer uspešnega podjetja je bila tudi ljubljanska Kolinska, ki je ob ustanovitvi leta 1908 proizvajala le cikorijo. V povojnem obdobju je njena proizvodnja sprva obsegala več vrst in blagovnih znamk kavnih nadomestkov, proti koncu šestdesetih let pa so začeli proizvajati licenčne izdelke, kot sta Knorr in Thomy, bonbone Pez, otroško hrano ter žvečilne gumije. Ob izteku obravnavanega obdobja je Kolinski asortiment obsegal

505 Marinšek, Oskrba z osnovnimi živilskimi proizvodi, str. 34, 35.

506 *Statistični letopis RS 1990*, str. 266, tab. 12-9.

507 Skoko, Kapitalsko povezovanje podjetij, str. 17.

proizvodnjo kakava, čokolade in sladkornih izdelkov, različnih začimb, dišav in drugih dodatkov, homogeniziranih živil in dietične prehrane, mineralnih vod in brezalkoholnih pijač, sadnih in zelenjavnih sokov, predelavo čaja in kave, predelavo in konzerviranje ter proizvodnjo in konzerviranje mesa.⁵⁰⁸ Še danes prepoznavne blagovne znamke so poleg Droge in Kolinske ustvarile družbe Pivovarna Laško, Radenska, Eta iz Kamnika in Šumi.

Nove izdelke živilske industrije, kot so majoneza, gorčica, paradiznikova mezga, goveja juha iz vrečke ali grahova juha iz konzerve, so zaradi praktičnosti in hitre priprave z navdušenjem promovirali tudi mediji. Kolumnistke revije *Naša žena* in sorodnih revij so v kuharskih nasvetih in receptih glorificirale kakovost in hranilno vrednost napol pripravljenih izdelkov in opozarjale na njihovo nepogrešljivost. Industrijsko pripravljene jedi so v šestdesetih letih globalno postale moderna in zanimiva hrana, za katero se je verjelo, da bo sčasoma odpravila kuhinjsko delo, ne da bi zato trpela kakovost hrane.⁵⁰⁹

V podjetju Slovenijavino na Frankopanski v Šiški je Emerik Zelinka ustvaril recepturo pijače za mlade, ženske in pivce brez želje po alkoholnih pijačah, Cockto. Cockta, katere pot se je začela leta 1952 in se po padcih in vzponih nadaljuje tudi danes, je bila na jugoslovanskem trgu registrirana leta 1953. Prvič je bila predstavljena istega leta v Planici. V svoji oglaševalski zgodovini se je Cockta kot blagovna znamka namreč povezovala z nacionalnimi športnimi dogodki. K njeni prepoznavnosti so prispevali domišljeni propagandni koraki. Plakat zagorele deklice s konjskim repom, ki po slamici pije novo pijačo, je zasnoval oblikovalec in slikar Uroš Vagaja, stekleničko pa oblikovalec Sergej Pavlin. Cocktin sirup so v Slovenijavinu sredi petdesetih let začeli prodajati tudi licenčnim proizvajalcem. Na področju bivše Jugoslavije je bilo teh leta 1967 že 90, s čimer pa je bila pod vprašaj postavljena Cocktina kakovost. Zato je podjetje Slovin,

508 Prav tam, str. 23.

509 Povzeto po: Tivadar, *Naša žena*, str. 7–23.

naslednik Slovenijavina, za ohranjanje kakovosti proizvoda kooperantom odvzelo licenco za polnjenje Cockte, razvoj pa začelo usmerjati v lastne polnilnice po Jugoslaviji. V letu 1968 se je Cockti v Slovinu pridružila še ena brezalkoholna pijača, oranžada Jupi. Na jugoslovanskem trgu sta se takrat pojavila tudi dva nova konkurenta, Coca-Cola in Schweppes. Večja konkurenca je vplivala na upad prodaje. Proizvajalec Cockte Slovin se je sredi sedemdesetih let na to odzval s polnjenjem v večjo (litrsko) steklenico in v novo evro stekleničko (0,25 l), ki je takrat veljala kot standard za vse pijače v Jugoslaviji, ter z oglaševalsko kampanjo z znanim sloganom »Cockta– pijača naše in vaše mladosti«. Ta je povzročil nov porast prodaje. Tekma socializma s kapitalizmom je bila v primeru Cockte uspešna za socialistično stran, saj je ta konec sedemdesetih let dosegla rekordno količino prodaje. Na agresivno propagando Coca-Cole, pijače s pridihom zahoda, so Cocktini proizvajalci po letu 1970 odgovorili tudi s prodorom na Poljsko in Nizozemsko.⁵¹⁰ Cockta, ki so jo uvedli kot protiutež Coca-Coli, ki je v Jugoslaviji ni bilo mogoče kupiti in je nastala po njenem vzoru, z načini promocije razkriva, kako so si prebivalci Jugoslavije predstavljali zahodni življenjski stil in potrošnjo. Brezalkoholna osvežilna pijača iz 11 naravnih sestavin, znana tudi po sloganu »Prve ne pozabiš nikoli«, je tudi s podporo mode postala simbol slovenske potrošniške revolucije.

510 Strlič, Cockta, prva gazirana brezalkoholna pijača v Jugoslaviji, str. 28, 29 in Ramovš, Cockta, str. 74.

TRGOVINA

Trgovina je imela po posameznih razdobjih različne vloge v razvoju celotnega gospodarstva. Z uvedbo samoupravljanja in postopno decentralizacijo gospodarstva se je z letom 1951 v jugoslovansko gospodarstvo začel vračati trg. Po ukinitvi zagotovljene preskrbe leta 1952 je trgovina postajala aktivnejši dejavnik v organiziranju blagovnega prometa. Cene blaga so postale realne ekonomske kategorije, ki so v precejšnji meri vplivale na oblikovanje dohodkov podjetij. Leta 1951 sta bila ukinjena sistem prodaje industrijskega blaga po nižjih enotnih cenah in njegovo administrativno razdeljevanje. Preskrbo z osnovnimi živili na karte se je začelo opuščati, postopoma se je zmanjševal tudi obseg obveznega odkupa kmetijskih proizvodov. Z začetkom proste menjave s podeželjem in sprostitvijo prometa z blagom široke porabe se je v istem letu odprl prostor za svobodnejšo prodajo na ostalih področjih. Prehod na prosti trg z reprodukcijskim in investicijskim materialom se je začel leta 1952, leta 1953 pa je bil ukinjen obvezen odkup lesa ter sproščen promet z žiti. Ker se je število izdelkov v prosti prodaji zelo povečalo, je domača strokovna javnost jugoslovanski trg razglasila za prosti trg v pravem pomenu besede. Cene glavnih živil, tobačnih izdelkov, industrijskih rastlin, premoga in nekaterih strateško pomembnejših proizvodov so ostale fiksne. Sproščanje cen na notranjem trgu se je nadaljevalo tudi v letih 1954–1956, do nekaterih sprememb in omejitev proste rasti cen pa je prišlo na področju surovin, industrijskih in kmetijskih proizvodov.⁵¹¹ Kljub sprostitvam so nosilci državne gospodarske politike do leta 1957 v določenih in dirigiranih cenah videli najučinkovitejšo obliko urejanja odnosov na notranjem trgu. Zvezna uprava je takrat dirigirala in distribuirala okoli 32 % vse vrednosti blagovne proizvodnje v državi (proizvode črne in barvne metalurgije, naftne industrije, dela kemične in drugih industrij). V letu 1958 pa so se gospodarski načrtovalci usmerili v iskanje možnosti za večjo uporabo drugih ukrepov ekonomske intervencije na trgu,

511 Prinčič, Socialistično gospodarstvo, str. 69.

kot so bili kreditni pogoji in obresti, carinski sistem in devizni tečaj.⁵¹²

V šestdesetih letih je trgovina vse bolj postajala dejavnik, ki je povezoval proizvodnjo in porabo ter skrbel za stabilnejše odnose na trgu. Pri povezovanju proizvodnje s potrošnjo in pri preskrbi prebivalstva je bil v letu 1962 dosežen napredek. Založenost prodajaln se je izboljšala in povečala se je njihova zmogljivost; v neposredni prodaji na trgu je prišlo do večjega deleža proizvajalcev in trgovine na debelo. Zaloge v prodajalnah so se glede na predhodno leto povečale za 10%.⁵¹³ Kljub temu so bile vse do gospodarske in družbene reforme v šestdesetih letih za trgovino značilne razdrobljenost, neorganiziranost, nezadostne skladiščne in prodajne zmogljivosti, nizka akumulativnost ter nezainteresiranost za hitrejši razvoj. Resolucija in Program perspektivnega razvoja LR Slovenije za razdobje od 1961. do 1965. leta, sprejeta februarja 1961, sta posebno skrb posvečala tistim dejavnostim družbenega standarda, ki so vplivale na življenjske razmere prebivalstva. Med njimi sta kot pomembno materialno osnovo za dvig življenjske ravni poudarila tudi razvijanje in izboljševanje trgovine, gostinstva, družbene prehrane, obrti in drugih strok.⁵¹⁴ Trg in trgovina naj bi imela posebno vlogo pri hitrejšem razvoju proizvodnje, zato sta resolucija in program tudi predvidela hitro povečanje trgovinskega prometa in deleža trgovine v strukturi družbenega proizvoda, razširitev trgovinskih zmogljivosti, izboljšanje kakovosti njenih storitev, večjo akumulativnost in večji vpliv trgovine na proizvodnjo in njen asortiment. Administrativno določanje cen naj bi bilo postopoma odpravljeno. Reformna prizadevanja pa niso prinesla pričakovanih rezultatov, saj je država v šestdesetih letih še okrepila nadzor nad gibanjem cen. V letih 1961–1962 je

512 Prav tam.

513 *Sejni zapiski LS LRS* (četrti sklic). Seje od 10. oktobra 1962 do 28. februarja 1963, str. 358, 359.

514 *UL LRS*, Resolucija o programu perspektivnega razvoja LR Slovenije v razdobju od 1961. do 1965. leta, 2. 2. 1961, str. 35.

sistem dirigiranih cen zajel okoli 35 % vseh proizvodov na trgu, leta 1963 pa že okoli 74 %.

Naslednji korak v smeri tržnega gospodarstva je predstavljal program gospodarske reforme iz leta 1965, saj je tržno gospodarstvo označil kot najprimernejšo in najučinkovitejšo obliko samoupravno organiziranega gospodarstva.⁵¹⁵ V letih 1966–1967 so se najprej postopno sprostile cene okoli 44 % industrijskih proizvodov in dela kmetijskih pridelkov, splošna raven cen pa je v letu 1968 začela znova hitreje naraščati. Ker se je ta trend v naslednjih dveh letih še pospešil, so bile oktobra 1970 kot prvi korak v vrsti stabilizacijskih ukrepov cene zopet zamrznjene. Država kljub strogemu nadzoru nad cenami ni mogla ustaviti njihovega naraščanja niti vzpostaviti cenovnega ravnotežja med posameznimi blagovnimi kategorijami. Še bolj kot cene pa je oblast skrbelo, da je liberalnejši gospodarski sistem sloju menedžerjev, komercialistov in zasebnih obrtnikov omogočil povečanje premoženja in hitro »začetno akumulacijo.«⁵¹⁶

Novi pogledi na trgovino, ki jih je v sedemdesetih letih prinesla zasnova združenega dela, so hoteli tržni mehanizem povsem izriniti iz gospodarskega življenja ter ga nadomestiti z družbenim dogovarjanjem in sporazumevanjem. Svojih izdelkov in storitev naj podjetja na enotnem jugoslovanskem trgu ne bi več menjavala na podlagi prosto oblikovanih cen, marž, kupoprodajnih in drugih pogodb, temveč na podlagi samoupravno usklajenih interesov, vzajemnih pravic in odgovornosti – torej je bila ukinjena možnost konkurence.⁵¹⁷ Zakon o združenem delu iz leta 1976 je organizacije združenega dela in druge udeležence trga opredeljeval kot odgovorne drug drugemu in družbeni skupnosti za svoje ravnanje na trgu. Skupnemu jugoslovanskemu in posameznim republiškim trgom so se pridružili še številni notranji trgi med posameznimi TOZD-i, ki so v

515 Prinčič, *Socialistično gospodarstvo*, str. 70.

516 Prav tam.

517 Prinčič, Borak, *Iz reforme v reformo*, str. 244.

okviru posameznih OZD-ov in SOZD-ov začeli drug drugemu prodajati svoje izdelke oziroma storitve.⁵¹⁸

Trgovinska dejavnost se je po letu 1966 začela tesneje povezovati s proizvodnjo in storitvenimi dejavnostmi. To je vsebovalo tudi težnjo po učinkovitejši vključitvi v mednarodno menjavo. Konec šestdesetih let je Slovenija izvažala v več kot 100 dežel, med katerimi so bile glavne partnerice Nemčija, Italija, Avstrija in Sovjetska zveza. S povečanjem in izboljšanjem skladiščnih ter prodajnih prostorov notranje trgovine se je izboljšala struktura prodaje na drobno: delež živilskih izdelkov se je zmanjšal, prodaja trajnih dobrin za široko porabo pa se je povečala.

Trgovina kot panoga je bila od leta 1971 naprej v vedno težjem finančnem položaju. Ker so bile marže zamrznjene, ni mogla ustvariti dovolj akumulacije, da bi se lahko širila in posodabljala. Konec sedemdesetih je pogoje za trgovanje še poslabšala gospodarska kriza, povezana z dolžniško in politično krizo v državi. Začelo je primanjkovati kave, pralnih praškov, posameznih živil in goriva; povečalo se je povpraševanje po gradbenem in drugih investicijskih materialih. Vladal je strah pred vsakodnevnimi podražitvami. V takšnih okoliščinah se je država vse bolj vmešavala v določanje cen, še posebej na področju osnovnih živil, da bi zavarovala življenjsko raven revnejšega prebivalstva.⁵¹⁹

Kljub posameznim pozitivnim premikom je po letu 1980 razvitost slovenske trgovine stagnirala. Poslovala je v pogojih dogovorne ekonomije in krepile so se monopolne tendence, zapirala so se tržišča ter prekomerno je naraščalo število posrednikov tako v trgovini na debelo kot v zunanji trgovini. Trgovina se je spreminjala v pasivnega distributerja namesto v akterja v reprodukcijski verigi. Po letu 1987 se je politika postopnega prostega oblikovanja cen po pogojih trga izražala v delnem izboljšanju ekonomskega položaja notranje trgovine. Konec

518 Prinčič, *Socialistično gospodarstvo*, str. 70, 71.

519 Prav tam, str. 71.

osemdesetih let so bile cene več kot 80 % proizvodov sproščene; pod neposredno družbeno kontrolo cen so bili nekateri proizvodi črne in barvne metalurgije, soli, bazične energije in zdravila.⁵²⁰

V okviru predlogov za spremembo zvezne ustave sredi osemdesetih let so se razprave vrtele tudi okoli opredelitve enotnega jugoslovanskega trga. Tega pojma svetovna ekonomska veda ni poznala, saj je bil povsem nedoločljiva kategorija. V Jugoslaviji pa so o tej kategoriji pogosto razpravljali; prav tako pa so o njej obstajala zelo različna stališča. Nekateri so navajali tri elemente enotnega trga: popolno svobodno opravljanje gospodarskih dejavnosti, enotno mero vrednosti in razumno zaščito pred tujo konkurenco. Drugi so med pogoje za enoten trg vključili »enake ravnotežne cene na celem trgu«, nekateri jugoslovanski ekonomisti pa so pojmu in definiciji enotnega jugoslovanskega trga oporekali. Izognile so se mu tudi zvezna ustava iz leta 1946, ustavni zakon iz leta 1953 in ustava iz leta 1963 (prepovedovale so le omejevanje gospodarskih tokov med republikami). Ustavno urejanje enotnega trga je postalo eksplicitno in obsežno, pa tudi precej zamegljeno, z ustavo iz leta 1974. Enotni trg je bil v njej obravnavan kot izrazito gospodarskopolični pojem. Po definiciji je bil enotni trg tisti, na katerem je »promet blaga, storitev, denarja, deviz, kapitala in delovne sile uravnan s svobodnim delovanjem ekonomskih zakonov in z voljo ekonomskih subjektov, družbeno urejanje in usmerjanje je enotno določeno z državnimi predpisi in administrativnimi ter ekonomskimi ukrepi in instrumenti ali s sporazumi družbenih organov in zainteresiranih organizacij in strank. To je torej takšen trg, na katerem regionalne skupnosti, posamezne organizacije in gospodarske enote ne morejo omejevati tega prometa v svoji sredini.«⁵²¹ V drugi polovici osemdesetih let so zahteve po krepitvi enotnosti jugoslovanskega trga prihajale od tistih republiških

520 *Analiza razvojnih možnosti*, str. 299.

521 Prinčič, *Socialistično gospodarstvo*, str. 72, 73.

vodstev, ki so se zavzemala za večjo centralizacijo makroekonomskega upravljanja v državi. Zvezni izvršni svet se je jeseni 1988 zavzel za »polno spoštovanje« trga in tržnih zakonitosti. Naslednjega leta je bilo v državi doseženo soglasje, da je za delovanje tržnega gospodarstva treba vzpostaviti trg proizvodov in storitev, trg kapitala in trg delovne sile. Odpirati sta se začela trg denarja in trg kratkoročnih vrednostnih papirjev. Na področju določanja cen pa je ostalo vse po starem. Administrativni ukrepi za večji nadzor nad cenami, ki jih je na začetku sprejel Zvezni izvršni svet, so izkazovali, da ni bilo vere v učinkovito urejanje trga in cen z ekonomskimi ukrepi.⁵²²

Ker rastoča potrošnja tipičnih vrst potrošnega blaga glede na količine, prodane v trgovini na drobno, ponazarja izboljševanje življenjske ravni, spodaj podajam kratek pregled razvoja trgovine na drobno in prodaje tipičnih vrst potrošniškega blaga.

Število prodajaln na drobno je naraščalo do leta 1975, ko jih je bilo 40% več kot sredi petdesetih let (4706 leta 1955, leta 1975 pa 6646). Glede na panogo trgovske organizacije je število trgovin z neživili naraščalo hitreje kot število trgovin z živili. Od leta 1980 se je v trgovini na drobno, ko je bilo prodajaln 6590, do leta 1988 ta številka zmanjšala na 6496.⁵²³ Približno toliko jih je bilo tudi ob izteku osemdesetih let.

Število trgovin z živili je naraščalo do leta 1970, ko jih je bilo 1739 ali 10% več kot leta 1955. Sredi sedemdesetih let je bilo njihovo število malo nižje od izhodiščnega leta. Največ jih je bilo leta 1980, in sicer 1975. V primerjavi z izhodiščnim letom jih je bilo za 25% več. Leta 1990 je njihovo število upadlo približno na raven iz leta 1970.⁵²⁴

Število trgovin z neživili pa je neprestano rastlo. Leta 1990 jih je bilo 2398 oz. 2,2-krat več kot sredi petdesetih let.⁵²⁵ Število prodajaln z mešanim blagom je naraščalo do leta 1975. Do

522 Prav tam, str. 73.

523 *Analiza razvojnih možnosti*, str. 300.

524 *Statistični letopis SR Slovenije 1967*, str. 303, tab. 14-5.; *Statistični letopis RS 1990*, str. 355, tab. 18-6.; *Statistični letopis RS 1991*, str. 351, tab. 18-6.

525 Prav tam.

izteka osemdesetih je njihovo število rahlo upadlo, a jih je bilo v primerjavi z letom 1955 še zmeraj 17 % več (2263 : 1933).

Veleblagovnic – trgovin s širokim naborom blaga – pa je bilo največ, 60, leta 1985. Takrat je njihovo število poskočilo na 12-kratnik števila tovrstnih trgovin iz leta 1960.⁵²⁶ Trgovina, ki je že v petdesetih letih ponujala širok nabor izdelkov in je imela celovito ponudbo blaga, je bila npr. veleblagovnica Nama. Z bogato izbiro tekstila, modne konfekcije, perila in galanterije, čevljev, pletenin, modernih gospodinjskih aparatov, štedilnikov, pohištva, šivalnih strojev, koles itd. je, kot je razvidno z oglasa, ponujala »vse za dom in družino«. Poleg števila veleblagovnic se je v osemdesetih letih povečalo tudi število samopostrežnih prodajaln ter število potrošnikov na prodajalno. Število potrošnikov na prodajalno je leta 1980 znašalo 238, leta 1988 pa 308.⁵²⁷

V skupini trgovin z neživilskim blagom se je najbolj povečalo število trgovin s pohištvom. Največ, 50, ali 4,2-krat več kot leta 1955 jih je bilo leta 1980. Do leta 1990 je njihovo število upadlo za 18 %.⁵²⁸ Med trgovine z neživilskim blagom prav tako sodijo trgovine s tkaninami in konfekcijo: njihovo število se je med 1955 in 1990 potrojilo in doseglo številko 509. Trgovin z obutvijo, usnjem, gumo in plastiko je bilo v enakem obdobju 1,8-krat več; trgovin s kurivom in gradbenim materialom dva-krat več; z naftnimi derivati pa osemkrat več. Število trgovin s knjigami in pisarniškim materialom je naraščalo do leta 1980, ko se je v primerjavi z letom 1960 njihovo število skoraj podvojilo (131 : 66). Do leta 1990 se je nato zmanjšalo za 9%.⁵²⁹

S povečanjem in izboljšanjem skladiščnih ter prodajnih zmogljivosti notranje trgovine se je povečala tudi količina skoraj vseh vrst prodanega blaga. V obdobju 1955–1990 je trgovanje s skoraj vsemi vrstami blaga naraščalo. Porabo nekaterih vrst blaga so potrošniki zaradi spreminjanja potrošniških navad tudi

526 Prav tam.

527 *Analiza razvojnih možnosti*, str. 300.

528 *Statistični letopis SR Slovenije 1967*, str. 303, tab. 14-5.; *Statistični letopis RS 1990*, str. 355, tab. 18-6.; *Statistični letopis RS 1991*, str. 351, tab. 18-6.

529 Prav tam.

opuščali ali omejili. Če so prebivalci še v petdesetih letih krušno moko kupovali, kruh zamesili in spekli doma ali pa ga odnesli speč k peku, pa so se navade do leta 1990 občutno spremenile. Kruh so vse pogosteje kupovali v trgovinah. Prodaja vseh vrst kruha je zato naraščala, moke pa postopno upadala. Prodaja moke je bila tako leta 1990 v primerjavi z letom 1955 za 57 % nižja. S skoraj 69 tonami prodanega belega kruha v letu 1980 je bila tako prodaja te vrste kruha skoraj osemkrat večja kot sredi petdesetih let. Po letu 1980 se je krčila. Leta 1990 se je s 55 % manjšo prodajo v primerjavi z letom 1980 več kot prepolovila.⁵³⁰

Vse do leta 1980 je bila v porastu tudi prodaja vseh vrst svežega mesa, mleka in mlečnih izdelkov ter prave kave. Glede na leto 1955 je leta 1980 prodaja vseh vrst svežega mesa poskočila za 3,4-krat, prodaja mleka za 7,7-krat, mlečnih izdelkov za 13-krat, prave kave pa za 22-krat. Prodaja južnega in drugega svežega sadja pa je naraščala do sredine sedemdesetih let. Še posebej hitro se je začela krčiti po letu 1980. Promet z južnim in drugim svežim sadjem se je tako do leta 1990 v primerjavi z letom 1975 skoraj prepolovil.⁵³¹ Nad preskrbo, kvaliteto in cenami južnega sadja so se po pisanju časopisa *Tovariš* potrošniki pritoževali že v sedemdesetih letih. Tožili so, da je sadje nagnito, prezrelo, poškodovano; da ima predebelo lupino in premalo soka ter visoko ceno.⁵³²

Še bolj kot pri južnem in drugem svežem sadju je bil upad prometa opazen pri mlečnih izdelkih. V primerjavi z letom 1980, ko je prodaja mlečnih izdelkov dosegla vrhunec, se je ta do sredine osemdesetih let zmanjšala za 60 %. To je pomenilo, da je obseg prometa z mlečnimi izdelki nazadoval celo bolj kot v enakem obdobju pri pravi kavi.⁵³³ Trgovanje s kavo se je namreč v

530 *Statistični letopis SR Slovenije 1965*, str. 281; *Statistični letopis RS 1974*, str. 246–248, tab. 14–9.; *Statistični letopis SR Slovenije 1985*, str. 352–354, tab. 17–10.; *Statistični letopis RS 1991*, str. 354–356, tab. 18–9.

531 Prav tam.

532 Ocepek, Po grenki sledi, str. 11–13.

533 Statistika pravo kavo kot popisno enoto zajema pri *količinskem prometu v trgovini na drobno po predmetih*; pri statističnih podatkih o proizvodnji le-te pa jo zajame v popisni enoti *kavovina*. V: *Statistični letopisi 1964–1990*.

enakem obdobju zmanjšalo za 30%.⁵³⁴ Medtem ko je bil promet s pravo kavo v letu 1990 v primerjavi z letom 1980 rahlo presežen, pa je obseg trgovanja z mlečnimi izdelki še vedno ostal na ravni iz srede osemdesetih let.

Zastoje v proizvodnji in motnje v preskrbi z osnovnimi živilskimi proizvodi, še zlasti z mlečnimi proizvodi in mesom, so v osemdesetih letih povzročala cenovna nesorazmerja v posameznih reprodukcijskih verigah. Čeprav je pridelava mleka v Sloveniji takrat presegala potrebe, je cenovna problematika, kot so bile administrativno določene cene pasteriziranega mleka, enake odkupnim cenam surovine, vplivala na preskrbo oziroma povzročala težave v proizvodnji mlečnih izdelkov.⁵³⁵ Prihajalo je namreč do težav pri zagotavljanju potrebnih količin surovin in reprodukcijskega materiala za tovrstno proizvodnjo.

Ob naraščajoči motorizaciji in vse večji osebni mobilnosti prebivalstva je od srede petdesetih let do leta 1990 močno naraščala tudi prodaja motornega bencina. V letu 1990 je njen obseg poskočil na 33-kratnik tistega iz leta 1955. Prodaja predmetov za razvedrilo, kot so radijski in televizijskih sprejemniki, je naraščala do leta 1980, fotografskih aparatov in kamer pa do leta 1975. Prodaja skupnega števila televizorjev (črno-belih in barvnih) je bila leta 1990 v primerjavi z letom 1980 manjša za 5%.⁵³⁶ Največ bele tehnike, pralnih strojev in hladilnikov, pa je bilo prodane sredi osemdesetih let. Pralnih strojev je bilo prodanih skoraj 24-krat več, hladilnikov pa 15-krat več kot leta 1960.⁵³⁷ Prodaja bojlerjev in sesalcev za prah je naraščala do leta 1980. V primerjavi z letom 1965 je bilo takrat prodanih 2,7-krat več bojlerjev in 4,8-krat več sesalcev za prah.

534 *Statistični letopis SR Slovenije 1965*, str. 281; *Statistični letopis RS 1974*, str. 246–248, tab. 14–9.; *Statistični letopis SR Slovenije 1985*, str. 352–354, tab. 17–10.; *Statistični letopis RS 1991*, str. 354–356, tab. 18–9.

535 Marinšek, Oskrba z osnovnimi živilskimi proizvodi, str. 35, 36.

536 *Statistični letopis SR Slovenije 1965*, str. 281; *Statistični letopis RS 1974*, str. 246–248, tab. 14–9.; *Statistični letopis SR Slovenije 1985*, str. 352–354, tab. 17–10.; *Statistični letopis RS 1991*, str. 354–356, tab. 18–9.

537 Prav tam.

**ŽIVLJENJSKA
RAVEN V DINAMIKI
ČASA**

PETDESETA LETA

Do leta 1952, ko je bil v veljavi sistem zagotovljene pre-skrbe z živili in glavnimi potrošniškimi industrijskimi izdelki, je bilo težišče prizadevanj skupnosti usmerjeno predvsem v zagotavljanje skupnih potreb prebivalstva, kot so zdravstvo, socialno zavarovanje, izobraževanje, komunalna opremljenost, torej v družbene oziroma infrastrukturne dejavnosti; osebni standard, ki se uresničuje z zadovoljevanjem vsakovrstnih potreb posameznika preko potrošnje materialnih in nematerialnih dobrin oziroma storitev, pa je bil povsem zanemarjen in je stagniral. Proizvodnja blaga za široko potrošnjo je bila v prvih letih po drugi svetovni vojni zaradi usmeritve v izgradnjo bazične industrije in ustvarjanje pogojev za razvoj ostalih gospodarskih panog relativno nizka. Leta 1947 je predstavljala le nekaj manj kot četrtno celotne industrijske proizvodnje. V nasprotju z Zahodom, kjer je gospodarski razvoj temeljil na množični proizvodnji in potrošnji blaga za osebno porabo, je bila tako za jugoslovansko gospodarstvo kot tudi za gospodarstva vzhodnega sveta značilna množična proizvodnja izdelkov (jekla, strojev, konstrukcij, kemikalij, premoga), katerih končni potrošnik je bila industrija in ne posamezniki.⁵³⁸ Ukinitev zagotovljene pre-

⁵³⁸ Bideleux, Jeffries, *A History of Eastern Europe*, str. 474.

skrbe leta 1952 je sprožila povpraševanje po dobrinah, ki jih je pred tem na trgu primanjkovalo. Po zaslugi precejšnjih rezerv in uvoza je ponudba industrijskih proizvodov na povečano povpraševanje dokaj elastično reagirala. Omejena in neelastična pa je do leta 1956 ostala zlasti ponudba kmetijskih proizvodov. Kako izboljšati življenjske pogoje prebivalstva v Jugoslaviji in s tem tudi v Sloveniji, je na sredini petdesetih let postala ena od prioriternih nalog socialistične družbene ureditve v številnih političnih dokumentih.

Družbeni plan gospodarskega razvoja LR Slovenije, začrtan med preobrazbo slovenske družbe iz ruralne v industrijsko leta 1958, je povzročil, da se je ekonomska politika preusmerila v bolj uravnotežena vlaganja in poskrbela za razvijanje dejavnosti, ki vplivajo na življenjsko raven. V nasprotju s prvim petletnim planom, ki je vključeval prisilno akumulacijo in industrializacijo ter dajal prednost težki industriji, je drugi želel uresničiti predvideni dvig življenjske ravni z usmeritvijo v razvijanje lahke industrije, prometa in gradnje stanovanj. Med prednostne cilje gospodarskih aktivnosti je uvrstil tudi proizvodnjo in uvoz potrošnih dobrin.⁵³⁹ Ker so bili v obdobju pred oblikovanjem tega razvojnega programa že postavljeni temelji za industrializacijo oziroma ustvarjeni pogoji za dvig življenjske ravni, je bila tako podana možnost za prehod na postopno povečevanje proizvodnje in uvoza potrošnih dobrin. S povečanjem količin in bogatejšo izbiro potrošnega blaga naj bi se povečale tudi potrebe in zahtevnost potrošnikov. Gospodarstvo se je skladno s tako zastavljenim programom intenzivno razvijalo zlasti na področjih predelovalne industrijske dejavnosti, kmetijstva in prometa. Na sistemskem področju so zvezni organi s pomočjo družbenih planov, dogovorov, ekonomskih in administrativnih ukrepov obdržali nadzor nad blagovno menjavo. Določali so cenovne, stroškovno-dohodkovne in druge okvire, v katerih sta se lahko gibali ponudba in povpraševanje. Pomembna oblika urejanja cenovnih odnosov v blagovnem prometu, predvsem pa pri

539 *UL LRS*, 23. 1. 1958, str. 13, 14.

trgovanju z deficitarnimi proizvodi in pridelki, so postali med-republiški dogovori.⁵⁴⁰

Povečana kupna moč, pa tudi položaj Slovenije ob meji s kapitalističnima državama Italijo in Avstrijo in močni manjšini v njej, sta povzročila, da se je industrijska proizvodnja v okviru novih ekonomskih smernic začela odzivati na potrebe trga in začela proizvajati vrsto izdelkov za široko potrošnjo, tako predmetov hitreje in trajne porabe kot izdelkov živilske industrije.

Proizvodnja blaga široke potrošnje, četudi se je v pogojih jugoslovanskega tipa socializma potrebam kupcev in modnim trendom prilagajala okorno in počasi, je po letu 1956 v strukturi industrijske proizvodnje pridobivala pomembnejše mesto. V primerjavi z letom 1952 je slovenska industrija leta 1972 izdelala za 9-krat več blaga za široko potrošnjo; njen delež v skupni industrijski proizvodnji leta 1974 pa je znašal že 40,2 %. Pri proizvodnji blaga za široko potrošnjo je prednjačila proizvodnja trajnih potrošnih dobrin, kot so gospodinjski aparati, pohištvo, cestna vozila in predmeti za razvedrilo, rekreacijo in šport (radijski in televizijski sprejemniki, kolesa, fotoaparati).⁵⁴¹

Ob naraščajoči kupni moči, ki so jo omogočili intenzivna rast osebnih dohodkov, zaposlenost in transfer prebivalcev v mesta, pa trgovina vse do gospodarske in družbene reforme sredi šestdesetih let zaradi razdrobljenosti, neorganiziranosti, nezadostnih skladiščnih in prodajnih zmogljivosti, nizke akumulativnosti ter nezainteresiranosti za hitrejši razvoj ni zmoгла zagotavljati zadostnih količin blaga, živil in industrijskih izdelkov za široko porabo.⁵⁴²

540 Prinčič, *Blagovna menjava Slovenije*, str. 149.

541 Jugoslovanska statistika je proizvode oz. skupine proizvodov industrijske proizvodnje klasificirala skladno z Nomenklaturo za razvrščanje gospodarskih in drugih organizacij ter državnih organov po dejavnostih. Glede na namen je statistika proizvode industrijske proizvodnje delila na tri skupine: sredstva za delo (stroji, energetske naprave, sredstva za izgradnjo in opremo, prometna sredstva, orodje itd.), material za reprodukcijo (izdelki, namenjeni nadaljnji predelavi) in izdelke široke potrošnje (industrijski izdelki, namenjeni osebni porabi). Več v: *Statistični letopisi SRS in RS 1953–1991*, Metodološka pojasnila.

542 Brglez (ur.), *Družbeni razvoj*, str. 98.

Zaradi nesposobnosti trgovine, da bi se na hitro odzivala na spremenjene tržne razmere, in nemoči zagotavljanja že dosežene ravni cen ponudba kljub večji proizvodnji ni mogla slediti povpraševanju. Zato so cene naraščale in povečevala so se cenovna nesorazmerja med industrijskimi in kmetijskimi proizvodi. V takšnih okoliščinah je trg postajal vse bolj nestabilen.⁵⁴³ Medtem ko se je na eni strani pojavljal zastoj v prodaji posameznih vrst blaga, je bila na drugi strani ponudba blaga za široko potrošnjo premajhna. Na počasno prilagajanje industrijske proizvodnje povpraševanju na trgu je opozarjalo tudi časopisje. »Proizvodnja po izbiri, kakovosti in cenah ne ustreza povpraševanju«, je leta 1956 zapisal *Tovariš*.⁵⁴⁴

Kljub strogemu nadzoru in napetim odnosom z Italijo, ki so trajali do podpisa londonskega memoranduma leta 1954, so do dobrin, ki jih je pri nas primanjkovalo, s tihotapljenjem sprva prihajali prebivalci stometrskega obmejnega pasu z Italijo in dvolastniki. Ti so v Italiji kupovali sladkor, kavo, riž, limone, zdravila, milo, fotografske aparate, celo sirkove krtače in metle; tja pa so tihotapili meso, žganje, jajca in maslo.⁵⁴⁵ Donosen tihotapski posel so postajali že tudi modni artikli, zlasti t. i. šuškvanci, šumeči dežni plašči iz umetnega materiala. Leta 1960 so bili tako pogosto tihotapsko blago izdelki iz najlona, zlasti ženske nogavice, naglavne rute in dežni plašči. Te vrste blaga v nedovoljeni trgovini pa so po vrednosti prekašali kresilni kamenčki, vžigalniki, britvice ter ženske in moške ročne ure. Slovenci so imeli tudi velike želje po motornih prevoznih sredstvih in drugih tehničnih predmetih. Leta 1960 so tako v tujini nabavili 2778 osebnih avtomobilov in 1542 motornih koles. Zanimiv predmet za tihotapljenje je bilo takrat tudi zlato, saj je bilo v Italiji cenejše.⁵⁴⁶ Avstrija pa je ponujala privlačnejši nakup rabljenih strojev za kmetijstvo, ki so jih kmetje lahko odplačevali v obrokih.

543 Prinčič, *Blagovna menjava Slovenije*, str. 149.

544 *Tovariš*, 8. 7. 1956, str. 718, 733. Industrijska proizvodnja in storilnost.

545 Repe, »Tihotapijo vse, razen ptičjega mleka,« str. 91.

546 SI AS 1931, A-13-0, Letno poročilo DSNZ LRS 1960, str. 27.

Možnost realne primerjave standarda, pa tudi edini pravi stik s potrošništvom zahodnega tipa za vse Slovence in Jugoslovane, je v petdesetih letih omogočil leta 1955 podpisani t. i. videmski sporazum med Jugoslavijo in Italijo o obmejnem prometu. Z njim so se začela množična prehajanja meje in s tem odpiranje Slovenije proti Italiji ter vdiranje zahodnega vpliva v vsakdanje življenje prebivalcev, seveda najprej ob meji, potem pa tudi drugod. Z Avstrijo sta bila sporazuma o ureditvi obmejnega prometa in o nepremičninah avstrijskih dvolastnikov v jugoslovanskem območju podpisana leta 1953.⁵⁴⁷ V primerjavi z obmejnim prometom z Italijo se je obmejni promet z Avstrijo razvijal počasneje. Na začetku šestdesetih let je bil še vedno v začetni fazi, saj Slovenci zaradi cen v Avstriji niso imeli posebnega ekonomskega interesa in želja po nakupih avstrijskih izdelkov. Na slab interes sta vplivala tudi slaba menjava dinarja in obvezno plačilo takse v višini 20 šilingov za potovanje z motornim vozilom.⁵⁴⁸

Preobražanje slovenske družbe iz ruralne v industrijsko je povzročilo, da so se delovne navade, vrednote in odnos do materialnih dobrin spreminjali. V strokovnih krogih so kljub očitni socialni preobrazbi menili, da je slovenska družba zaostala. Na vlogo žensk, ki so se vključevale na trg dela kot delavke v tovarnah, uradih in podjetjih, je javnost še vedno gledala podobno kot v preteklosti. Prevladovalo je prepričanje, da imajo ženske mesto le v družini in pri gospodinjskih opravilih. Nalogam sodobne ženske po mnenju strokovnih krogov nista odgovarjali ne stanovanjska ne kuhinjska oprema. Zato je dolžnost ozaveščanja družbe o novi vlogi ženske in iskanju smotrnih rešitev pri načrtovanju stanovanjske opreme prevzel leta 1954 ustanovljeni Centralni zavod za napredek gospodinjstva v Ljubljani.

⁵⁴⁷ Sporazuma sta določala: poleg dvolastnikov so v izjemnih primerih lahko tridnevne dovolilnice za prehod dobili tudi drugi obmejni prebivalci, pravico do stalnega prehoda pa zdravniki, veterinarji in babice; dodatni sporazum o ureditvi obmejnega prometa leta 1960 pa je omogočil, da so v Avstrijo lahko prehajali stalni prebivalci iz desetkilometerskega obmejnega pasu. Več o tem: Repe, »Tihotapijo vse, razen ptičjega mleka,« str. 90–92.

⁵⁴⁸ SI AS 1931, A-13-0, Letno poročilo RSNZ 1961 (Letno poročilo DSNZ LRS za leto 1961 A-13-0), str. 15.

Pri prilagajanju starih načinov življenja novim zahtevam so nadvse pomembno vlogo odigrala množična občila, saj so preko njih ljudje najhitreje spoznavali inovacije. Zlasti ljudem po mestih in industrijskih središčih je skrajšan delovnik omogočal vse več prostega časa. Večinoma so ga zapolnjevali s kulturnim udejstvovanjem, razvedrilom in športnimi aktivnostmi. Najbolj razširjeni in dostopni mediji kulturnih vsebin so bili takrat radio, tisk in kinematografi. V t. i. zlatih letih kinematografije si je samo v Ljubljani posamezne filme ogledalo več kot 100 000 obiskovalcev. V najboljših letih kinematografije, 1959 in 1960, pa so kinematografi zabeležili več kot 17 000 000 obiskovalcev. Zaradi razcveta televizije, ki je v Sloveniji začela redno oddajati leta 1958, je število obiskovalcev kinematografov po letu 1960 začelo upadati.⁵⁴⁹ Po delni liberalizaciji v petdesetih letih so sovjetske filme na platnih začeli nadomeščati ameriški. Vrhunec priljubljenosti sta doživela filma *Ples na vodi* in *V vrtincu*. Čeprav so v petdesetih letih slovenski filmski ustvarjalci radi posegali po vojni tematiki in po predlogah iz zakladnice slovenskih literarnih avtorjev, pa smo Slovenci takrat po zaslugi češkega režiserja in scenarista Františka Čapa dobili tudi dva filma z lahkotnejšo vsebino, komediji *Vesna* (1953) in *Ne čakaj na maj* (1956). Skladba *Ne čakaj na maj* Boruta Lesjaka z besedilom Frana Milčinskega Ježka v izvedbi Veselega kvinteta je postala uspešnica oziroma ena izmed prvih slovenskih zimzelenih skladb.

Na širjenje zahodnih vrednot in potrošniške miselnosti je skupaj z radiem in kinom postopoma vplivala tudi televizija. Naraščala je tudi ponudba drugih kulturnih dobrin. Delovala so stalna poklicna in polpoklicna gledališča, eksperimentalno gledališče (Ad hoc, Oder 57), Mladinsko gledališče in amaterski odri;⁵⁵⁰ na podeželju pa so bili še vedno vodilni ljudske in delavske univerze ter kulturno-prosvetna društva. Poleg že omenjenega radia in pojava televizije, ki sta se kot množična medija z razvojem tehnologije in standarda pozneje izredno razmahnila,

549 Mlinar (ur.), *Slovenija 1945–1975*, str. 177.

550 Prav tam.

so med načini preživljanja prostega časa vse pogostejši postajali sodobni plesi in različne prireditve festivalskega značaja, pa tudi koncerti. Z zahodno množično glasbo sta mlade preko glasbenih lestvic seznanjala popularen radio Luxemburg in populistični tisk. Top lestvice uspešnic v Angliji in Franciji je posredoval Radio Luxemburg, tednika *Tedenska tribuna* (1953–1973) in *Antena* (1965–) pa sta seznanjala bralce z glasbenimi lestvicami Prvih deset v Angliji, Ameriki, Nemčiji in tudi z domačo lestvico priljubljenih skladb. Glasbene informacije z zahoda so vplivale tudi na nastajanje in razvoj domače zabavne in popularne glasbe. Občinstvo se je tako lahko v petdesetih letih navduševalo nad domačimi manjšimi jazzovskimi ansambli, nad osrednjim radijskim orkestrom PORL, nad novostma v obliki narodnozabavnih ansamblov in porajajočih se beat ansamblov. Filmi, nadaljevanke, glasba z zahoda in reklame so v ljudeh prebujali tudi željo po potovanjih in nakupih v tujini. Potovanja so bila zaradi administrativnih ovir⁵⁵¹ in nizkega standarda sicer sila redka, večinoma omejena na poslovna potovanja in obiske pri sorodnikih. Italijanski in avstrijski trgovci, zlasti slovenskega rodu, so začeli oglaševati v slovenskih časopisih in na radiu.

V mestnih naseljih se je v petdesetih zelo izboljšala infrastruktura oziroma se je popravil družbeni standard. Ulice in ceste so tlakovali in asfaltirali. Uredili so kanalizacijo in javne površine ter osnovali parke in igrišča. S tem sta se izboljšala javna higiena in promet. V Ljubljani so leta 1951 poleg tramvaja kot javno prevozno sredstvo uvedli tudi trolejbus. Splošna raven življenja tako v mestih kot tudi na podeželju se je izboljšala.

551 Za prehod meje so prebivalci, ki niso živeli v obmejnem pasu, pri sekretariatih za notranje zadeve v posameznih okrajih lahko dobili potne liste, pri čemer je bila lahko prošnja za izdajo zavrnjena brez obrazložitve (npr. moškim, ki še niso odslužili vojaškega roka). Za odhode v vse države sta bila potrebna viza in garancijsko pismo iz države, v katero je državljan potoval. Povzeto po: Repe, »Tihotapijo vse, razen ptičjega mleka,« str. 92.

Smetnjaki na pločniku februarja 1960
(MNZS, foto: Marjan Ciglič)

ŠESTDESETA LETA

Z ekonomsko-socialnega vidika so bila šestdeseta leta zaznamovana z močnim procesom preoblikovanja dotedanje centralizirane in administrativne družbene ureditve v decentralizirano samoupravno ureditev. Prišlo je tudi do gospodarske reforme s težnjo po odpravi centralizirane gospodarske ureditve in sprostitvi tržnega mehanizma. Cilj reforme je bil tudi vzpostaviti skladnejši gospodarski razvoj oziroma doseči ustrežnejšo strukturo gospodarstva s krepitvijo terciarnih dejavnosti, kot so gostinstvo, turizem, trgovina, obrt, storitvene in stanovanjsko-komunalne dejavnosti, razne negospodarske dejavnosti, kot je varstvo otrok, itd., torej krepiti takšno gospodarsko strukturo, kakršno so narekovale potrebe višje življenjske ravni in nadaljnji razvoj plačilne bilance s tujino.⁵⁵² V začetku šestdesetih let so se zaostрили tudi spopadi med republikami, ki so bili na ekonomskem področju povezani z veliko vlogo federacije pri razporejanju denarja za investicije. Federacija je v obdobju 1952–1965 razporejala kar dve tretjini vsega denarja za investicije, zbranega v osrednjih državnih skladih; predpisovala je tudi načine uporabe investicijskih sredstev, ki so ostala na voljo podjetjem, republikam in občinam.⁵⁵³

⁵⁵² *Sejni zapiski SSRS*. Seje od 1. VII. 1965 do 31. VIII. 1965, str. 37.

⁵⁵³ Prinčič, Borak, *Iz reforme v reformo*, str. 61.

Z vidika izboljševanja življenjske ravni so se v šestdesetih letih gospodinjstva v večji meri začela opremljati z gospodinjskimi predmeti in predmeti za razvedrilo, rekreacijo in šport, torej ne več le z najnujnejšimi predmeti za osebno porabo. Fizični obseg prometa je močno narastel pri predmetih trajnejše vrednosti, predvsem pri električnih izdelkih, kot so sesalci za prah, električni štedilniki, televizorji, hladilniki, pralni stroji ipd.; v skupini kovinskih izdelkov se je močno povečala prodaja avtomobilov, raznih strojev in podobnega; v skupini lesnih izdelkov se je močno povečala prodaja kosovnega kuhinjskega, sobnega in stavbnega pohištva. Moč industrializacije in elektrifikacije je do izraza prihajala v gospodinjstvih in pri nakupu električnih naprav, ki so s svojim prihodom v stanovanje prinesle velike spremembe v vsakdanjih navadah ljudi. Stopnja elektrificiranosti slovenskih gospodinjstev je bila leta 1963 88-odstotna, medtem ko je bila stopnja elektrificiranosti naselij istega leta še nekoliko višja (96,4-odstotna).⁵⁵⁴ Elektrifikacija je gospodinjstvom omogočila, da so začela množično uporabljati gospodinjske električne aparate.

V šestdesetih letih se je namreč z odprtjem meja, vzponom televizije, motorizacijo in modernim potrošništvom zgodila poleg prelomnice v osemdesetih letih največja kulturna in socialna prelomnica dvajsetega stoletja v Jugoslaviji. Slovenija se je gospodarsko preusmerjala na predelovalno industrijo in izdelke za široko potrošnjo, čeprav se je npr. v letu 1962 neskladnost med proizvodnjo in potrebami trga najbolj pokazala prav pri proizvodnji izdelkov za široko potrošnjo ter investicijskih materialov.⁵⁵⁵ Povpraševanje na trgu je bilo do tedaj na splošno večje od ponudbe, potem pa se je to razmerje obrnilo. Z odpiranjem novih industrijskih in trgovskih podjetij je jugoslovanski trg postajal vse bolj zasičen. Nadzor nad cenami so obdržali zvezni organi, ne glede na to pa niso mogli ustaviti rasti cen in

554 Rajkovič, Elektrificiranost naselij Slovenije 1963, str. 41, 44.

555 *Sejni zapiski LS LRS (četrti sklic)*. Seje od 10. oktobra 1962 do 28. februarja 1963, str. 354.

vzpostaviti cenovnega ravnovesja med posameznimi blagovnimi skupinami.⁵⁵⁶

Prehrana slovenskega prebivalstva je v šestdesetih letih izkazovala podobne značilnosti kot avstrijska. Statistična opredelitev držav glede na potrošnjo hrane, takrat ustrezajočo pojmu srednje dobrega standarda, se je gibala na meji 3000 kalorij dnevno. Dnevna kalorična vrednost prehrane slovenskega prebivalstva se je v letih med 1958 in 1969 gibala med 2700 do 3420 kalorijami. Po biokemični analizi razpoložljivih količin hrane ob predpostavki, da so bile te količine tudi dejansko porabljene, so v Sloveniji razpoložljive količine hrane zadoščale fiziološkim potrebam organizma. V sestavi hrane so prevladovali ogljikovi hidrati. Tudi dnevne količine beljakovin (90–140 gramov) so zadoščale potrebam. A v sestavi beljakovin so prevladovale rastlinske (70 %) nad živalskimi (okoli 30 %), kar ni ustrezalo predpisom pravilne sestave hrane, saj so ti priporočali polovico beljakovin rastlinskega in polovico živalskega izvora oziroma naj bi bila vsaj tretjina beljakovinske prehrane živalskega izvora. Prehranska bilanca za šestdeseta leta je dala enake rezultate kot za petdeseta. V obeh desetletjih sestava hrane po posameznih področjih glede na fiziološke potrebe oziroma standarde, kot jih je oblikovala Organizacija združenih narodov za prehrano in kmetijstvo, namreč ni bila ustrezna.⁵⁵⁷

Glede na anketo o življenjskem standardu je leta 1966 slabih 96 % nekmečkih in 100 % kmečkih gospodinjstev razpolagalo s katero od dobrin trajne rabe. V skupini kmečkih gospodinjstev v anketi niso povpraševali po opremljenosti s pralnimi stroji, fotoaparati in telefoni. Verjetno so te dobrine izpustili zaradi premajhne zastopanosti, da bi jih vključili v anketni vprašalnik. V skupini nekmečkih gospodinjstev je navaden štedilnik imelo 60 % gospodinjstev, med kmečkimi pa skoraj 99 %, električen ali plinski štedilnik je imelo 49 % mestnih in 8 % kmečkih

556 Prinčič, *Blagovna menjava Slovenije*, str. 150.

557 Vadnal, *Prehranitvena bilanca v l. 1950–1957*, str. 36–38; in isti: *Prehranitvena bilanca SR Slovenije v letih 1958 do 1969*, str. 3–48.

gospodinjstev, hladilnik 40 % mestnih in le 7 % kmečkih gospodinjstev, pralni stroj 27 % mestnih gospodinjstev, radijski in tranzistorski sprejemnik 80 % mestnih in 83 % kmečkih gospodinjstev, televizor skoraj 42 % mestnih in 7 % kmečkih gospodinjstev, gramofon pa 27 % mestnih in 10 % kmečkih gospodinjstev. 30 % nekmečkih gospodinjstev je imelo tudi fotoapart in 7 % telefon. Opremljenost s kosovnim pohištvo pa je bila sledeča: komplet sobnega pohištva je imelo 76 % mestnih in 80 % kmečkih gospodinjstev, komplet kuhinjskega pohištva pa 68 % mestnih in 66,5 % kmečkih gospodinjstev. Opremljenost s predmeti za osebno mobilnost pa je bila naslednja: kolo je imelo 51,5 % mestnih in 77,5 % kmečkih gospodinjstev, osebni avto skoraj 19 % mestnih in le 3,3 % kmečkih gospodinjstev, motorno kolo ali moped pa je imelo 18,6 % mestnih in 26 % kmečkih gospodinjstev.⁵⁵⁸ Kot kažejo podatki, so bila kmečka gospodinjstva slabše opremljena s tistimi predmeti trajnejše rabe, katerih posedovanje je pomenilo višji standard, to so bili telefoni, pralni stroji, hladilniki, avtomobili. Po drugi strani so bila kmečka gospodinjstva z nekaterimi dobrinami primerljivo ali celo bolje opremljena od mestnih. Tako je na primer leta 1966 več kmečkih kot nekmečkih gospodinjstev imelo radijski sprejemnik. Višja zastopanost nekaterih predmetov v podeželskem okolju je bila odraz stanja ureditve širšega življenjskega prostora in značilnosti okolja. Za podeželske ljudi sta bila kolo in moped zaradi narave njihovega dela, če imamo v mislih ceste in kolovozne poti, primernejše prevozno sredstvo od avtomobila. Zelo priljubljena motorna kolesa so bili v šestdesetih letih Colibriji. Moped Colibri so si namreč lahko privoščili tudi tisti z nižjimi in povprečnimi osebnimi dohodki. Leta 1963 je bilo v Sloveniji po oceni okrog 55 000 mopedov, njihovih voznikov pa več kot 61 000.⁵⁵⁹ Podeželskim ljudem je ob še slabo razvitem javnem prometu motorno kolo omogočilo zaposlitev izven kraja bivanja.

Spremenjena struktura potrošnje v razmerah izboljševanja

558 *Statistični letopis SR Slovenije 1967*, str. 420, tab. 24-1.

559 SI AS 1931, A-13-0, Letno poročilo RSNZ 1963, str. 18.

življenjske ravni in predpisi o obveznih servisnih pregledih so v šestdesetih letih zahtevali razvoj servisnih delavnic. Večja ponudba industrijskih izdelkov na domačem trgu in prevzete obveznosti do kupcev v smislu vzdrževanja predmetov trajnejše rabe in konkurenčnosti so usmerjala proizvodno-obrtna in trgovinska podjetja k organiziranju servisnih delavnic oziroma k organiziranju storitvenih dejavnosti.⁵⁶⁰

V šestdesetih letih so spone centralizma počasi popuščale. Ustava iz leta 1963 je zagotovila večjo svobodo govora in tiska. Vpliv je pridobivala javnost. Na področju medijev, ki so poleg televizije tudi vključevali vsebine s področja glasbe, filma, mode, so nastali revije in časopisi. Leta 1968 je bil strokovno izmerjen prvi javnomnenjski utrip.

Po letu 1965 je razmah doživljal tudi verski tisk. Premiki v kritično smer so se dogajali tudi v drugih publikacijah, v humorističnem časopisu *Pavliha* (1944–1991) in študentski *Tribuni* (1951–1998). Leta 1968, ko je bil prvič izmerjen javnomnenjski utrip, je bil radio kot vir informacij pomemben pri vseh populacijah in v vseh okoljih. Po podatkih iz raziskav Centra za raziskovanje javnega mnenja se je leta 1968 89% populacije opredelilo za redne radijske poslušalce. Rednih poslušalcev je bilo več med mlajšimi ter tistimi z višjo izobrazbo.⁵⁶¹ K poslušanju radia so se mladi zatekali še zlasti takrat, ko je bila predvajana takratna popularna beat glasba in ko so peli njihovi idoli. V urbanem okolju so bili pomembni mediji časniki, revije in televizija. Na ljubljanskem mestnem območju so predvsem uslužbenci največ brali osrednja dnevnik *Delo* (1959–) in *Ljubljanski dnevnik*, ki se je kasneje preimenoval v *Dnevnik* (1951–) in *Nedeljski dnevnik*. Na območju Maribora, Prekmurja in Koroške pa je bilo najbolj priljubljeno branje *Večera* (1952–). Časnik urbanih okolij z bolj urbanimi temami, ki so ga najpogosteje brali mladi v starosti od 14 do 18 let, je bil tudi tednik *Tedenska tribuna*. V ruralnem okolju pa je bil priljubljen *Kmečki glas*. Šestdeseta leta so bila najboljša

⁵⁶⁰ *Sejni zapiski LS LRS, (četrti sklic)*. Seje od 10. oktobra do 28. februarja 1963, str. 361, 387.
⁵⁶¹ Toš, *Slovensko javno mnenje* 68, str. 66, 67.

tudi za revijo *Tovariš*, ki je kot družinska revija nastala leta 1945. Pisanje *Tovariševih* novinarjev za razliko od tistih v osrednjih časopisih ni bilo vpeto v dnevno-politične dogodke, temveč je bilo bolj sproščeno. Ker socialističnega družbenega sistema niso mogli odkrito napadati, so svoje kritike zavili v zgodbe o ljudeh, ki se jim je dogajala krivica. *Tovariš* je pripovedoval in raziskoval pojave, ki so bili posledica socialistične preobrazbe. Pisal je o praznjenju podeželja, zanemarjanju kulturne dediščine, staranju prebivalstva itd. Skozi zgodbe ljudi je uvajal družbeno in politično kritiko sistema, v katerega je verjel in ga je bilo ravno zato vredno kritizirati.⁵⁶²

Povezanost in zveze ter posredovanje informacij preko množičnih občil, kot so časopisje, mreža telefonskih, radijskih in televizijskih občil, so bili z vidika mednarodnih primerjav v Jugoslaviji, predvsem glede na Avstrijo, sicer slabši. V Avstriji je izhajalo 36, v Jugoslaviji pa 23 dnevnikov. V Avstriji je bilo na 1000 prebivalcev 249 naročnikov dnevnega časopisja, v Jugoslaviji pa 80. V Avstriji je od 1000 prebivalcev uporabljalo telefon 159, v Jugoslaviji pa le 25 prebivalcev. Po tem kriteriju se je Jugoslavija uvrščala na zadnje mesto v Evropi. Tudi po številu radijskih in televizijskih naročnikov se je Jugoslavija, ki je v razdobju 1948–1968 sicer dosegala največji indeks povečanja radijskih naročnikov v Evropi (1258), uvrščala za Avstrijo, le da je bilo zaostajanje manjše. Po tem kriteriju je pred Avstrijo prednjačila vrsta evropskih držav, kot so Danska, Finska, Francija, Nizozemska, obe Nemčiji, Švica, Švedska in Velika Britanija. Leta 1967, ko je bilo v Avstriji od 1000 prebivalcev 293 radijskih in 134 televizijskih naročnikov, je bilo od 1000 prebivalcev Jugoslavije le 156 radijskih in 50 televizijskih naročnikov. V Sloveniji pa je bilo 306 radijskih in 91 televizijskih naročnikov na 1000 prebivalcev.⁵⁶³

Rast števila naročnikov, tako radijskih kot televizijskih, je bila v šestdesetih letih, kot rečeno, v Jugoslaviji izredna. Število

562 Merljak Zdovc, Slovenska revija *Tovariš*, str. S30, S33.

563 Berič, Nekatere primerjave z Avstrijo, str. 28, 29.

prijavljenih TV-sprejemnikov je v Sloveniji naraščalo hitreje kot v ostali Jugoslaviji; če je še leta 1962 na en televizor prišlo 71 ljudi, jih je leta 1966 le še 14.⁵⁶⁴

Z dobrinami trajne rabe so bila konec šestdesetih let opremljena predvsem mestna gospodinjstva. Vsako drugo mestno gospodinjstvo je bilo opremljeno s hladilnikom, TV-sprejemnikom in pralnim strojem. Radijske sprejemnike so imela tako nekmečka kot kmečka in mešana gospodinjstva.

Kljub še vedno sorazmerno nizki opremljenosti gospodinjstev s tovrstnimi dobrinami sta se način bivanja in stanovanjska oprema začela spreminjati. Osrednji prostor stanovanja, predvsem v mestnih naseljih, je postala dnevna soba s sedežno garnituro, kavčem in fotelji. V njej sta poleg radijskega vse pogostejša postajala TV-sprejemnik in gramofon.

Stanovanjska oprema je ostajala pri treznih čistih formah, ujetih v kvadrat in pravokotnik. Školjke iz vezanih plošč, mrež ali obešenih kosov usnja ali blaga so bile vpete v odprte konstrukcije iz krivljenega lesa ali kovine.⁵⁶⁵ Dnevne sobe so bile opremljene z lahkimi kombiniranimi omarami z odprtimi železnimi konstrukcijami ali s tankimi poševnimi nogicami. Sodobne gradnje in stanovanjsko opremo so snovali ugledni arhitekti, kot so Danilo Fürst, Niko Kralj, Edvard Ravnikar, Vladimir Mušič (eden od projektantov oz. arhitektov vrstnega naselja Trata), France Ivanšek itd.

Šestdeseta leta so bila za mnoge tudi čas nakupa prvega družinskega avtomobila oziroma čas, ko je Slovenijo zajela prva množičnejša motorizacija. V letu 1963 se je v Sloveniji število registriranih motornih vozil s skoraj 77 000 vozili podvojilo glede na leto 1959. Istega leta je na motorno vozilo (brez mopedov) prišlo 21, na osebni avto pa 46 prebivalcev.⁵⁶⁶ Glede na anketo o osebni potrošnji je bilo v letu 1968 največ avtomobilov (24,3%) v delavskih gospodinjstvih kot prevladujočem tipu nekmečkega

564 *Statistični letopis SR Slovenije 1964*, str. 427, *Statistični letopis SR Slovenije 1967*, str. 55 in 465.

565 Lozar Štamcar, *Razvoj stanovanjske kulture*, str. 273.

566 SI AS1931, A-13-0, Letno poročilo RSNZ 1963, str. 18.

gospodinjstva. Osebni avtomobil je takrat posedovalo tudi skoraj 22 % nekmečkih gospodinjstev. Delež mešanih gospodinjstev, ki so imela leta 1968 osebni avto, je bil 13,3-odstoten, delež kmečkih pa 3,5-odstoten.⁵⁶⁷ Nagli razvoj motorizacije je terjal ne le gradnjo sodobnih cest, temveč tudi sodobno ureditev prometa v mestih. V Ljubljani je bilo po gradnji podvoza pod železniško progo vzorno urejeno križišče Celovške in Prešernove ceste.⁵⁶⁸

Križišče med Celovško in Tivolsko cesto v Ljubljani leta 1977
(MNZS, foto: Alojz Fužir)

⁵⁶⁷ Glonar, Prevozna sredstva in izdatki zanje, str. 5.

⁵⁶⁸ Dornik, *20 let razvoja Socialistične republike Slovenije*, str. 33.

Večina ljudi je v šestdesetih letih brez posebnih administrativnih težav lahko prišla do potnega lista. Postopoma so bile ukinjene tudi vize za sosednje države. Na osnovi liberalizacije predpisov v zvezi s potovanji v tujino je bilo leta 1962 izdanih več dovoljenj za prehod meje (70 251) kot v preteklih letih. Od tega jih je bilo 31 299 za zasebna potovanja, 10 261 za poslovna in 27 861 za turistična.⁵⁶⁹ Ti ukrepi in gospodarski reformni ukrepi leta 1965 so okrepili odhajanje slovenskega prebivalstva v tujino. Nemški posredovalni uradi za delo so Slovencem že v letu 1962 poslali več kot 5000 ponudb za delo s priloženim informativnim gradivom. Ljudje so zaradi liberalizacije predpisov v zvezi s potovanji v tujino preko zavodov za zaposlovanje, pa tudi mimo njih, začeli množično odhajati na delo v takratno ZR Nemčijo, manj pa v Avstrijo, Švico in Francijo. Leta 1962 se je od skupno 6883 izdanih dovoljenj za odhod na delo v tujino več kot 5000 nanašalo na delo v ZR Nemčiji.⁵⁷⁰ Ker so v glavnem odhajali kvalificirani in priučeni delavci, je to pomenilo siromašenje domačega gospodarstva. Ob praznikih so se t.i. gastarbajterji oziroma gostujoči delavci vračali v domovino in s seboj prinašali zahodne izdelke.

Jugoslovani so v tujini poleg kavbojk, superg, kozmetike in pralnih praškov vse množičneje kupovali tudi razne gospodinjske pripomočke, kot so pralni stroji, sesalniki za prah, pa tudi avtomobili. Eden najbolj iskanih izdelkov v italijanskih trgovinah v petdesetih in šestdesetih letih je bila plastična punčka v razkošni obleki, imenovana bambola, ki je bila nepogrešljiv okras številnih tedanjih spalnic. Glede na vrsto predmetov nedovoljene trgovine in tihotapljenja so bili v letu 1962 na prvem mestu tekstilna galanterija in konfekcija, ure in zlato. Nedovoljene trgovine z lesom je bilo po prenehanju obratovanja žag venecijank manj, nasprotno pa je porastla nedovoljena trgovina z živino.⁵⁷¹ Konec šestdesetih let je močna potrošniška skupina

569 SI AS, 1931, A-13-0, Letno poročilo RSNZ 1962, str. 11.

570 Prav tam.

571 Prav tam, str. 17.

tudi v Sloveniji začela postajati najstniška generacija.⁵⁷² Mladi, katerih zahtev in okusa socialistična ponudba ni mogla zadovoljiti, so hrepeneli po modnih oblačilih, glasbenih ploščah in inštrumentih, šolskih torbah ter drugih izdelkih. Družabno življenje mladih se je v šestdesetih tako kot že v petdesetih odvijalo v plesnih dvoranaх, kavarnah in barih. Plesi so bili tudi po gimnazijah in srednješolskih dijaških domovih. Zviševanje standarda je bilo opazno tudi v gradnji in nakupih počitniških hišic. Osebna poraba je bila v Sloveniji v šestdesetih letih primerljiva s porabo v srednje razvitih državah.

572 Repe, »Tihotapijo vse, razen ptičjega mleka,« str. 93, 94.

SEDEMEDESETA LETA

Čeprav je v sedemdesetih letih treba iskati razloge za poslabševanje gospodarskega stanja in izbruh krize na prelomu desetletja, pa je bil v vsem povojnem obdobju z vidika življenjske ravni ravno ta čas za Jugoslavijo (in Slovenijo) najboljši. Ugodne gospodarske razmere in odprtost državnih meja za zasebna potovanja državljanov v tujino so spodbudile množično potrošništvo. Proizvodnja blaga široke porabe je rastla hitreje od celotne industrijske proizvodnje. Proizvodnja blaga široke porabe je v povprečju rastla za 7,5% na leto, celotna industrija pa za 6,6%. V letih 1971–1980, ko so osebni dohodki naraščali po 20,3-odstotni, življenjski stroški pa po 19,9-odstotni letni stopnji, je bila torej rast cen življenjskih potrebščin v primerjavi z naraščanjem osebnih dohodkov malenkostno nižja.⁵⁷³ Ker so osebni dohodki na leto povprečno porastli malenkostno več kot cene življenjskih potrebščin, je bilo v povprečju mogoče nabavljati več ali pa boljše dobrine.

Do začetka sedemdesetih let je jugoslovansko gospodarstvo prekašalo gospodarstva drugih socialističnih držav, saj je bilo med najhitreje rastočimi na svetu. Po študiji ekonomista

⁵⁷³ *Statistični letopis RS 1991*, str. 445, tab. 26-2., tab. 26-3.; *Statistični letopis SR Slovenije 1989*, str. 446, tab. 26-1.; *Statistični letopis SR Slovenije 1977*, str. 406, tab. 23-2.; *Statistični letopis RS 1991*, str. 435, tab. 25-1.

Aleksandra Bajta je Jugoslaviji ta položaj pripadal po zaslugi dokaj stanovitne učinkovitosti investiranja, ki je omogočila, da je država lahko del novoustvarjene vrednosti namenila izboljšanju življenjske ravni. Na začetku sedemdesetih let pa se je Jugoslavija znašla pred razvojnimi vprašanji. Ker so bili zagovorniki ekstenzivnega in samozadostnega gospodarskega razvoja dovolj močni, ji je bila vsiljena njihova razvojna usmeritev. Rešitev iz strukturnih težav so videli v vrnitvi k lastnemu surovinskemu zaledju, prenosu težišča gospodarskega razvoja na večjo proizvodnjo energije, v vrnitvi k surovinam iz domačih virov in domačemu repromaterialu, saj so menili, da država preveč vlaga v predelovalno industrijo, zaradi česar postaja vse bolj odvisna od uvoza tujih surovin, hkrati pa da nima enotnega koncepta glede razvoja kmetijstva in drugih surovinskih področij.⁵⁷⁴

Takšna usmeritev je v prvi polovici sedemdesetih let Jugoslaviji prinesla neenakomeren gospodarski razvoj z menjavanjem obdobja stabilnejših in nestabilnih gospodarskih gibanj. V jugoslovanskem gospodarstvu sta v tem času vladala dva procesa: inflacija in t.i. naftni šok, kriza ali boom. Zaradi neuvrščenosti država sicer ni občutila naftnih šokov, ji je pa svetovna recesija povzročila velike težave. Že leta 1973 je zaradi večjega uvoza in višjih cen nafte prišlo do velikega zunanjeplačilnega primanjkljaja. Poslabšanje razmer v svetu in skok cen so postavili pod vprašaj jugoslovanske velike kapitalsko intenzivne naložbe, odvisne od uvoza surovin in reprodukcijskega materiala, ki niso bile same sposobne razširiti trga in zbrati denarja za svoj razvoj.⁵⁷⁵ Kljub temu je Jugoslavija po letu 1973 gospodarila in se obnašala tako kot pred naftno krizo. Cena bencina je ostala na ravni, ki je ustrezala razmeram pred krizo, čeprav je vrednost uvožene nafte zaradi povečanja cen predstavljala že tretjino celotnega uvoza. Namesto da bi krizo upoštevala in posledice tam, kjer bi bilo treba, prenesla na prebivalstvo ter sprejela reforme, ki bi vzpostavile učinkovit gospodarski sistem, je Jugoslavija za

574 Prinčič, Borak, *Iz reforme v reformo*, str. 296.

575 Prav tam, str. 315–318.

izravnavanje primanjkljaja v plačilni bilanci in investicijskem proračunu raje najemala posojila v tujini.⁵⁷⁶

Tako kot države v regiji, ki so z industrializacijo nadomeščale uvoz in niso mogle slediti tehnološki revoluciji ter so doživljale velikanske trgovinske primanjkljaje, je tudi Jugoslavija zaradi lahko dostopnih posojil pri premostitvi primanjkljaja najemala posojila in se ujela v past zadolženosti.⁵⁷⁷ Leta 1979 je deficit v plačilni bilanci, upoštevajoč dohodke od turizma in nakazila zdomcev, znašal 3,6 milijard dolarjev. Spomladi 1980 je zunanja zadolženost dosegla vsoto 15 milijard dolarjev, ki je za odplačevanje dolgov zahtevala 15 % vseh deviznih dohodkov v enem letu.⁵⁷⁸

V prvi polovici sedemdesetih let se je tudi slovensko gospodarstvo razvijalo pod pričakovanji. Dosežena je bila relativno visoka gospodarska rast, ki pa je temeljila na domačem povpraševanju in ekstenzivnem zaposlovanju. Konkurenčnost slovenskega gospodarstva v tujini se je zmanjšala, uvoz pa je naraščal po nezmanjšani stopnji. Zato se je manjšala pokritost uvoza z izvozom. Če je bila le-ta še leta 1974 skoraj 68-odstotna, je v letu 1978 padla na dobrih 48 %. Težave s plačilno bilanco so postale ponavljajoča se značilnost jugoslovanskega razvoja v sedemdesetih letih. Najprej so bile težave povezane z naraščanjem uvozne odvisnosti, po letu 1974 pa so se problemi razkrili tudi na strani izvoza in storitev. Blagovna menjava – struktura izvoza in uvoza – je bila omejena skoraj le na področje surovin in reprodukcijskega materiala. Dogajalo se je tudi, da je bil izvožen reprodukcijski material, ki se ga je potrebovalo doma, nato pa se ga je uvozilo in to po višji ceni.⁵⁷⁹

Prav tako ni bila dosežena uskladitev ponudbe s povpraševanjem. V letih 1971–1975 je bila za vse sektorje značilna visoka rast cen, ki so večale inflacijo. Ta je negativno vplivala na razdelitev dohodka, naložbene odločitve in izrabo zmogljivosti.

576 Meier, *Zakaj je razpadla Jugoslavija*, 27.

577 Berend, *Gospodarska zgodovina Evrope*, str. 195, 196.

578 Meier, *Zakaj je razpadla Jugoslavija*, str. 26.

579 Prinčič, Borak, *Iz reforme v reformo*, str. 322, 323.

V industriji so cene še naprej naraščale hitreje v surovinskih kot v predelovalnih panogah. Domača poraba se je gibala počasneje od družbenega proizvoda. Mnoga podjetja so se spopadala s plačilno nesposobnostjo. Med podjetji, ki so bila leta 1973 v najslabši finančni situaciji, so bili mariborska Metalna, koprski Tomos in Cinkarna Celje. Po krajši umiritvi so se razmere v naslednjem letu znova poslabšale, saj je število zaprtih žiro računov podjetij močno narastlo. Do sredine sedemdesetih let prizadevanja za povečanje delovno intenzivnih panog zaradi stalnega zmanjševanja učinkovitosti porabljenih sredstev niso dala ustreznih rezultatov, saj sta se dolgoročna stopnja rasti družbenega proizvoda in konkurenčnost zmanjševali. Zaradi visoke inflacije, ki je razvrednotila sredstva za investicijske naložbe, je prihajalo do prekoračitev predračunskih vrednosti infrastrukturnih naložb in posledično njihovega upadanja. Upad se je dolgoročno najbolj kazal v motnjah z redno oskrbo z električno energijo.⁵⁸⁰

Veliko infrastrukture (družbenih in komunalnih objektov: vrtcev, šol in drugih vzgojnih inštitucij, športnih objektov, zdravstvenih domov in bolnišničnih objektov itd.) je bilo tako v sedemdesetih letih zgrajenih z denarjem od tujih posojil in z novo obliko zbiranja denarja, s samoprispevki. Zbiranje sredstev v obliki samoprispevkov je bilo uvedeno z letom 1960 in do leta 1979 je bilo evidentiranih blizu 1400 različnih samoprispevkov. Največ jih je bilo uvedenih v obdobju med 1975 in 1979. S samoprispevki na ravni občin je bilo zgrajenih največ družbenih objektov, kot so šole, zdravstveni domovi, vzgojno-varstvene in kulturno-prosvetne ustanove, večnamenski objekti; s samoprispevki na ravni krajevnih skupnosti pa je bilo zgrajenih največ komunalnih objektov, kot so električno omrežje, transformatorske postaje, ceste, mostovi, vodovod in kanalizacija ipd.⁵⁸¹

Zelo ugodni pogoji posojil so slovenskemu prebivalstvu v sedemdesetih letih omogočili gradnjo hiš, čeprav je leta 1973

580 Prav tam, str. 323–325.

581 Mauser, Samoprispevki 1960–1979, str. 114–123.

do stanovanja največ gospodinjstev (več kot 29 %) prišlo z dedovanjem. Drugi najpogostejši način poti do stanovanja je bil najem družbenega stanovanja (skoraj 29 % gospodinjstev). Ta način pridobitve stanovanja je bil pogost še zlasti pri nekmečkih gospodinjstvih, saj ga je koristilo 43 % le-teh. Več kot 20 % gospodinjstev pa se je takrat odločalo za gradnjo in skoraj 10 % za zakup stanovanja. Če primerjamo načine pridobitve stanovanja z jugoslovanskimi gospodinjstvi, ugotovimo, da so se jugoslovanska gospodinjstva v povprečju pogosteje odločala za gradnjo, saj se je zanj leta 1973 odločilo 42 % gospodinjstev. Samoupravno bančništvo je namreč z nerealnimi obrestnimi merami med naraščajočo inflacijo omogočalo gradnjo stanovanjskih hiš, torej zasebno gradnjo in družbene gradnje. Posojila je bilo mogoče najeti za nizko in stalno obrestno mero. Za gradnjo je bilo mogoče dobiti dolgoročna posojila, tudi do 30 let. Število stanovanj, ki se je od srede šestdesetih let do leta 1971 povečalo za 4,5 %, je tega leta že skoraj ustrezalo številu gospodinjstev. Stanovanj je bilo 471 076, gospodinjstev pa 515 531.

Za približno 25 % se je v tem obdobju povečala tudi povprečna površina stanovanj, kar pomeni, da je povprečno stanovanje merilo 57 m².⁵⁸² Leta 1973 je največ slovenskih gospodinjstev (skoraj 43 %) bivalo v dvosobnem stanovanju, okrog 24 % pa v enosobnem oziroma trosobnem. V primerjavi z jugoslovanskimi gospodinjstvi jih je nekaj manj (3 %) živelo v enosobnem in 5 % več v trosobnem stanovanju. Število na novo zgrajenih in dokončanih stanovanj se je gibalo od 8942 v letu 1965 preko 15 893 v letu 1975 do 13 820 leta 1979. V vsakem od navedenih let je bilo glede na lastništvo dokončanih več družbenih stanovanj kot zasebnih, z izjemo leta 1970, ko je bilo 58 % dokončanih stanovanj v zasebni lasti.⁵⁸³ Gradbeni material, ki je bil ali boljši ali cenejši od domačega ali pa se ga doma ni dalo dobiti, so Slovenci pogosto kupovali v sosednjih državah. Med predmeti, katerih ilegalni uvoz iz Italije je leta 1973 naraščal, so bili poleg

582 *Statistični letopis SR Slovenije 1975*, str. 43, tab. 2-6.

583 *Statistični letopis SRS 1981*, str. 279.

gradbenega materiala tudi rabljeni avtomobili, kmetijski stroji in živina.⁵⁸⁴

Tabela 31: Način pridobitve stanovanja leta 1973; primerjava med slovenskimi in jugoslovanskimi gospodinjstvi⁵⁸⁵

1973	v %			
Način pridobitve stanovanja	Vsa gospodinjstva skupaj	Nekmečka	Mešana	Kmečka
Slovenija				
Gradnja	20,2	20,5	21,2	16,1
Nakup	12,2	12,4	12,4	10
Dedovanje	29,2	9,2	61,8	70,6
Najem	28,8	43,7	2,9	1,8
Zakup	9,7	7,7	1,7	1,5
Jugoslavija				
Gradnja	42	25,2	60,6	57,4
Nakup	11,8	13,8	9,2	10,4
Dedovanje	18,1	8,6	26,1	29,8
Najem	21,6	40,2	3,3	1,7
Zakup	6,5	12,1	0,7	0,7

Stanovanjsko opremo v slovenskih domovih so v sedemdesetih letih vse pogosteje sestavljali čokati, nizki in močno oblazinjeni sedeži s skrito zgradbo, pogosto brez nog. Omare so postajale vse težje in večje. Regali, sprva v temnejših tonih lesa, so bili delno sestavljeni iz omaric in delno odprtih polic, v sredini pa so imeli obvezno domači barček. Ta je dajal videz obilja in udobja, a materiali so bili ubogi: lesonit, iverka, furnirne folije, penasta guma, sintetični tekstil in sponke. Visokokvalitetnega pohištva, kot je pohištvo iz polnega lesa, ni bilo naprodaj. Priljubljene so bile kontrastne kombinacije močnih barv: bela v kombinaciji s toplo rjavo, oranžno ali rdečo. Modno je bilo

584 SI, AS 1931, A-13-5, Poročilo za leto 1973 RSNZ 1973, str. 15.

585 *Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domačinstva 1973*. Statistički bilten 934, str. 7–11.

oblačiti stene v papirnate tapete z velikimi cvetovi kontrastnih tonov. Priljubljeni so bili balonaste plastične Meblove luči v beli barvi in toplih tonih, kosmate preproge, pohištvo iz krivljenega lesa in pleteno pohištvo. Najmanjši skupni imenovalec kvalitete bivanja je bila enakost opreme tako za mesto kot vas, za delavca in profesorja.⁵⁸⁶

Tabela 32: Vrsta stanovanja, ki ga je gospodinjstvo leta 1973 uporabljalo za stalno prebivališče; struktura v odstotkih⁵⁸⁷

1973	v %				
Vrsta stanovanja	Vsa gospodinjstva skupaj	Nekmečka	Mešana	Kmečka	Delavska
Slovenija					
Garsonjera	1,3	1,7	0,3	1,1	2,1
Enosobno	21,4	24,4	14,8	19,8	21,7
Dvosobno	42,7	39	49,2	48,8	39,6
Trosobno	21,4	19,7	25,5	21,5	21,5
Štirisobno in več	8,2	8	9,5	6,2	7,8
Jugoslavija					
Garsonjera	1,1	1,9	0,3	0,2	2,1
Enosobno	27,4	28,6	22,8	30,5	28,3
Dvosobno	43,5	41,8	48,1	41,9	42,7
Trosobno	16,3	15,7	18,2	15,2	15,5
Štirisobno in več	6,3	4,8	8,8	6,6	4,2

Nezaposlenost je bila v sedemdesetih letih nizka. Počitnikovanje na morju, pri čemer so bili Slovenci tudi sami, sicer v majhnem deležu, lastniki vikendov, so si lahko privoščile tri četrtnine prebivalcev Slovenije. Če je še leta 1973 stanovanje oziroma hišico za oddih imelo 1,3 % gospodinjstev, je njihov delež v letu 1978 poskočil na 3 %. Najpogosteje so si vikend omislila oziroma privoščila nekmečka gospodinjstva (4 % nekmečkih

586 Lozar Štamcar, *Razvoj stanovanjske kulture v Sloveniji*, str. 274.

587 *Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domačinstva 1973*. Statistički bilten 932, str. 7–16.

gospodinjstev so imeli vikend, medtem ko so bila kmečka brez njega).⁵⁸⁸ Delež gospodinjstev, ki so imela vikend, je bil leta 1973 v Sloveniji enak kot v preostali Jugoslaviji, pet let pozneje pa so bila slovenska gospodinjstva za 0,6% nad jugoslovanskim povprečjem.

V sedemdesetih letih je Slovenija doživljala razcvet trgovine, bančništva in turizma, saj liberalne politike, ki se je zavzemala za razvoj prodornih panog – t.i. terciarizacijo gospodarstva (usmeritev v bančništvo, turizem, promet, storitvene dejavnosti, svetovanje in inženirstvo ter policentrični razvoj in ekologijo), ni bilo moč presekati naenkrat.⁵⁸⁹

S krepitvijo ekonomskega položaja in reprodukcijske sposobnosti trgovine po letu 1965 se je v sedemdesetih letih ob razširitvi skladiščne in prodajne zmogljivosti notranje trgovine izboljšala ponudba oziroma izbira blaga v domačih trgovinah.⁵⁹⁰ Po letu 1966 so bila ustanovljena številna nova trgovska podjetja. Nastajali so ekonomsko močnejši nosilci trgovskega razvoja: Metalka, Slovenijales, Emona, Petrol, Mercator, Kovinotehna. Opirale so se samopostrežne trgovine in veleblagovnice. Prva samopostrežna trgovina v Sloveniji se je odprla na Bavarskem dvoru v Ljubljani na državni praznik, dan republike, 29. novembra 1959.⁵⁹¹ Med prvimi samopostrežnimi trgovinami je bila tudi trgovina v Rožni dolini v Ljubljani. Število samopostrežnih trgovin se je s 185 v letu 1965 povečalo na 508 leta 1971.⁵⁹² Prve samopostrežne trgovine, ki so se v Sloveniji pojavile v letu 1959, leta 1960 pa jih je obratovalo že več deset, so pomenile razveseljivo novost na področju preskrbe potrošnikov. Kljub nekoliko višjim cenam so se potrošnikom priljubile, saj je bilo blago lično zavito in kakovostno, nakup je bil hitro opravljen in večja je bila možnost premišljenega izbiranja. Odprtje prve ljubljanske

588 *Statistični letopis 1979*, tab. 26-11.–tab. 26-13.; *Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domačinstva 1973*. Statistički bilten 934, str. 57, tab. 4.

589 Repe, *Svinčena leta*, str. 341.

590 Brglez (ur.), *Družbeni razvoj*, str. 98.

591 *Naša žena*, 1959, št. 12, str. 399.

592 Prinčič, *Trgovina*, str. 1083, 1084.

samopostrežne trgovine je v začetku poslovanja pritegnilo veliko radovednežev, tako da je bilo trgovino treba včasih zapreti, da se je nekoliko spraznila.

V sedemdesetih letih so začeli graditi tudi nove veleblagovnice tako v Ljubljani kot v Mariboru. V Ljubljani se je leta 1971 odprla najsodobnejša blagovnica Maximarket.

V prvi polovici sedemdesetih let so bili stabilizacijski ukrepi in ukrepi ekonomske politike za področje trgovine ostrejši kot za druga področja. Prinesli so upočasnitev medrepubliške blagovne menjave in nenazadnje so doprinesli k temu, da sta navidezno enotno jugoslovansko gospodarstvo in trg začela razpadati na osem avtarkičnih gospodarstev in trgov. V pogojih hitrega upadanja proizvodnje, hiperinflacije, dinarske in devizne nelikvidnosti so republike začele skrbeti le zase, še bolj so zapirale svoje meje za pretok blaga in deviz.⁵⁹³

V obdobju od gospodarske reforme do uvedbe dogovorne ekonomije so se premiki dogajali tudi v strukturi razpoložljivega dohodka za osebno porabo. Ta je sicer pri vseh tipih gospodinjstev naraščal, na račun upadanja vrednosti neformalne ekonomije pa se je delež denarnih sredstev najbolj povečeval pri kmečkih gospodinjstvih. Vendar je na člana kmečkega gospodinjstva še vedno prišla najnižja višina sredstev.⁵⁹⁴

V letih 1976–1980 je srednjeročna razvojna usmeritev Slovenije temeljila na treh stebrih. Prvi steber so sestavljala vlaganja v energetiko in transport, bazično industrijo, proizvodnjo surovin ter reprodukcijskega materiala, proizvodnjo hrane in v razvoj kmetijstva. Drugi steber sta predstavljala povečanje zunanje menjave in počasnejša rast uvoza. Tretji pa je bila počasnejša rast porabe, ki naj bi se uskladila z rastjo družbenega proizvoda.

593 Prinčič, *Blagovna menjava Slovenije*, str. 151, 152. Srbski ekonomist Miladin Korać je ugotovil, da se je v letih 1970–1976 med 60 in 75 % celotne proizvodnje blaga in storitev oziroma prodaje jugoslovanskih podjetij porabilo na območju njihovih matičnih republik in pokrajin. Delež nabav znotraj republiških meja pa se je v letu 1983 gibal v povprečju pri 70 % vseh opravljenih blagovnih menjav posamezne republike. Republike in pokrajine so težile k zaokroževanju svojih gospodarstev, od surovinske in energetske podlage do predelovalne industrije širokega spektra. Več v: Prinčič, Borak, *Iz reforme v reformo*, str. 91.

594 Mlinar, *Slovenija 1945–1975*, str. 167.

Otvoritev veleblagovnice Maximarket v Ljubljani 23. 11. 1971
(MNZS, foto: Marjan Ciglič)

Resničnost pa je bila drugačna od zastavljenih nalog, saj so se v Slovenji v okviru negativnih jugoslovanskih gospodarskih trendov – vladalo je in še se je povečevalo neskladje med kupnimi in blagovnimi skladi, z njim pa je naraščala inflacija – razmere poslabševale. Gospodarska rast je nazadovala, proizvodnja ni več naraščala, vedno manjši so bili izvoz, storilnost dela in kupna moč prebivalstva. Splošna poraba je poskočila, pojavile so se izgube in velike zaloge. Kljub vsem težavam pa sta bila do leta 1979 za slovenski gospodarski razvoj značilna rast proizvodnje in zaposlovanja ter dvig osebnega in družbenega standarda oziroma življenjske ravni. V letih 1976–1980 se je življenjski standard povečeval za 3,1 % na leto,⁵⁹⁵ osebna potrošnja pa se je v obdobju 1960–1978 povečevala za povprečno 5,8 % letno. Sredstva za življenjski standard in realni osebni dohodki so naraščali. Bila je polna zaposlenost prebivalstva. Razmeroma ugodna rast proizvodnje pa ni slonela na povečanem izvozu in višji storilnosti, temveč na domačem povpraševanju, ki je koreninilo v neskladnih razmerjih v razporejanju dohodka in pretirani

595 Interna dokumentacija Urada za makroekonomske analize in razvoj.

kreditno-monetarni politiki. V drugi polovici sedemdesetih let so se posamezni dolgoročni problemi oz. neuskkljenosti poglobili. Povečevalo se je nesorazmerje med ponudbo in povpraševanjem; vse vrste porabe so naraščale hitreje od proizvodnje, družbenega proizvoda in dohodka. Realna stopnja rasti družbenega proizvoda je v letih 1977–1979 znašala 6,5%, rast osebne porabe 21%, izdatkov za splošne potrebe pa 22%.⁵⁹⁶

Pri vključevanju v mednarodno menjavo je prišlo do izrazitega zaostajanja, zlasti na strani izvoza. Izvoz je stagniral, uvoz pa se je celo znižal. Vse to je zmanjševalo konkurenčnost slovenskega gospodarstva. V letu 1978 se je zunanjetrgovinski primanjkljaj povečal, saj je pokritost uvoza z izvozom na konvertibilnem področju padala. V letu 1979 je bila z administrativnim omejevanjem uvoza dosežena višja blagovna menjava s tujino glede na preteklo obdobje. Popravlil pa se je tudi plačilnobilančni položaj Slovenije v plačilni bilanci Jugoslavije. Predvideno prestrukturiranje slovenske industrije v skladu s plačilnobilančnimi merili se ni zgodilo. Neskladja v sestavi proizvodnje so vztrajala, tako da je delež manj tehnološko zahtevnih izdelkov, ki so dajali manjši dohodek na zaposlenega, še vedno prevladoval. Investicijska vlaganja v izvozno usmerjene programe so v letih 1976–1978 stagnirala. V jugoslovanskem prostoru je relativni delež slovenske industrije vztrajno padal, pri čemer so bila tudi oprema in osnovna sredstva med vsemi jugoslovanskimi republikami v Sloveniji najbolj iztrošena. Tudi razvoj drobnega gospodarstva je zaostajal za potrebami gospodarstva in prebivalstva. Na trgu je primanjkovalo kakovostnih obrtnih in drobnoindustrijskih izdelkov. Pomanjkanje storitev, najbolj pri vzdrževanju trajnih dobrin in kmetijskih strojev, pa je bilo še večje.⁵⁹⁷

V obdobju 1976–1981 se je relativni delež drobnega gospodarstva družbenega sektorja v celotnem gospodarstvu Slovenije zmanjševal, in sicer glede na tri kazalnike: po številu organizacij, zaposlenih in družbenem proizvodu. Po številu

⁵⁹⁶ Prinčič, Borak, *Iz reforme v reformo*, str. 353.

⁵⁹⁷ Prav tam, str. 354–359.

organizacij je drobno gospodarstvo obsegalo dobrih 10%, po številu zaposlenih pa dobre 4% celotnega slovenskega gospodarstva. Drobno gospodarstvo – poleg čistih obrtnih servisnih storitev in izdelave posamičnih izdelkov v majhnih zasebnih delavnicah še maloserijska industrijska proizvodnja končnih izdelkov, delov in sklopov v kooperaciji z večjimi tovarnami bodisi v zasebnem bodisi družbenem sektorju – v zavesti načrtovalcev družbenoekonomskega razvoja oziroma tvorcev ekonomske politike ni bilo spoznano za sestavino doseganja zdravega gospodarskega ustroja. Tovrstna spoznanja so običajno prodrla šele pod pritiskom sile razmer. Razvoj drobnega gospodarstva, ki se je v razvitih deželah izkazalo za bolj prožnega, prilagodljivega, manj občutljivega za pretrese negativnih svetovnih gospodarskih in finančnih tokov, kot velika industrija, so v Sloveniji in Jugoslaviji preprečevale ideološke/idejnopolitične in normativne ovire. Ideološke ovire, ki so se najizraziteje kazale kot administrativni ukrepi družbenopolitičnih skupnosti, predvsem občinskih skupščin, pri obdavčevanju, izdaji obrtnih ali lokacijskih dovoljenj, so bile bojazni pred bogatenjem zasebnih obrtnikov oz. prehudim razraščanjem zasebne dejavnosti in kapitala. Težavno je bilo tudi ustanavljanje družbenih obratov drobnega gospodarstva. Razvoj drobnega gospodarstva je ovirala miselnost politikov in gospodarstvenikov, ki je izviralala iz povojnih let razlastitve privatnega kapitala, zatiranja dobičkarjev in špekulantov – let prvih korakov pri izgradnji socializma, ki so se identificirali z izgradnjo težke in velike industrije. Podpiranje velike industrije oziroma ekstenzivnega gospodarskega razvoja in odrivanje drobnega gospodarstva sta se ohranila tudi po gospodarski reformi sredi šestdesetih let. Normativne ovire, kot sta preobsežna in prezapletena gospodarska zakonodaja in obračunski sistem, ki sta tudi velikim in srednje velikim podjetjem otežkočala poslovanje in povzročala velike stroške, sta pravzaprav onemogočala ustanavljanje obratov drobnega gospodarstva. Prav tako so bila merila za pridobitev naložbenih posojil za drobno gospodarstvo ali pridobitev potrebnih deviz

za uvoz reprodukcijskega materiala, rezervnih delov in opreme, popolnoma neprilagodljiva.⁵⁹⁸

Proti koncu sedemdesetih let se je slabšala tudi oskrba slovenskega gospodarstva, saj je primanjkovalo nafte in njenih derivatov. Leta 1979 je začelo primanjkovati tudi kurilnega olja, naftnega plina, goriva za reaktivna letala, drobnega reprodukcijskega materiala, rezervnih delov, orodja in cementa. Ob vstopu v leto 1979 je dogajanje na svetovnem trgu domače težave še poglobljalo. Dogodki v Iranu in kitajsko-vietnamska vojna so privedli do drugega svetovnega booma. Cene energije, tehnologije in kapitala so poskočile. To je za jugoslovansko avtarkično gospodarstvo pomenilo velik udarec. Cene energije so na svetovnih trgih poskočile za 30 %, petrokemičnih izdelkov za 200 %, barvne kovine in izdelki črne metalurgije pa so se podražili za 50 do 100 %. Samozadostna jugoslovanska politika pa dogajanj na svetovnih trgih ni upoštevala, saj je kot večina socialističnih držav razvila sistem gospodarskih ukrepov, s katerimi je vplivala na sestavo stroškov in cen domačih proizvajalcev. S precej nižjimi cenami domačega in uvoženega kapitala, energije, prometnih storitev in hrane, kot so veljale v svetu, in z visoko uvozno zaščito ter višjimi cenami končnih izdelkov je zvezna gospodarska politika prikazovala navidezno uspešnost in konkurenčnost v določenih panogah. To je dosegla s podcenjenim tečajem dinarja, vedno večjim zadolževanjem in pomočjo deviznih vplačil zdomcev. Podjetja, ki so v takih pogojih še najbolje uspevala, so bila odvisna od uvoza in so imela velike energetske in transportne potrebe. Tovrstnih velikih stroškov pa niso bila sposobna plačevati in postajala so krizna žarišča jugoslovanskega gospodarstva.⁵⁹⁹ V Jugoslaviji so cene naraščale, vladali so bencinska mrzlica, turistična suša in slaba letina; primanjkovalo je kave in embalaže za mleko.

V letu 1979, ko se je nad Jugoslavijo zgrnil val nesreč in gospodarskih težav, je v Sloveniji začela šepati tudi redna oskrba

598 Ravnikar, *Drobno gospodarstvo in prestrukturiranje*, str. 295–300.

599 Prinčič, Borak, *Iz reforme v reformo*, str. 350, 351.

prebivalstva. Težave z oskrbo z osnovnimi živili so se začele že leta 1976, in sicer pri mesu, posameznih kmetijskih pridelkih in mlečnih izdelkih. V letih 1977 in 1978 sta se motnjam preskrbe s temi dobrinami pridružila še pomanjkanje kave in nihanje kakovosti kruha. Leta 1979 se je poslabšala tudi preskrba s koruzo in žitom, težko se je dobilo rezervne dele za avtomobile, primanjkovalo je električnih aparatov, gradbenega in drugega materiala, pralnih praškov, antifrizov, kave, južnega sadja itd. Zato se je takrat začelo množično nakupovanje živil in potrošnega blaga v Trstu in pri trgovcu na avstrijskem Koroškem, Maliju. Konec leta 1979 so se vse oblike porabe približale meji stagnacije realne rasti. Slovenija je bila povsem odvisna od uvoza nafte in derivatov, gospodarstvo pa od dobav surovin, reprodukcijskega materiala in hrane iz drugih republik.⁶⁰⁰

Ne glede na to pa statistični podatki o porabi pri različnih socialno-ekonomskih kategorijah gospodinjstev izkazujejo, da je bil delež izdatkov za minimalne življenjske potrebščine kot pomemben kazalnik življenjske ravni v strukturi potrošenega dohodka sicer še vedno najpomembnejši, a pri vseh socialno-ekonomskih kategorijah gospodinjstev, tako pri nekmečkih in mešanih kot pri kmečkih, v vsem opazovanem obdobju najnižji prav v sedemdesetih letih. Pri nekmečkih gospodinjstvih, predvsem 4-članskih delavskih družinah, je bil delež izdatkov za minimalne življenjske potrebščine v potrošenem dohodku sledeč: leta 1970 so izdatki za življenjske stroške znašali 74 %, leta 1975 75,5 %, leta 1980 pa 70,5 % potrošenega dohodka.⁶⁰¹ V strukturi življenjskih stroškov sta bila opazna zmanjševanje deleža izdatkov za hrano, obleko in obutev ter povečevanje deleža izdatkov za trajne potrošniške dobrine, za gradnjo ter vzdrževanje stanovanj. Povečeval se je tudi delež prihrankov.⁶⁰² Ljudje so več trošili tudi za pijačo, tobak, kulturo in izobrazbo ter higieno. Neugodno strukturo osebne porabe so še vedno imela kmečka

600 Prinčič, Borak, *Iz reforme v reformo*, str. 360, 361.

601 *Statistični letopis SR Slovenije 1971*, str. 353, tab. 24-1., *Statistični letopis SR Slovenije 1976*, str. 434, 435, tab. 25-2., *Statistični letopis SRSlovenije 1982*, tab. 26-2.

602 Mlinar (ur.), *Slovenija 1945–1975*, str. 172.

gospodinjstva, saj so izdatki za hrano predstavljali skoraj polovico (48 %) vseh izdatkov za življenjske potrebščine. Kmečka gospodinjstva so v primerjavi z delavskimi gospodinjstvi v mestih porabila zlasti več moke, krompirja, maščob, mleka, jajc in vina, medtem ko pri potrošnji mesa ni bilo bistvene razlike.⁶⁰³ Z zmanjševanjem porabe žit, izdelkov iz žit in maščob ter povečanjem porabe mesa, mesnih izdelkov, rib, olja, mleka, sira, jajc, sadja in vrtnin se je izboljšala kakovost porabe živil.⁶⁰⁴ V strukturi osebne porabe je prišlo do velikega zanimanja za industrijske izdelke višjega standarda, kot so televizorji, gospodinjski aparati in osebni avtomobili.⁶⁰⁵

V prvi polovici sedemdesetih let se je poleg nakupovalnega turizma Jugoslovanov, ki se je razcvetel predvsem z množičnim obiskovanjem Trsta, razvijal tudi agencijski turizem. Jugoslovanske turistične agencije so organizirale dopuste v tujih državah, zlasti v Španiji, Italiji in Tuniziji, pa tudi turistične in nakupovalne izlete v glavne evropske metropole in celo v ZDA, zlasti v New York. Nakupovalni izleti so bili usmerjeni v nakup predmetov zabavne elektronike (München), oblek ali usnjenih izdelkov (Istanbul).⁶⁰⁶ V Trst je takrat prišlo po nakupih od 3 000 000 do 3 500 000 oseb iz sosednjega območja v Jugoslaviji in od 2 000 000 do 2 500 000 iz drugih območij Jugoslavije letno; dnevno je to v povprečju pomenilo od 20 000 do 25 000 oseb.⁶⁰⁷ Prav za te kupce se je razvila posebna trgovska četrt v neposredni bližini avtobusne in železniške postaje. Močno obiskan je bil zlasti tržaški trg Ponterosso s poceni blagom in kičem. Ponterosso, ki je v sedemdesetih postal simbol potrošniške miselnosti, prilagojene socialističnim kupcem s plitvimi žepi, je privabljal na tisoče kupcev iz Jugoslavije, ki so prihajali z avtomobili in z organiziranimi izleti, rednimi vlaki in avtobusi iz najbolj oddaljenih krajev. Kupci iz Jugoslavije so kupovali predvsem tekstil,

603 Premrl, Značilnost prehranjevanja v kmečkih gospodinjstvih, str. 93.

604 Mlinar (ur.), *Slovenija 1945–1975*, str. 170.

605 Prav tam.

606 Repe, »Tihotapijo vse, razen ptičjega mleka,« str. 95.

607 Nečak, Trst, mesto nakupov, str. 304.

Mladina na stopnišču leta 1977
(MNZS, foto: Miško Kranjec)

kot so kavbojke in perilo, obutev, usnjene izdelke, igrače, zlatnino, kozmetiko, foto-optiko, tehnične predmete in rezervne dele za avtomobile, od živilskih izdelkov pa predvsem kavo.

Med najpopularnejšimi nabavnimi izdelki zlasti tistih slovenskih kupcev, ki so živeli v obmejnem pasu, so bili keramične ploščice za kopalnice, umivalniki, pipe in pohištvo, pa tudi razno vrtno in drugo orodje (npr. mešalniki za beton).⁶⁰⁸ Močno iskano blago so bile še vedno bela tehnika in stvari, ki se jih v Sloveniji ni dobilo iz ideoloških razlogov (obhajilne in birmanske obleke itd.). Kljub solidni domači ponudbi so italijanski čevlji še vedno ostali pojem kvalitete.

Čeprav je jugoslovanska industrija prepoznala kavbojke kot zelo zaželen izdelek in jih je v sedemdesetih letih tudi začela proizvajati, pa ni dojela njihovega simbolnega vidika. Izdelovala jih je iz uvoženega jeansa oziroma blaga, podobnega jeansu; blago za kavbojke pa so začeli proizvajati tudi v Jugoslaviji. Domača proizvodnja kavbojk naj bi nadomestila nedostojno

⁶⁰⁸ Repe, »Tihotapijo vse, razen ptičjega mleka,« str. 94.

kupovanje za mejo in tihotapljenje. A kavbojke iz domačega modrega jeansa, ki se ni spral, v krojih, značilnih za običajne hlače in brez dvojnih šivov, mlade generacije niso pritegnile. Kljub promovirani boljši kakovosti jih mladi niso želeli nositi.⁶⁰⁹

Mlada generacija je v sedemdesetih letih uživala v šestdesetih pridobljeno svobodo oblačenja, obnašanja, spolnosti, glasbe. V svinčenih sedemdesetih letih, v katerih so se še vedno poznale posledice liberalnih šestdesetih, so bile prepoznavne tri struje mladinskega gibanja: študentsko gibanje, subkultura progresivne rock glasbe ter življenje v komunah.⁶¹⁰ V prvi polovici sedemdesetih je tudi ponovno zaživela eksperimentalna gledališka dejavnost v gledališčih Glej in Pekarna.⁶¹¹ Ideologija, s katero so bili še vedno prežeti govori politikov, je pri ljudeh izgubljala naboj. Duh časa, ki je odražal dejstvo, da samoupravnega socializma nihče več ne jemlje preveč zares, so odsevali celo posneti filmi, npr. filmska komedija *To so gadi* iz leta 1977, ki danes velja za pop ikono in urbano legendo. Poleg osrednjega časopisja in televizijskih poročil, ki so še vedno delovali v skladu s smernicami ustanoviteljev, je bil med bolj priljubljenimi revijami v sedemdesetih in osemdesetih letih informativni *Teleks* (1977–1990), naslednik *ITD* (1974–1977), ki je nekaj časa še ohranjal tradicijo splošne ilustrirane družinske revije *Tovariš*. Konec šestdesetih in v začetku sedemdesetih let so se pojavile tudi specializirane revije, med njimi *Stop* (1968–) in *Jana* (1972–). Na področju popularne glasbe se je v drugi polovici sedemdesetih let uveljavila rockovska ustvarjalnost; konec sedemdesetih je bila tudi sprejeta. Pri uveljavitvi rock glasbe je največji korak naredila ljubljanska skupina Buldožer s pevcem Markom Brecljem.⁶¹² Na albumu *Pljuni istini u oči* se je znašla serija za tisti čas neobičajnih skladb *Ljubav na prvi krevet*,

609 Luthar, Pušnik, Jugoslovanizacija kavbojk, str. 48.

610 Tomc, *Druga Slovenija*, str. 113.

611 Mlinar, *Slovenija 1945–1975*, str. 176.

612 Večina članov Buldožerja je igrala skupaj pri Sinovih in zatem v skupini Sedem svetlobnih let, po prihodu Marka Breclja leta 1975 pa so si nadedli ime Buldožer. Več v: Janjatič, *Ex Yu rock*, str. 38.

Život je feferon. Nagnjenost k črnemu humorju in sarkazmu je potrdila s ploščo *Zabranjeno plakativati*, ki je po odkupu izšla pri slovenskem Helidonu 1977 in ne pri RTB, saj ji je ta očital preveč pornografska besedila. Skupina tudi v Sloveniji sprva ni bila priljubljena, saj so bili njeni koncerti odpovedani. Leta 1976 pa je pevec Marko Breclj dobil nagrado za solistično ploščo *Cocktail*, posneto leta 1974 z radijskim orkestrom v produkciji RTV Ljubljana.⁶¹³ Istega leta je Buldožer tudi prišel do koncerta z naslovom Vrnitev odpovedanih v Hali Tivoli, leta 1979 pa je bila skupina tudi nagrajena za glasbo za film *Živi bili pa vidjeli*. Ob izteku sedemdesetih let (1977) se je na glasbenem prizorišču z ustanovitvijo skupine Pankrti v Ljubljani pojavila nova zvrst glasbe – punk.⁶¹⁴ Kot nov glasbeni in subkulturni pojav oziroma provokativno gibanje je s šokantnimi nastopi neposredno in na najradikalnejši način negiral družbene norme in skušal uničiti uveljavljeno in uradno vsiljeno predstavo o tem, kakšna naj bi bila slovenska samoupravna socialistična kultura. Leta 1977 je pri Škucu izšel tudi prvi slovenski zbornik stripov *Magna Purga* Kostje Gatnika, ki ga je Igor Vidmar kasneje označil kot »del osvobojenega ozemlja«, iz katerega so se v osemdesetih letih razrasle alternativna kultura, teorija in družbena gibanja.

613 Janjatović, *Ex Yu rock*, str. 38.

614 Tomc, *Druga Slovenija*, str. 130.

JUGOSLAVIJA NA ZAČETKU OSEMDESETIH LET

V prvi polovici osemdesetih let se je Jugoslavija borila z inflacijo in stagnacijo, s skupnim imenom stagflacijo. Položaj je bil zapleten, težak in protisloven. Kratkotrajna oživitev gospodarske dejavnosti je bila pod močnim pritiskom zunanega dolga, nezadovoljivih izvoznih rezultatov, nadaljnega zmanjševanja vrednosti dinarja, nizke ekonomičnosti gospodarskega in negospodarskega delovanja, nadaljnega naraščanja cen (inflacije), nizke, celo ničelne stopnje gospodarske rasti, naraščanja stopnje brezposelnosti, upadanja realnih osebnih dohodkov, upadanja investiranja ter upadaja skupne in splošne porabe.⁶¹⁵

V razdobju 1980–1985 je bilo za Slovenijo in celotno državo ob stagnaciji skupne in splošne porabe in povečanju zalog značilno zmanjševanje naložb in osebne porabe. Razpoložljivi družbeni produkt v Jugoslaviji je v letu 1985 prvič padel pod ustvarjenega; v Sloveniji se je gibal na ravni 90% ustvarjenega. Deleži naložb in posebno osebne potrošnje v razpoložljivem družbenem produktu so bili v Sloveniji glede na celotno državo manjši; padanje deleža osebne potrošnje pa se je v Sloveniji v letu 1985 ustavilo.⁶¹⁶

615 Černe, O nekaterih primerjalno teoretičnih-sistemskih vprašanjih, str. 659.

616 Štiblar, Položaj slovenskega gospodarstva, str. 544.

Zaradi nadomeščanja uvoza se je po letu 1980 blagovni tok iz drugih federalnih enot v Slovenijo povečal. V letu 1980 je bil denimo dvakrat večji kot iz uvoza. Zaradi preusmeritve blaga v izvoz pa se je blagovni tok iz Slovenije v druge federalne enote zmanjšal, a je bil še vedno trikrat večji kot izvoz. Medrepubliška primerjava je pokazala, da je bil delež osebne potrošnje v razpoložljivem produktu v tem obdobju v Sloveniji med vsemi federalnimi enotami najnižji, delež družbenega produkta za skupno potrošnjo pa najvišji, pri čemer se je po letu 1980 ta povsod zmanjševal. V skupni potrošnji so se, z izjemo sredstev za Skupnost pokojninskega in invalidskega zavarovanja Slovenije (SPIZ), ki so se povečevala, v Sloveniji relativno bolj zmanjševala sredstva za družbene dejavnosti. Število zaposlenih v družbenih dejavnostih se je med gospodarsko krizo v Sloveniji še naprej povečevalo. Z 52 zaposlenimi v družbenih dejavnostih na 1000 zaposlenih prebivalcev leta 1984 se je Slovenija na ravni države uvrščala daleč nad jugoslovansko povprečje, saj je Jugoslavija v enakem obdobju imela 34 zaposlenih v družbenih dejavnostih na 1000 prebivalcev. To je kazalo na višjo raven družbenega standarda v Sloveniji.⁶¹⁷

Osnovni cilj ekonomskih odnosov s tujino je bil konvertibilni devizni priliv zaradi razreševanja plačilnobilančnih težav. Na tem področju je Slovenija presegala jugoslovansko povprečje. Drugi najpomembnejši vir deviznih sredstev za jugoslovansko gospodarstvo je bil poleg blagovnega prometa t. i. nevidni promet: turizem, tranzitni transport, zdomska nakazila itd. Medtem ko so se dohodki inozemskega turizma in tranzitnega prometa do leta 1987 stabilizirali, pa so dohodki iz zdomskih nakazil znatno upadli. Še leta 1982 je neto priliv zdomskih nakazil zadoščal za pokrivanje celotnih obveznosti odplačevanja obresti za tuje dolgove. V slovenski blagovni menjavi s tujino je bil delež konvertibilnega izvoza z okoli 78 % višji od jugoslovanskega. Ta je npr. leta 1980 znašal 43 %, leta 1984 pa 64 %. Delež konvertibilnega uvoza, predvsem je to veljalo za Jugoslavijo, je

617 Prav tam, str. 545.

bil v tem obdobju večji od deleža konvertibilnega izvoza. To je ustvarjalo plačilnobilančne težave oziroma prispevalo k presežku na klirinškem in primanjkljaju na konvertibilnem področju. Politika tečaja dinarja, kjer sta se negativno izražali tako njegova absolutna precenjenost kot relativna precenjenost tečaja klirinškega nasproti konvertibilnemu dolarju, je imela pri tem odločilno vlogo. Podpora izvozu z dinarskimi spodbudami je po oktobru 1982 padala. V deviznem režimu, ki je nastal leta 1977, je bilo omejevanje uvoza ves čas prisotno, še zlasti v letu 1982. Pravica razpolaganja z devizami se je zmanjševala. Leta 1980 je denimo znašala 95 %, oktobra 1985, pred ukinitvijo starega deviznega režima, pa le še 42 %. Devizna reforma s konca leta 1985 je uvedla devizno centralizacijo v Narodni banki Jugoslavije. S tem so bila izvozna podjetja prepuščena milosti in nemilosti blagovnih režimov in razpoložljivosti manjkajočih deviz za nujni uvoz reprodukcijskega blaga.⁶¹⁸ Ob relativni stagnaciji deleža skupnega izvoza (znašal je okrog 20 %) je slovenski delež konvertibilnega izvoza v jugoslovanskem z 20,9 % v letu 1980 in skoraj 26 % v letu 1985 v tem času naraščal. Delež Slovenije v skupnem in konvertibilnem uvozu Jugoslavije se je leta 1983 glede na leto 1980 povečal; leta 1985 pa se je glede na leto 1983 znova zmanjšal. V primerjavi z Jugoslavijo je imela Slovenija ugodnejšo blagovno menjavo in manj ugodno neblagovno menjavo (turizem, transport, inženiring), čeprav je tudi Slovenija blagovni primanjkljaj krila z neblagovnim presežkom, in to uspešneje kot Jugoslavija.⁶¹⁹

Leta 1987 se je jugoslovansko gospodarstvo znašlo v položaju, ko je celotna vrednost zunanjega in notranjega dolga presežala vrednost vseh osnovnih sredstev družbenega sektorja gospodarstva. Vir skokovite inflacije v Jugoslaviji so bila podjetja, ki so neprestano proizvajala izgubo. Leta 1983 so izgube znašale 7 % ustvarjenega dohodka, sredi leta 1987 pa so dosegle

618 Štiblar, Položaj slovenskega gospodarstva, str. 546, 547; Stanovnik, Antiinflacijska strategija, str. 1501.

619 Štiblar, Položaj slovenskega gospodarstva, str. 546, 547.

12 % celotnega družbenega proizvoda. Medrepubliški sporazum glede razdelitve pravic do zadolževanja v tujini je bil dosežen konec sedemdesetih let. Ko se je zunanja zadolženost Jugoslavije v letu 1982 v znesku 18 547 milijard dolarjev glede na leto 1975 potrojila, se je Jugoslavija morala soočiti s krizo zunanje likvidnosti, izgubo zunanje posojilne sposobnosti in potrebo po reprogramiranju dolgov. Z onemogočenim zadolževanjem v tujini se je začelo razraščati zadolževanje doma. Narodna banka Jugoslavije se je po mnenju Janeza Stanovnika zaradi potreb zvezne vlade in želja zvezne skupščine preoblikovala v tiskarno denarja; vsrkala je t. i. tečajne razlike in odobrvala emisijska posojila za kmetijstvo, zunanjo trgovino, vojsko in posebne projekte pod kreditnimi pogoji in pogoji vračanja, ki so bili pogosto fikcija.⁶²⁰

Medsebojna zadolženost podjetij je v takšnih okoliščinah močno presegala medsebojni gotovinski in bančnoplačilni promet. Razraščala se je tudi finančna nedisciplina. Breme zunanjega dolga, za leto 1986 so anuitete na primer dosegle 8,3 % družbenega proizvoda in 55 % deviznega priliva, je bilo izredno močan vir inflacije. Inflacijski pritisk notranje zadolženosti pa je bil še večji.⁶²¹

Dolgoročno reprogramiranje zunanjih dolgov in novo zadolževanje ter zamrzovanje in nadaljevanje politike realnih obrestnih mer in realnega deviznega tečaja, kot jih je predlagal program zvezne vlade, so bili za finančni kaos Jugoslavije po mnenju Janeza Stanovnika neučinkovito zdravilo.

Dolgoročno slabšanje v obdobju 1948–1983 se je odražalo v družbenem proizvodu na prebivalca, kar je razvidno tako iz podatkov o družbenem proizvodu kot iz podatkov o letni rasti cen na drobno in realnih osebnih dohodkov.

620 Stanovnik, Antiinflacijska strategija, str. 1499, 1500.

621 Prav tam.

Tabela 33: Družbeni proizvod na prebivalca, letna rast cen na drobno in realni osebni dohodki⁶²²

	1948– 1952	1953– 1956	1957– 1960	1961– 1965	1966– 1970	1971– 1975	1976– 1980	1981– 1983
Letna rast družbenega proizvoda na prebivalca (v cenah 1972)	0,6	5,2	10,2	5,7	5,9	5,1	4,3	-0,6
Letna rast cen na drobno		2,3	3	11,1	10	20,2	17,7	37,8
Letna rast realnih osebnih dohodkov delavcev		1,3	9,2	5,4	7,2	1,5	0,9	-5,9

Dolgoročno upadanje gospodarske rasti kot kazalnik zmanjševanja učinkovitosti gospodarjenja od šestdesetih let dalje, ko se je hkrati pričelo hitro naraščanje cen oziroma se je pojavila inflacija, dokazuje, da ni šlo za klasičen primer inflacije, ampak za krizo, in to ne le gospodarsko in kratko fazo v kratkoročnem gospodarskem ciklu, temveč za kratko-, srednje- in dolgoročno krizo – krizo v gospodarskih procesih in v razvoju produkcijskih in družbenih odnosov.

V jugoslovanskem povojnem obdobju so v gospodarskem delovanju prišli do izraza tako rekoč vsi cikli, ki jih pozna ekonomska teorija. Kratkoročnejši (3,5–5 letni) cikli so se pojavili šestkrat, možno je bilo odkriti dolgoročnejši gradbeniški cikel (15–25 leten), z začetkom osemdesetih let pa se je pojavil Kondratieffov spodnji del dolgega vala, ki je sovpadal tudi z drugimi cikli v njihovi spodnji fazi razvoja.⁶²³

Kratkoročni cikli upadanja gospodarskega delovanja v Jugoslaviji in s tem tudi v Sloveniji so bili po eni strani podobni tistim v sodobnem kapitalističnem tržnem gospodarstvu, po drugi strani pa so bili svojevrstno jugoslovanski. Poglavitni znaki teh ciklov so bili regularno valovanje celotne gospodarske dejavnosti, regularno lomljenje stopnje gospodarske rasti in gibanja cen, zalog, količine denarja, gibanja osebnih dohodkov itd. navzgor in navzdol. Po eni strani se je cikle razlagalo z vplivi

⁶²² Černe, O nekaterih primerjalno teoretičnih-sistemskih vprašanjih, str. 662.

⁶²³ Prav tam, str. 662, 663.

svetovnih recesij (zahodne Evrope), po drugi strani pa s t.i. »cikličnim protireagiranjem jugoslovanske gospodarske politike«, kot je bilo ciklično spreminjanje paketa gospodarskih ukrepov v smeri pospeševanja ali upočasnjevanja ritma produkcije in porabe oziroma politike ohlajanja gospodarskega stanja, ko so politični voditelji ocenili, da se je gospodarski stroj pregrel, in obratno njegovega spodbujanja, ko so menili, da se je ohladil oziroma upočasnil.⁶²⁴

Kazalniki gospodarskopoličnega ukrepanja so bile omejitve, nastale po oceni gospodarske politike, in sicer v obliki izvozne oziroma plačilne bilance, ki so prizadele porabo, povpraševanje, energetska bilanco, v skokovitem naraščanju osebnih dohodkov, cen itd.

Gospodarskopolično uravnavanje gospodarske dejavnosti z zaviralnimi ali pospeševalnimi ukrepi je gospodarstvo ali preveč pospešilo ali pa preveč zavrlo.

Podobno je veljalo tudi za t.i. srednjeročni cikel. Po drugi strani so zanj obstajali še drugi viri, kot so spremenjena investicijska, tehnično-tehnološka gibanja in nekatere institucionalno-sistemske spremembe, ki so se dogajale v Jugoslaviji vsakih deset let, dejansko v začetku vsakega desetletja.⁶²⁵ V osemdesetih letih pa se je Jugoslavija soočala tudi s t.i. štiridesetletno stagnantno stopnjo rasti družbenega produkta. Visoki inflaciji so se pridružili visoka zunanja zadolžitev in stagnacija v številnih gospodarskih dejavnostih, povečevanje brezposelnosti, okrog 60-odstotna izraba zmogljivosti, nizka stopnja izrabe delovnega časa (okrog 5 ur na dan) z visokim absentizmom itd.⁶²⁶

Krivec za inflacijo po mnenju ekonomista Franceta Černeta ni bil le nedograjen ali napačno oblikovan sistem, temveč tudi povojne razvojne strukturalne lastnosti, kot so hiter, ekstenziven razvoj industrije, zlasti predelovalne, z velikimi, večkrat avtarkičnimi ambicijami, zanemarjanje ustreznega razvoja

624 Prav tam, str. 663.

625 Prav tam, str. 663, 664.

626 Prav tam, str. 664.

vzporednih panog, pretirano kapitalno intenziven razvoj glede na veliko razpoložljivo delovno silo, zapostavljanje načrtnega razvoja t. i. posebnega izvoznega sektorja gospodarstva, zapravljanje akumulacije in njena nizka izraba, preambiciozno, večkrat napačno in neučinkovito investiranje, že omenjena nezadostna učinkovitost gospodarjenja (razvijanje negativnih delovnih navad, nizka izraba materialno-tehničnih zmogljivosti, nezadovoljiva produktivnost in kakovost proizvodnje, zanemarjanje pozitivnih poslovno-finančnih rezultatov) itd. Te slabosti niso bile le vzrok za inflacijo, temveč tudi za splošno gospodarsko in družbeno nestabilnost.⁶²⁷

627 Prav tam, str. 670.

OSEMDESETA LETA

Na prehodu iz sedemdesetih v osemdeseta leta, ko se je Jugoslavija znašla v resni gospodarski krizi, je pojmovanje boljšega življenjskega standarda kot razvojnega cilja pri prebivalstvu presseglo zgolj gmotno plat in je vključevalo tudi druge sestavine življenja. Osemdeseta leta minulega stoletja so bila čas, ko se je zgodil miselni preobrat in so ljudje začeli verjeti in delati za vrednote, ki odlikujejo zahodni svet. Mednarodne primerjave so kazale, da je bila Slovenija takrat po nekaterih kazalnikih življenjskega standarda, kot je število zdravnikov (leta 1986 je na zdravnika prišlo 560 prebivalcev),⁶²⁸ število bolniških postelj (leta 1981 je na 1000 prebivalcev prišla 7,1 postelja), število izdanih knjig in število telefonov na 1000 prebivalcev kvantitativno blizu povprečju sosednjih držav; po deležu vključenosti generacije med 20 in 24 let v visokošolski študij, po pričakovani življenjski dobi itd. pa je bila oddaljena od povprečja sosednjih držav.

Po Titovi smrti leta 1980 je jugoslovansko gospodarstvo iz prikrite krize prešlo v odkrito agonijo. Dogovorna ekonomija je zlom doživela že konec sedemdesetih let, ko je letna inflacija

⁶²⁸ *Priloga poročevalca skupščine SR Slovenije in skupščine SFR JUG za delegacije in delegate. Analiza razvojnih možnosti SR Slovenije v obdobju 1986–1995/2000, Priloga II, tab. X. 2, str. 26.*

preseгла 20%. Zadolženost jugoslovanske države je spomladi 1980 preseгла 40% deviznega priliva.

Zato je bilo leta 1980, predvsem pa v naslednjih letih, z mnogih strani slišati pozive h korenitim reformam. Odgovor režima na klice po liberalnih reformah se je omejil na tehnične ukrepe in najemanje novih posojil v tujini. Julija 1980 so dinarju za 30% zmanjšali vrednost. Zmanjšanje uvoza, ki je bilo posledica tega ukrepa, je poleti pripeljalo do prvih težav pri preskrbi prebivalstva s kavo, pralnimi sredstvi, milom, oljem; motnje v preskrbi na notranjem trgu je stopnjevala hkratna administrativna zamrznitev cen.⁶²⁹ Odzivi zahodnih vlad, bank in mednarodnih finančnih ustanov na prošnje po novih posojilih so bili zelo ugodni. Z novimi posojili v letih 1980 in 1981 se je dolg Jugoslavije dvignil na okoli 19,5 milijard dolarjev. Zadolževanju je leta 1983 sledila socializacija dolgov. Zaradi nezmožnosti poplačevanja dolgov se je Jugoslavija že jeseni 1982 začela pogajati z Mednarodnim monetarnim skladom. Prvi sporazum o odlogu poplačila dolgov in najetju novih posojil je bil sklenjen poleti 1983.⁶³⁰ Upanje, da bo krizo moč rešiti s političnimi ukrepi, predvsem z uporabo tečajne in obrestne politike ter politike zategovanja pasu, se ni uresničilo. Mednarodni denarni sklad je leta 1984 prvič odločno zahteval radikalne reformne posege kot pogoj za sklenitev novega dolžniškega sporazuma. Za izvedbo novega dolžniškega sporazuma je Jugoslavija še istega leta sprejela sklep o uvajanju pomembnih korakov v smeri tržnega gospodarstva, kot so ukinitve kontrole cen, ponovna vzpostavitev deviznih rezerv, vrnitev k prostim menjalnim tečajem.⁶³¹ Predsednica vlade Milka Planinc, ki si je prizadevala za makroekonomske prilagoditve, pa je bila prešibka, da bi ob silovitih pritiskih in odporu do reform uspela stabilizirati gospodarske razmere. Ko je leta 1986 predsednik vlade postal Branko Mikulić, je bilo

629 Meier, *Zakaj je razpadla Jugoslavija*, str. 28; Gabrič, *Politična kriza*, str. 1149; Čepič, *Gospodarska kriza*, str. 1151.

630 Repe, *Slovenci v osemdesetih letih*, str. 13.

631 Meier, *Zakaj je razpadla Jugoslavija*, str. 33.

prizadevanj za sistemske reforme začasno konec, saj je bil privrženec planskega gospodarstva.⁶³² Za prve mesece njegove vlade so bili značilni administrativni ukrepi s tremi težišči – plačami, cenami in menjalnimi tečaji. Poskus, da bi dosegel stabilnost, je padel v vodo skupaj s prizadevanjem, da bi se otresel pokroviteljstva Mednarodnega denarnega sklada ter da bi dosegel reprogramiranje dolgov. Z vsakoletnim reprogramiranjem dolgov je Jugoslavija v osemdesetih letih vzdrževala zunanjo zadolžitev v višini 20 milijard dolarjev. Sledilo je obdobje zmedene politike, ki je še bolj spodbudila inflacijo.⁶³³ Dva domača stabilizacijska programa, ki sta temeljila na programirani inflaciji (prvi je bil uveden junija 1986, drugi pa novembra 1987), je zvezna vlada pod vodstvom Branka Mikulića (1986–1988) opustila (prvega marca 1987, drugega pa maja 1988). Propadel je tudi program zunanje likvidnosti iz leta 1985, ki ga je zahteval Mednarodni denarni sklad in je temeljil na opuščanju nadzora nad cenami, nad omejevanjem plač in kreditov ter zniževanjem stroškov javnega sektorja – to je s politiko »treh nominalnih sider«.⁶³⁴

Jugoslovanski režim kot celota si ni želel resničnih reform. To je bilo jasno že leta 1982, ko so se funkcionarji na 12. partijskem kongresu poskušali znebiti sleherne odgovornosti za gospodarsko politiko in jo skupaj z negativnimi posledicami skušali prenesti na organe delavskega samoupravljanja ali državne organe. Na kongresu so razpravljali o tem, kdo naj bi prevzel odgovornost za dolgoročni program ekonomske stabilizacije, ki ga je pripravila t. i. Kraigherjeva komisija, oziroma pokroviteljstvo nad njim. Kongres je sprejel sklep, da bo pokroviteljstvo nad dolgoročnim programom stabilizacije gospodarstva prepuščeno državnemu predsedstvu, kar je pomenilo, da partija ni hotela imeti opravka z njim.⁶³⁵ Da s priporočili Kraigherjeve komisije, ki je priporočala vzpostavitev trga, odpravo državne

632 Prav tam, str. 34–36.

633 Prav tam, str. 69.

634 Repe in Kerec, *Slovenija moja dežela*, str. 29, 31.

635 Meier, *Zakaj je razpadla Jugoslavija*, str. 28.

in partijske kontrole nad podjetji ter prestrukturiranje gospodarstva, ne bo nič, je bilo jasno že po prvem letu Mikuličevega predsedovanja vladi.⁶³⁶

Markovičeva vlada je sicer uspela znižati inflacijo in povečati plače, ni pa ji uspelo zaustaviti padca proizvodnje in izvoza ter obnoviti skupnega jugoslovanskega trga, ki je bil v njegovi viziji temelj državne enotnosti.

Slovenski izvršni svet se je v osemdesetih letih, med mandatom Janeza Zemljariča (1980–1984) in Dušana Šinigoja (1984–1990), ukvarjal predvsem z usmerjanjem slovenskega gospodarstva na zahod za vsako ceno, zagotavljanjem osnovnih življenjskih potrebščin, preprečevanjem odlivanja deviz v tujino, zagotavljanjem sredstev za odplačevanje dolgov, administriranjem in neuspešnimi poskusi zaščite slovenskega gospodarstva pred požrešnostjo zvezne blagajne (sprva je to zadevalo pomoč pri raznih katastrofah in organizacijo dragih mednarodnih športnih prireditev, postopoma pa tudi sredstva za nerazvite, financiranje JLA in podobno).⁶³⁷

Huda jugoslovanska kriza se je odražala v slabšanju življenjskih pogojev. Življenjski standard se je v primerjavi s sedemdesetimi leti zniževal. V letih 1976–1980 se je v Sloveniji povečeval za 3,1 % letno, v osemdesetih pa le za 2,2 %. V okoliščinah stopnjevanja inflacije je bila večina nominalnih kategorij – predvsem dohodkov in cen – podvržena izjemni dinamiki. Hitra rast cen življenjskih potrebščin, zlasti v letih 1980–1984 in 1987–1988 ter leta 1990, je močno ogrožala realno vrednost osebnega dohodka oziroma kupno moč. Osebni dohodki so se v osemdesetih letih realno povprečno zniževali za 4,3 % na leto.⁶³⁸ Glede na Jugoslavijo so realni osebni dohodki v letih 1981–1985 v Sloveniji nazadovali počasneje: v Jugoslaviji so padali za 4,1 % na leto, v Sloveniji pa za 2,7 %. V letih 1986–1988 pa se je razkorak v zniževanju vrednosti realnih osebnih dohodkov med

636 Prav tam, str. 70.

637 Repe, *Slovenci v osemdesetih*, str. 12.

638 *Statistični letopis RS 1991*, str. 445, tab. 26-3.

Slovenijo in Jugoslavijo zmanjševal: vrednost slovenskih realnih osebnih dohodkov je padala za 1,3 % na leto, jugoslovanskih pa za 1,7 %.⁶³⁹ V Jugoslaviji je realni osebni dohodek padal od leta 1979 in je leta 1984 dosegel raven, ki jo je Jugoslavija imela že pred skoraj 20 leti.⁶⁴⁰

Učinki dinamike (krčenja in rasti) osebnih dohodkov so se takrat odražali tudi na drugih področjih tekoče porabe, kot sta povpraševanje in varčevanje. Zaradi hitrejšega naraščanja cen v primerjavi z osebnimi dohodki in zmanjšanega števila nakupov na kredit je v letih zniževanja realne vrednosti osebnih dohodkov upadalo povpraševanje. Osebna potrošnja prebivalstva se je v letih 1981–1985 realno zniževala za okoli 3,3 % na leto.⁶⁴¹ Zaradi slabšanja gmotnih razmer prebivalstva je prihajalo do strukturnih sprememb v življenjskih stroških. Delež izdatkov za hrano se je glede na preteklo obdobje povečeval. Strukturni premiki v cenah so povečali delež izdatkov, na katere prebivalstvo nima bistvenega vpliva (npr. izdatki za obleko in obutev). Zaradi povečanja izdatkov za te potrošne dobrine je prebivalstvo zmanjšalo druge, na primer izdatke za prometna sredstva in storitve (prevoze), za izobrazbo in razvedrilo, kozmetiko, higieno in zdravje ter stanovanjsko opremo. Manj nujnim dobrinam so se ljudje odpovedovali. Krčili so tudi varčevanje.⁶⁴² Struktura porabe pa bi bila še slabša, če si prebivalstvo tekoče potrošnje ne bi zagotavljalo tudi s črpanjem sredstev iz prihrankov iz preteklih let in z zmanjšanjem sprotnega varčevanja. V letu 1984 sta se visok porast cen in upadanje kupne moči odrazila v pešanju povpraševanja po blagu široke potrošnje, še zlasti po trajnih dobrinah in nekaterih živilskih izdelkih. Oskrba z blagom široke potrošnje je bila z izjemo čokolade, občasno kave in nekaterih

639 *Analiza razvojnih možnosti RS 91–95*, str. 15, str. 15, 37.

640 Mlinar, *Lokalni odzivi*, str. 714.

641 *Analiza razvojnih možnosti RS 91–95*, str. 15, str. 37.

642 *Poročevalec Skupščine SR Slovenije in Skupščine SFR Jugoslavije za delegacije in delegate*. Majska analiza 1986. Analiza ključnih trendov in procesov razvoja SR Slovenije v obdobju 1981–1985 ter uresničevanja usmeritev srednjeročnega družbenega plana za obdobje 1986–1990 v letu 1986 s prvo oceno razvojnih možnosti v letu 1987 (ESA-52). 16. 6. 1986, št. 18-1, str. 23.

zdravil leta 1984 zadovoljiva.⁶⁴³ Glede na Jugoslavijo se je osebna poraba v Sloveniji zmanjševala hitreje (v Jugoslaviji se je v enakem obdobju povprečno zmanjševala za 0,8 % na leto).

Decembra 1985 je dnevnik *7 D* opisoval vse hujše življenjske pogoje ljudi v prispevku z naslovom *Kam ploveš standard? Je na pasovih še kaj lukenj?*, ki se je opiral tudi na statistične podatke. Ugotovil je sledeče: po podatkih Zavoda za statistiko je novembra 1985 povprečna slovenska tričlanska družina za najnujnejše izdatke potrebovala 80 000 dinarjev, za normalno življenje pa okoli 130 000. Ker sta bila v povprečni družini takrat zaposlena dva, je družina z dvema povprečnima plačama razpolagala z malo več kot 119 000 dinarji. Polovica zaposlenih v slovenskem družbenem sektorju je po mnenju novinarke Darke Zvonar tako živela nenormalno skromno. Kot članek ugotavlja v nadaljevanju, so Slovenci in Jugoslovani vrzel med osebnim dohodkom in potrebami zapolnjevali s sivo ekonomijo, saj prodaja v prvi polovici osemdesetih let v trgovini na drobno kljub realnemu zmanjšanju osebnih dohodkov skoraj za tretjino ni občutno padla. Pravi:

»Če je skoraj četrtnina odraslih prebivalcev Slovenije prišla do stanovanja z gradnjo, če so jim z delom pomagali tudi drugi v več kot 70 % primerov, če jih skoraj dve tretjini opravlja gospodinjska dela v obsegu skoraj dveh tretjin normalnega delovnega časa, če se 40 % ljudi ukvarja z otroki v obsegu več kot polovico rednega delovnega časa, če jih je 70 % vrtičkarjev in šestina polkmetov, če se skoraj četrtnina neaktivnih ukvarja z določenim pridobitnim delom in če skoraj tretjina študentov dela za plačilo, potem že lahko trdimo, da je neformalno delo zelo razširjeno in da kaže na obsežno neformalno proizvodnjo dobrin in storitev.«⁶⁴⁴

643 Poročevalec *Skupščine SR Slovenije in Skupščine SFR Jugoslavije za delegacije in delegate*. Globalna ocena uresničevanja družbenega plana SR Slovenije za obdobje 1981–1985 v letu 1984 z ocenami možnostmi razvoja v letu 1985 (Jesenska analiza), 23. 10. 1984, št. 31, str. 14.

644 Zvonar, *Kam ploveš standard?*, str. 8–10.

Občutja Jugoslovanov glede padanja standarda je novinarka podprla tudi z rezultati javnega mnenja zagrebške Ceme (Centra za marketing, raziskovanje tržišča in javnega mnenja). Takole je zapisala:

»Bore malo je še ostalo od optimizma pred šestimi leti, ko je še vsako tretje gospodinjstvo pričakovalo, da bomo v primerjavi s prejšnjim letom živeli bolje, samo vsako šesto pa, da se bo življenje poslabšalo. Zdaj pričakuje izboljšanje le še vsako štirinajsto gospodinjstvo, skoraj dve tretjini pa pravita, da bomo živeli slabše. In realnost se žal ne razlikuje od teh črnogledih pričakovanj: že tretje leto raste število gospodinjstev, ki živijo iz leta v leto slabše (v začetku leta 1983 je bilo takšnih 34 %, v začetku letošnjega leta že 40 %).«⁶⁴⁵

V nadaljevanju je še navajala, da je samo 5 % gospodinjstev menilo, da jim dohodki zadoščajo za kritje življenjskih stroškov, 18 % jih je bilo mnenja, da bi morali biti dohodki za 25 % večji, kar 39 %, da bi morali, če bi želeli dohajati stroške, zaslužiti polovico več; 9 % jih je zatrjevalo, da bi morali biti zaslužki višji za 75 %; 16 %, da bi morali zaslužiti dvakrat več, in 6 % jih je menilo, da bi morali biti prejemki za dostojno življenje več kot dvakrat večji.⁶⁴⁶ Ker je bila vsakdanja stvarnost Jugoslovanov precej odmaknjena od tovrstnih želja, so si gospodinjstva porabo krojila vsako po svoje. Piska pravi, da jih je kar 41 % začelo še bolj varčevati pri obleki in obutvi, 36 % se jih je skozi mesec prebilo na račun varčevanja z ogrevanjem ali z neplačevanjem položnic. 27 % jih je varčevalo pri potrošnji bencina, 25 % jih je zmanjšalo stroške za potovanja in izlete, 17 % gospodinjstev je varčevalo pri hrani. Zaradi denarnih stisk so kupovali manj kakovostno hrano: kruh, testenine, poceni klobase.

Glede na javnomnenjske raziskave tudi Slovencem ni šlo kaj dosti bolje kot drugim jugoslovanskim narodom. Raziskava o kakovosti življenja, ki jo je leta 1984 opravil takratni Inštitut za

645 Prav tam.

646 Prav tam.

sociologijo, je pokazala, da je skoraj dve tretjini prebivalcev Slovenije menilo, da živijo iz rok v usta, kar dve tretjini jih ni imelo prihrankov, ki bi jim zagotavljali pravo materialno varnost, več kot petini je občasno zmanjkalo denarja za nakup hrane ali drugih stvari, nujnih za življenje. Pri skoraj polovici anketiranih je bil povprečni dohodek na člana gospodinjstva pod dogovorjeno ravnijo socialne varnosti. Zaradi tega so prebivalci možnosti za preživetje iskali v dodatnih virih zaslužka, kot so obdelovanje zemlje, popoldanska obrt, honorarno delo.⁶⁴⁷ Da so kupci postajali vse previdnejši pri nakupu in da jih je vse več prisegalo na načelo »pomagaj ali naredi si sam«, so opazali tudi pri Centralnem zavodu za napredek gospodinjstva v Ljubljani, in sicer na osnovi najbolj obiskanih razstav. Med njimi so bile razstave na teme ogrevanja, vrtnarjenja (Moj vrt), domače delavnice in podobno.

V drugi polovici osemdesetih let so nekateri kazalniki življenjske ravni začeli izkazovati pozitivno tendenco. V obdobju 1986–1988 je življenjski standard prebivalstva naraščal s povprečno 2,5-odstotno realno letno rastjo. Osebna poraba se je letno v povprečju povečevala za 3,6%, čeprav so se v enakem obdobju realni osebni dohodki povprečno letno skrčili za 1,3% in da je bila njihova kupna moč za okoli 4% manjša kot v letu 1985. Družbeni standard pa je nazadoval, in sicer v povprečju za 2,6% na leto.⁶⁴⁸ V letu 1986 je imel osebni dohodek velik realni porast (13,7%), v letih 1987–1988, v pogojih delovanja interventne zakonodaje in politike nominalnih sider, pa realni padec. Država se je na robu dolžniške krize in ob visoki inflaciji v letu 1986 odločila za spodbujanje gospodarske rasti z domačim povpraševanjem. Ta rast pa je ob naraščajoči inflaciji trčila v deviznolikvidnostne omejitve in povzročila gospodarsko recesijo. Nekonsistentna protiinflacijska politika je zavrla proizvodnjo zlasti konec leta 1987 in v letu 1988. Nova protiinflacijska ekonomska politika po 15. maju 1988 je temeljila na restriktivni

647 Prav tam.

648 *Poročevalec Skupščine SR Slovenije in Skupščine SFR Jugoslavije za delegacije in delegate*. Skupna dokumentacija k majski analizi 1989, št. 15/1, 1989, str. 12 in 53.

kreditno-monetarni politiki, kombinirani z administrativnimi omejitvami na področju porabe, ter na liberalizaciji treh področij – cen, uvoza in deviznega trga. Prvenstveno je bila usmerjena na zmanjševanje inflacijskih pričakovanj. Usmeritev na ciljno inflacijo med 90 in 95 % je bila osnova za restriktivne ukrepe, ki so veljali za vse oblike potrošnje. Zaradi zmanjšane domačega povpraševanja je bila posledica take politike zmanjšanje gospodarske aktivnosti. Da pa ne bi prišlo do premočnih podražitev v letu 1988, so ukrepi ekonomske politike predvidevali povečanje materialnih rezerv osnovnih življenjskih proizvodov. Tržno ponudbo naj bi povečala liberalizacija uvoza.⁶⁴⁹

V letu 1989 je v razmerah izjemno visoke rasti cen potekala bitka med visokim naraščanjem življenjskih stroškov in težnjo po ohranitvi realnih osebnih dohodkov. Nihanja osebnih dohodkov niso bila povezana s proizvodnimi dosežki, temveč z omejevalnimi ukrepi zvezne administracije. Eksplozivna rast osebnih dohodkov v letih 1985–1986 in 1989 je sprožila ekspanzijo trošenja, posledično pa ob stagnaciji industrijske proizvodnje vplivala na zmanjševanje oziroma kopnenje zalog blaga za široko potrošnjo. V strukturi porabe se je nestabilnost odrazila v povečevanju izdatkov za minimalne življenjske potrebščine. Leta 1985 je delež izdatkov za življenjske potrebščine pri nekmečkih gospodinjstvih znašal skoraj 76 %, leta 1988 skoraj 86 %, leta 1990 pa 83 % potrošenega dohodka. Znotraj izdatkov za košarico življenjskih potrebščin se je povečeval delež izdatkov za hrano, stanovanje, kurjavo in razsvetlavo, krčil pa se je delež izdatkov za stanovanjsko opremo. Leta 1989 se je življenje ljudi odvijalo v pogojih hiperinflacije. Administrativno zadrževanje rasti cen (zamrznitev, limiti, procedura prijavljanja višjih cen) v letu 1988 je namreč ustvarilo cenovne pritiske, ki so se prenesli in sprostili v letu 1989. Zaradi majhne elastičnosti se je prebivalstvo najtežje izognilo inflacijskim pritiskom na področju izdatkov za hrano, stanovanje in prometne storitve, saj so

649 Prav tam, str. 21 in 26.

cene teh dobrin leta 1989 rastle hitreje od cen ostalih življenjskih potrebščin.

Medtem ko je prebivalstvo izdatke za hrano zmanjševalo s substitucijo s cenejšimi živili, pri izdatkih za stanovanje in prevoz te možnosti ni imelo. Pozornost ekonomske politike se je preusmerila od zaviranja potrošnje v letu 1988 k pospeševanju proizvodnje leta 1989, od zaviranja rasti cen k zmanjševanju proizvodnih stroškov.

Dinamika osebnih dohodkov je učinkovala tudi na varčevanje in zadolževanje. Gospodinjstva so bila v osemdesetih letih kljub nenehnim spremembam na področju dinarskega in deviznega varčevanja še vedno usmerjena vanj. Nekmečka gospodinjstva so denimo še vedno privarčevala okrog 14% razpoložljivega dohodka. Ker nenehne spremembe niso zagotavljale varnosti naložb deviznih sredstev in realne vrednosti dinarskih naložb, se je varčevanje glede na preteklo obdobje zmanjševalo. Hranilne vloge, ki so predstavljale najmočnejšo in najpomembnejšo obliko varčevanja, so v obdobju 1955–1974 rastle po 31,2-odstotni, v obdobju 1975–1984 pa po 30,1-odstotni povprečni letni stopnji.⁶⁵⁰ Delež hranilnih vlog v skupnih sredstvih varčevanja se je po letu 1970 zmanjševal, nasprotno pa je delež deviznih vlog stalno naraščal. V obdobju 1970–1980 je bilo povečanje vrednosti deviznih vlog petkrat večje od povečanja vrednosti hranilnih vlog, v obdobju 1980–1989 pa je bilo to razmerje osemkratno.⁶⁵¹ Leta 1970 je delež hranilnih vlog v skupnih sredstvih varčevanja znašal 82%, deset let pozneje 51%, leta 1989 pa le še 12%; delež deviznih sredstev pa je leta 1989 znašal 75%.⁶⁵² Prebivalstvo si je vrednost privarčevanega denarja raje ohranjalo tako, da ga je deloma konvertiralo v devize in jih hranilo doma, deloma pa nakupovalo trajne potrošne dobrine. V letu 1987 se je denimo zmanjševala dinamika varčevanja ne le dinarskih, temveč tudi deviznih depozitov. Politika

650 *Statistični letopis SRS 1985*, str. 437, tab. 23-5. in *Statistični letopis SRS 1975*, str. 316, tab. 20-5.

651 *Statistični letopis RS 1990*, str. 433, tab. 24-2.

652 Prav tam.

programirane inflacije oziroma nerealnih obrestnih mer je varčevalce preusmerila iz hranilnih vlog v potrošnjo in luksuzno investiranje, še bolj pa v nelegalno prelivanje v devize.⁶⁵³ Leta 1989 je bilo na primer prodanih skoraj 51 000 avtomobilov ali 88 % več kot leta 1980.⁶⁵⁴

Zadolževanje gospodinjstev pa se je v tem obdobju drastično skrčilo, po eni strani zaradi restriktivne politike potrošniških posojil, po drugi strani pa zaradi naraščajoče inflacije oziroma razvrednotenja vrednosti denarja. Ker so krediti realno vrednost začeli dobivati šele sredi osemdesetih let, se je srednje in starejše generacije še vedno držala potrošniška in z gradnjo hiš in vikendov tudi gradbena mrzlica.⁶⁵⁵ Sredi osemdesetih let je za odplačevanje posojil nekmečko gospodinjstvo denimo porabilo le še 1,9 %, leta 1990 pa 1,1 % razpoložljivega dohodka.

Na trgu blaga široke porabe je Slovenija kljub gospodarskemu nazadovanju (industrijska proizvodnja se je v povprečju na leto zmanjševala za 0,3 %, proizvodnja izdelkov široke potrošnje pa za 1,2 %),⁶⁵⁶ padanju realnih osebnih dohodkov, vrtoglavi inflaciji ter razvrednotenju vrednosti denarja v osemdesetih letih imela kolikor toliko ugodno konjunkturo. Osebna poraba je od vseh oblik končne porabe še najmanj nazadovala. Realno upadanje razpoložljivih sredstev za osebno porabo je blažilo črpanje hranilnih vlog. Ljudje so bili bolj naravnani k takojšnjemu trošenju, saj je bilo investiranje v trajne potrošne dobrine bolj koristno, kot da bi denar realno vrednost izgubljal na bančnih računih. Manj so se zadolževali, povečevali pa so se različni socialni prejemki in prejemki iz pokojninskega zavarovanja.⁶⁵⁷ Zniževanje realnih osebnih dohodkov, ki so se v celotnem desetletju znižali za petino, sta blažila tudi siva ekonomija in dopolnilno delo, s katerim so si nekateri dvigovali življenjski standard.

653 Stanovnik, *Antiinflacijska strategija*, str. 1502.

654 *Statistični letopis SR Slovenije 1985*, str. 353, tab. 17-10.; *Statistični letopis RS 1990*, str. 359, tab. 18-9.

655 Repe in Kerec, *Slovenija moja dežela*, str. 42.

656 *Statistični letopis RS 1991*, str. 260, tab. 12-8.

657 Borak, *Gospodarska struktura Slovenije*, str. 1215.

SIVA EKONOMIJA

Sivo ekonomijo so ekonomisti kot panogo rasti odkrili v obdobju gospodarskih problemov v sedemdesetih letih, povezanih z energetske krizo, krizo države blaginje in krizo realnega socializma. Bistvo prikrite dejavnosti sive ekonomije je v tem, da se udeleženci izogibajo raznim davčnim bremenom, togi organiziranosti, omejitvam s predpisi ali odloki, značilnim za sodobna prenormirana, hiperinstitucionalizirana gospodarstva. S prikrivanjem dejavnosti in zaslužkov skušajo udeleženci racionalno izkoristiti prednosti izogibanja veljavnim gospodarskim, socialnim, pravnim in političnim normam v okviru uradnega gospodarstva. Siva ekonomija se je izkazala za splošen pojav, pri čemer so bile nekatere njene oblike prisotne povsod, bile so systemske indiferentne, kot rezultat splošne krize gospodarskih mehanizmov in države v obeh sistemih. Aktivnost prebivalstva na področju sive ekonomije se je v Jugoslaviji intenzivirala z gospodarsko krizo v osemdesetih letih, z značilnim ignoriranjem zakonov in predpisov, s sorazmerno nizko davčno moralo.⁶⁵⁸

Obseg sive ekonomije je bil za jugoslovanski gospodarski prostor po ocenah ekonomistov nadpovprečno visok. Na upadanje realnih osebnih dohodkov je jugoslovansko gospodarstvo

658 Povzeto po: Glas, Razsežnosti sive ekonomije v Sloveniji (1), str. 617.

v osemdesetih letih odreagiralo z iskanjem možnosti varčevanja v gospodinjstvih, večjo vlogo družine, večjo iniciativo in podjetniškim delovanjem v družbenem in zasebnem sektorju ter z večjo dejavnostjo v sivi ekonomiji, kjer so gospodinjstva iskala ugodnejše možnosti družinskega preživetja.⁶⁵⁹

Prebivalstvo se je zatekalo k neuradni dejavnosti zaradi ohranjanja toka prejemkov oziroma ravni realne porabe, zaradi ohranjanja realne vrednosti premoženja in zaradi izogibanja počasnosti, togosti in neživljenjskosti vrste pravil in omejitev ter neučinkovitosti dela javnih služb. V jugoslovanski sivi ekonomiji so se zlili elementi sive ekonomije iz razvitih kapitalističnih gospodarstev, paralelnega gospodarstva iz socialističnih držav in neformalne dejavnosti iz držav v razvoju. Po mnenju Iva Bičanića se je tudi družbeni sektor za učinkovito poslovanje zaradi prenormiranosti in birokratizacije pogosto zatekal k neuradni dejavnosti. Med razloge za delovanje in širjenje neuradne, prikrita dejavnosti je uvrstil naslednje dejavnike:

Dolgoročni trendi in dosežena raven razvitosti. Jugoslovansko gospodarstvo s svojo strukturo ni zagotavljalo ustrezne ponudbe dobrin in storitev ter zadovoljivega osebnega in družbenega standarda.

Samoupravna paradigma in njeno uveljavljanje. Prikrita dejavnosti so spodbujali nedodelana zasnova jugoslovanske gospodarske ureditve in dogmatski odnos do drugačnih lastninskih in organizacijskih struktur, zapletenost sistema dogovarjanja ter obsežnega sistema normiranja, s katerim je skušala družba podpirati in ščititi zamišljeni družbeni model, in razkorak s potrebami stvarnosti.

Najdaljša in najgloblja kriza jugoslovanskega gospodarstva. Kriza v osemdesetih letih, ki je povzročila padec blaginje in Jugoslovane silila k zatekanju v sivo ekonomijo, je za velik del prebivalstva, zlasti mestnega in delavskega, pomenila obubožanje. Zato so ljudje skušali z dodatnimi zaslužki doseči sprejemljivo raven potrošnje. Nesmotna in nestrokovna ekonomska

659 Glas, Razsežnosti sive ekonomije v Sloveniji (1), str. 617, 618.

politika je z vrsto ukrepov, kot so omejevanje osebnih dohodkov, nesmotrna politika obrestnih mer in tečaja dinarja ter vrsta omejitev gospodarske dejavnosti, spodbudila mnoge prikrite dejavnosti, tudi zaradi občasnega pomanjkanja pomembnih dobrin in storitev.⁶⁶⁰

V Jugoslaviji so se z ocenjevanjem obsega sive ekonomije v osemdesetih letih ukvarjali sociologa Stanka Kukar in Marjan Simončič, ekonomist Miroslav Glas in drugi. Temeljni ugotovitvi Stanke Kukar in Marjana Simončiča sta bili:

(1) Obseg sive ekonomije je bil glede na stopnjo aktivnosti delovno sposobnega prebivalstva v Jugoslaviji sorazmerno velik. Naraščal je od 4,4–6,6 % družbenega proizvoda leta 1961 preko 12,2–18,2 % leta 1971 do 16,6–24,9 % leta 1981.

(2) Obseg sive ekonomije je bil po regijah različen, odvisno od ravni razvitosti. Siva ekonomija je bila tako manj razširjena na Hrvaškem, v Vojvodini in v Sloveniji.⁶⁶¹

Miroslav Glas pa je leta 1988 ocenil razsežnost sive ekonomije in njenih oblik v Sloveniji s pomočjo ankete med zaposlenimi v družbenem sektorju. Anketo je naslovil na vodje kadrovske službe 500 podjetij iz vseh dejavnosti, različnih velikosti, organizacijskih struktur in poslovnih uspešnosti. Ugotovil je, da sta bili značilnosti sive ekonomije velika pestrost dejavnosti in izrazita prilagodljivost prebivalstva v uvajanju novih oblik. Tisti, ki so bili dejavni v sivi ekonomiji, so delali sorazmerno intenzivno in učinkovito. Opravljali so tiste dejavnosti, ki so ustrezale potrebam gospodinjstev. Vrsta dejavnosti se je osredotočala na področja, kjer je v uradnem gospodarstvu primanjkovalo dobrin in storitev in kjer ni bilo izrazite konkurence.

Na področju sive ekonomije so bile za Slovenijo značilne naslednje dejavnosti:

- Gradnja in vzdrževanje stanovanj. Pri gradnji zasebnih hiš, vikendov, opremljanju in vzdrževanju le-teh; pri prenovi in selitvah se je pojavljal *fuš*. Predvsem moški so *fušali* pri

660 Prav tam, str. 619, 620.

661 Prav tam, str. 623.

zidarskih, tesarskih in instalacijskih delih, popravilih in vzdrževanju.

- Popravila gospodinjskih aparatov in avtomobilov. Ker je bil uradni servisni sektor sorazmerno drag, počasen in nezanesljiv, so te dejavnosti pogosto opravljali delavci, zaposleni v družbenih servisnih podjetjih.
- Kmetijska dela. Glede na visoko stopnjo urbaniziranosti v Sloveniji je bil delež delavcev, ki so se ukvarjali s kmetijstvom, presenetljivo visok. Največ so se ukvarjali z vrtnarjenjem, obdelovanjem polj in kmetij ter z živinorejo. Pogosto je bilo nabiranje gozdnih sadežev in zelišč. Izrazito pridobitni dejavnosti pa sta bili nedovoljena sečnja lesa in opravljanje storitev s kmetijskimi stroji.
- Neregistriran prevoz in okoriščanje v trgovinski dejavnosti. Sem se je uvrščalo goljufanje kupcev pri tehtanju, prodajo deficitarnega blaga pod pultom, domačo žganjekuho in prodajo alkoholnih pijač na črno.
- Strokovne, administrativne in intelektualne storitve. Z uveljavljanjem novih načinov življenja in preživljanja prostega časa ter s krizo družbenih dejavnosti so se zaradi primanjkanja majhnih strokovnih in svetovalnih institucij razvile možnosti za sivo ekonomijo na področju storitev v zdravstvu, kulturi in športu. Storitve v zdravstvu so bile omejene le na ozek krog specialistov, medtem ko so bile storitve na področju športne vadbe in inštruiranja množične. Te storitve so se v sivi ekonomiji pojavljale zaradi omejevanja zasebne dejavnosti in premajhne ter neučinkovite mreže institucij, pa tudi zaradi razlik v ceni.
- Pomoč pri gospodinjskih delih. Ta dejavnost, predvsem varovanje otrok in gospodinjska dela, se je razvila pri starejših, upokojenih ženskah.
- Oddajanje sob v podnajem. Pogosto je bilo zaradi velike notranje migracije in nerešenih problemov bivanja dijakov in študentov, pa tudi kot donosna turistična dejavnost v obmorskih letoviščih in zimskošportnih centrih. Ta del

sive ekonomije je bil izrazito negativno sprejet iz socialnih in moralnih razlogov, saj je prikazal neupravičeno bogatenje z oddajanjem dela družbenih stanovanj in izkoriščal stanovanjsko stisko.

- Proizvodnja raznih dobrin v gospodinjstvih, kot so šivanje, pletenje, izdelava predmetov domače ali umetne obrti.
- Dejavnosti s področja nelegalnih in nezakonitih dejavnosti. Izredno razširjena je bila preprodaja konvertibilnih valut. Če je prebivalstvo hotelo ohraniti kupno moč prihrankov ter imeti možnosti potovanja in nakupov v tujini, je bilo v preprodajo ekonomsko prisiljeno. Pravi nacionalni šport sta bila tudi tihotapljenje nekaterih deficitarnih dobrin, kot so kava in tehnični aparati, ter njihova preprodaja. Pri nekaterih dejavnostih je bilo prisotno tudi prejemanje napitnin in plavih kuvert.

Siva ekonomija se je pojavljala tudi na področju nekaterih osebnih storitev, kot sta frizerstvo in kozmetika. Na osnovi omenjene ankete je bil delež aktivnih v sivi ekonomiji pri delavcih v povprečju ocenjen na 43,7 %, pri delavkah pa na 32,6 %. Obseg zaslužkov iz sive ekonomije se je gibal med 23,7 % in 38 % rednih zaslužkov. Prikrita dejavnost je predstavljala nestalen vir zaslužkov, odvisen od gospodarskih razmer in politike državnih organov. Po oceni je približno tretjini gospodinjstev pomenila pomembno izboljšanje življenjske ravni in zato nepogrešljivo sestavino družinskih strategij preživetja.⁶⁶²

Najbolj so bile prizadete strategije preživetja tistih gospodinjstev, ki so bila odvisna izključno od tekočih prejemkov (mlade družine in družine z nizkimi osebnimi dohodki). Te skupine so težje reševale tudi stanovanjsko vprašanje. Kljub naraščanju števila brezposelnih, ki se je gibalo med 2 in 3 %, je bila stopnja socialne varnosti zaposlenih dokaj visoka. V začetku devetdesetih je bilo zagotavljanje sredstev za življenje bolj negotovo, kot je veljalo sredi osemdesetih let.

⁶⁶² Glas, Razsežnosti sive ekonomije v Sloveniji (2), str. 905–910.

Izsledke na osnovi statistike potrjujejo tudi subjektivne ocene ljudi, zbrane z raziskavo Centra za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij leta 1986. Ljudje so menili, da so se v primerjavi z desetletjem poprej njihovi življenjski pogoji v osemdesetih letih poslabšali. Menili so, da so bile možnosti za pridobitev stanovanja in zaposlitve slabše ter da je bilo težje preživljati družino. Morali so biti bolj varčni in gospodarni ter se omejevati pri nakupu opreme, obleke itd. Možnosti izobraževanja in kulturnega življenja so se izboljšale oziroma so ostale približno na enaki ravni.

ODZIVI NA EKONOMSKO IN DRUŽBENO KRIZO V VSAKDANJEM ŽIVLJENJU

Podobno kot ekonomist Miroslav Glas se je tudi sociolog Zdravko Mlinar konec osemdesetih let ukvarjal s fenomenologijo odzivov na ekonomsko in družbeno krizo v vsakdanjem življenju. Na osnovi intervjujev, anket javnega mnenja, neposrednih opazovanj in sekundarnih virov (statistike, dokumentov) je raziskoval odzive na ekonomsko in družbeno krizo v urbanih okoljih, in sicer za področje Ljubljane, Slovenije, pa tudi Jugoslavije. Ugotovil je, da prebivalci urbanih naselij relativno močnejše občutijo padec življenjske ravni kot prebivalci manjših mest in podeželja. Šest javnomnenjskih anket na reprezentativnem vzorcu za Slovenijo je za obdobje 1978–1988 pri splošnem vrednotenju življenjske ravni dokazalo, da se življenjska raven pogosteje poslabša tistim, ki celoten dohodek ustvarijo v nekmetijskih dejavnostih, in tistim brez svoje zemlje. Ankete so tudi izkazovale, da je podeželsko in kmečko prebivalstvo manj podvrženo vplivom gospodarskih tokov in da ima boljše možnosti za uresničitev strategij preživetja.⁶⁶³

Odzive na ekonomsko krizo je Mlinar razdelil v tri tipe: na aktivni, restriktivni in destruktivni odziv. Aktivni odziv na ekonomsko krizo, ki je bil še posebej pogost v mestih, se je pojavil

663 Mlinar, Lokalni odzivi, str. 714.

na področju institucionalno zagotovljenih storitev, kot so otroško varstvo, zdravstvo, socialna varnost in socialne pomoči, izobraževanje, kultura in podobno. Za sloje z nizkimi dohodki so te storitve zaradi previsokih cen postajale nesprejemljive. Zato so se ti preusmerjali k opiranju na lastne sile, samopomoč, samoproizvodnjo, samoservisiranje itd.

Institucije družbenih dejavnosti so v pogojih krize zaradi vse manjših materialnih sredstev zmanjševale kvantiteto in kvaliteto svojih storitev. Prilagajale so se z eksternalizacijo, komercializacijo in racionalizacijo le-teh. S tem so odpirale prostor neformalnim dejavnostim v krajevnih skupnostih. V primeru, da si starši ne glede na subvencionirane stroške niso mogli privoščiti varstva otrok v otroškem vrtcu, so si pomagali z alternativnimi rešitvami, kot so varstvo na domu, izmensko delo matere in očeta ali pomoč sorodnikov, prijateljev in sosedov. Popularen je postajal t. i. babica servis. Razsežnosti krize so vplivale tudi na stanovanjsko gradnjo in angažiranje prebivalcev pri razreševanju svojega stanovanjskega vprašanja. Relativni delež individualno zgrajenih stanovanj se je namreč povečeval. Neuspeh stanovanjske politike, ki je dajala prednost družbeni stanovanjski gradnji, je bil med drugim posledica omejenega vključevanja zainteresiranih občanov. V krizi so vse bolj do izraza prihajala nesorazmerja med vedno manjšimi osebnimi dohodki in vedno večjimi stroški stanovanjske gradnje. Aktivni odziv na te trende se je zato izražal v vedno večjem vložku lastnega dela pri individualnih gradnjah, pri pridobitvi družbenega posojila pa v obvezni finančni soudeležbi kot osnovnem pogoju. Aktualizirale so se tudi stanovanjske zadruga in krepila se je neformalna mreža recipročne menjave dela, storitev in materiala.

Raziskava kvalitete življenja v Ljubljani leta 1984 je denimo pokazala, da si je polovica lastnikov stanovanj in stanovanjskih hiš v Ljubljani pomagala do njih z gradnjo v lastni režiji. Samograditelji, najpogosteje s končano srednjo oziroma poklicno šolo, so bili usposobljeni za sodelovanje v mreži recipročne menjave. Individualnih graditeljev med ljudmi z najvišjo in najnižjo

izobrazbo pa je bilo bolj malo. Za stanovanjsko gradnjo v kriznih razmerah sta bila značilna naraščanje števila adaptacij in rekonstrukcij obstoječih enot ter upadanje novogradenj.⁶⁶⁴

Energetska kriza pa je prinesla različne aktivnosti v zvezi z uporabo cenejših virov ogrevanja, kot so drva in premog. Kriza je spodbudila tudi revitalizacijo stikov prebivalcev s podeželskimi kraji. Iz rodnih krajev so si priskrbeli cenejša drva in mnoge kmetijske proizvode. Najvidnejša oblika dodatnega dela in množičnega angažiranja prebivalcev v stanovanjskem okolju oziroma spontan odziv na vedno slabšo življenjsko raven pa je bilo že omenjeno vrtnarjenje.

Tudi restriktivni odzivi na krizo so bili razširjeni tako na individualni kot na kolektivni ravni. Raziskava slovenskega javnega mnenja iz leta 1988 je pokazala, da je na individualni ravni porabo moralo omejiti 90 % anketiranih gospodinjstev. Skoraj polovica prebivalstva je morala z denarjem zelo varčevati in se omejevati pri nakupu opreme, oblačil in podobno; skoraj 38 % prebivalcev se je na krizo odzivalo z vedno večjo varčnostjo. Dobrih 9 % je bilo takšnih, ki se jim pri porabi ni bilo treba omejevati. Dobri 4 % prebivalcev so se morali omejevati celo pri kupovanju hrane, zato so zase menili, da živijo v revščini. Na področju stanovanjske problematike je v kriznih razmerah porastlo zanimanje za pridobitev manjših stanovanj. Nižji osebni dohodki so najemnike stanovanj/nosilce stanovanjske pravice silili v zamenjavo večjega stanovanja za manjše. Prebivalci z najnižjimi dohodki, upravičenci do solidarnostnih stanovanj, pogosto niso mogli plačevati najemnine. Zato so se pri dejanski porabi stanovanjske površine omejevali z najemanjem podnajemnikov. Iskali so tudi starejša in cenejša stanovanja ter zaprosili za subvencije pri plačevanju najemnine.⁶⁶⁵

Restriktivni odzivi so bili opazni tudi v spremembah prostorske mobilnosti in prostorskega okvira vsakdanjega življenja. Ljudje so se odpovedovali potovanjem, ki niso bila eksistenčnega

664 Prav tam, str. 716–718.

665 Prav tam, str. 719.

pomena. Zmanjševali so tudi razdalje, ki so jih prepotovali. Vozači pa so varčevali z združevanjem v skupine: namesto da bi se vsak vozil s svojim avtom, so se na delo raje vozili po trije ali štirje skupaj. Ob vikendih so ljudje pogosteje ostajali doma. V primeru, da so se odpravili na izlet, so šli raje v bližnjo okolico. Pogosteje so tudi uporabljali javni prevoz, se vozili s kolesom in hodili peš. Še posebej opazen varčevalni ukrep pri družinah z majhnimi otroki je bil, da so si družine pomagale tako, da so izmenjaje jemale otroke zdaj ene zdaj druge družine na izlete, sprehode itd.

V stanovanjskih okoljih je bilo v pogojih energetske in vseplošne krize opaziti prizadevanja za zmanjšanje stroškov ogrevanja. Te so stanovalci racionalizirali z zmanjševanjem števila ogrevanih sob, z zniževanjem temperature v bivalnih prostorih, s skrajševanjem sezone ogrevanja stanovanja. Zaradi bremena stroškov za ogrevanje so se stanovalci zavzemali za ugotavljanje dejanske porabe po posameznih družinah znotraj nediferencirane združbe, npr. v stanovanjskih stavbah.

Potrošniki so postajali pozornejši na cene ob določenem času. Na splošno so kupovali manjše količine. V primeru, da so dobili informacijo o predvidenih podražitvah, so kupovali na zalogo. V primeru bolezni se je dogajalo, da zaposleni, ne glede na to, da jim je pripadalo nadomestilo iz zdravstvenega zavarovanja, tega niso do konca izkoristili, saj so se s skrajševanjem izostanka z dela želeli izogniti odtegljajem od dejanskega dohodka. Tudi pravico za nego družinskega člana so redkeje uveljavljali. Restriktivni odziv se je kazal tudi v upadanju natalitete.⁶⁶⁶

Destruktivni odziv na krizo je bil opazen v vedno večjem pomanjkanju materialnih dobrin. V razpoložljivega dohodka se je večal delež, ki ga je bilo treba izdati za hrano. Poraba kakovostne hrane je nazadovala. Kot alternativni način, kako priti do hrane, so se v kriznih letih pojavile celo kraje poljskih pridelkov z njiv v urbanih naseljih ali v njihovi bližini. Prišlo je tudi do drugih oblik kršenja normativne ureditve in prostorske organizacije

666 Prav tam, str. 719–721.

stanovanjskih okolij, na primer na področju vrtničkarstva. V občini Ljubljana Moste so se nekateri občani denimo pritožili, da vrtničkarji zasedajo družbeno zemljišče in krčijo nezazidane in zelene površine, ki so bile na voljo drugim stanovalcem. Tudi kraje v samopostrežnih trgovinah in v stanovanjskih stavbah so bile pogostejše. S kriznimi razmerami je bilo neposredno povezano tudi kopičenje zalog blaga, za katero ni bila zagotovljena redna dobava oziroma za katero se je pričakovalo podražitev. Omejena ali neredna oskrba z nekaterimi vrstami blaga je bila navadno povezana z nepredvidljivimi ukrepi zvezne vlade glede zunanjetrgovinskega režima, pri katerem je prednost dajala izvozu, da bi zmanjšala dolgove.⁶⁶⁷

667 Mlinar, *Lokalni odzivi*, str. 722.

ZATEGOVANJE PASU V VSAKDANJEM ŽIVLJENJU

Zaradi vsesplošne krize, predvsem dolžniške in plačilno-bilančne, je vlada z različnimi ukrepi, kot so omejevanje uvoza, omejevanje delovanja deviznega trga in administrativno določanje cen, v osemdesetih letih omejevala osebno porabo oziroma vse oblike porabe, odtok denarja v tujino oziroma uvoz surovin za proizvode široke porabe in tovrstnega blaga. Živeti v osemdesetih je pomenilo soočati se s pomanjkanjem najosnovnejših izdelkov vsakdanje rabe, pa tudi z neumnostjo birokratskih ukrepov pri delitvi dobrin, kot so sistem sodi-lihi pri vožnji z avtomobili, bencinski boni in boni za nekatere izdelke. Nakopičene in med seboj prepletajoče se težave so ljudje občutili že na prelomu iz sedemdesetih v osemdeseta leta, in sicer v pomanjkanju naftnih derivatov in nekaterih osnovnih potrošnih dobrin. V okviru dolgoročnega programa ekonomske stabilizacije je jugoslovanska zvezna vlada za uravnovešanje gospodarstva posegla po nepriljubljenem zategovanju pasov. Težak gospodarski položaj je država skušala reševati z različnimi šokantnimi načini. Na trgu so občasno nastopile težave pri preskrbi z oljem, sladkorjem, pralnimi praški, toaletnim papirjem, kavo, bananami itd.

S pomanjkanjem pralnih praškov na trgovinskih policah so se potrošniki soočali že zadnje mesece leta 1979. Detergentska

Vrsta za kurilno olje v Ljubljani leta 1982

(MNZS, foto: Miško Kranjec)

veja je bila kot integralni del kemične industrije na domači trg vezana s 97 % proizvodnje. Deloma ji je tudi zato primanjkovalo deviz za nakup surovin za proizvodnjo pralnih praškov. Ena najpomembnejših kemičnih tovarn, ki je izdelovala kozmetične preparate, šampone, barve in lake za lase, preparate za sončenje, zobne paste, kreme za roke ter pralne praške in čistilna sredstva, je bila tovarna Zlatorog iz Maribora. Po pisanju tednika *7 D* je leto 1980 pričela brez kilograma rezervnega praška.⁶⁶⁸

Porabo električne energije pa je vlada želela zmanjšati z redukcijami električnega toka. V ta namen so gospodinjstvom za nekaj ur izključili električno energijo in po 22. uri prenehali z oddajanjem televizijskega programa. Slovenci so pomanjkanje nekaterih osnovnih življenjskih potrebščin zaradi geografske lege blažili s tedenskimi nakupi čez mejo. Odtekanje denarja oziroma deviz iz države za nakupe v tujini je oblast želela zaječiti oziroma zmanjšati z uvedbo plačevanja depozita za potovanja v tujino. Ta ukrep, ki je omejeval svoboden prehod čez mejo,

668 Mordej, Preveč žehnte za devizne praške, str. 16–17.

je jugoslovanska vlada sprejela sredi oktobra 1982. Določal je, da mora vsak Jugoslovčan za prehod meje položiti brezobrestni bančni depozit v višini 5000 dinarjev za eno leto, za naslednje prehode v istem letu pa še po 2000 dinarjev. Znesek je bil zelo visok, saj je leta 1982 povprečni jugoslovanski mesečni dohodek znašal nekaj več kot 12 000 dinarjev. Hkrati so uvedli prepoved notranjega plačevanja z devizami ter omejitve porabe deviz zasebnih državljanov. Vsota deviz v lasti zasebnikov je znašala okoli 9 milijard dolarjev, ki so jih jugoslovanske banke zvečine zastavile za najemanje tujih posojil ter nove uvozne dajatve. Vpeljava depozita je izzvala hude proteste, še zlasti slovenskega prebivalstva, navajenega na odprto mejo, saj so ga prebivalci razumeli kot omejevanje svobode. Bančni depozit za prestop meje, ki ga je inflacija sicer ublažila, je bil po dveh letih, konec leta 1984, odpravljen.⁶⁶⁹ Kljub jugoslovanskemu omejevanju so obmejne trgovine v Italiji in Avstriji na račun jugoslovanskega načina reševanja krize žele velike dobičke.

Večina ovir, ki so v osemdesetih letih najbolj povzročale prekinjanje proizvodnje in s tem motnje na trgu, je bila odpravljenih z uveljavitvijo majskih ukrepov leta 1988, zlasti z delno sprostitvijo cen in večjo liberalizacijo uvoza ter uveljavitvijo delovanja deviznega trga. Zaradi pričakovani visoke inflacije pa so se leta 1988 na trgu pojavila nova neravnotežja. Spomladi se je povpraševanje po nekaterih trajnejših živilih tako razmahnilo, da so bile potrebne dodatne intervencije iz blagovnih rezerv. Dejavniki neravnotežja in motenj na trgu so bile konec osemdesetih let še vedno cene, ne več kot nizke, temveč relativno visoke.⁶⁷⁰

669 Meier, *Zakaj je razpadla Jugoslavija*, str. 32.

670 Povzeto po: Marinšek, Oskrba z osnovnimi živilskimi proizvodi, str. 35, 36.

**PREMOŽENJE
PREBIVALSTVA
V SOCIALIZMU**

Z vidika življenjske ravni je zanimivo vprašanje premoženja, ki ga sestavljajo vsi predmeti, ki predstavljajo vrednost in jih lahko prodamo. Seveda je pri tem treba poznati okoliščine in tokove oblikovanja premoženja, značilne za socialistično ureditev. Obsežnejše, a nereprezentativne podatke za vso slovensko populacijo o obsegu, strukturi in koncentraciji premoženja iz začetka leta 1981 je zbral ekonomist Miroslav Glas.

Za delavska gospodinjstva, ki jih je preučeval, je ugotovil, da je skupna vrednost njihovega povprečnega premoženja znašala 2,8 skupnih letnih denarnih dohodkov gospodinjstev. Menil je, da je bila ta anketna ocena podcenjena. Ob predpostavki, da so bile ocene kljub temu približno točne, je spoznal, da je bilo oblikovanje premoženja sorazmerno skromno. To je deloma pripisoval dejstvu, da je 61 % anketiranih gospodinjstev stanovalo v družbenih stanovanjih, kar je bilo precej več od povprečja v Sloveniji ali v Jugoslaviji; lastnikov hiš ali stanovanj je bilo med analiziranimi gospodinjstvi le 30,2%. Ker jim ni bilo treba vlagati v reševanje stanovanjskega vprašanja in plačevati ekonomske stanarine, so gospodinjstva prihranjena sredstva usmerjala pretežno v tekočo potrošnjo. Gospodinjstva, ki so stanovala v družbenih stanovanjih, tudi niso imela nadpovprečno vrednih trajnih potrošnih dobrin ali finančnih prihrankov. Delavska gospodinjstva kot najštevilnejša v socialni strukturi slovenske družbe tudi niso imela večjega obsega produktivnih oblik premoženja, saj po njih zaradi zaposlitve v družbenem sektorju ni bilo potrebe. Finančni potencial teh gospodinjstev je bil sorazmerno skromen, pri čemer ga je bilo že leta 1981 več kot 29 % v deviznih vlogah. Ta delež pa se je s trgovanjem na črno do leta 1987 še povečal. Prihranki so se v nestabilnih razmerah do določene mere koncentrirali in ohranjali realno vrednost v devizah. To je pomenilo, da je del gospodinjstev imel finančna sredstva, ki so presežala tekoče potrebe.⁶⁷¹

Z vidiki premoženja (z določitvijo oblik, obsega in virov premoženja) se je ukvarjala tudi Nives Sluga v svoji diplomski

671 Glas, Nekaj misli in ocen, str. 1547–1549.

nalogi *Ocenjevanje premoženja in dohodkov jugoslovanskih družin v najvišjem dohodkovnem in premoženjskem razredu*, objavljeni leta 1987. Čeprav je v raziskavo vključila le 9 gospodinjstev z različno socialno-ekonomsko strukturo, ki so se po tekočem dohodku in premoženju uvrščala v najvišje razrede, pa je Miroslav Glas njena spoznanja povezal s svojimi in na tej osnovi ugotovil, da je bil obseg premoženja v posameznih gospodinjstvih sorazmerno visok. Vsako gospodinjstvo z večjim premoženjem je imelo praviloma družinsko hišo ali večje etažno stanovanje, običajno avtomobil in trajne potrošne dobrine. Druge oblike premoženja pa so se diferencirale glede na gospodarsko dejavnost gospodinjstva. Za delavska gospodinjstva je bilo tako značilno, da so posedovala počitniške hiše, umetnine in dragocenosti, finančne prihranke itd. Gospodinjstva z zasebno obrtjo pa so imela delavnice in stroje. Gospodinjstva, ki so se ukvarjala s kmetijstvom, so si lastila zemljišča, gospodarska poslopja in kmetijske stroje.⁶⁷²

Oblikovanje premoženja je bilo odvisno od začetnega, podedovanega premoženja ter od daril staršev in sorodnikov, zlasti za zadovoljevanje osnovnih eksistenčnih potreb. Pri delavskih gospodinjstvih je dedovanje imelo sicer majhen pomen, a so tudi ta po ugotovitvah Miroslava Glasa v 30% dedovala. Tudi študija Nives Sluga je pokazala, da zveza med dohodkom in premoženjem ni bila posebno izrazita. Glede premožnosti in virov premoženja je Miroslav Glas ugotovil, da med delavci v združenem delu z redkejšimi izjemami ni bilo izrazito premožnih oseb oziroma gospodinjstev. Redno delo v družbenem sektorju samo po sebi ni bilo vir posebno velikega premoženja, čeprav bi gospodinjstva v življenjskem ciklusu s kumuliranjem in učinkovitim vlaganjem skromnih prihrankov v nekaj desetletjih lahko dosegla solidno premoženje. Gospodinjstva z višjimi dohodki so običajno imela večjo tekočo potrošnjo, zato v vrhnjih dohodkovnih razredih ni bilo izrazite nagnjenosti k oblikovanju premoženja. V takratnih sistemskih rešitvah ni bilo pravih

672 Prav tam, str. 1552.

možnosti za produktivne naložbe, prihranki v banki pa so bili povsem nezanesljivi v funkciji ohranjanja realne vrednosti. Temeljni smisel porabe tekočih dohodkov je bil v financiranju ustrezne življenjske ravni, medtem ko so bili prihranki predvsem v funkciji optimizacije potrošnje. Miroslav Glas je ugotavljal, da takratna družba ni razvila pravih ekonomskih možnosti in zato tudi ne nagibov delavskih gospodinjstev za varčevanje in ustvarjanje premoženja, s čimer se je obnašala neracionalno, verjetno predvsem iz ideoloških, neekonomskih razlogov.

Ugotovil je, da so bili ključni viri premoženja pretežno zunaj rednega dela v družbenem sektorju. Mednje so spadali: dediščine oziroma darila v rodbini, pomembne kot začetno premoženje; delo v tujini pri tujih podjetjih, na deloviščih slovenskih podjetij na osnovi meddržavnih pogodb ali v okviru mednarodnih organizacij; opravljanje zasebne kmetijske, obrtne, gostinske ali druge dejavnosti, ki je vodilo v oblikovanje večjega premoženja predvsem zaradi nujnosti stalnega reinvestiranja večjega dela dohodka v proizvodna sredstva; dopolnilno delo, dežurstva, fuš; izjemno ugodni posojilni pogoji, zlasti za dolgoročna (stanovanjska) posojila (razmerje med obrestno mero in inflacijo, dolga odplačilna doba, posojila na polog in na prodajo deviz).⁶⁷³ Za takšne posojilne pogoje je menil, da so bili družbeno nesprejemljiv vir premoženja (bogatenja), saj so pomenila neracionalno, nepotrebno, socialno pa nesprejemljivo prelivanje dela družbenega dohodka v zasebno premoženje. Pri dediščinah in darilih pa je opozarjal na neenakost izhodiščnega položaja med mladimi generacijami. Za delo v tujini in zasebno gospodarsko dejavnost je menil, da sta povsem legitimna vira premoženja, v kolikor ni prišlo do davčne utaje ali privilegijev.

Glede premoženja in njegovega razvojnega kapitala je sklenil, da je prebivalstvo del sredstev imelo v produktivni obliki, predvsem pri gospodinjstvih v kmetijski, obrtniški ali drugi dejavnosti. Ta gospodinjstva so bila zaradi ekonomskih funkcij premoženja izrazito usmerjena v delo, varčevanje in vlaganje ter

673 Prav tam, str. 1554, 1555.

manj v tekočo potrošnjo ali luksuzno, lagodno življenje. Pri delu gospodinjestev, ki so razpolagala z večjimi sredstvi, je Glas ugotovil izrazito usmerjenost v večje naložbe v premoženje. Glede finančnih prihrankov je ugotavljal, da so bili le-ti na začetku osemdesetih let v takratnih gospodarskih okoliščinah pri večjem delu gospodinjestev sorazmerno skromni. Večji del potenciala so gospodinjstva v težnji po ohranjanju dosežene življenjske ravni ob realnem znižanju osebnih dohodkov že izčrpala.

Na osnovi različnih ocen je sklenil, da je bil obseg premoženja v takratnih razmerah pri delavskih gospodinjstvih sorazmerno skromen, prav tako pa tudi njihov potencial za dodatno varčevanje in proizvodne naložbe. Določene skupine prebivalstva so imele akumulirano precejšnje premoženje, ki pa so ga deloma že angažirale za zasebno gospodarsko dejavnost; druga gospodinjstva pa so ga nameravala vložiti v tiste oblike, ki so vplivale na življenjsko raven.⁶⁷⁴

674 Prav tam, str. 1557.

POVZETEK

Življenjska raven slovenskega prebivalstva se je od prvega desetletja po drugi svetovni vojni tako z vidika materialne eksistenčne osnove posameznika in družine kot tudi z vidika družbene blaginje postopoma izboljševala do izteka sedemdesetih let preteklega stoletja. Socialno-ekonomski položaj, tako premožne kot ekonomska in socialna varnost slovenskih gospodinjstev vseh tipov (kmečkih, mešanih in nekmečkih), se je dvigal. Ciljna usmerjenost socialističnega družbenoekonomskega sistema k polni zaposlenosti in stalnosti dela je ljudem omogočila visoko stopnjo socialne varnosti. Iz zaposlitvenega statusa si je prebivalstvo zagotavljalo večji del socialnih pravic in hkrati je iz njega izhajala njihova finančna sposobnost zadovoljiti svoje potrebe oziroma pokriti stroške življenja.

Dinamika zadovoljevanja človekovih potreb z materialnimi in nematerialnimi dobrinami ter storitvami družbenih služb se je odvijala v razmerah samoupravnega socializma, za katerega je bila značilna nestabilnost. Ta se je odražala tudi v glavnih prvinah življenjske ravni tako z vidika materialne kot družbene blaginje. Življenjska raven slovenskega prebivalstva s svojimi elementarnimi sestavinami je do izteka sedemdesetih let z nihanji naraščala, s poglobljanjem vsesplošne krize v državi v osemdesetih letih pa se je začela poslabševati. Do konca sedemdesetih let so z nihanji naraščali osebni dohodki in sta se povečevali tudi kupna moč prebivalstva in osebna potrošnja; izboljševala se je družbena blaginja. V osemdesetih letih pa so se v pogojih vse globlje krize vsi dejavniki oblikovanja življenjske ravni poslabševali.

Nagla jugoslovanska gospodarska rast do začetka sedemdesetih let oz. do leta 1973, v okviru katere se je zgodila preobrazba Slovenije iz agrarne v industrijsko družbo in je Slovenija postala industrijsko razvita republika, je omogočila ljudem določeno stopnjo blagostanja.

Čeprav so prav v sedemdesetih letih osrednja značilnost jugoslovanskega razvoja postale težave s plačilno bilanco in močno zadolževanje v tujini, pa sta kupna moč in življenjska raven slovenskega prebivalstva naraščali in se izboljševali do izteka

sedemdesetih let. Osebni dohodki so naraščali hitreje kot življenjski stroški zlasti v prvih petnajstih letih (1955–1970) opazovanega obdobja. Dohodki so se povečali za trinajstkrat, življenjski stroški pa za 4,4-krat. Do sredine sedemdesetih let so realni osebni dohodki povprečno rastle za 5 % na leto, njihova kupna moč pa se je povečala skoraj za trikrat (2,9-krat). V obdobju 1970–1989 so realni osebni dohodki povprečno rastle le še za 0,5 % na leto; leta 1989 je bila njihova realna vrednost v primerjavi z letom 1970 večja le za okrog 5 %. V osemdesetih letih, v katera je Jugoslavija vstopila v boju s stagflacijo, obremenjena z zunanjim dolgom, nezadovoljivimi izvoznimi rezultati, upadanjem investicij, skupne in splošne porabe, pa je bila realna vrednost osebnih dohodkov v povprečju za 13,6 % pod ravniyo iz sedemdesetih in v povprečju za 10,4 % nad ravniyo iz šestdesetih let. Realna vrednost osebnih dohodkov je v letih 1984 in 1990 padla skoraj na raven, doseženo že v drugi polovici šestdesetih let.

Slovenska gospodinjstva so v vsem obdobju največji delež družinskega proračuna namenjala za nakupe osnovnih življenjskih potrebščin. Delež izdatkov za tovrstne predmete in storitve v razpoložljivem dohodku je sčasoma upadal, a ostajal najpomembnejši. Pri nekaterih tipih gospodinjstev se je zniževal tudi še v letu 1983, čeprav je v primerjavi z letom 1978 pri nekmečkih gospodinjstvih, ki jih je bila takrat večina (79,6 %), prvič po dvajsetletnem upadanju izkazoval porast (za 0,7 %). Življenjska raven nekmečkih gospodinjstev se je z vidika deleža izdatkov za osnovne življenjske potrebščine v strukturi potrošenega dohodka glede na preteklo obdobje po dotakratnem postopnem izboljševanju prvič začela poslabševati, medtem ko se je pri mešanih, še zlasti pa pri kmečkih gospodinjstvih v enakem obdobju glede na preteklo obdobje bistveno izboljšala. Kmečka gospodinjstva so glede na strukturo osebne porabe leta 1983 beležila najnižji delež izdatkov za življenjske potrebščine.⁶⁷⁵ Za nepotrošne izdatke, in sicer za varčevanje, pa so

675 Da ne bi prišlo do izkrivljanja rezultatov, je treba upoštevati dejstvo, da je bilo število kmečkih gospodinjstev, zajetih v petletne ankete v osemdesetih letih, premajhno,

namenila 17 % dohodka. Kar je pomenilo, da so med različnimi socialno-ekonomskimi kategorijami leta 1983 za izdatke, ki so lahko med drugim tudi izraz višje življenjske ravni, največji delež v strukturi potrošenega dohodka namenila kmečka gospodinjstva. Z najvišjimi skupnimi razpoložljivimi in denarnimi viri pa so takrat razpolagala mešana gospodinjstva. Nekmečka gospodinjstva so se po razpoložljivem dohodku skoraj izenačila s kmečkimi. Razpoložljivi dohodek mešanih gospodinjstev, ki jih je bilo takrat 21 %, je presegal dohodek povprečnega slovenskega gospodinjstva, in sicer tako po skupnem razpoložljivem dohodku kot tudi po višini denarnih sredstev. Prevladujoča nekmečka gospodinjstva (79,6 %) pa so tako po razpoložljivem dohodku kot tudi po višini denarnih sredstev padla pod slovensko povprečje. Glede na razpoložljivi dohodek so se približala kmečkim gospodinjstvom; po višini denarnih sredstev pa so bila precej v boljšem položaju kot slednja, saj so bila bližje mešanim gospodinjstvom.

V strukturi izdatkov za košarico življenjskih potrebščin so do izteka sedemdesetih let kot izraz rasti življenjske ravni upadali izdatki za osnovne dobrine in storitve (hrano, obleko in obutev), vendar so še vedno zavzemali največji delež. Naraščal pa je delež izdatkov za kulturo, izobrazbo, razvedrilo. Na račun upadanja deleža izdatkov za košarico življenjskih potrebščin se je v strukturi potrošenega dohodka v enakem obdobju večinoma povečeval delež prihrankov. Od gospodarske reforme sredi šestdesetih let se je povečeval tudi delež za trajne potrošniške dobrine, kot so televizorji, gospodinjiski aparati (pralni stroji, hladilniki, električni štedilniki) in osebni avtomobili.

Struktura porabe potrošenega dohodka gospodinjstev, tako štiričlanskih delavskih družin kot tudi kmečkih, nekmečkih in mešanih gospodinjstev, razkriva, da so ljudje za košarico življenjskih potrebščin tako v šestdesetih kot tudi v osemdesetih letih ob upoštevanju večinske skupine gospodinjstev

da bi rezultate lahko posplošili na vsa tovrstna gospodinjstva. Ti so lahko le kazalniki orientacijskih vrednosti in razvojnih tendenc.

porabili večji delež razpoložljivega dohodka kot v sedemdesetih letih.

Življenjska raven slovenskih gospodinjstev se je v osemdesetih letih pri vseh tipih gospodinjstev poslabševala. S 84,4 % se je delež izdatkov za košarico življenjskih potrebščin v strukturi potrošenega dohodka do leta 1988 glede na leto 1983 povečal za 4,5 %, delež nepotrošnih izdatkov pa se je krčil: gospodinjstva so za 2,4 % manj vlagala v stanovanje in za slab odstotek (0,9 %) so se manj zadolževala, pri čemer ne gre zanemariti vpliva visoke inflacije, ki je manjšala dolgove. Za varčevanje so namenila 0,8 % manj sredstev kot pred petimi leti.

Glede na posamezne socialno-ekonomske kategorije gospodinjstev so najnižji delež izdatkov za življenjske potrebščine tako v sedemdesetih kot osemdesetih letih imela mešana gospodinjstva, a še vedno 7–8 % višjega kot štiričlanska delavska gospodinjstva, kot sestavni del nekmečkih gospodinjstev, med letoma 1970 in 1983. Štiričlanska delavska gospodinjstva so imela glede na delež izdatkov za osnovne življenjske potrebščine v strukturi potrošenega dohodka najvišjo življenjsko raven. Ta podatek velja za obdobje vsaj od leta 1963, ko so začeli poleg podatkov o štiričlanskih delavskih družinah spremljati tudi porabo pri vseh treh tipih gospodinjstev, do leta 1983, ko je bilo zbiranje podatkov o porabi štiričlanskih delavskih družinah opuščeno. Kmečka gospodinjstva, pri katerih je bil delež izdatkov za življenjske potrebščine v strukturi potrošenega dohodka v sedemdesetih letih največji (torej je bila življenjska raven kmečkih gospodinjstev najslabša), so svoj položaj v osemdesetih letih po tem kriteriju izboljšala.

Življenjska raven se je pogosteje slabšala pri tistih gospodinjstvih, ki so celoten dohodek ustvarila v nekmetijskih dejavnostih, in pri tistih brez svoje zemlje. Podeželsko in kmečko prebivalstvo je bilo manj podvrženo vplivom gospodarskih tokov in je imelo boljše možnosti za uresničitev strategij preživetja.

Izdatke za hrano, ki so pomemben kazalnik življenjske ravni in tudi revščine, so v opazovanem obdobju tako slovenska

kot jugoslovanska gospodinjstva zmanjševala vse do izteka sedemdesetih let. S 40,1 %, kolikor je v skupnih izdatkih slovenskih gospodinjstev za življenjske potrebščine znašal delež za hrano v letu 1963, so gospodinjstva le-tega do leta 1978 zmanjšala na 27,6 % oziroma za 12,5 %.

V osemdesetih letih, v okoliščinah poglabljajoče se vseplošne krize, ko je ob zoževanju ponudbe kmetijskih in prehranskih proizvodov naraščala njihova cena in je padala realna vrednost osebnih dohodkov, se je začel v strukturi življenjskih stroškov povečevati delež izdatkov za hrano, medtem ko se je struktura hrane s preusmeritvijo na cenejša živila, bogata predvsem z ogljikovimi hidrati, postopoma poslabševala. Z naraščajočimi izdatki za hrano so gospodinjstva tudi začela zmanjševati porabo nekaterih prehranskih proizvodov. Od 1978 do 1983 so izdatki za prehrano slovenskih gospodinjstev porastli za 3,2%: 1983 je njihov delež v strukturi potrošenega dohodka znašal 30,8% in bil približno enak kot pred desetletjem. Že dosežena življenjska raven ob koncu sedemdesetih let je z vidika izdatkov za hrano leta 1983 padla na raven iz leta 1973.

Med letoma 1963 in 1978, ko so slovenska gospodinjstva izdatke za hrano zmanjševala, potrošnja večine kmetijskih in prehranskih proizvodov pa povečevala, se je z upadanjem deleža manj zdravih prehranskih proizvodov struktura prehrane izboljšala. Z zmanjševanjem porabe žit, moke in pekovskih izdelkov, katerih poraba je v letih 1963–1978 upadla za 14,4%, se je zmanjšal delež ogljikovih hidratov na prebivalca Slovenije. Povečevali pa sta se poraba svežega in predelanega mesa, rib ter svežega in predelanega sadja, s tem pa tudi prehrana, bogata z beljakovinami živalskega in manj rastlinskega izvora, z vitamini in minerali. Prehrana pa kljub izboljšanju tudi ob iztekanju sedemdesetih let zaradi nestabilne domače proizvodnje in omejenih uvoznih možnosti ni bila dovolj pestra.

V osemdesetih letih je poraba prehranskih proizvodov, bogatih z ogljikovimi hidrati, znova začela postopoma naraščati. Po malenkostnem porastu v letu 1983, ko so nadpovprečno porabo

proizvodov iz moke z 230 kg letne porabe (od povprečja je bila večja za 78 %) imela kmečka gospodinjstva, je poraba tovrstnih izdelkov glede na leto 1978 v letu 1988 za skoraj 45 % narastla tudi v povprečju. Največjo porabo teh proizvodov, ki je bila s 170 kg na leto blizu slovenskega povprečja (172,7 kg), so tega leta imela nekmečka gospodinjstva. Tako velik porast izdelkov iz žit in moke oziroma pekovskih izdelkov je odražal zniževanje življenjske ravni z vidika prehrane kot najosnovnejšega elementa preživetja.

Na prehodu iz sedemdesetih v osemdeseta leta je pojmovanje boljšega življenjskega standarda kot razvojnega cilja pri prebivalstvu preseglo zgolj gmotno plat in je vključevalo tudi druge sestavine življenja. Ljudje so začeli verjeti v vrednote, ki odlikujejo zahodni svet, in tudi delati zanje. Mednarodne primerjave so kazale, da je bila v osemdesetih letih Slovenija po nekaterih kazalnikih življenjske ravni kvantitativno blizu povprečju sosednjih držav, npr. po številu zdravnikov, številu bolniških postelj, številu izdanih knjig na 1000 prebivalcev. Po deležu generacije med 20 in 24 leti, vključenem v visokošolski študij, po opremljenosti s telefoni in drugimi dobrinami, po pričakovani življenjski dobi pa sosed ni dohajala.

Na trgu blaga široke porabe je imela Slovenija v kriznih osemdesetih letih kolikor toliko ugodno konjunkturo. Dohodek za osebno porabo prebivalstva se je res krčil, a so tisti s privarčevanimi sredstvi padec kompenzirali iz prihrankov; na splošno so ljudje manj varčevali, zaradi neugodne kreditno-monetarne politike in restriktivne politike potrošniških posojil le-teh niso jemali, povečevali pa so se tudi različni socialni prejemki. Najbolj so bila prizadeta gospodinjstva, ki so bila odvisna izključno od tekočih prejemkov (mlade družine in družine z nizkimi osebnimi dohodki). Tudi stanovanjsko vprašanje so te skupine ob sicer ves čas naraščajočem stanovanjskem standardu težje reševale. Statistično gledano je število stanovanj na začetku osemdesetih let skoraj ustrezalo številu gospodinjstev oziroma ga je presegalo, povprečna površina stanovanja je merila okrog 66 m² in na osebo je prišlo povprečno 21,6 m².

Kupna moč za nakup trajnih potrošnih dobrin, stanovanjske opreme in gospodinjskih aparatov se je tako kot pri živilih ter obleki in obutvi znatno povečala v šestdesetih letih – takrat so se slovenska gospodinjstva tudi začela množično opremljati z njimi (zlasti 1966–1970). Za nakup nekaterih dobrin, npr. kavča in likalnika, se je kupna moč povečevala še do leta 1980, medtem ko je pri nekaterih drugih predmetih in skupinah predmetov, npr. spalnic in električnih štedilnikov, doseženo raven iz leta 1970 do preloma desetletja le zadržala. Ne glede na to so bila konec osemdesetih let z belo tehniko in televizijskimi sprejemniki (63,7 % z barvnimi, 34,3 % s črno-belimi) opremljena skoraj vsa gospodinjstva. Dobrih 66 % gospodinjstev je imelo tudi osebni avto. Dobro opremljena gospodinjstva je bilo konec osemdesetih let skoraj v enakih razmerjih moč najti tako v urbanih središčih kot na podeželju, le da so bila slabo opremljena gospodinjstva pogostejša na podeželju.

Opremljenost gospodinjstev s trajnimi potrošnimi dobrinami se je v povprečju povečevala s porastom finančnih zmoglosti, odvisna pa je bila tudi od ponudbe na trgu. V strukturi industrijske proizvodnje je proizvodnja blaga široke potrošnje, tako predmetov hitrejše in trajne porabe kot izdelkov živilske industrije, pomembnejše mesto začela pridobivati po letu 1956. Delež proizvodnje blaga široke potrošnje je do leta 1974 v skupni industrijski proizvodnji poskočil na 40,2 %. Do izteka sedemdesetih let je naraščal tudi trgovinski promet. V osemdesetih letih pa sta zaradi vsesplošne krize in ukrepov za izhod iz nje tako proizvodnja kot trgovina pešali. Ker je ponudba blaga v domačih trgovinah v obdobju socializma ostajala skromnejša kot v sosednjih kapitalističnih državah Italiji in Avstriji, je nakupovanje blaga, ki ga je v Sloveniji primanjkovalo ali pa je bilo čez mejo privlačnejše in cenejše, v sosednjih državah postalo in ostalo fenomen.

V obravnavanem času se je izboljšala tudi dostopnost za blaginjo pomembnih dobrin in storitev, torej t.i. socialna infrastruktura. Po letu 1980 so se v razmerah splošne krize

sredstva za družbene dejavnosti začela zmanjševati. Na področju zdravstvenega varstva je izredno pridobitev pomenil zakon o zdravstvenem zavarovanju iz leta 1970, po katerem je bilo v zdravstveno zavarovanje in obvezne oblike zdravstvenega varstva vključeno vse prebivalstvo. Pomembno je bilo tudi, da je zakon sredstva in upravljanje zdravstvenega zavarovanja ter varstva ločil od drugih vej socialnega zavarovanja. Največ pravic, ki so izhajale iz obveznega socialnega in zdravstvenega zavarovanja, je prebivalstvo uživalo v sedemdesetih letih. Po odpravi socialistične družbene ureditve konec osemdesetih let je v vseh vrstah zavarovanja prišlo do sprememb, obseg pravic iz obveznega zavarovanja se je začel krčiti oziroma je postal dostopen z dodatnimi oblikami zavarovanja.

Del socialne varnosti je predstavljalo tudi pokojninsko in invalidsko zavarovanje. Pravica do starostne in družinske pokojnine je bila z uvedbo obveznega starostnega zavarovanja kmetov leta 1972 zagotovljena tudi kmečkim zavarovancem. Z začetkom leta 1984 je bilo uvedeno obvezno pokojninsko in invalidsko zavarovanje vseh kmetov in članov njihovih gospodinjstev, če jim je kmetijska dejavnost predstavljala edini in glavni poklic.

Za Jugoslavijo in Slovenijo je bilo od šestdesetih let dalje značilno dolgoročno upadanje gospodarske rasti. Pojavila se je inflacija, ki pa ni bila klasična. Šlo je za splošno stagniranje oziroma za krizo, ne le gospodarsko, temveč za kratko-, srednje- in dolgoročno; krizo v gospodarskih procesih in krizo v razvoju produkcijskih in družbenih donosov. Kratkoročni cikli upadanja gospodarskega delovanja v Jugoslaviji in v Sloveniji so bili po eni strani podobni tistim v sodobnem kapitalističnem tržnem gospodarstvu, po drugi strani pa so bili svojevrstno jugoslovanski.

Glede položaja Slovenije v mednarodnem prostoru je bilo s količinsko primerjavo osebne potrošnje in njenih sestavnih delov na prebivalca za leto 1980 v Sloveniji, Jugoslaviji in Avstriji ugotovljeno, da so prebivalci Slovenije in Jugoslavije v povprečju

trošili manj kot prebivalci Avstrije. V Sloveniji pa smo v povprečju potrošili več kot v Jugoslaviji. Relativni delež vsake od skupin osebne potrošnje v Sloveniji se je pri nekaterih skupinah bolj približal avstrijskemu, druge jugoslovanskemu, v večini primerov pa se je nahajal med njima. Največja razlika je bila pri skupini *hrana, pijača, tobak*, ki je bila v Jugoslaviji najmočnejše zastopana. Glede na Avstrijo naj bi v Sloveniji in Jugoslaviji relativno več koristili zdravstvenih storitev in storitev izobraževanja.

Mednarodna primerjava izbranih kazalnikov Slovenije in Jugoslavije z avstrijskimi, italijanskimi in madžarskimi za posamezna področja ekonomskega in socialnega razvoja iz leta 1989 je pokazala, da se je Slovenija vedno bolj oddaljevala tako od zahodnih sosed in Evrope kot tudi od ostalih delov Jugoslavije. Upočasnitev gospodarske rasti je bistveno vplivala na povečanje časovne dimenzije neenakosti v jugoslovanskih razmerah, torej na razlike med Slovenijo in ostalimi jugoslovanskimi republikami. Povečanje neenakosti med družbenim proizvodom Slovenije in preostale Jugoslavije zaradi zaostajanja slednje je pomenilo, da se je časovna distanca povečala od okoli 8 na okoli 20 let. Do podobnega zaključka glede gospodarskega položaja Slovenije v širšem evropskem prostoru je s pomočjo retrospektivne ekonometrije prišel tudi dr. Žarko Lazarević. V zadnji četrtini dvajsetega stoletja se je Slovenija razvojno vztrajno oddaljevala od jugoslovanskega in vzhodnoevropskega prostora, hkrati pa zaostajala za zahodnoevropskimi trendi in dosežki.

Priloga 1: Proizvodnja nekaterih izdelkov široke potrošnje v absolutnih vrednostih in indeksih 1955–1990, indeks 1955 = 100

Merska enota	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1960/ 1955	1970/ 1955	1975/ 1955	1980/ 1955	1985/ 1955	1990/ 1955
Elektrogospodarstvo														
Električna energija skupaj milijon kWh	1556	2655	3590	4870	6567	7942	12 205	12 398	170,63	230,72	312,98	422,04	510,41	784,38
Pridobivanje premoga														
Rjav premog 1000 ton	2274	2646	2510	2526	1976	1534	2051	1372	116,36	110,38	111,08	67,46	90,19	60,33
Pridobivanje nafte in zemeljskega plina														
Surova nafta ton	43 549	15 780	17 845	8159	4184	3430	2564	2545	36,24	113,09	45,72	51,28	81,98	74,75
Zemeljski plin 1000 m ³	17 500	14 347	18 540	6971	5968	8488	7259	24 036	81,98	105,94	39,83	34,10	48,50	41,48
Proizvodnja naftnih derivatov														
Kurilno olje 1000 ton	-	-	24	141	214	302	185	116		587,50	891,67	1258,33	770,83	483,33
Pridobivanje nekovinskih rudnin														
Morska sol ton	11 485	11 297	3220	3200	1183	5700	10 500	3500	98,36	28,04	27,86	10,30	49,63	91,42
Predelava nekovinskih rudnin														
Gospodinjstva keramika ton	1207	1702	2080	1318	2128	3781	2931	2709	141,01	172,33	109,20	176,30	313,26	242,83
Votlo steklo (vklj. embalažno) ton	6172	8722	11 629	23 087	21 081	30 190	33 135	24 705	141,32	188,42	374,06	341,56	489,14	536,86
Predelava kovin														
Železne, pločevinaste in druge kovinske konstrukcije, transporterji in dvigala ton	13 069	11 389	24 436	42 124	48 345	70 644	51 266	41 731	87,15	186,98	322,32	369,92	540,55	392,27
														319,31

Merska enota	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1960/1955	1965/1955	1970/1955	1975/1955	1980/1955	1985/1955	1990/1955
	Kovinsko pohištvo	1477	2522	3061	7129	11545	19065	16958	23185	170,75	207,24	482,67	781,65	1290,79	1148,14
Peči, štedilniki, deli	2543	3391	9616	14395	15324	11095	7363	1672	133,35	378,14	566,06	602,60	436,30	289,54	65,75
Posoda iz jeklene pločevine	4322	7242	10132	8088	5894	5675	7072	6111	167,56	234,43	187,14	136,37	131,30	163,63	141,39
Aluminijasta posoda	63	36	7	85	58	112	105	44	57,14	11,11	134,92	92,06	177,78	166,67	69,84
Kovinska embalaža	3330	10300	19283	25935	27294	21087	15175	21610	309,31	579,07	778,83	819,64	633,24	455,71	648,95
Strojgradnja															
Kmetijski stroji in orodje	4447	4083	4429	7771	22323	33383	46207	14538	91,81	99,60	174,75	501,98	750,69	1039,06	326,92
Proizvodnja prometnih sredstev															
Tovornjaki	1781	2429	3596	6213	7113	1552	4100	1568	136,38	201,91	348,85	399,38	87,14	230,21	88,04
Avtobusi	205	348	1508	2061	2868	2420	2796	2068	169,76	735,61	1005,37	1399,02	1180,49	1363,90	1008,78
Motocikli	23	34556	41735	81976	70166	71027	75341	57537	120,77	237,23	203,05	205,54	218,03	166,50	
Kolesa	11	56	119	201	151	227	284	237	509,09	1081,82	1827,27	1372,73	2063,64	2581,82	2154,55
Proizvodnja električnih strojev, aparatov															
Radjski sprejemniki	23491	48156	84980	78145	65372	37418	29880	-	205,00	361,76	332,66	278,29	159,29	127,20	
Telefonski aparati	50	36	62	128	189	307	286	108	72,00	124,00	256,00	378,00	614,00	572,00	216,00
Hladilniki	1000	kosov	-	23	41	184	541	635	877	844	178,26	800	2352,17	2760,87	3813,04
Stroji za pranje in sušenje perila	1000	kosov	4k	4	18	195	294	315	334	313	450	4875	7350	7875	8350
Predelava kemičnih izdelkov															
Mila in detergenci	5681	8882	9544	17331	26435	28049	29688	43660	156,35	168,00	305,07	465,32	106,11	7294,35	165,16

Merska enota	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1960/1955	1970/1955	1980/1955	1990/1955
Izdelki iz plastičnih snovi za splošno porabo	–	407	1149	2248	6967	14756	24922	10475	282,31	552,33	3625,55	2573,71
Proizvodnja gradbenega materiala												
1 000 000 kosov NF	119	215	273	343	438	495	350	310	180,67	229,41	415,97	260,50
Proizvodnja končnih lesenih izdelkov												
Sobno in kuhinjsko pohištvo (gamitura) (po l. 1960)/stanovanjsko pohištvo(d.o.l. 1970)	20 379	33 718	61 859	81 067	3 331 625	2 181 885	1 323 182	165,45	303,54	397,80	65,49	39,72
Oblazinjeno pohištvo kosov					905 684	666 570	428 492				73,60	47,31
Neoblazinjeno pohištvo kosov					2 520 702	2 908 755	2 116 760				115,39	83,98
Pisarniško in šolsko pohištvo 1000 kosov	59k	102	128	162	242	430	279	150	125,49	158,82	421,57	147,06
Proizvodnja in predelava papirja												
Papir, ves 1000 ton	34	75	115	135	159	329	327	326	220,59	338,24	967,65	958,82
Proizvodnja preje in tkanin												
Preja, vsa efektivnih ton	19 915	25 130	31 874	32 017	33 122	38 518	44 615	30 329	126,19	160,05	193,41	152,29
Bombažna preja efektivnih ton	17 505	21 499	22 719	23 655	23 244	24 101	28 966	20 899	122,82	129,79	132,78	119,39
Volnena preja efektivnih ton	1204	2 482	48 96	4547	6730	9829	9289	7386	206,15	406,64	816,36	771,51
Konopljina preja efektivnih ton	754	826	1182	1035	491	231	271	176	109,55	156,76	30,64	23,34
Jutina preja efektivnih ton	–			1833	1904	1999	1999	510			103,87	109,06

Merska enota	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1960/1955	1965/1955	1970/1955	1975/1955	1980/1955	1985/1955	1990/1955
Proizvodnja končnih tekstilnih izdelkov															
Nogavice	4351	5593	13.207	18.469	49.014	36.502	44.576	29.139	128,55	303,54	424,48	1126,50	838,93	1024,50	669,71
Konfekcija perila	6995	9610	18.664	23.685	24.228	22.142	14.121	11.459	137,38	266,82	338,60	346,36	316,54	201,87	163,82
Konfekcija oblek	681	747	2908	7129	13.054	24.690	32.175	34.918	109,69	427,02	1046,84	1916,89	3625,55	4724,67	5127,46
Trikotža	1115	1676	2255	2443	2921	3704	3636	2584	150,31	202,24	219,10	261,97	332,20	326,10	231,75
Proizvodnja obutve in galanterije															
Obutve, vsa	1417	3490	5137	5776	9405	12.720	14.599	11.042	246,29	362,53	407,62	663,73	897,67	1030,28	779,25
Navadna obutve	929	2536	3706	4505	6044	5276	4961	4386	272,98	398,92	484,93	650,59	567,92	534,02	472,12
Proizvodnja živilskih proizvodov															
Testenine	6072	8377	10.952	11.381	12.104	11.744	13.523	12.998	137,96	180,37	187,43	199,34	193,41	222,71	214,06
Konzerve vrtnin	1264	1849	1253	3469	11.164	5177	2583	3470	146,28	99,13	274,45	883,23	409,57	204,35	274,53
Sadne predelave	6538	8510	9097	9831	8465	3797	6210	2748	130,16	139,14	150,37	129,47	58,08	94,98	42,03
Klobase	2330	3048	4998	9316	16.580	26.907	30.258	37.049	130,82	214,51	399,83	711,59	1154,81	1298,63	1590,09
Mesne konzerve	1355	471	1330	1096	1908	3560	4578	5947	34,76	98,15	80,89	140,81	262,73	337,86	438,89
Ribje konzerve	379	3103	6982	4580	7047	5103	5466	4350	818,73	1842,22	1208,44	1859,37	1346,44	1442,22	1147,76
Mleko v prahu	2260	643	1345	1808	3319	4684	4552	5076	28,45	59,51	80,00	146,86	207,26	201,42	224,60
Jedilno olje	7267	13.066	18.221	21.013	30.227	52.207	52.207	36.262	179,80	250,74	289,16	415,95	718,41	499,00	
Bonboni in kakovavi izdelki	1395	2925	3611	4789	9240	10.019	15.467	14.670	209,68	258,85	343,30	662,37	718,21	1108,75	1051,61
Kvas	1493	1944	2042	3088	4729	6731	6340	4864	130,21	136,77	206,83	316,74	450,84	424,65	325,79
Škrob	622	3118	683	1334	1964	823	354	984	501,29	109,81	214,47	315,76	132,32	56,91	158,20

Merska enota	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1960/ 1955	1970/ 1955	1975/ 1955	1980/ 1955	1985/ 1955	1990/ 1955		
	ton	1627	1839	1662	1025	942	1075	532	417	113,03	102,15	63,00	57,90	66,07	32,70	25,63
ton	698	1410	1410	2284	2727	3489	4791	2555	202,01	327,22	390,69	499,86	686,39	366,05		
Proizvodnja pijač																
Pivo in hmeljni napitki	1000 hl	90	243	475	970	1223	1667	1886	2456	270,00	527,78	1077,78	1358,89	1852,22	2095,56	2728,89
Umetne brezalkoholne pijače	1000 hl	10	35	65	162	947	1004	446	1090	350,00	650,00	1620,00	9470,00	10040,00	4460,00	10900,00
Proizvodnja in predelava tobaka																
Cigarete	1 000 000 kosov	1901	1964	2363	5002	6718	7763	7195	5179	103,31	124,30	263,12	353,39	408,36	378,49	277,44

Priloga 2: Število prodajal po posameznih vrstah v absolutnih številkah in indeksih 1955–1990; indeks 1955 = 100

Število prodajal 1955–1990	absolutne vrednosti 1955–1990										indeks v obdobju 1955–1990, izhodnično leto = 1955 (100)									
	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990					
Skupaj	4706	5006	5386	6272	6646	6589	6460	6638	106,37	114,45	133,28	141,22	140,01	137,27	141,05					
Trgovina z živilji	1579	1695	1619	1739	1496	1975	1903	1839	107,35	102,53	110,13	94,74	125,08	120,52	116,47					
Trgovina z neživili	1086	1138	1391	1747	2192	2305	2383	2398	104,79	128,08	160,87	201,84	212,25	219,43	220,81					
Tkanine in konfekcija	158	155	272	251	282	408	462	509	98,10	172,15	158,86	178,48	258,23	292,41	322,15					
Obutev, usnje, guma in plastika	155	169	198	218	258	267	277	282	109,03	127,74	140,65	166,45	172,26	178,71	181,94					
Kovinsko in e. blago				332	378	195	221	222				113,86	58,73	66,57	66,87					
Kurivo in gradbeni material	40	35	38	36	47	61	82	89	87,50	95,00	90,00	117,50	152,50	205,00	222,50					
Polišstvo	12	25	24	34	45	50	46	41	208,33	200,00	283,33	375,00	416,67	383,33	341,67					
Keramika, steklo in porcelan						5	7	9												
Barve, laki in kemikalije						13	14	24												
Knjige in pisarniški material	66	91	108	117	131	126	119	137,88	163,64	177,27	198,48	190,91	180,30							
Motorna vozila, deli in pribor						107	97	103												
Naftni derivati	42	79	179	264	307	317	332	188,10	426,19	628,57	730,95	754,76	790,48							
Tobak in drugo neživilsko blago	285/376	293/329	317/165	589	801	761	734	668												
Trgovina z mešanim blagom	1933	2010	2178	2653	2832	2179	2034	2263	103,98	112,67	137,25	146,51	112,73	105,23	117,07					
Veleblagovnice		5	8	15	33	53	60	55	160,00	300,00	660,00	1.060,00	1.200,00	1.100,00	1.100,00					
Druge trgovine z mešanim blagom	1933	2005	2170	2638	2799	2126	1974	2208	103,72	112,26	136,47	144,80	109,98	102,12	114,23					
Komisijške trgovine	22	15	14	10	4	1			68,18	63,64	45,45	18,18	4,55							
Lekarne	86	106	105	123	122	129	140	138	123,26	122,09	143,02	141,86	150,00	162,79	160,47					

SUMMARY

»WHAT'S THE STANDARD COMING TO?«

**Standard of Living
and Socialism**

The standard of living in the Slovenian population gradually improved from the first decade after the World War II until the end of the 1970s, both in terms of material livelihood of an individual and families and social welfare. The socio-economic status, financial situation and the economic and social security of a Slovenian household, regardless of its type (i.e. agricultural, mixed and non-agricultural) were getting better. The tendency of the socialist socio-economic system towards a full employment and continuity of work provided people with a high degree of social security. The employment status allowed the population to enjoy more social rights and, at the same time, provided the financial ability to meet their needs, i.e. to cover their living expenses.

The dynamics of meeting human needs with both tangible and non-tangible commodities and services from social companies were developed during a self-regulatory socialism, which was known for its instability. This instability was also reflected in the main elements of the living standard both from the perspective of the material and social well-being. The standard of living in the Slovenian population, including the main elementary components, was increasing until the end of 1970s, give and take some fluctuations, but started to deteriorate with the deepening of the overall crisis that consumed the country in the 1980s. Until the 1980s, the personal income and purchasing power of the population kept growing, with occasional fluctuations, and the social well-being was also increasing. However, due to the deepening of the crisis, all elements in the living standard started to deteriorate.

The rapid economic growth in Yugoslavia since the early 1970s (1973), where the transformation of Slovenia from the agrarian to industrial society took place and under which Slovenia became an industrially developed republic, provided the population with a certain degree of prosperity.

Although the main characteristic of Yugoslavian development in the 1970s were issues concerning the balance of

payments and an increased level of foreign debt, the purchasing power and standard of living in the Slovenian population kept growing and improving until the end of the 1970s. In comparison to the living expenses, the personal income increased faster particularly over the first fifteen years (1955–1970) of the studied period. The personal income increased thirteen times and the living expenses grew 4.4 times. Until the mid-1970s, the real personal income on average grew by 5% per annum and, by that time, the purchasing power increased by almost three times (2.9 times). From 1970 to 1989, the real personal income grew on average by only 0,5% per annum; in 1989, the real value of personal income compared to 1970 increased approximately by only 5%. In the 1980s, a decade which Yugoslavia entered while fighting stagflation and being burdened by foreign debt, unsatisfactory export results, a decline in investments and in joint and general consumption, the real value of personal income was, on average, 13.6% below the level recorded in the 1970s and, on average, 10.4% above the level recorded in the 1960s. The real value of personal income was, in 1984, and also later in 1990, close to the level achieved in the second half of the 1960s.

During the studied period, the Slovenian households dedicated the largest share of their family budgets to the purchase of basic life necessities, i.e. personal consumption objects and services. Although the share of expenditure for these items and services in the total available funds eventually declined, it remained the most important factor. The costs of living share in funds spent by some types of Slovenian households declined further in 1983, while the share of consumer expenditures in comparison to the situation from 1978 in the non-agricultural households, which were in majority in 1983 (79,6%), showed an increase (0.7%) in 1983 for the first time after the twenty years of decline.

In the 1978–1983 period, substantial changes occurred in the structure of personal consumption in households; compared to the previous period, the standard of living in non-agricultural

households in terms of funds dedicated to consumption expenditures started to deteriorate for the first time after a period of gradual improvement, while the standard of living in mixed and, to a greater extent, agricultural households in the same period started to improve significantly in comparison to the previous period. In relation to the structure of personal consumption among the socio-economic households in 1983, the agricultural households recorded the lowest share of consumption expenditures. In 1983, the agricultural households dedicated most of their funds to non-consumption expenditures, having been focused on savings (nearly 17%), which is normally the result of a rise in the living standard.

This meant that of all the socio-economic categories in 1983, the agricultural households were the ones that dedicated the highest share in the structure of consumption expenditures to the purposes that can also signify a higher living standard. At the time, the mixed households had the highest level of total disposable income and funds at their disposal. In terms of disposable income, the non-agricultural households became almost equal to the agricultural ones. The disposable income of the mixed households, which represented 21 % of households at the time, exceeded the income of the average Slovenian household in terms of total disposable income as well as the amount of funds. The most numerous non-agricultural households (79.6 %), however, slipped below the Slovenian average in terms of disposable income as well as the amount of funds. In view of disposable income, they were now more like the agricultural households; while in terms of funds they were in a much better position, as they were closer to the mixed households.

By the end of the 1970s, the expenditures for basic goods and services, e.g. food, clothing and footwear, still held the largest share in the structure of consumption expenditures, but started to decrease as a result of the increased living standard. As a manifestation of the increased living standard, the share dedicated to culture, education and entertainment (books,

stationery and schooling material, tickets for various events, newspapers and magazines, entertainment items) was also growing. At the expense of a decrease in the consumption expenditures, the share of non-consumption expenditures, i.e. savings, was growing as a result of the increased living standard. Since the economic reforms in the mid sixties the share of durable consumer goods had been growing. This means there was a great interest and consumption in high standard industrial products such as television sets, home appliances (washing machines, refrigerators, electric stoves) and cars.

Based on the dynamic quantitative analysis of statistical data on the structure of household consumption in working-class families of four, as well as in agricultural, non-agricultural and mixed households, it is evident that, considering the majority group of households, in the 1960s and 1980s people spent larger proportions of available funds on the consumer basket than in the 1970s.

The living standard in Slovenian households of all types deteriorated in the 1980s. With 84.4% of funds spent, the share of the consumer basket in 1988 grew in all types of households compared to the situation from 1983. In the structure of personal consumption, the consumption expenditures, i.e. expenditures dedicated to basic life necessities, when compared to data for 1983, increased on average by 4.5% in 1988 for all types of households, while the share of non-consumption expenditures shrunk, i.e. households invested 2.4% less into housing and got 0.9% less times into debt, but one should not neglect the impact of high inflation, which reduced the debts; households dedicated 0.8% less funds to savings than five years before.

With regard to socio-economic categories in households, in the 1970s and the 1980s, mixed households dedicated the smallest portion of funds to life necessities but that was still 7–8% more than in working-class households of four as an integral part of non-agricultural households in the period from 1970 to 1983. In relation to the share of funds spent on basic life

necessities, the working-class households of four had the highest living standard at least in the period from 1963, when the data on consumption, in addition to the data on working-class households of four, was also monitored for all three main household types, and up until 1983, when the collection of data about the consumption of working-class families of four was abandoned. The agricultural households with their highest share of funds spent on life necessities in the 1970s (which indicates that the living standard was the lowest in agricultural households) improved their position in the 1980s.

The living standard proportionately more often deteriorated for those households that generated their total income from non-agricultural activities and did not have their own land. The rural and farming population was less subjected to various influences and had a better chance of implementing survival strategies.

In the structure of consumer expenditures, the diet was, through the whole period, an important indicator of changes in the living standard. Slovenian households had decreased the share of funds spent on food and simultaneously increased the share spent on other goods by the end of the 1970s (by 1978, Slovenian households had reduced the share of funds spent on food, which dropped from 40.1% in 1963 to 27.6% and 12.5% respectively).

In the 1980s, when, due to the slowdown and stagnation in the quantity of some agricultural products, the offer on the domestic market shrunk, which considerably increased the prices, the households reduced the real personal income and simultaneously the consumption (quantity) of agricultural and food products. Compared to data for 1978, the food expenses in Slovenian households increased in 1983 by 3.2%, to the share of 30.8%, and had a similar share in spent funds as a decade earlier. In terms of food or consumer expenditures spent on food, the living standard achieved by the end of the 1970s dropped in 1983 to the level of 1973.

During the years when the consumption expenditures dedicated for food in the Slovenian households decreased (1963–1978), the consumption in most groups of agricultural and food products increased in terms of quantity; with a decrease in the share of less healthy food products, the structure and quality of food improved. By 1978, if compared to the situation from 1963, the consumption of fresh and processed meat and fish, and fresh and processed fruits per member of the Slovenian household increased, while the consumption of cereals, flour and bakery products decreased. By 1978, the consumption of the latter three food types decreased by 14.4% in relation to data for 1963.

In the 1980s, the use of such food products gradually started to increase again. In 1983, the consumption of such products on average showed a slight increase; an increase in the consumption of products made from flour was, in the same year, distinctive in agricultural households (it deviated from the average consumption in agricultural households by 78%). In 1988, the consumption of such products on average increased significantly, i.e. by almost 45% compared to 1978. The highest consumption of such products was recorded in the non-farm households, where it came close to the Slovenian average, i.e. 172.7 kg, with the annual consumption of 170 kg. The large increase in cereal, flour and bakery products reflected a decrease in the living standard in terms of food as the most basic element of survival.

At the turn from the 1970s to 1980s, the perception of a better living standard as a development objective in the population reached beyond the mere material possessions and included other elements of life. In the 1980s, there was a mental shift in the population and people started to believe in and work for the values of the Western world. International comparisons showed that, in the 1980s, according to some indicators of the living standard, such as the number of physicians, number of hospital beds, number of books per 1000 residents,

Slovenia came quantitatively close to the average of the neighbouring countries, but also not according to the number of people aged from 20 to 24 who were enrolled in higher education study programmes, number of telephones and other goods, life expectancy etc.

In the market of consumer goods, Slovenia had a reasonably favourable conjuncture during the critical period of the 1980s. Funds dedicated to personal consumption in the population shrunk substantially, but those who had saved money compensated the drop from those savings; in general, people were saving less and were not taking out loans due to an unfavourable credit and monetary policy and restrictive policy in consumer loans, and there was also an increase in using various social benefits. The situation mostly affected those households which depended exclusively on their current incomes, i.e. young families and families with low incomes. These households also had difficulties in resolving the housing issue, even though the housing standard was on the rise. Statistically speaking, the number of housing units in the early 1980s almost equalled or exceeded the number of households, with the average size per unit being approximately 66 m², which was 21.6 m² per person.

The purchasing power in buying consumer goods, household equipment and household appliances, which found their way into the Slovenian households in the 1960s, was the same as the purchasing power in food, clothing and footwear, having had significantly increased in the 1960s; in certain goods, e.g. a couch and an iron, the purchasing power kept increasing until 1980, while the purchase in some other items or groups of items, e.g. bedroom furniture and electric stoves, up to the turn of the decade remained at the same level as in 1970. Especially in the 1966–1970 period, the Slovenian households most widely equipped themselves with modern household appliances and furniture. At the end of the 1980s, almost all households were equipped with household appliances like stoves (electric, gas or combined), refrigerators, washing machines etc. Furthermore,

almost every household had either a colour or black-and-white television set (63.7% had a colour, and 34.3% had a black-and-white television set). More than 66% of households each had a car. In the late 1980s, well-equipped households could be found to the almost equal proportion in both urban centres and rural areas, while poorly equipped households were more often found in rural areas.

The furnishing of households with durable consumer goods on average increased with the increase of financial capabilities, but it depended upon the offer on the market. In line with the new guidelines, the economic production of consumer goods, such as items of a faster and durable consumption and food industry products, acquired a more significant position after 1956. The share of wide-range consumer goods production increased by 1974, amounting to 40.2% in the total industry production at the time. Commercial traffic share also kept growing until the end of the 1970s. Because of the overall crisis and measures taken to overcome it, the production and trade started to weaken and decreased from the early 1980s onwards. As the supply of goods in stores remained more scarce than in the neighbouring capitalist countries of Italy and Austria, the purchase of goods across the border, which were lacking in Slovenia or were more attractive and cheaper abroad, became a distinctive phenomenon.

In this period, there was also an improvement in the accessibility and development of goods and services that were important for the welfare, i.e. what was called the social infrastructure. Funds for social activities in the total consumption began to deteriorate after 1980, during the overall crisis. In the area of health care, the Health Insurance Act from 1970s presented an extremely important acquisition. Under the new act, the entire population was included in the health insurance and mandatory forms of health care. It was also important that the act separated the means and management of health care and insurance from other fields of social insurance. People had the highest number

of rights pertaining to mandatory social health insurance in the 1970s. Following the abolition of the socialist system at the end of the 1980s, changes in all types of insurance occurred and the scope of rights under mandatory insurance started to shrink as it was available through additional forms of insurance.

Part of the social security was also the pension and disability insurance. With the introduction of mandatory old-age insurance for farmers in 1972, the right to old-age and survivor pension was also granted to the insured farmers. By the early 1984, the mandatory pension and disability insurance was introduced for all farmers and members of their households, in the event that their agricultural activity was their sole and main occupation.

Generally speaking, the period from 1960s onwards was characterized by a long-term fall in the economic growth both in Yugoslavia and Slovenia. Inflation, which also occurred in that time, was not the same as inflation in the Western world. In Yugoslavia, it brought a general stagnation in the development of productive forces, i.e. a crisis, which was not only economical or short-term crisis in a short-term economic cycle, but rather a short, medium and long-term crisis all in one; it was a crisis emerging in the economic processes, the development of production, and social returns.

In terms of the position of Slovenia in the international space, the quantitative comparison of personal consumption and its structure per capita for the year 1980 in Slovenia, Yugoslavia, and Austria revealed that the inhabitants of Slovenia and Yugoslavia would, on average, spend less than the inhabitants of Austria. The average consumption in Slovenia, however, exceeded the Yugoslav consumption. The relative share of each of the groups of personal consumer goods in Slovenia was, in case of certain groups, more similar to that of Austria; in case of others to that of Yugoslavia; while in most cases it was somewhere in between. The most pronounced difference was the *food, beverages, tobacco* group, which was the most strongly represented

in Yugoslavia. In comparison with Austria, health and educational services were used relatively more often in Slovenia and Yugoslavia.

The 1989 international comparison of the selected indicators of Slovenia and Yugoslavia with those of Austria, Italy, and Hungary – in terms of the individual fields of the economic and social development – revealed that Slovenia kept separating itself more and more from its Western neighbours and Europe, as well as from the other parts of Yugoslavia. The declining economic growth had a significant influence on the temporal dimension of inequality in the Yugoslav circumstances – i.e., on the differences between Slovenia and other Yugoslav republics. The increase in the total level of inequality between Slovenia and Yugoslavia due to the temporal dimension of the lagging domestic product per capita in Yugoslavia in comparison with Slovenia meant that the temporal distance increased from around eight years in the beginning of the 1960s to approximately twenty years in the middle of the 1980s. By means of retrospective econometrics, Dr Žarko Lazarević has made a similar conclusion regarding the economic position of Slovenia in the wider European context. In the last quarter of the 20th century, Slovenia's development kept overtaking the Yugoslav and Eastern European space persistently, yet it nevertheless lagged behind the Western European trends and achievements.

**SEZNAM KRATIC
IN OKRAJŠAV**

AEG – Allgemeine Elektrizitäts-Gesellschaft
APB – Anketa o družinskih proračunih delavskih
gospodinjstev
ASD – Anketa o kmečkih gospodinjstvih
APD – Anketa o porabi gospodinjstev
APP – Anketa o prihodkih, odhodkih in porabi gospodinjstev
AS – Arhiv Slovenije
BiH – Bosna in Hercegovina
BDP – bruto domači produkt
BS – Bežigrajska soseska
din – dinar
Cema – Center za marketing, raziskovanje tržišča in javnega
mnenja
CK ZKL – Centralni komite Zveze komunistov Jugoslavije
DAČ – Dom Anice Černejeve
DIC – Dom Ivana Cankarja
DKW – Dampf-Kraft- Wagen
DSNZ – Državni sekretariat za notranje zadeve
EBU – European Broadcasting Union
EGS – Evropska gospodarska skupnost
ESA – European System of Accounts
EU – Evropska unija
Giposs – Gradbena-industrijska poslovna skupnost Slovenije
Gradis – Gradbena direkcija Slovenije
GUP – Generalni urbanistični plan
HKS – Hranilno kreditna služba
IB – Informativni bilten – revija za planiranje
ICP – International Comparison Project
IEDP-VEKŠ – Inštitut za ekonomsko diagnozo in prognozo,
Višja ekonomsko-komercialna šola
IER – Inštitut za ekonomska raziskovanja
ILO – International Labour Office
IMV – Industrija motornih vozil
ITD – Ilustrirani tednik Dela
IUV – Industrija usnja Vrhnika

JLA – Jugoslovanska ljudska armada
JUG – Jugoslavija
JUS – Jugoslovanski standard
LRS – Ljudska Republika Slovenija
LTH – Loška tovarna hladilnikov
MAO – Muzej za arhitekturo in oblikovanje
MoMA – Museum of Modern Art
OD – osebni dohodek
OECD – Organisation for Economic Co-operation and
Development
OZD – Organizacija združenega dela
OZN – Organizacija združenih narodov
PGP RTB – Produkcija gramofonskih ploča Radio televizije
Beograd
PIZ – Pokojninsko in invalidsko zavarovanje
PORK – Plesni orkester radia Ljubljana
PTT – poštne, telekomunikacijske in telefonske storitve
RDV – razpoložljivi denarni viri
RS – Republika Slovenija
RSNZ – Republiški sekretariat za notranje zadeve
RTV – Radio in televizija
SEV – Svet za evropsko vzajemnost
SFRJ – Socialistična federativna republika Jugoslavija
SILC – Statistics on Income and Living Conditions (Anketa o
življenjskih pogojih)
SIS – samoupravna interesna skupnost
SOZD – sestavljena organizacija združenega dela
SPIZ – Skupnost pokojninskega in invalidskega zavarovanja
Slovenije
SRS – Socialistična Republika Slovenija
SSRS – Skupščina socialistične Republike Slovenije
SURS – Statistični urad Republike Slovenije
ŠKUC – Študentski kulturni in umetniški center
ŠS – Šišenska soseska
TAM – Tovarna avtomobilov Maribor

TMZ – Tvornica motora Zagreb
Tomos – Tovarna motorjev Sežana
TOZD – temeljna organizacija združenega dela
UMAR – Urad za makroekonomske analize in razvoj
UNRRA – United Nations Relief and Rehabilitation
Administration
USD – ameriški dolar
ZDA – Združene države Amerike
ZIS – Zvezni izvršni svet
ZRN – Zvezna Republika Nemčija
ZSMS – Zveza socialistične mladine Slovenije

**VIRI IN
LITERATURA**

Arhivski viri

SI – Arhiv Republike Slovenije
AS 1931 – Republiški sekretariat za notranje zadeve
Interna dokumentacija Urada za makroekonomske analize in razvoj
Muzej za arhitekturo in oblikovanje (MAO), dokumentacija
Slovenski etnografski muzej (SEM), dokumentacija

Periodični tisk

Jugoslovenski pregled: informativno dokumentarne sveske
Priloga poročevalca Skupščine SR Slovenije in Skupščine SFR Jugoslavije za delegacije in delegate
Poročevalec Skupščine SR Slovenije in Skupščine SFR Jugoslavije za delegacije in delegate
Statistički godišnjak Jugoslavije
Statistični letopis Republike Slovenije
Statistični letopis SR Slovenije
Tovariš
UL LRS – Uradni list Ljudske republike Slovenije
UL SFRJ – Uradni list Socialistične federativne republike Jugoslavije

Literatura

Ambrožič-Počkar, Marija, Počkar, Gregor. *Življenjska raven v Sloveniji in Jugoslaviji ter državah članicah Evropske skupnosti. I. Možnosti primerjalne analize porabe v gospodinjstvih*. Ljubljana: Inštitut za ekonomska raziskovanja, 1988.

Analiza razvojnih možnosti Republike Slovenije. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za družbeno planiranje, 1990.

Anketa o ličnoj potrošnji stanovništva 1968. Raspoloživa i upotrebljena sredstva: proseci po domačinstvu, I. deo. Statistički bilten, 654. Beograd: Savezni zavod za statistiku Socialističke federativne republike Jugoslavije, 1971.

Anketa o ličnoj potrošnji stanovništva 1968. Snabdevanost domačinstva trajnim potrošnim dobrima, II deo. Statistički bilten, 656. Beograd: Savezni zavod za statistiku Socialističke federativne republike Jugoslavije, 1971.

- Anketa o ličnoj potrošnji stanovništva u 1968. Količine – proseci po domaćinstvu (po članu domaćinstva), III deo. Statistički bilten, broj 660. Beograd: Savezni zavod za statistiku SFRJ, april 1971.
- Anketa o porabi v gospodinjstvih. Dokumentacija. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 2003.
- Anketa o potrošnji domaćinstva 1988. Prvi rezultati. Struktura snabdevanosti domaćinstva trajnim potrošnim dobrima u 1988. godini – petogodišnja anketa. Statistički bilten, 1787. Beograd: Savezni zavod za statistiku Socialističke federativne republike Jugoslavije, 1989.
- Anketa o potrošnji domaćinstva u 1983. Prosečne godišnje utrošene količine artikla lične potrošnje: proseci po domaćinstvu i članu domaćinstva. Statistički bilten 1550. Beograd: Savezni zavod za statistiku Socialističke federativne republike Jugoslavije, 1986.
- Anketa o potrošnji domaćinstva u 1983. Raspoloživa i upotrebljena sredstva – proseci po domaćinstvu. Statistički bilten 1549. Beograd: Savezni zavod za statistiku Socialističke federativne republike Jugoslavije, 1986.
- Anketa o potrošnji stanovništva 1963, II deo. Statistički bilten, 349. Beograd: Savezni zavod za statistiku Socialističke federativne republike Jugoslavije, 1965.
- Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domaćinstva 1973. Domaćinstva prema godinama nabavke trajnih potrošnih dobara, XII. deo. Statistički bilten, broj 935. Beograd : Savezni zavod za statistiku SFRJ, 1975.
- Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domaćinstva 1973. Količine-proseci po domaćinstvu. III deo. Statistički bilten, 878. Beograd: Savezni zavod za statistiku SFRJ, 1974.
- Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domaćinstva 1973. Snabdevanost domaćinstva trajnim potrošnim dobrima i domaćinstva koja poseduju stan-kuću za odmor. Statistički bilten, 833. Beograd: Savezni zavod za statistiku SFRJ, 1974.
- Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domaćinstva 1973. Prvi rezultati. Snabdevanost domaćinstva trajnim potrošnim dobrima i domaćinstva koja poseduju stan-kuću za odmor. Statistički bilten, 934. Beograd: Savezni zavod za statistiku Socialističke federativne republike Jugoslavije, 1975.
- Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domaćinstva 1973. Uslovi stanovanja (vrsta stana, opremljenost stana instalacijama i osnov

- korišćenja stana), IX. deo. Statistički bilten, 932. Beograd: Savezni zavod za statistiku Socialističke federativne republike Jugoslavije, 1975.
- Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domaćinstva 1973. Uslovi stanovanja: način dobijanja, vrsta i osnov korišćenja stana i broj domaćinstva u stanu, XI. deo. Statistički bilten 934. Beograd: Savezni zavod za statistiku Socialističke federativne republike Jugoslavije, 1975.
- Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domaćinstva 1978. Prosečne godišnje utrošene količine artikla lične potrošnje. Statistički bilten, 1303. Beograd: Savezni zavod za statistiku Socialističke federativne republike Jugoslavije, 1982.
- Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domaćinstva 1978. Prvi rezultati. Statistički bilten, broj 1125. Beograd: Savezni zavod za statistiku SFRJ, 1982.
- Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domaćinstva 1978. Raspoloživa i upotrebljena sredstva. - Proseci po domaćinstvu -. Statistički bilten 1301. Beograd: Savezni zavod za statistiku Socialističke federativne republike Jugoslavije, 1982.
- Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domaćinstva 1978. Snabdevanost domaćinstava trajnim potrošnim dobrima. Statistički bilten, 1302. Beograd: Savezni zavod za statistiku Socialističke federativne republike Jugoslavije, 1982.
- Babnik Romaniuk, Blaž: Stanovanjska arhitektura v Sloveniji od konca prve svetovne vojne do konca množične stanovanjske gradnje. V: *Arhitekturna zgodovina*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, Zavod za gradbeništvo Slovenije, 2008, str. 159–165.
- Bajt, Aleksander. Trg kot podlaga gospodarskega sistema. *Teorija in praksa: družboslovna revija*, let. 22, 1965, št. 12, str. 1487–1514.
- Bebler, Damjana. O pomenu prehrane. *Sodobno gospodinjstvo*, l. I, 1954, št. 1–2, str. 16.
- Bebler, Damjana. O sodobni prehrani. *Sodobno gospodinjstvo*, l. II, 1955, št. 16–17, str. 63–66.
- Berend, Ivan T. *Gospodarska zgodovina Evrope v 20. stoletju*. Ljubljana: Založba ZRC, Modrijan, 2013.
- Berič, Karel. Nekater primerjave z Avstrijo. *Prikazi in študije*, 1970/1971, 1971, št. 11–12, str. 28, 29.
- Bertok, Marko. Kupna moč v SR Sloveniji 1970–1979. *Prikazi in študije*, l. 26, 1980, št. 3–4, str. 40–44.

- Bideleux, Robert in Ian Jeffries. *A History of Eastern Europe: Crisis and Change*. London in New York: Routledge, 2007.
- Blatnik, Stanka. Modna industrija (nas)proti modnemu oblikovanju. *Tekstilec*, let. 44, 2001, št. 9–10, str. 293–302.
- Blatnik Blagotinšek, Stanislava. Obleka po meri nekoč in danes. V: Maruša Pušnik in Elena Fajt (ur.). *Moda in kultura oblačenja*. Maribor: Založba Aristej, 2014, str. 117.
- Borak, Neven. Gospodarska struktura Slovenije (Življenjska raven v senci inflacije, V kleščah inflacije). V: Jasna Fischer et al. (ur.). *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1948–1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga, Inštitut za novejšo zgodovino, 2006, str. 1206–1217.
- Borak, Neven. K slovenskemu nacionalnemu gospodarstvu. V: Jasna Fischer et al. (ur.). *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1948–1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga, Inštitut za novejšo zgodovino, 2006, str. 1104–1115.
- Boštjančič, Dolfka. Modernizacija kmečkih gospodinjestev bo razbremenila kmetijske proizvajalke. *Sodobno gospodinjstvo*, l. 7,73/1, 1960, str. 2, 3.
- Brglez, Franček (ur.). *Družbeni razvoj SR Slovenije 1947–1972*. Ljubljana: Komunist, 1974.
- Čepič, Zdenko. Gospodarska kriza. V: Jasna Fischer et al. (ur.). *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1948–1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga, Inštitut za novejšo zgodovino, 2006, str. 1151–1153.
- Čepič, Zdenko. Urbanizacija in življenjska raven. V: Jasna Fischer et al. (ur.). *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1948–1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga, Inštitut za novejšo zgodovino, 2006, str. 1009–1015.
- Černe, France. O nekaterih primerjalno teoretičnih – sistemskih vprašanjih naše (ne)stabilnosti in (dez)inflacije (1). *Teorija in praksa: družboslovna revija*, l. 22, 1985, št. 6, str. 659–671.
- Černe, France. Tržni in planski mehanizem v jugoslovanskem samoupravnem sistemu. *Ekonomski revija*, 1969, št. 3, str. 274–289.

- Dornik, Peter. *20 let razvoja Socialistične republike Slovenije*. Ljubljana: Glavni odbor SZDL Slovenije, 1965.
- Duda, Igor. *U potrazi za blagostanjem: o povjesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1959-ih i 1960-ih*. Zagreb: Srednja Evropa, 2005.
- Duda, Igor. Uređenje stana. V: *Nikad im bolje nije bilo?: modernizacija svakodnevnog života u socijalističkoj Jugoslaviji*. Beograd: Muzej istorije Jugoslavije, 2015, str. 48–49.
- Erdei, Ildiko, Kombinirana soba. V: *Made in YU 2015*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2016, str.107–117.
- Fujs, Metka. Obleka Mura, iz Mure z ljubeznijo. V: *Nikoli jim ni bilo bolje? Modernizacija vsakdanjega življenja v socialistični Sloveniji*. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2016, str. 54, 55.
- Gabrič, Aleš. Intelektualci kot opozicija. V: Jasna Fischer et al. (ur.). *Slovenska novejšja zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1948–1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga, Inštitut za novejšjo zgodovino, 2006, str. 1024–1026.
- Gabrič, Aleš. Politična kriza. V: Jasna Fischer et al. (ur.). *Slovenska novejšja zgodovina: Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1948–1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga, Inštitut za novejšjo zgodovino, 2006, str. 1148–1151.
- Gabrič, Aleš. Približevanje kulturnih dobrin širšemu krogu ljudi. V: Jasna Fischer et al. (ur.). *Slovenska novejšja zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1948–1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga, Inštitut za novejšjo zgodovino, 2006, str. 1024–1026.
- Gabrič, Aleš. Sklep o ukinitvi Perspektiv. V: Drnovšek, Marjan, Bajt, Drago (ur.). *Slovenska kronika XX. stoletja*. Ljubljana: Nova revija, 1997, str. 277.
- Gabrič, Aleš. Začetki gledališke avantgarde. V: Drnovšek, Marjan, Bajt, Drago (ur.). *Slovenska kronika XX. stoletja*. Ljubljana: Nova revija, 1997, str. 235.
- Gabričeljčič Blenkuš, Mojca, Pograjc, Larisa, Gregorič, Matej, Adamič, Maruša, Čampa, Andreja. *Standardi zdravega prehranjevanja v vzgojno-izobraževalnih ustanovah (brez jasličnih oddelkov v vzgojno-varstvenih organizacijah)*. Ljubljana: Ministrstvo za zdravje, 2005.

- Glas, Miroslav. Nekaj misli in ocen o premoženju prebivalstva v socializmu. *Teorija in praksa: družboslovna revija*, l. 24, 1987, št. 12, str. 1544–1557.
- Glas, Miroslav. Razsežnosti sive ekonomije v Sloveniji (1). *Teorija in praksa: družboslovna revija*, let. 26, 1989, št. 5, str. 617–623.
- Glas, Miroslav. Razsežnosti sive ekonomije v Sloveniji (2). *Teorija in praksa: družboslovna revija*, let. 26, 1989, št. 6/7, str. 905–916.
- Glomar, Ivan. Prevozna sredstva in izdatki zanje. *Prikazi in študije*, l. 18, št. 5–6, Ljubljana 1972, str. 5.
- Grum, Andreja. Ustanavljajo se strokovna društva za gospodinjsko izobraževanje. *Sodobno gospodinjstvo*, 1954, št. 1–2, str. 6, 7.
- Hrastelj, Miljana. Električni aparati za gospodinjstvo – izdelki industrije LR Slovenije. *Prikazi in študije*, l. 16, 1957, št. 12, str. 21–25.
- Hrausky, Andrej. Poti sodobne slovenske arhitekture. V: *Slovenska kronika XX. stoletja*. Ljubljana: Nova revija, 1997, str. 364–366.
- Janjatović, Petar. *Ilustrovana ex Yu rock enciklopedija*. Novi Sad: P. Janjatović, 2001.
- Javna tribuna SZDL Šiška, VI/67.
- Javornik, Jana S. (ur.). *Socialni razgledi 2006*. Ljubljana: Urad Republike Slovenije za makroekonomske analize in razvoj (UMAR), 2006.
- Jugoslavija 1918–1988: statistički godišnjak*. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1989.
- Jurjavčič, Katarina. Adria 375, letovanje s prikolico. V: *Nikoli jim ni bilo bolje? Modernizacija vsakdanjega življenja v socialistični Sloveniji*. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2016, str. 24–25.
- Jurjavčič, Katarina. Kombi IMV 1000, mojster ovinkov. V: *Nikoli jim ni bilo bolje? Modernizacija vsakdanjega življenja v socialistični Sloveniji*. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2016, str. 46–47.
- Jurjavčič, Katarina. Najlonke, lastovkine prve hlačne nogavice Peggy. V: *Nikoli jim ni bilo bolje? Modernizacija vsakdanjega življenja v socialistični Sloveniji*. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2016, str. 52–53.
- Kazalci o delu zdravstvene dejavnosti v SR Sloveniji za leta 1979 do 1983*. Ljubljana: Univerzitetni zavod za zdravstveno in socialno varstvo, 1984.
- Kazalci o delu zdravstvene dejavnosti v SR Sloveniji za leta 1983 do 1987*. Ljubljana: Univerzitetni zavod za zdravstveno in socialno

- varstvo, TOZD Inštitut za socialno medicino in socialno varstvo, 1989.
- Klemenčič, Vladimir. *Prostorska diferenciacija Slovenije po selitveni mobilnosti prebivalstva = Spatial Differentiation of Slovenia According to the Migration Mobility of the Population*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1971.
- Klep, Jožka. Strašna statistika. Kako se kaže inflacija v naši denarnici. *Mladina*, št. 18, 5. maj 1983, str. 7.
- Kopač, Janez. Iskra Kranj na začetku petdesetih let. *Kronika (Ljubljana)*, 1987, št. 3, str. 183–187.
- Korže, Milena. Uvodne besede. *Sodobno gospodinjstvo*, 1954, št. 1–2, str. 2.
- Korže, Milena. Naloge društev za napredek gospodinjstva. *Sodobno gospodinjstvo*, l. 1, 1954, št. 5, str. 66.
- Kukar, Stanka, Stanovnik, Tine. Analiza osnovnih ekonomskih elementov sistema pokojninskega zavarovanja v Sloveniji. *IB revija: za strokovna in metodološka vprašanja gospodarskega, prostorskega in socialnega razvoja Slovenije*, XXVII, 1993, št. 7, str. 3–18.
- Lazarevič, Žarko. Sočasnost slovenskega gospodarskega razvoja. *Zgodovinski časopis*, l. 61, 2007, št. 1–2, str. 393–410.
- Leonardi, Božena. Sedanje razmere v kmetijstvu v Sloveniji in možnosti razvoja v obdobju 1991–1995. V: *IB : informativni bilten: revija za planiranje*, let. 24, 1990, št. 5, str. 24–39.
- Lozar Štamcar, Maja. Razvoj stanovanjske kulture v Sloveniji v evropskem kontekstu 20. stoletja. V: Troha, Nevenka, Šorn, Mojca, Balkovec, Bojan (ur.). *Evropski vplivi na slovensko družbo*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2008, str. 259–279.
- Luthar, Breda, Pušnik, Maruša. Jugoslovanizacija kavbojk. V: *Made in YU 2015*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2016, str. 42–57.
- Malachič, Janez. Razvoj prebivalstva Slovenije v povojnem obdobju. *Teorija in praksa: družboslovna revija*, let. 22, 1985, št. 4–5, str. 402–414.
- Malešič, Martina. Arhitekta France in Marta Ivanšek. V: *Arhitekturna zgodovina*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, Zavod za gradbeništvo Slovenije, 2008, str. 166–175.
- Mandič, Srna. O distribuciji stanovanjskih virov v Sloveniji. *Družboslovne razprave*, l. 3, 1986, št. 4, str. 59–71.
- Mandič, Srna. Prispevek k opisu stanovanjske preskrbe v Jugoslaviji ob koncu osemdesetih let. *Družboslovne razprave*, l. 8, 1991, št. 12, str. 66–89.

- Mandič, Srna. *Stanovanje in država*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1996.
- Mandič, Srna, Filipovič Hrast, Maša. Alternative socialnemu stanovanju: pogledi proslincev o različnih možnostih. *Urbani izziv*, l. 26, št. 1, 2015, str. 8.
- Marinšek, Nastja. Oskrba z osnovnimi živilskimi proizvodi v SR Sloveniji. *IB: informativni bilten: revija za planiranje*, l. 23, 1989, št. 8, str. 34–36.
- Mauser, Olga. Samoprispevki 1960–1979. *Prikazi in študije*, l. 26, št. 9–10, feb. 1981, str. 114–123.
- Meier, Viktor. *Zakaj je razpadla Jugoslavija*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1996.
- Mercina, Andrej. *Arhitekt Ilija Arnautovič: Socializem v slovenski arhitekturi*. Ljubljana: Viharnik, 2006.
- Merhar, Viljem. Inflacija kot razredno vprašanje. *Teorija in praksa: družboslovna revija*, l. 24, 1987, št. 7, str. 827–831.
- Merhar, Viljem. Plansko tržišni-načini razreševanja družbenoekonomskih problemov. *Ekonomska revija*, 1973, št. 2–3, str. 114–124.
- Merljak Zdovc, Sonja. Slovenska revija Tovariš in njeni revialni »tovariši« v drugi polovici dvajsetega stoletja. V: *Prispevki k zgodovini medijev*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2008, vol. 15, S25–S40.
- Mlinar, Branko. *Slovenija 1945–1975*. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1975.
- Mlinar, Zdravko. Lokalni odzivi na ekonomsko krizo. *Teorija in praksa: družboslovna revija*, l. 26, 1989, št. 6–7, str. 713–726.
- Mordej, Dragica. Preveč žehte za devizne praške. *7D Slovenski tednik*, 20. 3. 1980, str. 16–17.
- Naveršnik, Jožica. Lesna industrija 1969–1979. *Prikazi in študije*, št. 3–4, 1980, str. 31–39.
- Nečak, Dušan. Trst, mesto nakupov. *Prispevki za novejšo zgodovino*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, let. 40, 1986, št. 1/2, str. 301–310.
- Norčič, Oto. Administriranje namesto trga in plana. *Teorija in praksa: družboslovna revija*, let. 24, 1987, št. 7, str. 821–826.
- Norčič, Oto. Krize in slovensko gospodarstvo. V: Borak, Neven, Lazarevič, Žarko (ur.). *Gospodarske krize in Slovenci*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino: Zveza ekonomistov Slovenije, 1999, str. 219–241.

- Norčič, Oto. Pogledi na vlogo lastnine. V: Borak, Neven, Lazarevič, Žarko (ur.). *Prevrati in slovensko gospodarstvo v XX. stoletju 1918–1945–1991*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996, str. 193–206.
- Ocepek, Rajko. Po grenki sledi južnega sadja. *Tovariš*, 12. 3. 1973, str. 11–13.
- Panić, Ana (ur.), Dobrivojević, Ivana et al.. *Nikad im bolje nije bilo?: modernizacija svakodnevnog života u socialističkoj Jugoslaviji*. Beograd: Muzej istorije Jugoslavije, 2015.
- Penzijski i invalidsko osiguranje zemljoradnika. *Jugoslovenski pregled: informativno dokumentarne sveske*, XXXI, 1987, sveska 9, str. 429–438.
- Petek, Miro. Pomoč družini. *Dogovori*, l. 11, št. 1, 1983, str. 5.
- Planinšič, Gregor. *Prostovoljna razkritja v letnem poročilu: primer podjetja Marles hiše Maribor*. Diplomsko delo. Ljubljana: Ekonomska fakulteta, 2005.
- Pogačar, Martin. *Fičko po Jugoslaviji: zvezda domačega avtomobilizma med cestami in spomini*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2016.
- Pokazatelji o delu zdravstvene službe v SRS za leta 1975 do 1979*. Ljubljana: Zavod SRS za zdravstveno varstvo, 1980.
- Pokazatelji o delu zdravstvene službe v SRS za leto 1968–1970*. Ljubljana: Zavod SRS za zdravstveno varstvo, 1971.
- Poročilo o slovenskem trgu nepremičnin za leto 2012*. Ljubljana: Geodetska uprava Republike Slovenije, 2013.
- Potočan, Erika. Vzgojnovarstvena dejavnost za predšolske otroke 1967–1977. *Prikazi in študije*, l. 23, št. 8–10, 1977, str. 111–118.
- Potočan, Erika. Vzgojnovarstveni zavodi 1963–1973. *Prikazi in študije*, l. 20, št. 4, 1974, str. 26–30.
- Povoden, Viljem. O odnosu tekstilne industrije do potrošnika. *Sodobno gospodinjstvo*, 1956, št. 31–32 – (7–8), str. 126–129.
- Premrl, Katja. Značilnost prehranjevanja v kmečkih gospodinjstvih v letih 1971 in 1975. *Prikazi in študije*, l. 24, 1979, št. 5–6, str. 91–94.
- Premerl, Katja. Opremljenost gospodinjstev z nekaterimi trajnimi potrošnimi dobrinami 1978. *Prikazi in študije*, l. 26, 1980, št. 1–2, str. 1–13.
- Prinčič, Jože, Borak, Neven. *Iz reforme v reformo: slovensko gospodarstvo 1970–1991*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2006.
- Prinčič, Jože. Blagovna menjava Slovenije z drugimi jugoslovanskimi

- republikami (1945–1991). V: *Slovenija v Jugoslaviji*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015, str. 145–170.
- Prinčič, Jože. Podržavljanje zasebnega premoženja v Sloveniji po drugi svetovni vojni. V: Borak, Neven, Lazarevič, Žarko (ur.). *Prevrati in slovensko gospodarstvo v XX. stoletju: 1918–1945–1991*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996, str. 121–133.
- Prinčič, Jože. Gospodarski zastoj. V: Drnovšek, Marjan, Bajt, Drago (ur.). *Slovenska kronika XX. stoletja*. Ljubljana: Nova revija, 1997, str. 256.
- Prinčič, Jože. Konec mita o jugoslovanskem gospodarskem čudežu – zastoj v slovenskem gospodarstvu v letih 1960–1962. V: Borak, Neven, Lazarevič, Žarko (ur.). *Gospodarske krize in Slovenci*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, Zveza ekonomistov Slovenije, 1999, str. 173–190.
- Prinčič, Jože. Modernizacija in gospodarski razvoj Slovenije 1945–1991. V: Lazarevič, Žarko, Lorenčič, Aleksander (ur.). *Podobe modernizacije: poglavja iz gospodarske in socialne modernizacije Slovenije v 19. in 20. stoletju*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009, str. 160–212.
- Prinčič, Jože. Pospeševanje gospodarskega razvoja manj razvitih območij v Sloveniji. V: Jasna Fischer et al. (ur.). *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1948–1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga, Inštitut za novejšo zgodovino, 2006, str. 1115–1117.
- Prinčič, Jože. Socialistično gospodarstvo – več države, manj trga in podjetništva. *Med državo in trgom: cikli in prelomi v zgodovini*. V: Vodopivec, Nina (ur.). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2014, str. 53–81.
- Prinčič, Jože. Sprostitve pri nakupu deviz. V: Drnovšek, Marjan, Bajt, Drago (ur.). *Slovenska kronika XX. stoletja*. Ljubljana: Nova revija, 1997, str. 263.
- Prinčič, Jože. Odprtje avtomobilske ceste Ljubljana–Zagreb. V: Drnovšek, Marjan, Bajt, Drago (ur.). *Slovenska kronika XX. stoletja*. Ljubljana: Nova revija, 1997, str. 238.
- Prinčič, Jože. Trgovina. V: Jasna Fischer et al. (ur.). *Slovenska novejša zgodovina: Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1948–1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga, Inštitut za novejšo zgodovino, 2006, str. 1083–1084.

- Račič, Nada. Turistični promet v LR Sloveniji v letih 1949 do 1959. *Prikazi in študije*, l. VII, št. 1, 1961, str. 1–7.
- Rajkovič, Velimir. Elektrificiranost naselij Slovenije 1963. *Prikazi in študije*, l. XI, št. 10–11, 1965, str. 41–44.
- Rajkovič, Velimir. Graditev stanovanj v letu 1956. *Prikazi in študije*, l. IV, 1958, št. 1, str. 1–11.
- Rakovec, Tone. Iskra-Železniki, tovarna elektromotorjev in gospodinjskih aparatov. *Loški razgledi*, 1982, str. 116.
- Ramovš, Adela. Cockta. Zgodba o pijači vaše in naše mladosti. V: *Cockta – pijača naše in vaše mladosti: O dediščini slovenskih blagovnih znamk*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2010, str. 55–88.
- Ravnikar, Igor. Drobnogospodarstvo in prestrukturiranje proizvodnje. *Teorija in praksa*, l. 21, št. 3, 1984, str. 295–300.
- Rejc, Henrik. *Družbeni standard – stanovanja, rekreacija, izobraževanje, prehrana ...*. Ljubljana: Republiški svet Zveze sindikatov Slovenije, Center za raziskovanje javnega mnenja, 1969.
- Repe, Božo. »Tihotapijo vse, razen ptičjega mleka.« Vpliv nakupovalnega turizma na kulturne spremembe in način življenja v Sloveniji po drugi svetovni vojni. *Zgodovina za vse*, 1998, št. 2, str. 90–96.
- Repe, Božo. Alternativna subkultura. V: Drnovšek, Marjan, Bajt, Drago (ur.). *Slovenska kronika XX. stoletja 1941–1992*. Ljubljana: Nova revija, 1997, str. 376.
- Repe, Božo. *Slovinci v osemdesetih letih*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2001.
- Repe, Božo. Slovenska gospodarska politika v osemdesetih letih in v času osamosvajanja. V: Borak, Neven, Lazarevič, Žarko (ur.). *Gospodarske krize in Slovenci*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, Zveza ekonomistov Slovenije, 1999, str. 191–210.
- Repe, Božo. Svinčena leta. V: Drnovšek, Marjan, Bajt, Drago (ur.). *Slovenska kronika XX. stoletja*. Ljubljana: Nova revija, 1997, str. 341.
- Repe, Božo. Trenja in vrenja. V: Drnovšek, Marjan, Bajt, Drago (ur.). *Slovenska kronika XX. stoletja 1941–1992*. Ljubljana 1997, str. 373.
- Repe, Božo. Turistična zveza in razvoj turizma v Sloveniji po drugi svetovni vojni. V: Šajn, Srečko (ur.) *Turizem smo ljudje: zbornik ob 100-letnici Turistične zveze Slovenije: 1905–2005*. Ljubljana: Turistična zveza Slovenije, 2006, str. 61–101.

- Repe, Božo. *Sto let organiziranega delovanja turističnega gospodarstva na Slovenskem. Od deželne zveze gostilničarskih zadrug na Kranjskem do Turistično gostinske zbornice*. Ljubljana: GZS, Turistično gostinska zbornica Slovenije, 2008.
- Repe, Božo, Kerec, Darja. *Slovenija, moja dežela: družbena revolucija v osemdesetih letih*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2017.
- Roter, Ljudmila. Zidava stanovanj in stanovanjski fond v Sloveniji. *Priкази in študije*, l. XIX, 1973, št. 2, Ljubljana, str. 9–29.
- R. K.. Trojica močnih dolenjskih izvoznikov. *Dolenjski list*, št. 43, 25. oktober 1973, str. 3.
- Sedlaček, Janja. Razvitost in razvoj občine Maribor in Podravske regije v času druge Jugoslavije. V: Oset, Željko, Berberih Slana, Aleksandra, Lazarevič, Žarko (ur.). *Mesto in gospodarstvo: Mariborsko gospodarstvo v 20. stoletju*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino; Maribor: Muzej narodne osvoboditve, str. 577–591.
- Sejni zapiski Ljudske skupščine Ljudske republike Slovenije*, 4. sklic. Seje od 10. oktobra 1962 do 28. februarja 1963. Ljubljana: Ljudska skupščina Ljudske Republike Slovenije, 1963.
- Sejni zapiski Skupščine socialistične republike Slovenije*, št. 24. Seje od 1. 12. 1972 do 31. 12. 1973. Ljubljana: Skupščina SR Slovenije, 1973.
- Sejni zapiski Skupščine Socialistične republike Slovenije*. Seje od 1. IX. 1965 do 15. XI. 1965. Ljubljana: Skupščina SR Slovenije, 1966.
- Sejni zapiski Skupščine Socialistične republike Slovenije*. Seje od 1. III. 1966 do 31. V. 1966. Ljubljana: Skupščina SR Slovenije, 1966.
- Sejni zapiski Skupščine socialistične Republike Slovenije*. Seje od 1. VII. 1965 do 31. VIII. 1965. Ljubljana: Skupščina SR Slovenije, 1966.
- Senjur, Marjan. Inflacija ni iluzija, vzrok inflacije pa je iluzija. *Teorija in praksa: družboslovna revija*, let. 22, 1985, št. 6, str. 600–603.
- Sever, Meta. Moda 1962. *Naša žena*, l. XXII, 1962, št. 1, str. 3–4.
- Sever, Meta. Kako je z izbiro blaga na našem tržišču? *Naša žena*, l. XXII, 1962, št. 2, str. 48.
- Sicherl, Pavle. *Indikatorji razvitosti Slovenije in Jugoslavije*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Pravna fakulteta, 1989.
- Sicherl, Pavle. Primerjalna analiza indikatorjev razvoja Slovenija, Jugoslavija in svet. *IB: revija za planiranje*, 1990, št. 5, str. 43.
- Skoko, Jana. *Kapitalsko povezovanje podjetij: primer Droge in Kolinske*. Diplomsko delo. Ljubljana: Ekonomska fakulteta, 2004.

- Slavec, Ingrid. *Slovenci v Mannheimu*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani, 1982.
- Snoj-Schmidt, Malina. Gledališka neoavantgarda in Gledališče enega. V: Drnovšek, Marjan, Bajt, Drago (ur.). *Slovenska kronika XX. stoletja*. Ljubljana: Nova revija, 1997, str. 323.
- Spačal, Sara. *Značilnosti inflacije v Sloveniji: diplomsko delo*. Koper, 2009.
- Stanković, Peter. Bunkerji, stereotipi in razpoke: cenzura v slovenskem celovečernem filmu (1948–1989). V: Mateja Režek (ur.) *Cenzurirano: Zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes*. Ljubljana: Nova revija, 2010, str. 197–216.
- Stanovnik, Janez. Antiinflacijska strategija. *Teorija in praksa: družboslovna revija*, l. 24, 1987, št. 12, str. 1495–1502.
- Stanovnik, Tine. Analiza socialnoekonomskega položaja slovenskih gospodinjstev v letih 1978, 1983 in 1988. *IB revija: za strokovna in metodološka vprašanja gospodarskega, prostorskega in socialnega razvoja Slovenije*, l. 27, 1993, št. 11/12, str. 3–12.
- Stanovnik, Tine. Energija in življenjski standard slovenskih gospodinjstev v obdobju 1973–1988. *IB: informativni bilten: revija za planiranje*, l. 25, 1991, št. 3/4, 46–52.
- Stanovnik, Tine. O nekaterih vprašanih merjenja življenjske ravni. *Slovenska ekonomska revija*, l. 42, 1991, št. 5, str. 330–332.
- Stanovnik, Tine. *Pojmovanje revščine v SR Sloveniji*. Ljubljana: Inštitut za ekonomska raziskovanja, 1988.
- Stare, Franci. *Migracije. Organizirane zunanje migracije Slovencev v obdobju 1965–1975. Dokumentacija*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Raziskovalni inštitut Fakultete za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij, 1977, bilten 16.
- Strlič, Nataša. Marles, razveseljivo ugodje kuhinje Cocktail variant. V: *Nikoli jim ni bilo bolje? Modernizacija vsakdanjega življenja v socialistični Sloveniji*. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2016, str. 50–51.
- Strlič, Nataša. Pony kolo, prvo slovensko zločljivo kolo. V: *Nikoli jim ni bilo bolje? Modernizacija vsakdanjega življenja v socialistični Sloveniji*. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2016, str. 56–57.
- Strlič, Nataša. Cockta, prva gazirana brezalkoholna pijača v Jugoslaviji. V: *Nikoli jim ni bilo bolje? Modernizacija vsakdanjega življenja v socialistični Sloveniji*. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2016, str. 28–29.

- Strnad, Ivica. Cene stanovanj v SR Sloveniji, 1978–1980. *Prikazi in študije*, l. XXVII, št. 5–6/1981, str. 37–42.
- Strnad, Ivica. Stanovanjski sklad SR Slovenije 1981. *Prikazi in študije*, l. XXIX, 1984, št. 9–10, str. 91–98.
- Sunčič, Franc, Maček, Jože, Leskovšek, Mirko. Intenziviranje kmetijske pridelave ob ekološkem ravnovesju. *Teorija in praksa: družboslovna revija*, l. 23, 1986, št. 1/3, str. 60–64.
- Sušnik, Dragica, Slovenska moda na razpotju. V: *Moda v gibanju: italijanski slog 1951–1990: utrinki slovenske mode = Fashion in motion: Italian style 1951–1990: glimpses of Slovenian fashion*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2015, str. 65.
- Šamperl Purg, Kristina (ur.). *Janez Puh – Johann Puch: Človek, izumitelj, tovarnar, vizionar: (1862–1914)*. Ptuj: Zgodovinski arhiv, Znanstvenoraziskovalno središče Bistra, 1998.
- Šefer, Berislav. *Socialna politika v socialistični samoupravni družbi*. Ljubljana: Delavska enotnost, 1981.
- Škraban, Aleksander. Razvoj počitniških domov v LR Sloveniji. *Prikazi in študije*, l. 6, št. 12, 1960, str. 8–18.
- Špiler, Franc. Najnovejši domači gospodinjski aparati. *Sodobno gospodinjstvo*, 1956, št. 31–32, str. 117–120.
- Štiblar, Franjo. Položaj slovenskega gospodarstva v jugoslovanskem obdobju 1980–85. *Teorija in praksa: družboslovna revija*, l. 24, 1987, št. 5–6, str. 541–551.
- Šumi, Alenka. Konfekcija perila in oblek v LR Sloveniji 1958 in 1959. *Prikazi in študije*, 1960, št. 10, str. 6–16.
- TB (Tancig, Branka), *Sodobna kuhinja na Mariborskem tednu. Sodobno gospodinjstvo*, l. 1, št. 7, str. 102.
- Teržan, Vesna. Niko Kralj, arhitekt, oblikovalec, izumitelj. *Mladina*, 6. 1. 2012, str. 60–64.
- Tivadar, Blanka. Naša žena med željo po limonini lupinici in strahom pred njo: zdrava prehrana v socializmu. *Družboslovne razprave*, XXV, 2009, št. 61, str. 7–23.
- Tomc, Gregor. Alternativna in eksperimentalna dejavnost. V: Čopič, Vesna, Tomc, Gregor (ur.) *Kulturna politika v Sloveniji: simpozij*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 1998, str. 203–207.
- Tomc, Gregor. Cenzurirani punk: Analiza primera cenzure *Punk problemov*. V: Režek, Mateja (ur.) *Cenzurirano: zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes*. Ljubljana: Nova revija, 2010, str. 235–245.

- Tomc, Gregor. *Druga Slovenija: Zgodovina mladinskih gibanj na Slovenskem v 20. stoletju*. Ljubljana: Univerzitetna konferenca ZSMS, Knjižnica revolucionarne teorije, 1989.
- Tomičević, Fani. Uspehi mariborskega društva za napredek gospodinjstva naj vzbude še druga društva. *Sodobno gospodinjstvo*, l. 2, 1955, št. 19, str. 113.
- Tomšič, Vida. Kako gledamo socialisti na gospodinjstvo in njihov razvoj. *Sodobno gospodinjstvo*, l. 2, 1955, št. 13–14, str. 2–8.
- Toplak, Simona. Socialne pravice nekoč in danes. Prvi maj, praznik dela – kako dobro ste živeli v socializmu in kako dobro vam gre danes? 1. Revščina v SFRJ – v manj kot desetletju za 30 odstotkov slabši standard. *Finance*, ponedeljek, 30. april 2018, št. 81, str. 16–32.
- Torkar, Vinko. Urbanizem in politika – primer Nova Gorica. V: *Zbornik Primorske – 50 let*. Koper: Primorske novice, 1997, str. 15–19.
- Toš, Niko (ur.): *Vrednote v prehodu IX.: Iz zakladnice socioloških raziskav: migracij Slovencev (1973–1987) in socialne strukture jugoslovanske družbe (1983–1987)*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, IDV-CJMMK; Dunaj: Echoraum, 2014.
- Toth, Martin. *Zdravje, zdravstveno varstvo, zdravstveno zavarovanje*. Ljubljana: Zavod za zdravstveno zavarovanje Slovenije, 2003.
- Uršič, Anica. Mednarodne primerjave osebne potrošnje in kupne moči Slovenije. *IB: informativni bilten: revija za planiranje*, l. 23, 1989, št. 8, str. 22–33.
- Vadnal, Angela. Prehranitvena bilanca SR Slovenije v letih 1958 do 1969. V: *Prikazi in študije*, 1971, št. 3, str. 3–48.
- Vadnal, Angela. Prehranitvena bilanca v l. 1950–1957 v LR Sloveniji. *Prikazi in študije*, 1959, št. 2, str. 21–38, str. 36–38.
- Verlič-Dekleva, Barbara. Odnos med urbanimi središči in podeželjem. *Teorija in praksa: družboslovna revija*, let. 27, 1990, št. 12, str. 1590–1598.
- Verlič-Dekleva, Barbara. Učinki socialne politike na socialno strukturo. *Teorija in praksa: družboslovna revija*, l. 25, 1988, št. 7/8, str. 1109–1122.
- Vodopivec, Beno. *Zgodba o Meblu: prvih petdeset let 1948–1998*. Nova Gorica: Meblo Holding, 1998.
- Vodopivec, Nina. Modernizacija in tranzicija. V: Lazarevič, Žarko, Lorenčič, Aleksander (ur.). *Podobe modernizacije: poglavja iz gospodarske in socialne modernizacije Slovenije v 19. in 20. stoletju*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009, str. 377–402.

- Zdravstveni statistični letopis: Slovenija 1990*. Ljubljana: Univerzitetni zavod za zdravstveno in socialno varstvo, 1991.
- Zorko, Daniela. Turistični promet v obdobju od 2. svetovne vojne do samostojne Slovenije. V: Šajn, Srečko (ur.) *Turizem smo ljudje: zbornik ob 100-letnici Turistične zveze Slovenije: 1905–2005*. Ljubljana: Turistična zveza Slovenije, 2006, str. 149–165.
- Zupančič, Jernej. *Družba in prostorski razvoj Slovenije*. Ljubljana: Inštitut za geografijo, 2001.
- Zvonar, Darka. Kam ploveš standard? Je na pasovih še kaj lukenj? *7 D*, leto XIV, 26. december 1985, št. 52, str. 8–10.
- RŽ (Žigon, Rozika). Sprehod po konfekcijskih trgovinah. *Naša žena*, l. 1961, št. 9, str. 343, 344.
- Žigon, Rozika. Novosti na lesnem sejmu. *Naša žena*, 1962, št. 6, str. 185.
- Žižmond, Egon. Cenovne disparitete v slovenskem gospodarstvu. *Teorija in praksa: družboslovna revija*, let. 27, 1990, št. 12, str. 1611–1621.
- Žižmond, Egon. Politika deviznega tečaja v Jugoslaviji. *Teorija in praksa: družboslovna revija*, l. 28, 1991, št. 8–9, str. 966–975.
- Županov, Josip. Samoupravni socializem – konec neke utopije. *Teorija in praksa: družboslovna revija*, l. 26, 1989, št. 11–12, str. 1387–1399.

Elektronski viri

- Kovač, Bogomir. Običajnega stečajnega postopka Mura in Pomurje ne moreta preživeti. Potrebujemo stečajni pristop kot pri ameriškem GM. Mura mora torej biti vladni projekt. *Mladina*, št. 26, 2. 7. 2009. Dostopno na: *Mura, slovenski GM | MLADINA.si*. <http://www.mladina.si/47584/mura-slovenski-gm/>, 16. 5. 2017.
- Dostopno na: *Mura odprto – Pomurski muzej Murska Sobota*. Dostopno na: <http://www.pomurski-muzej.si/razstave/obcasne-razstave/mura-odprto>, 16. 5. 2017.
- Gradnja naselja Kidričevo*. Dostopno na: <http://www.kamra.si/en/digital-collections/item/gradnja-naselja-kidricevo.html>, 2. 9. 2014.
- Izgradnja Tovarne glinice in aluminija Kidričevo*. Dostopno na: <http://www.kamra.si/digitalne-zbirke/item/izgradnja-tovarne-glinice-in-aluminija-kidricevo.html>, 2. 9. 2014

- Lešničar, Tina. Življenje v soseski brez navodil za uporabo. Delo, 10. 11. 2016. Dostopno na: <http://www.delo.si/novice/ljubljana/zi-vljenje-v-soseski-brez-navodil-za-uporabo.html>, 12. 12. 2017.
- Pišek, Mojca. Razstava Soseske in ulice, poklon urbanistični viziji Vladimirja Braca Mušiča. Dnevnik, 16. 11. 2016. Dostopno na: <https://www.dnevnik.si/1042754706>, 13. 12. 2017.
- Planišček, Anja. Regeneracija sosesk – stanje. V: *Trajekt*, 2. 10. 2012. Dostopno na: *Regeneracija sosesk; Trajekt*, <http://trajekt.org/2012/10/02/regeneracija-sosesk-stanje/> 14. 12. 2017.
- O podjetju | Alples*. Dostopno na: <https://www.alples.si/sl/o-podjetju/>, 13. 9. 2013.
- OPKP – *Odprta platforma za klinično prehrano*. Dostopno na http://www.opkp.si/sl_SI/cms/pomoc/pomoc-pri-delu-z-opkp/makro-hranila, 14. 4. 2017.
- Šest desetletij Gorenja – Gorenje Highlights*. Dostopno na: <http://www.gorenje.com/highlights/si/zgodovina/sest-desetletij-gorenja>, 9. 1. 2018.
- U., V. Metki Vrhunc in Vesni Gaberščik Ilgo nagradi za kariero Društva oblikovalcev Slovenije. Delo.si/STA, 13. 11. 2015. V: *Metki Vrhunc in Vesni Gaberščik Ilgo nagradi za kariero Društva oblikovalcev Slovenije*. Dostopno na: <http://www.delo.si/kultura/razno/metki-vrhunc-in-vesni-gaberscik-ilgo-nagradi-za-kariero-drustva-oblikovalcev-slovenije.html>, 16. 5. 2017.
- Vodopivec, Nina. Tiho umiranje. *Labirinti postsocializma: Socialni spomini tekstilnih delavk in delavcev*. Inštitut za novejšo zgodovino, 2015. V: *Zgodovina Slovenije-Sistory*. Dostopno na: <http://www.sistory.si/cdn/publikacije/34001-35000/34857/ch02.html>, 16. 5. 2017.
- Zastava 101 – Wikipedija, prosta enciklopedija*. Dostopno na: https://sl.wikipedia.org/wiki/Zastava_101, 13. 9. 2013.
- Zastava 750 – Wikipedija, prosta enciklopedija*. Dostopno na: http://sl.wikipedia.org/wiki/Zastava_750, 13. 9. 2013.
- Zgodovina podjetja*. Dostopno na: http://www.izr.si/index.php?option=com_content&view=article&id=14&Itemid=14, 17. 10. 2013.

IMENSKO KAZALO

A

Adamič, Maruša 434
Alto, Alvar 156
Arnautović, Ilija 155, 156, 157,
160, 163, 165, 166, 167, 168,
169, 170, 437
Arrigler, Dragan 287

B

Babnik Romaniuk, Blaž 154,
163, 174, 177, 432
Bajt, Aleksander 16, 17, 18,
432, 441
Bajt, Drago 434, 439, 440, 442
Balkovec, Bojan 436
Bebler, Damjana 102, 103, 432
Begović, Boris 30
Berberih Slana, Aleksandra
441
Berend, Ivan T. 266, 342, 432
Berič, Karel 335, 432
Bertok, Marko 81, 221, 433
Beseničar, Mojca 295
Bežan, Marjan 171
Bićanić, Ivo 377
Bideleux, Robert 322, 433
Bizilj, Nace 281
Blatnik Blagotinšek, Stanislava
292, 293, 294, 295, 302, 433
Bogataj Kokalj, Barbara 4
Bohinc, Dušan 166
Borak, Neven 28, 30, 35, 38,
53, 54, 58, 60, 63, 200, 330,
341, 342, 350, 352, 375, 433,
438, 439, 440

Borčič, Bogdan 157
Boštjančič, Dolfka 101, 433
Brecelj, Marko 356, 357
Brglez, Franček 26, 32, 37, 267,
278, 324, 347, 433
Brovinsky, Boris, 283
Busić, Svetozar 37
Butina, Milan 157

C

Ciglič, Marjan 217, 254, 329,
349

Č

Čampa, Andreja 434
Čap, František 327
Čepič, Zdenko 179, 366, 433
Černe, France 17, 18, 20, 21,
23, 358, 362, 363, 433, 434
Čopič, Vesna 444

D

Dobovšek, Marjan 273
Dobrivojević, Ivana 438
Dornik, Peter 337, 434
Drnovšek, Marjan 434, 439,
440, 441, 442
Duda, Igor 37, 62, 223, 233,
434

E

Erdei, Ildiko 256, 273, 434

F

Fajt, Elena 433

Ferluga, Vesna 169
Filipovič Hrast, Maša 157, 437
Fischer, Jasna 433, 434, 439,
440
Fujs, Metka 300, 434
Fürst, Danilo 165, 180, 181,
268, 336
Fužir, Alojz 337

G

Gaberščik Ilgo, Vesna 295, 302,
303, 447
Gabrič, Ajda 4
Gabrič, Aleš 4, 14, 252, 253,
254, 255, 257, 366, 367, 434
Gabrijelčič Blenkuš, Mojca 95,
434
Gatnik, Kostja 357
Glas, Miroslav 376, 377, 378,
380, 382, 392, 393, 394, 395,
435
Glonar, Ivan 337, 435
Gregorič, Matej 434
Grum, Andreja 101, 435
Gvardjančič, Božidar 166

H

Horvat, Avgust 435
Horvat, Marjan 258
Hrastelj, Miljana 277, 435
Hrausky, Andrej 156, 435

I

Ivanšek, France 173, 181, 270,
336, 437

Ivanšek, Marta 173, 181, 270,
437

J

Jacobsen, Arne 156
Janjatovič, Petar 356, 357,
435
Javornik, Jana S. 435
Jeffries, Ian 322, 433
Jernejc, Mitja 169
Jurjavčič, Katarina 286, 287,
303, 435

K

Kardelj, Edvard 180, 271,
272, 442
Kavčič, Jane 172
Kerec, Darja 367, 375, 441
Kidrič, Boris 147, 180
Klemenčič, Vladimir 28,
32, 436
Klep, Jožka 110, 436
Kokalj, France 157
Kopač, Janez 280, 435
Korač, Miladin 348
Korže, Milena 101, 269,
435
Kovač, Bogomir 300, 446
Kovač, Zinka 295
Kralj, Niko 274, 275, 336,
444
Kranjec, Miško 179, 301
Kristel, Stanko 165, 170
Kukar, Stanka 209, 378, 435

L

Lazarević, Žarko 14, 148, 149, 406, 423, 436, 438, 439, 440, 441, 445
Le Corbusier 157, 158, 160, 179, 268
Leonardi, Božena 129, 137, 307, 436
Lesjak, Borut 327
Leskovšek, Mirko 123, 443
Lešničar, Tina 172, 446
Lorenčič, Aleksander 439, 445
Lozar-Štamcar, Maja 268, 274, 336, 346, 436
Luthar, Breda 356, 436

M

Maček, Ivan-Matija 123, 179, 180
Maček, Jože 123, 443
Maki, Fumihik 171
Malačič, Janez 23, 25, 27, 435
Malešič, Martina 173, 270, 437
Mandič, Srna 157, 158, 159, 161, 175, 176, 177, 178, 184, 437
Marinšek, Nastja 308, 320, 389, 437
Marx, Karl 17
Mauser, Olga 343, 437
Meier, Viktor 266, 342, 366, 367, 389, 437
Mercina, Andrej 155, 156, 160, 167, 169, 437

Merhar, Viljem 58, 60, 437
Merljak Zdovc, Sonja 258, 335, 437
Mihelič, Milan 166
Mikulić, Branko 366, 367
Milanović, Branko 47
Miličinski Ježek, Fran 327
Mlinar, Branko 43, 45, 56, 174, 184, 185, 205, 213, 229, 239, 255, 262, 264, 327, 348, 353, 354, 356, 437
Mlinar, Zdravko 369, 382, 386, 437
Močnik, Rastko 47
Mordej, Dragica 388, 437
Mušič, Vladimir Braco 167, 171, 172, 336, 446

N

Naveršnik, Jožica 273, 437
Nećak, Dušan 354, 438
Norčič, Oto 19, 264, 438

O

Ocepek, Rajko 319, 438
Oset, Željko 441

P

Panić, Ana 438
Pavlin, Sergej 309
Perry, Clarence 156
Petek, Miro 100, 438
Pišek, Mojca 167, 172, 446
Planinc, Milka 366
Planinšič, Gregor 270, 438

Planišček, Anja 163, 172, 182, 446

Plečnik, Jože 166

Pogačar, Martin 284, 285, 286, 287, 288, 438

Pograjc, Larisa 434

Potočan, Erika 32, 438

Povoden, Viljem 293, 439

Prelog, Ervin 167

Premierl, Katja 226, 275, 354, 439

Prinčič, Jože 18, 28, 30, 35, 38, 53, 54, 58, 63, 64, 126, 128, 129, 174, 243, 244, 262, 263, 312, 314, 315, 316, 324, 325, 330, 332, 341, 342, 347, 348, 350, 352, 439, 440

Puch, Janez 282, 284, 286, 443

Pust, Viktor 170, 171

Pušnik, Maruša 356, 433, 436

Q

Quant, Mary 296

R

Račič, Nada 235, 237, 440

Rajkovič, Velimir 174, 331, 440

Rakovec, Tone 280, 440

Ramovš, Adela 310, 440

Ravnikar, Edvard 156, 165, 170, 171, 179, 336

Ravnikar, Igor 352, 440

Rejc, Henrik 241, 440

Rendla, Marta 4, 14

Repe, Božo 4, 14, 233, 235,

241, 242, 243, 244, 247, 325, 326, 328, 339, 347, 354, 355, 368, 375, 440, 441

Režek, Mateja 442, 444

Roter, Ljudmila 180, 188, 441

Rupel, Anja 300

S

Schutte – Lihotzky, Grete 269

Sedlaček, Janja 29, 441

Seljak, Ivan – Čopič 157

Senjur, Marjan 20, 441

Sever, Meta 296, 298, 441, 442

Sicherl, Pavle 147, 148, 150, 442

Simončič, Marjan 378

Simončič, Vlastja 234

Skoko, Jana 307, 308, 442

Slavec, Ingrid 38, 442

Sluga, Nives 392, 393

Snoj-Schmidt, Malina 253, 442

Sovre, Savo 157

Spačal, Sara 20, 442

Stanković, Peter 258, 442

Stanovnik, Janez 18, 20, 21, 22, 45, 47, 50, 360, 361, 375, 442

Stanovnik, Tine 47, 49, 209, 436, 442

Stare, Franci 36, 442

Strlič, Nataša 271, 289, 290, 310, 443

Strnad, Ivica 185, 187, 442

Starč, Nives 171

Sunčič, Franc 123, 443

Sušnik, Dragica 291, 293, 299, 443

Š

Šajn, Srečko 441, 445
Šamperl Purg, Kristina 282,
284, 286, 443
Šarec, Aleš 168
Šefer, Berislav 8, 116, 443
Šelhaus, Edi 125, 164, 180, 203,
218, 222, 241, 251, 283, 304
Šinigoj, Dušan 368
Škraban, Aleksander 237, 443
Šorn, Mojca 436
Špiler, Franc 279, 443
Štiblar, Franjo 137, 267, 358,
360, 443
Šumi, Alenka 294, 444

T

Tancig, Branka 161, 268, 270,
444
Teržan, Vesna 275, 444
Titmuss, Richard Morris 33
Tivadar, Blanka 104, 106, 110,
309, 444
Tomc, Gregor 258, 357, 444
Tomičević, Fani 101, 444
Tomšič, Vida 111, 444
Toplak, Simona 47, 54, 59, 64,
231, 444
Torkar, Vinko 179, 444
Toš, Niko 12, 334, 561, 444
Toth, Martin 194, 197, 200,
444
Troha, Nevenka 436

U

Uršič, Anica 140, 141, 142,
143, 444

V

Vacić A. 148
Vadnal, Angela 95, 109, 332,
445
Vagaja, Uroš 309
Verlič-Dekleva, Barbara 26, 29,
33, 34, 35, 36, 174, 231, 445
Vidmar, Igor 357
Vodopivec, Beno 272, 445
Vodopivec, Nina 298, 301, 304,
305, 439, 445, 446, 447
Vodopivec, Peter 4, 14
Vovk, Janez 168
Vrhunc, Metka 302, 303, 447

Z

Zelinka, Emerik 309
Zemljarič, Janez 368
Zorko, Daniela 237, 238, 240,
244, 248, 249, 445
Zupančič, Jernej 31, 40, 445
Zvonar, Darka 7, 54, 370, 445

Ž

Žigon, Rozika 269, 270, 271,
294, 296, 445
Žižmond, Egon 144, 265, 266,
445
Županov, Josip 17, 18, 19, 446

O AVTORICI

Marta Rendla, doktorica zgodovinskih znanosti, je zaposlena na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani, kjer se kot asistentka z doktoratom udeležuje v programu Raziskovalna infrastruktura slovenskega zgodovinopisja kot skrbnica baze podatkov o smrtnih žrtvah 2. svetovne vojne. V okviru programa Podobe gospodarske in socialne modernizacije na Slovenskem v 19. in 20. stoletju se ukvarja z življenjskimi pogoji Slovencev v času socializma. Njihov materialni svet odkriva z ugotavljanjem ekonomske zmogljivosti gospodinjstev, obsegom in strukturo potrošnje in opremljenostjo gospodinjstev s trajnimi potrošnimi dobrinami; elemente družbene blaginje pa obravnava z dostopnostjo dobrin in storitev s področja razvedrila, kulture in preživljanja prostega časa. Posebno pozornost namenja stanovanju in stanovanjskim razmeram. Je avtorica več prispevkov s področja kulturne in socialne zgodovine ter žrtvoslovja.

Cena: 28 EUR

9 1789616 1386937

Inštitut za novejšo zgodovino